শব্দাৰ্থ-বিজ্ঞান

আৰু

ব্যাকৰণ-মহাভাষ্যৰ প্ৰথম আহ্নিক

যোগেশ্বৰ শৰ্মা
এম্. এ., পি. এইচ্. ডি., এম্. লিব্.এচ্. চি., সাংখ্যতীৰ্থ
অৱসৰপ্ৰাপ্ত গ্ৰন্থাগাৰিক, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
বিহাবাৰী, গুৱাহাটী-৮

লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল
গুৱাহাটী : অসম

ŚABDARTHA-VIJNANA ARU VYAKARANA MAHABHASYARA PRATHAMA AHNIKA : A study of the significance of word and its meaning together with the first Āhṇika of the first chapter of the Vyākaraṇa-Mahābhāṣya by Sri Jogeswar Sarmah, M. A., Ph. D., M. Lib. Sc., Samkhyatirtha. Retired Librarian, Guwahati University, Assam and Published by Shri Khagendranarayan Dutta Barua, Lawyer's Book-Stall, Panbazar, Guwahati, Assam.

Price Rs. 80·00 1st edition, 1997.

প্ৰকাশক : শ্ৰীখগেন্দ্ৰনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা
লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১

প্ৰথম প্ৰকাশ : ফেব্ৰুৱাৰী ১৯৯৭

মূল্য : ৮০·০০ টকা

মুদ্ৰক :
পূৰ্বদেশ মুদ্ৰণ
বিহাবাৰী
গুৱাহাটী-৭৮১০০৮

পরমপূজনীয় শিক্ষাগুরু ডক্টর যোগীরাজ বসু, এম্. এ. (ট্রিপল),
পি. এইচ্. ডি.

মহাশয়র পুণ্য স্মৃতির উদ্দেশে

যেনাক্ষরসমাম্নায়ম্ অধিগম্য মহেশ্বরাৎ ।
কৃৎস্নং ব্যাকরণং প্রোক্তং তস্মৈ পাণিনয়ে নমঃ ॥

বাক্যকারং বররুচিং ভাষ্যকারং পতঞ্জলিম্ ।
পাণিনিং সূত্রকারং চ প্রণতোঽস্মি মুনিত্রয়ম্ ॥

সূচীপত্ৰ

	বিষয়	পৃষ্ঠা
১ ।	লেখকৰ কথা	০৯
২ ।	শব্দাৰ্থ-বিজ্ঞান	১
৩ ।	সংকেতবাদ সম্পৰ্কে ন্যায়দৰ্শনৰ অভিমত	১৬
৪ ।	সংকেতবাদ সম্বন্ধে বৈয়াকৰণৰ অভিমত	৩৫
৫ ।	গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্য সম্বন্ধে বৈয়াকৰণ আৰু মীমাংসকৰ মতানৈক্য	৫৪
৬ ।	বৈয়াকৰণসকলৰ স্ফোটবাদ	৬৬
৭ ।	শব্দৰ অৰ্থগত শ্ৰেণী-বিভাগ	৭৯
৮ ।	শাব্দবোধৰ কাৰণ	৮৩
৯ ।	অভিহিতান্বয়বাদ আৰু অন্বিতাভিধানবাদ	৯৮
১০ ।	ব্যাকৰণ-মহাভাষ্যৰ প্ৰথম আহ্নিক	১২৭
১১ ।	সংস্কৃত ভাষা আৰু ত্ৰিমুনি-ব্যাকৰণ	১২৯
১২ ।	ব্যাকৰণ-মহাভাষ্যৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদৰ প্ৰথম আহ্নিক (মূল পাঠ)	১৫৯
১৩ ।	ব্যাকৰণ-মহাভাষ্যৰ প্ৰথম অধ্যায়, প্ৰথম পাদ, প্ৰথম পস্পশাহ্নিকৰ অসমীয়া অনুবাদ	১৮৯
১৪ ।	নিৰ্বাচিত গ্ৰন্থপঞ্জী	২৬১
১৫ ।	পৰিশিষ্ট	২৬৩
	‘কালিদাসৰ প্ৰতিভা’ সম্পৰ্কে বিশিষ্ট অভিমত	

লেখকৰ কথা

সুদূৰ বৈদিক যুগৰপৰাই ভাৰতৰ মনীষীসকলে শব্দৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰি আহিছে। শব্দ ভাষাৰ বাহন। আৰু ভাষা মনুষ্য সমাজৰ অমূল্য সম্পদ। মানুহৰ আবেগ, অনুভূতি আৰু ভাৱৰ আদান-প্ৰদানৰ প্ৰথম আৰু একমাত্ৰ আহিলা হ'ল ভাষা। সামাজিক জীৱনৰ ভেটি স্থাপন কৰিবলৈ ভাষাৰ আৱশ্যক। ভাষা অবিহনে সামাজিক জীৱন গঢ় লৈ উঠিব নোৱাৰে। ভাষাতত্ত্বৰ মূল হ'ল শব্দ। এই শব্দৰ স্বৰূপ, প্ৰকাৰ ভেদ আদি বিভিন্ন ধৰণৰ বিচাৰ ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰত বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। ব্যাকৰণ বা শব্দশাস্ত্ৰৰ বিচাৰ ক্ষেত্ৰ অতি বিশাল। মহামতি বিষ্ণুশৰ্মাই তেওঁৰ অমূল্য গ্ৰন্থ 'পঞ্চতন্ত্ৰ'ত শব্দশাস্ত্ৰক অনন্তপাৰ (of unlimited extent) বুলি অভিহিত কৰিছে (অনন্তপাৰং কিল শব্দশাস্ত্ৰম্)।

ভাৰতৰ বিভিন্ন দাৰ্শনিক আৰু আলংকাৰিকসকলে শব্দ আৰু অৰ্থৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে নিজস্ব অভিমত উপস্থাপিত কৰিছে। সেইবোৰৰ সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম আলোচনা কৰা আমাৰ পক্ষে দুঃসাধ্য। এই গ্ৰন্থত মূলতঃ 'সাহিত্যদৰ্পণ', 'কাব্যপ্ৰকাশ', 'ভাষাপৰিচ্ছেদ' আৰু 'তৰ্কসংগ্ৰহ' আদি গ্ৰন্থত শব্দ আৰু অৰ্থ সম্বন্ধে যিবোৰ বিশদ আলোচনা কৰিছে মাত্ৰ তাৰেই সাৰাংশ হিচাপে শব্দাৰ্থ-বিজ্ঞান প্ৰস্তুত কৰা হৈছে।

'ব্যাকৰণ-মহাভাষ্য'ৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদৰ প্ৰথম পস্পশাহ্নিকৰ অসমীয়া অনুবাদৰ পূৰ্বে শব্দাৰ্থ-বিজ্ঞান সম্বন্ধে সাধাৰণভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। কাৰণ শব্দাৰ্থ-বিজ্ঞান সম্বন্ধে সাধাৰণ পৰিচয় থাকিলে মহাভাষ্যৰ পস্পশাহ্নিকৰ আশয়সমূহ অনায়াসে বুজিবলৈ সুবিধা হ'ব বুলি আশা কৰা হৈছে। ইয়াৰ বাহিৰে মহাভাষ্যৰ পস্পশাহ্নিকেৰে সৈতে শব্দাৰ্থ-বিজ্ঞান সংযোজন কৰাৰ আন উদ্দেশ্য নহয়।

'সাহিত্যদৰ্পণ', 'কাব্যপ্ৰকাশ', 'ভাষাপৰিচ্ছেদ' আৰু 'তৰ্কসংগ্ৰহ' আদি গ্ৰন্থৰ বহু টীকাকৰ্তা আৰু সম্পাদকে সেইবোৰ গ্ৰন্থত আলোচিত শব্দাৰ্থ সম্বন্ধে সুবিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰিছে ; গতিকে এনে ধৰণৰ আলোচনা কেৱল মোৰ নিজস্ব পাণ্ডিত্যৰ ফল বুলি অভিমান কৰিবলৈ একো নাই। ইয়াত মাত্ৰ এই জটিল বিষয়টোৰ অসমীয়া ভাষাত সাধ্যানুসাৰে ক্ৰমমূলভাৱে এটি চমু পৰিচয় দাঙি ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। কিতাপখন সংস্কৃতভাষাৰ অনুৰাগী সহৃদয় পাঠক-সমাজলৈ সাগ্ৰহে আগ বঢ়োৱা হ'ল। যিবোৰ কিতাপ আৰু প্ৰবন্ধৰ সহায় লৈ এই পুথিখন যুগুত কৰা হৈছে, গ্ৰন্থ-পঞ্জীত সেইবোৰৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে আৰু পূৰ্বে উল্লেখ কৰা মূল সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ উল্লেখিত সম্পাদক আৰু সমালোচকসকললৈও আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছোঁ।

ব্যাকৰণ মহাভাষ্যৰ অনুবাদ

সংস্কৃত ব্যাকৰণ-সাহিত্য ক্ষেত্ৰত মহৰ্ষি পতঞ্জলি বিৰচিত 'ব্যাকৰণ-মহাভাষ্য'ই এটি বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। ঠায়ে ঠায়ে বিভিন্ন পাঠান্তৰেৰে সন্নিবিষ্ট কৰা 'ব্যাকৰণ-মহাভাষ্য'ৰ বহু সংস্কৰণ পৰিদৃষ্ট হয়। ইয়াত 'ব্যাকৰণ-মহাভাষ্য'ৰ যি সংস্কৃত মূলপাঠ বিন্যস্ত কৰা হৈছে সেয়া পৰম শ্ৰদ্ধেয় শ্ৰীগুৰুপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰী সম্পাদিত সংস্কৰণৰ-পৰা লোৱা হৈছে, গতিকে তাত উল্লেখ কৰা পাঠান্তৰবোৰ ইয়াত সন্নিবেশ কৰাৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰা নাই। উল্লিখিত সংস্কৰণত সন্নিবিষ্ট কৰা সংস্কৃত মূলপাঠসমূহকে প্ৰামাণিক আৰু শুদ্ধ ৰূপে ধৰি লোৱা হৈছে। আৰু লগতে সংস্কৃত মূলপাঠৰ যুক্তিযুক্ত অনুচ্ছেদ যথা সম্ভৱ ৰক্ষা কৰিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে।

'ব্যাকৰণ-মহাভাষ্য'ৰ প্ৰণয়নৰ বিশেষত্ব এই যে এই গ্ৰন্থ সংলাপ-শৈলীৰে সন্নিবিষ্ট। ইয়াত পূৰ্বপক্ষী-উত্তৰপক্ষী, বক্তা-প্ৰবক্তা, আক্ষেপ-সমাধান, প্ৰশ্নকৰ্তা আৰু উত্তৰদাতা আদি বিবিধ ধৰণে

লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে আৰু ইয়াৰ পঠন-পাঠনো সেই ধৰণে প্ৰচলিত হৈ আহিছে। পাঠকৰ সুবিধাৰ কাৰণে অসমীয়া অনুবাদত আক্ষেপ, সমাধান, প্ৰশ্ন আৰু উত্তৰ আদিক পূৰ্বে উল্লেখ কৰা শাস্ত্ৰীৰ সংস্কৰণৰ অনুকৰণত [ ] বন্ধনীৰ ভিতৰত নিবদ্ধ কৰা হৈছে।

'ব্যাকৰণ-মহাভাষ্য'ৰ অসমীয়া অনুবাদতো পাৰ্যমানে সেই ব্যৱস্থা সুৰক্ষিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। অৱশ্যে পাঠকে অনায়াসে বুজিব পৰাৰ কাৰণে সংস্কৃত মূলপাঠৰ একেবাৰে মূলানুগত বা আক্ষৰিক অনুবাদ কৰা হোৱা নাই। ৰচনা সংলাপৰ শৃঙ্খলা ৰক্ষাৰ কাৰণে এনে ধৰণৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হৈছে, সেই বুলি মূলৰপৰা আঁতৰি যোৱা নাই। পাঠক মাত্ৰেই সেই কথা অনুধাবন কৰিব পাৰিব। এই অনুবাদত মূল গ্ৰন্থৰ শব্দৰ ভাবাশয় আৰু বিশিষ্টতা অক্ষুণ্ণ ৰাখিবলৈ প্ৰচেষ্টা কৰা হৈছে। অৱশ্যে আৱশ্যক অনুসৰি বাক্যৰ আশয় পৰিপূৰণ কৰিবলৈ অধিক শব্দৰ যোজনা কৰা হৈছে আৰু ঠাই বিশেষে তাৎপৰ্যৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। এই তাৎপৰ্য্যসমূহৰ প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ কৈয়টৰ—প্ৰদীপ, নাগেশৰ-উদ্যোত, ভট্টোজিদীক্ষিতৰ—শব্দকৌস্তুভ আৰু মাধৱ শাস্ত্ৰীৰ-স্ফোট-বিমৰ্শিনী টীকাৰ সহায় লোৱা হৈছে।

মহাভাষ্যৰ ভাষা অতি সৰল আৰু সুন্দৰ। সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ ভিতৰত মহাভাষ্যৰ ভাষা প্ৰসাদ আৰু মাধুৰ্য গুণেৰে ভৰপূৰ। এই ভাষ্য প্ৰসাদ আৰু মাধুৰ্য গুণসমন্বিত হ'লেও ইয়াৰ আশয়সমূহ অতি গম্ভীৰ আৰু সেই কাৰণে বহু সময়ত অগম্য যেন বোধ হয়। এই অনুবাদ তাৰ কিঞ্চিৎমানো সহায়ক হ'লে আমাৰ পৰিশ্ৰম কৃতাৰ্থ হোৱা বুলি ভাবিম।

পুথিখনৰ কিছু অংশ হাতে লিখা অৱস্থাত পঢ়ি চাই ইয়াৰ ত্ৰুটি-বিচ্যুতি বহু পৰিমাণে সংশোধন কৰি, দিহা-পৰামৰ্শ আৰু উৎসাহ-উদ্দীপনা দি সহায় কৰা অসমৰ প্ৰথিতযশা, সুসাহিত্যিক

আৰু লব্ধপ্ৰতিষ্ঠ ঔপন্যাসিক শ্ৰদ্ধেয় উমাকান্ত শৰ্মা, এম. এ. দেৱৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ হৈ থাকিলোঁ।

এই কিতাপখনৰ পাণ্ডুলিপি আৰু প্ৰুফ আদি চাই নানাভাৱে সহায় কৰা গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক ড° বাণীকান্ত শৰ্মাৰ যথেষ্ট শলাগ ল'লোঁ।

লয়াৰ্ছ বুকষ্টলৰ স্বত্বাধিকাৰী মোৰ পৰম হিতৈষী আৰু অতিশয় বিদ্যোৎসাহী শ্ৰদ্ধেয় শ্ৰীখগেন্দ্ৰনাৰায়ণ দত্তবৰুৱাই কিতাপখন ছপা কৰি উলিওৱাৰ গুৰুভাৰ নোলোৱাহেঁতেন ইয়াক প্ৰকাশ কৰা মোৰ পক্ষে অসাধ্য হ'লহেঁতেন। তেখেতৰ ঔদাৰিক মনোবৃত্তি আৰু অশেষ গুণগ্ৰাহিতাৰ কথা মোৰ অন্তৰত চিৰদিন সবুজ হৈ থাকিব। তেখেতলৈ মোৰ আন্তৰিক শ্ৰদ্ধা আৰু অকৃত্ৰিম কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিলোঁ।

কিতাপখন যথেষ্ট যত্ন সহকাৰে ছপা কৰি উলিয়াই দিয়াৰ কাৰণে পূৰ্বদেশ মুদ্ৰণৰ গৰাকী শ্ৰীপ্ৰশান্ত কুমাৰ শৰ্মা আৰু ছপাশালৰ সদৌ কৰ্মীলৈ এই ছেগতে মোৰ আন্তৰিক ধন্যবাদ জনালোঁ।

এই পুথিয়ে সহৃদয় পাঠক-পাঠিকাৰ আদৰ পালে লেখকে নিজৰ পৰিশ্ৰম সাৰ্থক হোৱা বুলি ভাবিব। ইতি

বিহাবাৰী
মাধৱদেৱপুৰ
গুৱাহাটী-৮

শ্ৰীযোগেশ্বৰ শৰ্মা

শব্দাৰ্থ-বিজ্ঞান

শব্দাৰ্থ-বিজ্ঞান সম্বন্ধে আলোচনা কৰাৰ পূৰ্বে শব্দ আৰু অৰ্থ সম্বন্ধে কিছু আলোচনাৰ প্ৰয়োজন, কাৰণ শব্দ আৰু অৰ্থই হৈছে সকলো শাস্ত্ৰ-জ্ঞানৰ মূল। শব্দ বিনা ব্যাকৰণ, অলংকাৰ আৰু দৰ্শন আদি কোনো শাস্ত্ৰ-জ্ঞানৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থ সম্যকভাৱে অভিব্যক্ত কৰা অসম্ভৱ। আনহে নালাগে শব্দ ব্যতিৰেকে মানুহৰ পক্ষে দৈনন্দিন কথা-বাৰ্তা, ভাবৰ আদান-প্ৰদান আৰু মনৰ আবেগ, অনুভূতি আৰু অভিপ্ৰায় সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰকাশ কৰাও সম্ভৱপৰ নহ'লহেঁতেন।

শব্দ ভাষাৰ বাহন স্বৰূপ। শব্দ নহ'লে কোনো ভাষাৰেই প্ৰচলন সম্ভৱপৰ নহ'লহেঁতেন। ভাষা শব্দটো সংস্কৃত ভাষ্ ধাতুৰপৰা উৎপন্ন হৈছে। ভাষ্ ধাতুৰ অৰ্থ কথা কোৱা পতিকে সাধাৰণভাৱে মুখৰ কথাকেই ভাষা বোলা হয়। ভাষা মানৱ সমাজৰ অমূল্য সম্পদ। ই এনে এবিধ সংকেত ব্যৱস্থা যাৰ সহায়েৰে মানুহে নিজৰ অভিপ্ৰায় আৰু অনুভূতিৰ বিষয়ক ধ্বনি সংকেতেৰে প্ৰকাশ কৰে। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে মানুহে এই অভিপ্ৰায় আৰু অনুভূতিক কণ্ঠ, নাসিকা, জিহ্বা প্ৰভৃতি বাগ্-যন্ত্ৰৰ সহায়েৰে উচ্চাৰিত ধ্বনিৰ মাধ্যমেৰে অভিব্যক্ত কৰি তোলে। ভাষাৰ দুটা স্বৰূপ—এটা মানসিক, ই বুদ্ধিৰপৰা উৎপন্ন আৰু আনটো কণ্ঠ, নাসিকা আদি বাগ্-যন্ত্ৰৰ সহায়েৰে উৎপন্ন ধ্বনি যাক বাচিক বুলি অভিহিত কৰা হয়। পৃথিৱীৰ সকলো দেশৰ সকলো সমাজৰ লোকেই বাগ্-যন্ত্ৰৰ সহায়েৰে উচ্চাৰিত ধ্বনিকেই ভাষাৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে। ভগৱান পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ অমূল্য গ্ৰন্থ 'মহাভাষ্য'ত বাক্-তত্ত্বক শব্দ বুলি আখ্যা দিছে আৰু শব্দৰ দুটা লক্ষণ উপস্থাপিত কৰি

বাকৰ দুটা স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিছে। যেনে, মানসিক আৰু বাচিক।[1] ইয়াক ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰত ক্ৰমিকভাৱে স্ফোট আৰু ধ্বনি[2] বুলি আখ্যা দিয়া হৈছে। স্ফোট ব্যঙ্গ্য। ধ্বনি ব্যঞ্জক। এই বাক্ বা ভাষাই ব্যক্তিগত স্তৰত নিজৰ জ্ঞান আৰু চিন্তাৰ পথ সুচল কৰি তোলে আৰু সামাজিক স্তৰত বিচাৰ আৰু অনুভূতিবোৰৰ আদান-প্ৰদান প্ৰকাশ কৰাত সহায় কৰে। সাধাৰণভাৱে ক'বলৈ গ'লে কোনো দেশত বাগ্‌যন্ত্ৰৰ সহায়েৰে উচ্চাৰিত যি শব্দ বা শব্দ সমষ্টি ব্যৱহাৰ কৰি মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰা হয় সেই শব্দ বা শব্দ সমষ্টিকে সেই দেশৰ ভাষা বোলে। এক বা একাধিক ধ্বনিৰ মিলনত এটা এটা শব্দ গঠিত হয় আৰু প্ৰত্যেক শব্দৰেই একোটা বিশেষ ভাব বা অৰ্থ থাকে। ইয়াৰদ্বাৰা বুজা যায় যে প্ৰত্যেক শব্দৰে একোটা নিজস্ব অৰ্থ বহন কৰা শক্তি আছে। গতিকে স্বাভাৱিকতে আমাৰ মনলৈ প্ৰশ্ন আহে সেই শব্দ আৰু শব্দৰ শক্তি কি ?

শব্দ আৰু শব্দৰ শক্তি :

শ্ৰুতিত কোৱা হৈছে—'সম্যক্ জ্ঞাত আৰু সুপ্ৰযুক্ত এটা মাথোন শব্দই স্বৰ্গ আৰু ইহলোকত সকলো কামনা পূৰ্ণ কৰে'।[3] এই শ্ৰুতি-বাক্যত উল্লিখিত সম্যক্ জ্ঞাত অৰ্থাৎ যথাৰ্থভাৱে জনা

---

[1] কস্তৰ্হি শব্দঃ ?
যেনোচ্চাৰিতেন সাস্না-লাঙ্গুল-ককুদ-খুৰ-বিষাণিনাং সংপ্ৰত্যয়ো ভৱতি, স শব্দঃ।
অথবা—প্ৰতীতপদাৰ্থকো লোকে ধ্বনিঃ শব্দ ইত্যুচ্যতে।
(মহাভাষ্য—১. ১, ১)

[2] (ক) দ্বাৱুপাদানশব্দেষু শব্দৌ শব্দবিদো বিদুঃ।
একো নিমিত্তং শব্দানামপৰোঽৰ্থে প্ৰযুজ্যতে॥ (বাক্যপদীয়—১।৪৪)
(খ) ধ্বনিঃ স্ফোটশ্চ শব্দানাং ধ্বনিস্তু খলু লক্ষ্যতে।
অল্পো মহাংশ্চ কেষাঞ্চিদুভয়ন্তৎ স্বভাৱতঃ॥
(মহাভাষ্য—১.১.৯ সূত্ৰ ৭০)

[3] 'একঃ শব্দঃ সম্যগ্‌জ্ঞাতঃ [শাস্ত্ৰান্বিতঃ] সুপ্ৰযুক্তঃ স্বৰ্গে লোকে কামধুগ্‌ভৱতী'তি শ্ৰুতিঃ'। (মহাভাষ্য—কৈয়ট প্ৰদীপ ১. ১০ বাৰ্ত্তিক ৬)

আৰু সুপ্ৰযুক্ত অৰ্থাৎ বিশুদ্ধভাৱে প্ৰয়োগ কৰা পদ দুটা বিশেষ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। শব্দৰ সম্যক জ্ঞান লাভৰ কাৰণে ব্যাকৰণ আৰু কাব্য-নাটকাদিত তাৰ সুপ্ৰয়োগৰ কাৰণে প্ৰয়োজন হয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ। গতিকে দেখা যায় শব্দৰ যথাৰ্থ জ্ঞান আৰু প্ৰয়োগৰ কাৰণে ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰ এই উভয় শাস্ত্ৰই অপৰিহাৰ্য। এই দুয়োৰ সংযোগ সম্বন্ধৰ মাজেদি প্ৰযুক্ত শব্দৰাশিয়েই ভাষাৰ সৌষ্ঠৱ বঢ়ায় আৰু প্ৰয়োগ কৰ্তাৰ সকলো অভিলাষ পূৰ্ণ কৰে।

এই প্ৰসংগতে ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰেৰে সৈতে ইয়াৰ সম্বন্ধ সাধাৰণভাৱে আলোচনা কৰা অসমীচীন হ'ব যেন নালাগে, কিয়নো এই বিষয়দ্বয়ৰ সাধাৰণ পৰিচয় প্ৰস্তাৱিত বিষয়ৰ আলোচনাৰ সাধাৰণভাৱে হ'লেও সহায়ক হ'ব যেন লাগে।

ব্যাকৰণ

'ব্যাক্ৰিয়ন্তে-ব্যুৎপাদ্যন্তে, শব্দা অনেনেতি-শব্দজ্ঞানজনকং ব্যাকৰণম্।' যি শাস্ত্ৰদ্বাৰা সাধু শব্দৰ জ্ঞান ওপজে তাক ব্যাকৰণ বোলে। মহাভাষ্যকাৰ পতঞ্জলিয়ে ব্যাকৰণক 'শব্দানুশাসন' বুলি অভিহিত কৰিছে (অনুশিষ্যন্তে—অপশব্দেভ্যো বিবিচ্য কথ্যন্তে, সাধু শব্দা অনেনেত্যনুশাসনং নাম-সূত্ৰ[১]-বাৰ্ত্তিক[২]-ভাষ্য[৩]-ব্যাখ্যানাদি-স্বৰূপং শাস্ত্ৰম্)। প্ৰকৃত পক্ষে ক'বলৈ গ'লে যি বিদ্যাৰদ্বাৰা কোনো ভাষাৰ বাক্য, তাৰ পদ, পদৰ প্ৰকৃতি, প্ৰত্যয় আৰু তাৰ অক্ষৰ আৰু বৰ্ণ আদিৰ স্থিতি-সংযোগ-প্ৰয়োগ আদিৰ বিশ্লেষণ আৰু তাৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰা হয় তাকেই সেই ভাষাৰ ব্যাকৰণ বোলা হয়।

---

(১) অল্পাক্ষৰমসন্দিগ্ধং সাৰবদ্ বিশ্বতো মুখম্।
অস্তোভমনবদ্যং চ সূত্ৰং সূত্ৰবিদো বিদুঃ॥
(২) উক্তানুক্তদুৰুক্তানাং চিন্তা যত্ৰ প্ৰবৰ্ত্ততে।
তং গ্ৰন্থং বাৰ্ত্তিকং প্ৰাহুৰ্বাৰ্ত্তিকজ্ঞা মনীষিণঃ॥
(৩) সূত্ৰস্থং পদমাদায় বাক্যৈঃ সূত্ৰানুসাৰিভিঃ।
স্বপদানি চ বৰ্ণ্যন্তে ভাষ্যং ভাষ্যবিদো বিদুঃ॥
(বৈয়াকৰণ-সিদ্ধান্তকৌমুদী)

চমুকৈ ক'বলৈ হ'লে এই বিশ্লেষণেই ব্যাকৰণ। কোনো ভাষা পঢ়া, লিখা আৰু বাক্যালাপত বিশুদ্ধ আৰু ৰীতি-সংগতভাৱে ব্যৱহাৰৰ নিয়ম নিৰূপণ কৰাই ব্যাকৰণৰ উদ্দেশ্য। সেই কাৰণে ব্যাকৰণক মুখ্যভাৱে বিৱৰণাত্মক (descriptive) বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি।

মানুহৰ মনৰ ভাৱসমূহক ধ্বনিৰ মাধ্যমেৰে সংকেতিত কৰাৰ ব্যৱস্থাকেই বাক্-তত্ত্ব বুলি অভিহিত কৰা হয়। ই অনাদি কালৰপৰা প্ৰচলিত হৈ আছে আৰু থাকিব। এই প্ৰৱাহ নিত্য।

আগতে কোৱা হৈছে এক বা একাধিক ধ্বনিৰ মিলনতেই একোটা শব্দৰ উৎপত্তি হয়। আৰু প্ৰত্যেক শব্দৰে একোটাকৈ অভিপ্ৰেত অৰ্থ থাকে। অৰ্থবিহীন শব্দ কেৱল ধ্বনি মাত্ৰতেই পৰ্যৱসিত হয়। গতিকে শব্দেৰে সৈতে অৰ্থৰ সম্বন্ধ নিত্য; কিন্তু বাগ্-যন্ত্ৰৰ সহায়েৰে উচ্চাৰিত ধ্বনি অনিত্য বা ক্ষণভংগুৰ। ধ্বনি উচ্চাৰিত হোৱাৰ পিছ মুহূৰ্ততে নাইকিয়া হয়, তেনেস্থলত এই অনিত্য ধ্বনিৰে নিৰ্মিত ভাষাৰ বাচিক ৰূপো অনিত্য বা ক্ষণভংগুৰ হোৱা স্বাভাৱিক। অথচ ধ্বনি-বিশেষেৰে সৈতে ভাৱ-বিশেষৰ সম্বন্ধ স্থাপন নাইবা কোনো অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ কোনো শব্দ নিশ্চিত কৰা নিতান্ত আৱশ্যক, নহ'লে লোক-যাত্ৰা অচল হৈ পৰে। কিন্তু এই সম্বন্ধ স্থান আৰু সময় অনুসৰি পৰিৱৰ্তনশীল। একেখন দেশৰে বিভিন্ন প্ৰান্তৰ বিভিন্ন লোকৰ শাৰীৰিক, মানসিক, ভৌগোলিক আদি কাৰণবশতঃ ধ্বনিৰ উচ্চাৰণ বেলেগ, শব্দ ৰচনা আৰু অৰ্থ যোজনা পৃথক পৃথক হোৱাটো এটা নৈসৰ্গিক ঘটনা। সেইকাৰণে ভাষাৰ স্থিৰীকৰণৰ আৱশ্যকতা অপৰিহাৰ্য। কাৰণ মানৱ সমাজৰ আচাৰ আৰু ভাৱৰ আদান-প্ৰদান আদি সকলো নিৰ্ভৰ কৰে ভাষাৰ ওপৰত।

ভাষাৰ স্থিৰতা আৰু স্বৰূপতা নিৰ্ণয় কৰিবলৈ ব্যাকৰণেই শ্ৰেষ্ঠ সাধন। ব্যাকৰণৰ মুখ্য প্ৰয়োজন সমাজত প্ৰচলিত বাক্য প্ৰয়োগত

সৰ্বসম্মত, শিষ্টজনানুমোদিত বিশুদ্ধি ৰক্ষা কৰা। সেইকাৰণে ব্যাকৰণৰ মৌলিক স্বৰূপ বিৱৰণাত্মক (descriptive) হোৱাৰ লগে লগে ইয়াৰ ব্যাৱহাৰিক স্বৰূপ বিধানাত্মক (prescriptive) বুলিও নিৰূপিত হয়। আৰু সেইকাৰণেই ব্যাকৰণসম্মত প্ৰয়োগকে সৰ্বসম্মত বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। ব্যাকৰণসম্মত প্ৰয়োগেই অনুকৰণীয় আৰু শিষ্ট প্ৰয়োগ বুলি পৰিগণিত। ইয়াৰ বাহিৰে আন প্ৰয়োগ অশিষ্ট বুলি পৰিহৰণীয়। শব্দশাস্ত্ৰপ্ৰবীণসকলৰ মতে ভাষাৰ স্বৰূপ অক্ষুণ্ণভাৱে ৰক্ষা কৰিবলৈ ব্যাকৰণেই একমাত্ৰ অমোঘ উপায়। সেইকাৰণে ব্যাকৰণৰ উপযোগিতা সমাজত সদায় অটুট হৈ থাকিব। সম্প্ৰতি ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰেৰে সৈতে ইয়াৰ সম্বন্ধ সম্পৰ্কে সাধাৰণভাৱে আলোচনা কৰা হ'ব।

ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰ

ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সম্বন্ধ অতি ঘনিষ্ঠ। কিন্তু ব্যাকৰণ অতি প্ৰাচীন, অলংকাৰ শাস্ত্ৰ তাতকৈ অৰ্বাচীন। বেদৰ ছয় অংগৰ[1] ভিতৰত ব্যাকৰণ প্ৰধান। বৈদিক সাহিত্যলৈ বাদেই নালাগে ধৰ্মসূত্ৰৰ যুগতো অলংকাৰ সম্পৰ্কে বিশেষ আলোচনা হোৱা নাই। অৱশ্যে যাস্কৰ নিৰুক্তত উপমা অলংকাৰৰ সাধাৰণ আভাস পোৱা যায়। গাৰ্গ্যই সৰ্বপ্ৰথম উপমাৰ উল্লেখ আৰু তাৰ লক্ষণো সাধাৰণভাৱে নিৰ্ণয় কৰিছে। তেওঁ কয়, কোনো এক জাতীয় গুণৰদ্বাৰা দুটা বিভিন্ন বস্তুৰ তুলনা কৰিলে তাত উপমা অলংকাৰ হয়।

---

১. শিক্ষা, কল্প, ব্যকৰণ, নিৰুক্ত, ছন্দ আৰু জ্যোতিষ এই ছয়টা বেদৰ অঙ্গৰ ভিতৰত ব্যাকৰণক মুখ্যস্বৰূপ প্ৰধান অঙ্গ হিচাপে পৰিগণিত কৰা হৈছে (মুখং ব্যাকৰণমিত্যাদি)। ভগৱান পতঞ্জলিয়ে কৈছে যে 'ষট্স্বঙ্গেষু প্ৰধানং ব্যাকৰণং, প্ৰধানে চ কৃতো যত্নঃ ফলৱান্ ভৱতি'।

(মহাভাষ্য—পস্পশাহ্নিক)

তাৰ পিছত পাণিনিৰ সূত্ৰ[১] কাত্যায়নৰ 'বাৰ্ত্তিক' আৰু পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য'ত উপমান আৰু উপমেয় সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে।

ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ যিদৰে পদৰ প্ৰকৃতি, প্ৰত্যয়, অৰ্থ আৰু বিভিন্ন পদৰ পৰস্পৰৰ সম্বন্ধ লৈ ব্যস্ত, সেইদৰে অলংকাৰ শাস্ত্ৰ পদ আৰু বাক্যৰ অৰ্থৰ সৌন্দৰ্য আৰু মনোহাৰিত্বলৈ ব্যাপৃত। বিভিন্ন যুগত বিভিন্ন আলংকাৰিকে অলংকাৰ সম্বন্ধে বিভিন্ন মতবাদৰ সৃষ্টি কৰিছে আৰু এই বিভিন্ন মতবাদৰ মূল কাৰণ অনুসন্ধান কৰিলে দেখা যাব যে ইয়াৰ গুৰিতে হ'ল শব্দ আৰু অৰ্থ। ইয়াৰ ওপৰতে কাব্যৰ ভেটি প্ৰতিষ্ঠিত। অৰ্থযুক্ত পদ সমুচ্চয়কে বাক্য বোলে। 'শব্দাৰ্থৌ সহিতৌ কাব্যম্' ভামহৰ এই উক্তিৰপৰা বুজা যায় যে শব্দ আৰু অৰ্থৰ বাহিৰে কাব্যৰ স্বতন্ত্ৰ আত্মা নাই। অকল কাব্য বা সাহিত্যবিদ্যাই নহয় এই শব্দ আৰু অৰ্থক বাদ দিলে কোনো শাস্ত্ৰৰেই প্ৰবৰ্ত্তন হ'ব নোৱাৰে। শাস্ত্ৰ মাত্ৰেই শব্দ আৰু অৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ব্যাকৰণ প্ৰভৃতি আন আন শাস্ত্ৰসমূহেও নিজৰ নিজৰ বিশেষত্ব অনুসৰি শব্দ আৰু অৰ্থৰ বিচাৰ কৰিছে। গতিকে এইটো নিৰ্বিবাদে ক'ব পাৰি যে আন আন শাস্ত্ৰেৰে সৈতে অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰো সম্বন্ধ আছে। তাৰ ভিতৰত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ লগত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সম্বন্ধ অতি ঘনিষ্ঠ বুলি কোৱা হৈছে। গতিকে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰেৰে সৈতে অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সম্বন্ধ প্ৰথমে বিচাৰ কৰি চোৱাৰ আৱশ্যক

---

১. (ক) উপমানানি সামান্যবচনৈঃ—২।১।৫৫
(খ) উপমিতং ব্যাঘ্ৰাদিভিঃ সামান্যাপ্ৰয়োগে—২।১।৫৬
(গ) উপমানাদাচাৰে—৩।১।১০
(ঘ) উপমানে কৰ্মণি চ—৩।৪।৪৫
(ঙ) উপমানাদপ্ৰাণিষু—৫।৪।৯৭
(চ) উপমানাচ্চ—৫।৪।১৩৭
(ছ) উপমানং শব্দাৰ্থপ্ৰকৃতাবেব—৬।২।৮০
(জ) তেন তুল্যং ক্ৰিয়া চেদ্ বতিঃ—৫।১।১১৫

অলংকাৰ শাস্ত্ৰ ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ ওচৰত যি পৰিমিত ঋণী, আন কোনো শাস্ত্ৰৰ ওচৰত সিমান নহয়। ব্যাকৰণ বা শব্দশাস্ত্ৰকেই অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ মূল ভেটি বুলি ক'ব পাৰি। মূঠতে ব্যাকৰণৰ পদক্ষেপ অনুসৰণ কৰিয়েই অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি ক'লেও অত্যুক্তি কৰা নহয়। সাহিত্য শিক্ষাৰ কাৰণে ব্যাকৰণৰ বহু বিধি নিয়ম আদি আয়ত্ত কৰাৰ প্ৰয়োজন। ব্যাকৰণ সকলো সাহিত্য সৃষ্টিৰ মূল ভেটি স্বৰূপ। অৱশ্যে এইটো ঠিক যে কেৱল ব্যাকৰণ অধ্যয়নে সাহিত্যবিদ্যাৰ পৰিসমাপ্তি ঘটাব নোৱাৰে। ধ্বনিকাৰ মম্মটভট্টই ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ প্ৰতি বিশেষ শ্ৰদ্ধা জ্ঞাপন কৰিছে। আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্যই[১] কয়, যে বাক্যৰ অৰ্থ দুই ধৰণে পোৱা যায়। প্ৰথম পদ-সমষ্টিৰ পৰম্পৰৰ অন্বয়ৰপৰা যি অৰ্থ পোৱা যায় তাক বাচ্যাৰ্থ বোলে। এই বাচ্যাৰ্থতকৈও সম্পূৰ্ণ ভিন্নৰূপে আৰু আন এবিধ অৰ্থ সহৃদয় ব্যক্তিৰ চিত্তত উদ্ভাসিত হয়। এই উদ্ভাসিত অৰ্থৰ নামেই হ'ল প্ৰতীয়মান অৰ্থ। সুন্দৰী ৰমণীৰ শাৰীৰিক গঠনৰ সাধাৰণ সৌষ্ঠৱৰ বাহিৰে যিদৰে সুকীয়াভাৱে এটা অনিৰ্বচনীয় লাৱণ্যপ্ৰভা সমস্ত শৰীৰৰ ওপৰেদি বিয়পি থাকে, সেইদৰে মহাকবিসকলৰ বাক্যত এনে এবিধ বিশেষ বস্তু থাকে যিটো তাৰ সাধাৰণ বা বাচ্যাৰ্থক অতিক্ৰম কৰি প্ৰতিভাত হয়। এই প্ৰতীয়মান অৰ্থই মানুহৰ চিত্তক আকৰ্ষণ কৰে। কিন্তু সেই অৰ্থ শব্দাৰ্থৰ নিয়মৰ মাজেদি পোৱা নাযায়। তাক উপলব্ধি কৰিবলৈ বিশেষ দক্ষতাৰ প্ৰয়োজন।

---

১. কাব্যস্য হি ললিতোচিতসন্নিৱেশচাৰুণঃ শৰীৰস্যেৱাত্মা
সাৰৰূপতয়া স্থিতঃ সহৃদয়শ্লাঘ্যো যোঽৰ্থস্তস্য বাচ্যঃ
প্ৰতীয়মানশ্চেতি দ্বৌ ভেদৌ।
প্ৰতীয়মানং পুনৰন্যদেৱ বস্ত্বস্তি বাণীষু মহাকবীনাম্।
যত্তৎপ্ৰসিদ্ধাৱয়ৱাতিৰিক্তং বিভাতি লাৱণ্যমিৱাঙ্গনাসু।
(ধ্বন্যালোক—১।৩।৪)

পদাৰ্থ নিৰ্ণয় বা এটা পদেৰে সৈতে আন এটা পদৰ অৰ্থ নিৰূপণ কৰি এটা অখণ্ড বাক্যাৰ্থ দ্যোতিত কৰাই ব্যাকৰণৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। কিন্তু অলংকাৰ শাস্ত্ৰই শব্দৰ সৌষ্ঠৱ আৰু অৰ্থ সৌষ্ঠৱৰ সমন্বয়ত কিভাৱে নতুন অৰ্থ আৰু নতুন ৰস-লাৱণ্য উৎপন্ন হ'ব পাৰে তাৰ অনুসন্ধানত ব্যস্ত। এটা চিৰ প্ৰচলিত উদাহৰণ দিব পাৰি—বৈয়াকৰণে কয়, শুষ্কং কাষ্ঠং তিষ্ঠত্যগ্ৰে (শুকান কাঠ আগত আছে)। কিন্তু আলংকাৰিকে কয়, নীৰসতৰুৰয়ং পুৰতো ভাতি (নীৰস তৰুটো সন্মুখত দেখা যায়)। বাক্যটো উৎকৃষ্ট। কাৰণ ইয়াত ধ্বনিৰদ্বাৰা অৰ্থৰ আভাস পোৱা যায়। শুকান কাঠ বুজাবলৈ 'নীৰস তৰু' অপেক্ষা 'শুষ্ক কাষ্ঠ' অধিক উপযোগী।

আনন্দৱৰ্ধনে কয়, ব্যাকৰণেই সকলো বিদ্যাৰ মূল আৰু সেই কাৰণে বৈয়াকৰণসকল সকলোতকৈ বিদ্বান। আলংকাৰিকসকলে পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য'ত উল্লিখিত জাতি, গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্যৰ অনুকৰণত শব্দৰ সংকেত চাৰিবিধ বুলি নিৰূপণ কৰিছে। বৈয়াকৰণৰ শব্দ-নামকৰণ নিৰ্ভৰ কৰিয়ে আলংকাৰিকসকলে ধ্বনি-নামকৰণৰ সৃষ্টি কৰিছে আৰু ব্যাকৰণৰ স্ফোটবাদৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আলংকোৰিকসকলে ধ্বনিবাদৰ ভেটি স্থাপন কৰিছে। বৈয়াকৰণৰ কিছুমান সংজ্ঞাক আলংকাৰিকসকলে বৈয়াকৰণৰ মতে ব্যৱহাৰ কৰিছে। যেনে, বৈয়াকৰণে যিদৰে ক্ৰিয়াপদক কাৰণ অৰ্থত, অপবাদ আৰু উৎসৰ্গ-বিধিক বিশেষ আৰু সাধাৰণ নিয়ম হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে আলংকাৰিকসকলেও সেই একে অৰ্থতে ব্যৱহাৰ কৰিছে। আলংকাৰিকসকলৰ বিবিধ প্ৰকাৰ উপমা-অলংকাৰৰ ওপৰত ব্যাকৰণৰ বিস্তৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়।

শব্দশক্তি সম্বন্ধে বিভিন্ন মত থাকিলেও আলংকাৰিকসকলে বৈয়াকৰণৰ মতকেই গ্ৰহণ কৰিছে। আন মত নিৰাকৰণ কৰি বৈয়াকৰণৰ মতকেই স্বমত বুলি মম্মটভট্টই স্বীকাৰ কৰিছে—'নৈতাসাং তিসৃেষু অভিন্নাভিধানপ্ৰত্যয়হেতুৰ্জাতিৰ্ঘটতে ইতি চত্বাৰ্থৈ

শব্দ-প্ৰবৃত্তি-নিমিত্তানি' বৈয়াকৰণৰ মতকেই অৱলম্বন কৰি আলংকাৰিকসকলে শব্দৰ অভিধা আৰু লক্ষণা বৃত্তি বুলি দুবিধ বৃত্তি স্বীকাৰ কৰিছে। অভিনৱগুপ্তই বৈয়াকৰণৰ মতানুসাৰেই ব্যঞ্জনা বা ধ্বনিকো বৈয়াকৰণৰ স্ফোটৰ নিচিনা এবিধ স্ফোট বুলি অভিহিত কৰিছে। সেইকাৰণে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ মাধ্যমেৰেই অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি ক'ব পাৰি।

সাধাৰণভাৱে ব্যাকৰণ আৰু ইয়াৰে সৈতে অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ সম্বন্ধ আলোচনা কৰাৰ পিছত এতিয়া আমি শব্দ আৰু শব্দৰ শক্তি সম্বন্ধীয় মূল আলোচ্য বিষয়লৈ আহোঁ।

আচাৰ্য দণ্ডিয়ে শব্দক জ্যোতি বুলি অভিহিত কৰিছে। তেওঁ কয়, 'এই সমগ্ৰ ত্ৰিভুৱনেই নিৰৱশেষভাৱে অন্ধকাৰত আচ্ছন্ন হৈ থাকিলহেঁতেন যদিহে শব্দ নামক জ্যোতিয়ে সমস্ত সংসাৰক সুদীপ্ত কৰি নুতুলিলেহেঁতেন।'[1] অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হেতু শব্দক জ্যোতি বুলি আখ্যা দিয়া হৈছে। ইয়াৰ অভিপ্ৰায় এই যে অন্ধকাৰাচ্ছন্ন পদাৰ্থাৱলী সূৰ্যাদি জ্যোতিষ্কৰ অভাৱত বিলুপ্ত নাইবা দৃষ্টিগোচৰ নোহোৱাকৈ থকাৰ দৰে এই বিচিত্ৰ মনোহৰ সংসাৰত সমগ্ৰ ব্যৱহাৰ বাঙ্‌ময়ৰ অভাৱত বিলুপ্ত নাইবা শ্ৰুতিগোচৰ নোহোৱাকৈয়ে থাকিলহেঁতেন। ভৰ্তৃহৰিয়ে কয়, 'শব্দ বিনা এই সংসাৰত কোনো জ্ঞানেই সম্ভৱপৰ হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ জ্ঞান মাত্ৰেই শব্দেৰে সৈতে সুসম্পৃক্ত হৈ আছে।'[2] বৈয়াকৰণসকলে শব্দক ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ বুলি অভিহিত কৰিছে।[3] শব্দ আৰু অৰ্থৰ সম্বন্ধ নিত্য। শব্দক আশ্ৰয় কৰিয়েই মানুহে সমাজত নিজৰ নিজৰ মনোভাৱ প্ৰকাশ কৰে।

---

১. ইদমন্ধংতমঃ কৃৎস্নং জায়তে ভুবনত্ৰয়ম্।
যদি শব্দাহ্বয়ং জ্যোতিৰাসংসাৰান্ন দীপ্যতে॥ (কাব্যাদৰ্শ—১। ৪)

২. ন সোঽস্তি প্ৰত্যয়ো লোকে যঃ শব্দানুগমাদৃতে।
অনুবিদ্ধমিব জ্ঞানং সৰ্বং শব্দেন ভাসতে॥ (বাক্যপদীয়—১।১২৪)

৩. অনাদিনিধনং ব্ৰহ্ম শব্দতত্ত্বং যদক্ষৰম্।
বিবৰ্ততেঽৰ্থভাবেন প্ৰক্ৰিয়া জগতো যতঃ॥ (বাক্যপদীয়—১।১২৩)

পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ মাজত ভাবৰ আদান-প্ৰদান কৰি আনন্দানুভৱ কৰে। শব্দৰ প্ৰভাৱতেই নিস্তব্ধ সংসাৰ হয় আনন্দমুখৰ, অৰ্থহীন জগৎ হয় অৰ্থেৰে পৰিপূৰ্ণ। অজ্ঞান অন্ধকাৰ নিৰসন কৰি শব্দজাত জ্ঞান-জ্যোতিয়ে মানুহক কৰি তোলে জ্ঞান-দীপ্ত, আৰু শব্দনিষ্পন্ন বাক্যাৱলীৰ প্ৰসাদতে হয় লোকব্যৱহাৰৰ প্ৰকৰ্ষ প্ৰচলন (বাচামেৱ প্ৰসাদেন লোক-যাত্ৰা প্ৰৱৰ্ত্ততে)[1]।

আলংকাৰিক আচাৰ্য দণ্ডিয়ে কয়, 'দোষশূন্যভাৱে প্ৰয়োগ কৰা শব্দই ধীৰতী গাইৰদৰে মানুহৰ সকলো কামনা পৰিপূৰ্ণ কৰে; দুষ্প্ৰযুক্ত হ'লে সিয়েই আকৌ দুষ্প্ৰয়োগকাৰীৰ মৌৰ্খ্যক প্ৰমাণ কৰে।'[2] মহাভাষ্যকাৰ পতঞ্জলিয়ে কয়, অপ শব্দ প্ৰয়োগৰপৰা দোষ উৎপন্ন হয় (বাগ্‌যোগবিদ্‌দুষ্যতি চাপশব্দৈঃ)।[3]

শব্দৰ উপযোগিতা সম্বন্ধে সাধাৰণভাৱে উল্লেখ কৰা হ'ল। এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল—শব্দ বুলিলে কি বুজা যায়? শব্দ বুলিলে সাধাৰণতে ধ্বনিকে বুজায়; কিন্তু দণ্ড আদিৰ সংযোগত ঢোল আদি বাদ্যযন্ত্ৰৰপৰা উৎপন্ন হোৱা শব্দও ধ্বনি আৰু জ্ঞানীজনৰ মুখৰপৰা উচ্চাৰিত হোৱা বৈদিক শব্দকো ধ্বনি বোলে। গতিকে দেখা যায় ধ্বন্যাত্মক আৰু বৰ্ণাত্মক হিচাপে শব্দক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি।[4] এই ধ্বন্যাত্মক শব্দসমূহ একপ্ৰকাৰে অৰ্থহীন যদিও সিহঁতৰ বিচিত্ৰ অৰ্থ-বোধক শক্তি আছে; সেই কাৰণে ভাষাত সিহঁতৰ ব্যৱহাৰো চলে। যেনে, দপ্ দপ্, খেন্ খেন্ ইত্যাদি। এইবোৰ শব্দই ভাষাত অনুকাৰ শব্দ হিচাপে পৰিচিত।

---

১. কাব্যাদৰ্শ—(১।৩)

২. গৌৰ্গৌঃ কামদুঘা সম্যক্ প্ৰযুক্তা স্মৰ্যতে বুধৈঃ।
দুষ্প্ৰযুক্তা পুনৰ্গোত্বং প্ৰযোক্তুঃ সৈৱ শংসতি॥ (কাব্যাদৰ্শ—১।৬)

৩. পাতঞ্জল মহাভাষ্য—১, ১, ১

৪. শব্দো ধ্বনিশ্চ বৰ্ণশ্চ মৃদঙ্গাদিভৱো ধ্বনিঃ।
কণ্ঠসংযোগাদিজন্যা বৰ্ণাস্তে কাদয়ো মতা ইতি।
(মঞ্জীৰম্, পৃ. ৪)

বৰ্ণাত্মক শব্দ আকৌ দুবিধ। কাৰণ কিছুমান বৰ্ণাত্মক শব্দই অৰ্থ বহন কৰে। যেনে, হস্তী, অশ্ব ইত্যাদি আৰু আন কিছুমান শব্দ আছে যিবোৰে কোনো অৰ্থ নুবুজায়। যেনে, হ য ব ৰ ট। একেবাৰে অৰ্থহীন শব্দ ভাষাত ব্যৱহাৰ নহয়, সাৰ্থক শব্দৰহে ভাষাত প্ৰচলন ঘটে। সেইকাৰণে, আমি ভাষাত যেতিয়া হস্তী শব্দটোৰ প্ৰয়োগ দেখোঁ, তেতিয়া আমি সকলোৱে বুজি পাওঁ যে ই হাতীক বুজাইছে। ইয়াৰদ্বাৰা এইটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে প্ৰত্যেক শব্দৰে নিজস্ব অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পৰা একোটা শক্তি আছে আৰু সেই শক্তিৰ প্ৰভাৱতে শব্দসমূহে সিহঁতৰ স্বকীয় অৰ্থ সমানভাৱে সকলোৰে বোধগম্য কৰি তুলিব পাৰে। তেনেহ'লে শব্দৰ সেই অৰ্থ প্ৰকাশক শক্তিটোৰ স্বৰূপ কি তাক বিচাৰ কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন। তথাপি এইখিনিতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰা সমুচিত হ'ব যেন লাগে। সকলো প্ৰকাৰ কাৰ্যৰ মূলত তিনি বিধ সামগ্ৰী নিহিত থাকে। যেনে, কাৰণ, ব্যাপাৰ আৰু কাৰ্য বা ফল। কাৰণৰ পিছত ব্যাপাৰৰ উৎপত্তি আৰু তাৰপৰা কাৰ্য বা ফলৰ নিষ্পত্তি। উদাহৰণ স্বৰূপে ঘট এটা প্ৰস্তুত কৰিবলৈ হ'লে মাটি তাৰ কাৰণ, মাটিৰে সৈতে দণ্ড, চক্ৰ আদিৰ সংঘটনেই ব্যাপাৰ আৰু সেই ব্যাপাৰৰপৰাই ঘটৰূপ কাৰ্যৰ পৰিনিষ্পত্তি হয়। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেদিয়েই সকলো প্ৰকাৰ জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়। যেনে, কোনো পদাৰ্থৰ প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ কাৰণে ইন্দ্ৰিয়কৰণ, ইন্দ্ৰিয়েৰে সৈতে পদাৰ্থৰ সন্নিকৰ্ষ বা সংযোগেই ব্যাপাৰ আৰু সেই ব্যাপাৰৰদ্বাৰা দৃষ্ট-পদাৰ্থৰ জ্ঞানেই কাৰ্য বা যাক ফল বুলি কোৱা হয়। শাব্দবোধো (verbal knowledge) এবিধ কাৰ্য। গতিকে ইয়াতো সেই একে প্ৰক্ৰিয়া প্ৰযোজ্য। এই ক্ষেত্ৰত পদ নহয়; কিন্তু পদৰ জ্ঞান কৰণ অৰ্থাৎ অসাধাৰণ কাৰণ।[1] পদ জ্ঞানৰপৰা উৎপন্ন পদাৰ্থৰ স্মৰণকে ব্যাপাৰ (পদজন্য পদাৰ্থস্মৰণং

---

১. ব্যাপাৰবদসাধাৰণং কাৰণং কৰণম্ (ন্যায়দৰ্শন)

ব্যাপাৰঃ)[1] বোলে অৰ্থাৎ পদৰ জ্ঞানৰপৰা ওপোজা আৰু পদজ্ঞানৰপৰা উৎপন্ন শাব্দবোধজনক পদাৰ্থস্মৰণৰূপকেই দ্বাৰ[2] বা ব্যাপাৰ বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে 'ঘট'ৰ জ্ঞান জন্মাবলৈ ঘটপদৰ জ্ঞান, 'ঘটশব্দৰ পৰা ঘটৰূপ অৰ্থ বুজা উচিত' (ঘটশব্দাৎ ঘটৰূপোঽৰ্থো বোদ্ধব্যঃ) এনে ধৰণৰ শক্তিজ্ঞান আৰু কম্বুগ্ৰীবাদিমান ঘট পদাৰ্থৰ জ্ঞান আৱশ্যক হয়। তাৰ পিছত 'ঘট' এনে ধৰণৰ শাব্দবোধৰূপী ফল লাভ হয়। আনপিনে শব্দৰ শক্তিয়েই হ'ল ব্যাপাৰ। ই শব্দৰ ভিতৰত নিহিত হৈ থকা হেতু ইয়াক বৃত্তি (the power of a word to express a meaning) বুলিও কোৱা হয়। ইয়াৰ ফল হ'ল শাব্দবোধ বা শব্দজ্ঞান। শব্দৰ এই শক্তি সম্বন্ধে ভৰ্তৃহৰিয়ে কয়, চক্ষু আদি ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ বিষয় ঘট আদি পদাৰ্থক গ্ৰহণ কৰিবলৈ যিদৰে অনাদি যোগ্যতা আছে, সেইদৰে অৰ্থৰে সৈতে সম্বন্ধ আৰু অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ শব্দৰো অনাদি যোগ্যতা আছে।[3] অৰ্থবোধ কৰাৰ পৰা এই অনাদি যোগ্যতাকেই শব্দৰ শক্তি বুলি অভিহিত কৰা হয়। শব্দৰ এক নিশ্চিত অৰ্থ আছে। আৰু শব্দই সেই অৰ্থৰ অভিধান বা প্ৰতিপাদন কৰে। পণ্ডিতে সেই শক্তিকেই অভিধা বোলে।

এটা শব্দই যে কোনো এটা বিশেষ অৰ্থ বুজায় সেই সম্পৰ্কে মীমাংসক, নৈয়ায়িক, বৈয়াকৰণ আৰু আলংকাৰিকসকলৰ মাজত কিছু মতভেদ আছে। অৱশ্যে এইসকলৰ ভিতৰত মীমাংসকসকলৰ মত বাকী তিনিটা সম্প্ৰদায়ৰ মতৰ লগত সম্পূৰ্ণ অমিল। সেই-

---

১. পদজ্ঞানন্তু কৰণং দ্বাৰং তত্ৰ পদাৰ্থধীঃ।
শাব্দবোধঃ ফলং তত্ৰ শক্তিধীঃ সহকাৰিণী॥ (ভাষাপৰিচ্ছেদ, পৃ. ৮১)

২. তজ্জন্যত্বে সতি তজ্জন্যজনকত্বং ব্যাপাৰত্বম্। প্ৰকৃতে স্মৰণঞ্চ পদজ্ঞানজন্যঃ পদজ্ঞানজন্যশাব্দবোধজনকশ্চ পদাৰ্থজ্ঞানৰূপঃ (পদাৰ্থস্মৰণৰূপো) ব্যাপাৰঃ। (শব্দখণ্ডম্, পৃ. ২)

৩. ইন্দ্ৰিয়াণাং স্ববিষয়েষ্বনাদিৰ্যোগ্যতা যথা।
অনাদিৰৰ্থৈঃ শব্দানাং সম্বন্ধো যোগ্যতা তথা। (বাক্যপদীয়—৩।৩।২৯)

পিনৰপৰা বহলভাৱে ক'বলৈ গ'লে শব্দৰ অৰ্থ সম্পৰ্কে দুটাই প্ৰধান সম্প্ৰদায় বুলি ক'ব পাৰি।

মীমাংসকসকলে কয়, শব্দসমূহৰ এটা নৈসৰ্গিক শক্তি আছে যাৰ কাৰণে প্ৰত্যেক শব্দই নিজাকৈ একোটা বিশেষ অৰ্থ বুজাব পাৰে। তেওঁলোকৰ মতে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সম্বন্ধ নিত্য সম্বন্ধ।[1] শব্দ নিত্য আৰু শব্দ যিদৰে নিত্য, তাৰ অৰ্থবোধক শক্তিও সেইদৰে নিত্য। আনটো সম্প্ৰদায়ে অৰ্থাৎ নৈয়ায়িক, বৈয়াকৰণ আৰু আলংকাৰিকসকলে কয়, এটা শব্দই যে এটা অৰ্থ বুজাব পাৰে তাৰ কাৰণ হৈছে সংকেত (convention)। কিছুমানৰ মতে এই সংকেত ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা[2] আৰু আন কিছুমানৰ মতে ই মানুহৰদ্বাৰা সংস্থাপিত। সাধাৰণতে শৰীৰৰ কোনো অংগ বিশেষৰ বিশেষ ভংগীৰদ্বাৰা মনৰ ভাব বা বস্তুৰ পৰিচয় প্ৰকাশ কৰাকে সংকেত বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে আমি যেতিয়া কোনো এজন মানুহক আঙুলিৰে দেখুৱাই দি কওঁ—'এইটো গৰু, এইটো ছাগলী, এইটো ঘোঁৰা', তেতিয়া মানুহজনে লগে লগে কোনটো শব্দই কোনটো জন্তুক নিৰ্দেশ কৰিছে তাক অনায়াসে বুজিব পাৰে। এয়া সংকেতৰ অতি সাধাৰণ পৰিচয় মাত্ৰ। ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰাদি শাস্ত্ৰত এই সংকেতবাদ (the Saṅketa theory) সম্পৰ্কে বিস্তৃত বিচাৰ কৰা হৈছে। সংকেতবাদৰ সেই বিস্তৃত বিৱৰণৰ আলোচনা কৰিবলৈ হ'লে এটা বিশেষ প্ৰবন্ধৰ প্ৰয়োজন। আমাৰ আলোচনাৰ কাৰণে সংকেতবাদৰ সূক্ষ্ম আলোচনাৰ প্ৰয়োজন নাই। সাধাৰণভাৱে আৱশ্যক কেইটামান কথাৰহে মাত্ৰ ইয়াত উল্লেখ কৰা হ'ব। ইয়াত যি সংকেতৰ (conventional meaning of a word) কথা কোৱা হৈছে সেই বিষয়ে উল্লিখিত সম্প্ৰদায়সমূহৰ মাজত মতভেদ আছে।

শব্দৰ সংকেতিত (মুখ্য) অৰ্থ বা সংকেতবাদ সম্পৰ্কে আলোচনা

---

[1] 'নিত্যঃ শব্দাৰ্থ সম্বন্ধঃ' ইতি মীমাংসকাঃ।

[2] শক্তিৰীশ্বৰেচ্ছা বা সংকেত ইত্যাচক্ষতে। (অলংকাৰ শেখৰ, পৃ. ৯)

কৰাৰ আগেয়ে এইটো উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব যে শব্দ সাধাৰণতে তিনি প্ৰকাৰৰ। যেনে, বাচক, লাক্ষণিক আৰু ব্যঞ্জক[১]। এই তিনিবিধ শব্দই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে সেইবোৰক যথাক্ৰমে, বাচ্য, লক্ষ্য আৰু ব্যঙ্গ্য নাইবা বাচ্যাৰ্থ, লক্ষ্যাৰ্থ আৰু ব্যঙ্গ্যাৰ্থ বোলে।[২] বাচকাদি শব্দৰ বাচ্যাদি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পৰা শক্তিক (power of signification) ক্ৰমান্বয়ে অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনা শক্তি বুলি অভিহিত কৰা হয়।[৩] এই শক্তিক বৃত্তি (process) নাইবা ব্যাপাৰ (function) বুলিও কোৱা হয়। 'কাব্যপ্ৰকাশ'ত শব্দৰ সংকেতিত বা মুখ্য অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পৰা বা সৰাতোকৈ পহিলা শক্তি বা মুখ্য ব্যাপাৰকে অভিধা বুলি কৈছে।[৪] লক্ষ্যৰে জ্ঞাত অৰ্থক লক্ষ্য আৰু ব্যঞ্জনাৰে সূচিত অৰ্থক ব্যঙ্গ্যাৰ্থ বোলা হৈছে। এই তিনিটাক শব্দৰ শক্তি বোলা হয়। উক্ত কথাখিনিক এইদৰে দেখুৱাব পাৰি :

	শব্দ	শক্তি	অৰ্থ
১৷	বাচক (expressive)	অভিধা (power of signification)	বাচ্যাৰ্থ (expressed)
২.	লাক্ষণিক (indicative)	লক্ষণা (power of indication)	লক্ষ্যাৰ্থ (indicated)
৩.	ব্যঞ্জক (Suggestive)	ব্যঞ্জনা (power of Suggestion)	ব্যঙ্গ্যাৰ্থ (Suggested)

আন কিছুমানৰ মতে (আন কিছুমান দাৰ্শনিকৰ মতে) শব্দৰ এই তিনি বিধ বৃত্তিৰ উপৰিও আকৌ তাৎপৰ্যাৰ্থ (purport sense) নামৰ আন এবিধ বৃত্তি আছে। যথা স্থানত এই বিষয়ে আলোচনা

---

১. স্যাদ্ বাচকো লাক্ষণিকঃ শব্দোঽত্ৰ ব্যঞ্জকস্ত্ৰিধা। (কাব্যপ্ৰকাশ—২।৫)

২. অৰ্থো বাচ্যশ্চ লক্ষ্যশ্চ ব্যঙ্গ্যশ্চেতি ত্ৰিধা মতঃ। (সাহিত্যদৰ্পণ—২।২)

৩. (ক) বাচ্যোঽৰ্থোঽভিধয়া বোধ্যো লক্ষ্যো লক্ষণয়া মতঃ।
ব্যঙ্গ্যো ব্যঞ্জনয়া তাঃ স্যুস্তিস্ৰঃ শব্দস্য শক্তয়ঃ॥ (সাহিত্যদৰ্পণ—২।৩)
(খ) তিস্ৰো বৃত্তয়ঃ পদানাং ভবন্তি শক্তিৰ্লক্ষণা ব্যঞ্জনা চেতি।
(অলংকাৰশেখৰ, পৃ. ৯)

৪. স মুখ্যোঽৰ্থস্তত্ৰ মুখ্যো ব্যাপাৰোঽস্যাভিধোচ্যতে। (কাব্যপ্ৰকাশ—২।১১)

কৰা হ'ব। সম্প্ৰতি বাচক শব্দৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰি চোৱা যাওক। শব্দ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে কোনো ব্যৱধান নোহোৱাকৈ সহজভাৱে প্ৰচলিত অৰ্থ (directly conventional) প্ৰকাশ কৰা শব্দকে বাচক শব্দ বোলে। প্ৰচলিত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ হ'লে শব্দৰ অৰ্থ সুবিদিত আৰু সুপৰিচিত হোৱাৰ প্ৰয়োজন। বাচক শব্দদ্বাৰা যি অৰ্থ জ্ঞান হয় তাক বাচ্যাৰ্থ বোলে। বাচ্যাৰ্থৰ আন নাম মুখ্যাৰ্থ বা শক্যাৰ্থ আৰু শব্দৰ বাচ্য অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পৰা শক্তিকেই অভিধা শক্তি বোলে।

ওপৰত উল্লেখ কৰা হৈছে যে যি শব্দই উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে প্ৰচলিত নাইবা অভিপ্ৰেত অৰ্থ বুজায় তাক বাচক শব্দ বোলে। আমাৰ আলোচনাৰ বিষয় হৈছে শব্দৰ এই অভিপ্ৰেত অৰ্থপ্ৰকাশকৰ মূলত কি? আমি আগেয়ে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে মীমাংসক, নৈয়ায়িক, বৈয়াকৰণ আৰু আলংকাৰিকসকলৰ মাজত এই সম্পৰ্কে মতভেদ আছে। মীমাংসকসকল হৈছে শব্দ আৰু অৰ্থৰ নিত্য সম্বন্ধবাদী। তেওঁলোকৰ মতে শব্দৰ এটা নৈসৰ্গিক শক্তি আছে যাৰ কাৰণে শব্দ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে তাৰ অৰ্থ প্ৰতীত হয়। তেওঁলোকৰ মতে শব্দৰদৰে অৰ্থবোধক শক্তিও নিত্য। মীমাংসকৰ মতে অগ্নিৰ দাহিকা শক্তিৰদৰে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সম্বন্ধ নিত্য বিজড়িত। তেওঁলোকৰ মতে বৰ্ণ, শব্দ আৰু অৰ্থ এইবোৰৰ সম্বন্ধ আৰু শক্তি সকলোবোৰেই নিত্য। গতিকে এইবোৰৰ প্ৰত্যয়ৰ কাৰণে সংকেত নিৰ্ণয়ৰ কোনো আৱশ্যকতা নাই। এই বিষয়ে দাসগুপ্তই কয়, এইদৰে:

> Miāṃmsā does not think that the association of a particular meaning with a word is due to conventions among people who introduce and give meanings to the words.[১] Words are

---

১. According to Nyāya God created all words and associated them with their meanings.
Das Gupta, S. N. History of Indian Philosophy-Vol-1 p, 396.

thus acknowledged to be denotative of themselves.[১]

নৈয়ায়িক, বৈয়াকৰণ আৰু আলংকাৰিকসকল হ'ল সংকেতবাদী। তেওঁলোকৰ মতে কোনো এটা শব্দই যে তাৰ এটা বিশেষ অৰ্থ বুজায় তাৰ কাৰণ হৈছে সংকেত। তেনেহ'লে এই সংকেতৰ স্বৰূপ কি? প্ৰথমে এই সম্বন্ধে নৈয়ায়িকৰ মত আলোচনা কৰা যাওক।

সংকেতবাদ সম্পৰ্কে ন্যায়দৰ্শনৰ অভিমত:

ন্যায়দৰ্শনৰ মতে শব্দ নিত্য নহয়—অনিত্য। বক্তাই উচ্চাৰণ কৰা বৰ্ণৰ ধ্বনি শ্ৰোতাৰ কৰ্ণগোচৰ হয় আৰু তাৰ সংঘাত ৰূপে শব্দৰ উৎপত্তি হয়।[২] সকলো শব্দৰে অৰ্থ বিধান কৰিব পৰা এটা শক্তি (power) আছে। সেই শক্তিকেই শব্দৰ সংকেত বুলি কয়। নৈয়ায়িকৰ মতে এই শক্তি কেৱল ইচ্ছাৰ অন্তৰ্গত; আন কোনো পদাৰ্থৰ অন্তৰ্গত নহয়। তাৰ ভিতৰত প্ৰাচীন নৈয়ায়িকসকলে কয়, 'এই শব্দটোৰপৰা এই অৰ্থ বুজা উচিত'। যেনে, ঘট পদৰপৰা ঘটৰূপ অৰ্থ বুজা উচিত—এইটো ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা।[৩] তেওঁলোকে এনে ধৰণৰ ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাকে সংকেত বুলি কয় আৰু এই ঈশ্বৰেচ্ছা ৰূপ সম্বন্ধকে শক্তি বুলি অভিহিত কৰে। তেওঁলোকৰ মতে শব্দ বা ভাষা ঈশ্বৰদ্বাৰা প্ৰণীত আৰু সেইবাবেই এটা বিশেষ শব্দই যে এটা বিশেষ অৰ্থক বুজায় সেয়া মাথোন ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা। আন পিনে নব্য-নৈয়ায়িকসকলে কেৱল ইচ্ছামাত্ৰকে (unqualified) সংকেতৰ স্বৰূপ বুলি মানে (ইচ্ছামাত্ৰং শক্তিঃ) অৰ্থাৎ মানুহৰ ইচ্ছা অনুসৰি এটা শব্দই এটা বিশেষ

---

[১] Das Gupta, S. N, H. I. P. Vol. I. p. 396

[২] আকাশবায়ুপ্ৰভৱঃ শৰীৰাৎ সমুচ্চৰন্ বক্তুৰুপৈতি নাদঃ।
স্থানান্তৰেষু প্ৰবিভজ্যমানো বৰ্ণত্বমাগচ্ছতি যঃ স শব্দঃ। (মঞ্জৰীজৰম্, পৃ. ৫)

[৩] অস্মাৎপদাদয়মৰ্থো বোদ্ধব্য ইতীশ্বৰসংকেতঃ শক্তিঃ। (তৰ্কসংগ্ৰহ, পৃ. ১৫১)

অৰ্থ বহন কৰিব পাৰে। যেনে, হৰি, হৰ, ডিথ। প্ৰাচীন নৈয়ায়িকৰ মতেও এই শব্দবিলাকৰ যে অৰ্থ নাই এনে নহয়। তেওঁলোকৰ মতে এইবোৰৰ সংকেত কেৱল পাৰিভাষিক (conventional) হে। কিন্তু ঈশ্বৰ-নিৰ্দিষ্ট শব্দবোৰহে প্ৰকৃত অৰ্থত শক্ত (having power or significance)। যদি 'এইটো শব্দৰপৰা এইটো অৰ্থ বুজা উচিত' এনে ধৰণৰ ঈশ্বৰেচ্ছাৰূপ সম্বন্ধকে শক্তিগ্ৰহৰ কাৰণ বুলি কোৱা হয়, তেতিয়া এটা প্ৰশ্নৰ উদয় হয়। যেনে, দেৱদত্ত, যজ্ঞদত্ত আদি আধুনিক নামবোৰত ঈশ্বৰেচ্ছা নাই, তেনে স্থলত সেইবোৰৰ শক্তিগ্ৰহ হয় কেনেকৈ? তাৰ উত্তৰত 'একাদশেঽহনি পিতা নাম কুৰ্যাৎ' একাদশ দিনত পিতাই (নৱজাত শিশুৰ) নামকৰণ (সংস্কাৰ) কৰিব। এই শ্ৰুতি প্ৰমাণৰ দ্বাৰা এইটো বুজা যায় যে ইয়াতো ঈশ্বৰেচ্ছা নিশ্চয়কৈ নিহিত আছে। গতিকে আধুনিক নামতো শক্তি স্বীকাৰ কৰা আৱশ্যক। প্ৰাচীন নৈয়ায়িকৰ মতে আধুনিকৰ দ্বাৰা সংকেতিত নদী, বৃদ্ধি আদি পদৰ শক্তিগ্ৰহ গ্ৰহণীয় নহয়। নব্য-নৈয়ায়িকসকলে ঈশ্বৰেচ্ছাৰূপ সম্বন্ধ শক্তি বুলি স্বীকাৰ নকৰে। তেওঁলোকৰ মতে ইচ্ছামাত্ৰেই শক্তি। গতিকে আধুনিক সংকেতিত নামত শক্তিগ্ৰহ অৱশ্যে স্বীকাৰ্য বুলি তেওঁলোকে অভিমত দাঙি ধৰে। নব্য-নৈয়ায়িকসকলে পাৰিভাষিক শব্দত ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা স্বীকাৰ নকৰে। কিন্তু আধুনি সংকেত স্বীকাৰ কৰে। কাৰণ ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা স্বীকাৰ কৰিলে বহু অনুপপত্তিৰ সন্মুখীন হ'ব লগা হয়। কাৰণ অনেক নতুন নতুন বস্তুৰ নিতৌ নামকৰণ কৰিবলগীয়া হয়, অৱশ্যে নৱজাত শিশুৰ নামকৰণ কৰিবলগীয়া স্থলত ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা স্বীকাৰ কৰিবলগীয়া (তেনাধুনিকসংকেতিতেঽপি শক্তিৰস্ত্যেৱেত্যাহুঃ)। আলোচনা বহল কৰাৰ আৱশ্যক নাই মাত্ৰ এইখিনি ক'ব পাৰি যে যিদৰে হৰি সংজ্ঞাই এজন ব্যক্তিক বুজায় ঠিক সেইদৰে ঘট পদটোৱে এটা পদাৰ্থক বুজায়। কিন্তু প্ৰথমটো মানুহে দিয়া দ্বিতীয়টো ঈশ্বৰ-প্ৰদত্ত। উভয় ক্ষেত্ৰতে কিন্তু অৰ্থবোধৰ কোনো

তাৰতম্য ঘটা নাই। প্ৰাচীন নৈয়ায়িকৰ মত সমৰ্থন কৰি কোনোৱে কয় যে পাৰিভাষিক শব্দসমূহো ঈশ্বৰদ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট।[1] এইখিনিতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে প্ৰাচীন নৈয়ায়িকসকলৰ মতে সংকেত ঈশ্বৰেচ্ছা বুলি ক'লে প্ৰথম আপত্তি হয় যে যিসকলে ঈশ্বৰ নামানে ঈশ্বৰ-সংকেতৰ অভাৱত তেওঁলোকৰ শাব্দবোধ কিভাৱে হ'ব পাৰে? অপভ্ৰংশ শব্দবোৰৰ সংকেত জানো ঈশ্বৰেচ্ছাৰে সম্ভাবিত হ'ব পাৰে? আকৌ ভাষাত বহু নতুন শব্দৰ আবিৰ্ভাৱ আৰু প্ৰচলন হয়, সেইবোৰৰ সংকেত কিভাৱে নিৰ্ধাৰিত হ'ব পাৰে? পুনৰ নতুন নতুন যিবোৰ ভাষা দিনে দিনে আৱিষ্কৃত হৈ আছে সেইবোৰ ভাষাৰ শব্দৰ সংকেত কিভাৱে নিৰ্ধাৰিত হ'ব পাৰে? এইবোৰ সমস্যাৰ সমাধান সঠিকভাৱে প্ৰাচীন নৈয়ায়িকসকলে দিব নোৱাৰে। সেয়েহে নব্য-নৈয়ায়িকসকলে কেৱল ইচ্ছাকেই সংকেতৰ স্বৰূপ বুলি নিৰ্দেশ কৰিছে।

উপৰি-উক্ত আলোচনাৰপৰা এইটো দেখা গ'ল যে কিছুমানৰ মতে এই সংকেত ঈশ্বৰদ্বাৰা পূৰ্বেই নিৰ্দিষ্ট হৈ আছে। আকৌ আন কিছুমানৰ মতে এই সংকেতৰ মূল হ'ল বৃদ্ধব্যৱহাৰ, ব্যাকৰণ, কোষ আদি। পুনৰ আন কিছুমান (মীমাংসক)ৰ মতে শব্দৰ অৰ্থ হ'ল নিত্য। তাৰ প্ৰত্যয়ৰ কাৰণে সংকেতৰ আৱশ্যক নাই। নৈয়ায়িকৰ মততকৈ মীমাংসকৰ মত সম্পূৰ্ণ ভিন্ন। মীমাংসকে শক্তিক আন কোনো ভিন্ন পদাৰ্থ বুলি স্বীকাৰ নকৰে। ইচ্ছা আদি আন কোনো পদাৰ্থৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰো আৱশ্যকতা অনুভৱ নকৰে।

---

[1] শক্তিশ্চ পদেন সহ পদাৰ্থস্য সম্বন্ধঃ। সা চাস্মাচ্ছব্দাদয়মৰ্থো-বোদ্ধব্য ইতীশ্বৰেচ্ছাৰূপা। আধুনিকে নাম্নি শক্তিৰস্ত্যেৱ। 'একাদশেঽহনি পিতা নাম কুৰ্য্যাৎ' ইতীশ্বৰেচ্ছায়াঃ সত্ত্বাৎ। আধুনিকসংকেতিতে তু ন শক্তিৰিতি সম্প্ৰদায়ঃ। নব্যাস্তু ঈশ্বৰেচ্ছা ন শক্তিঃ কিন্তু ইচ্ছৈৱ। তেন আধুনিক সংকেতিতেঽপি শক্তিৰস্তীতি ৱদন্তি।

(ভাষাপৰিচ্ছেদ, পৃ. ৮১)

প্ৰকৃতপক্ষে এই সংকেত ঈশ্বৰ ইচ্ছাজাত নাইবা ইচ্ছামাত্ৰজাত নাইবা শব্দাৰ্থ-সম্বন্ধ নিত্য যিকোনো নহওক লাগিলে, ইয়াৰ অভিপ্ৰায় যে এক সি অনস্বীকাৰ্য। এইটো আমাৰ সাধাৰণ জ্ঞান যে এটা শব্দই যদি এটা অৰ্থ আৰু সেই অৰ্থটোৱে যদি সকলো সময়তে সকলো অৱস্থাতে সকলো মানুহকে সমানভাৱে একে অৰ্থকে বুজায়, তেন্তে এইটো স্বীকাৰ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰি যে এইটো সকলোৱে সমানভাৱে মানি লোৱা কেৱল এটা ৰীতি বা প্ৰথাৰ বাহিৰে আন একো নহয়; যেনেকৈ পাঁচটকীয়া 'নোট' এখনৰ নিৰ্ধাৰিত মূল্য আমি সকলোৱে সমানভাৱে মানি লোৱা হেতু সেই 'নোট'খন যিকোনো অৱস্থাতে যিকোনো ক্ষেত্ৰতে প্ৰয়োজন অনুসৰি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰোঁ। ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত সংকেত হ'ল শব্দৰ অৰ্থ-ব্যৱস্থাপক-ৰীতি (standardising principle)। এই সংকেত শব্দেৰে সৈতে নিত্যৰূপে বিজড়িতই হওক নাইবা ঈশ্বৰদ্বাৰা পূৰ্ব নিৰ্দিষ্টই হওক ই কিন্তু লোক ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা এনেদৰে সংস্থাপিত যে এটা বিশেষ শব্দই কেৱল এটা বিশেষ অৰ্থকহে বুজাব পাৰে। এই প্ৰচলিত দস্তুৰৰ কাৰণেই শব্দই একে অৰ্থকে সূচনা কৰি লোক ব্যৱহাৰৰ যোগ্যতা লাভ কৰি থাকে। কোনো এটা শব্দৰ প্ৰচলিত অৰ্থ সম্বন্ধে আমাৰ জ্ঞান নাথাকিলে তাক আমি ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰোঁ। কাৰণ সেই শব্দটোৱে যে আমাৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থকেই বুজাব সেই কথা আমি নাজানোঁ; যিদৰে পাঁচটকীয়া 'নোট'খনৰ মূল্য সম্বন্ধে আমাৰ জ্ঞান নাথাকিলে তাক আমি ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰোঁ। লোক-সমাজত অৰ্থ সম্বন্ধে জ্ঞান নথকা শব্দৰ প্ৰয়োগ হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ অৰ্থহীন শব্দৰ বাচকত্ব নাই। যাৰ বাচকত্ব নাই তাৰ ব্যৱহাৰৰ যোগ্যতাও নাই। 'ভাষাপৰিচ্ছেদ'কাৰৰ মতে আঠটা উপায়েৰে শব্দৰ সংকেত সম্বন্ধে জ্ঞান জন্মে। যেনে, ব্যাকৰণ, উপমান, কোষ, আপ্তবাক্য, ব্যৱহাৰ, বাক্যৰ শেষ, বিবৃতি আৰু সিদ্ধপদ-সান্নিধ্য। সংকেত সম্বন্ধে জ্ঞান জন্মোৱাৰ উপায় উদ্ভাৱনৰ মূল

উদ্দেশ্য হ'ল—কি উপায়েৰে আমি প্ৰথমে শব্দৰ অৰ্থ সম্পৰ্কে শিক্ষা লাভ কৰিব পাৰোঁ। 'ভাষাপৰিচ্ছেদ'ত[1] সংকেত নিৰ্ণয়ৰ যি আঠটা উপায়ৰ উল্লেখ কৰা হৈছে সেইবোৰৰ বিস্তৃত বিৱৰণৰ প্ৰয়োজন আমাৰ নাই। মাত্ৰ কেইটামান প্ৰয়োজনীয় সংকেত নিৰ্ণয়ৰ উপায়ৰহে সাধাৰণভাৱে আলোচনা কৰা হ'ব। সেই পিনৰপৰা ব্যৱহাৰকেই প্ৰথমে উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব যেন লাগে।

(১) **ব্যৱহাৰ:** গৰাকীয়ে ভৃত্যজনক আদেশ দিলে 'গৰুটো আনা'। ভৃত্যই গৰুটো আনিলে। ওচৰত থকা বালকজনে 'গৰু' আৰু 'আনা' এই শব্দ দুটাৰ অৰ্থ পৃথক পৃথকভাৱে একো বুজি পোৱা নাই যদিও মুঠতে কিন্তু বুজিব পাৰিলে যে এই আদেশটোৱে গলকম্বলাদি থকা জন্তুটোকে বুজাইছে। তাৰ পিছত বালকজনে গৰাকীৰ আন দুটা বাক্য শুনিব পালে 'গৰুটো বান্ধা' আৰু 'ঘোঁৰাটো আনা'। এই বাক্য দুটা শুনাৰ পিছত গৰুটোক বন্ধা হ'ল আৰু ঘোঁৰাটো অনা হ'ল। বালকজনে লক্ষ্য কৰিলে যে 'গৰুটো আনা' আৰু 'গৰুটো বান্ধা'—এই বাক্য দুটাৰ এটা অংশ অৰ্থাৎ 'গৰু' শব্দটো দুয়োটা বাক্যতে আছে; কিন্তু দ্বিতীয় বাক্যত আনা শব্দ বাদ দি বান্ধা শব্দৰ সংযোগ কৰা হৈছে। ইয়াত গৰাকীৰ আদেশ অনুসৰি ('গৰুটো আনা' আৰু 'গৰুটো বান্ধা') ভৃত্য-ব্যৱহাৰ (অৰ্থাৎ এজনৰ কথা আৰু আনজনৰ কাৰ্য) মনোযোগেৰে শুনি আৰু দেখি ওচৰত থকা সেই বালকজনে ভালদৰে বুজি পালে যে 'গৰু' শব্দটোৱে কোন পদাৰ্থক বুজাইছে আৰু 'আনা' আৰু 'বান্ধা' এই শব্দ দুটাই কোন ক্ৰিয়া বা কাৰ্যক বুজাইছে। ইয়াত দেখা গ'ল যে বালকজনে বুজিলে যে 'গৰু' শব্দটোত গলকম্বলাদি বিশিষ্ট পদাৰ্থ এটাক বুজোৱা সংকেত নিহিত হৈ আছে। শক্তিকে

---

[1] শক্তিগ্ৰহং ব্যাকৰণোপমানকোষাপ্তবাক্যাদ্ ব্যৱহাৰতশ্চ।
বাক্যস্য শেষাদ্বিবৃতেৰ্বদন্তি সান্নিধ্যতঃ সিদ্ধপদস্য বৃদ্ধাঃ।
(ভাষাপৰিচ্ছেদ, শব্দখণ্ড, পৃ. ৮২)

বালকজনে বুজি পালে যে গৰু শব্দটোৰ বাচ্য অৰ্থ (primary sense) গলকম্বলাদি বিশিষ্ট এবিধ জন্তু বিশেষ।

(২) **আপ্তবাক্য:** আপ্ত[1] শব্দই যথাৰ্থ বক্তাক বুজায় আৰু আপ্তবাক্য মানে বিশ্বস্ত লোকৰ বাক্যকে সূচায়। ভাষা সম্বন্ধে যাৰ বিশেষ ব্যুৎপত্তি আছে তেওঁৰপৰা বহু শব্দৰ অৰ্থজ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি। এইদৰে সন্তানে পিতৃ-মাতৃৰপৰা, ছাত্ৰই শিক্ষকৰপৰা বহু শব্দৰ অৰ্থ শিকিব পাৰে।

(৩) **কোষ:** কোষ বা অভিধানৰ সহায়েৰে শব্দৰ অৰ্থজ্ঞান লাভ কৰা যায়। একে অৰ্থ বুজোৱা শব্দসমূহৰ জ্ঞান অভিধানৰপৰাই অনায়াসে আয়ত্ত কৰিব পাৰি। যেনে, অমৰ, নিৰ্জৰ, বিবুধ, দেৱ ইত্যাদি।

(৪) **ব্যাকৰণ:** ব্যাকৰণৰপৰা ধাতু, প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয়াদিৰ বিষয়ে জনা যায়। ব্যাকৰণৰ জ্ঞান থাকিলে পৰিচিত শব্দৰপৰা প্ৰত্যয় আদিৰ সহায়েৰে যিবোৰ নতুন শব্দ গঠন কৰা যায় তাৰ অৰ্থ সহজে বুজিব পৰা যায়। যেনে, কৰ্তা, কাৰ্য, কৰণীয়, কৰ্তব্য ইত্যাদি।

(৫) **উপমান:** গৰুৰে সৈতে সাদৃশ্য থকা হেতু গৱয় (gayal)ৰ জ্ঞান লাভ কৰিব পৰা যায়, গো সদৃশ গৱয়। কোনো দিনে গৱয় নেদেখা গ্ৰামবাসী লোক এজনক বনবাসী লোক এজনে ক'লে— গাঁৱত থকা গৰুৰ সদৃশ বনত এবিধ জন্তু থাকে তাক গৱয় বোলে। গ্ৰামবাসী লোকজন কোনো এদিনাখন বনলৈ যোৱাত গৰুৰ নিচিনা জন্তু এটা দেখিলে। জন্তুটো দেখি বনবাসীৰপৰা পূৰ্বে শুনা গো-সদৃশ গৱয়ৰ কথা মনলৈ আহিল আৰু গৱয়ৰ কথা স্মৰণ কৰি সেই

---

১. (ক) আপ্তস্তু যথাৰ্থবক্তা—তৰ্কসংগ্ৰহ, পৃ. ১৫১

(খ) 'আপ্তো নামানুভৱেন বস্তুতত্ত্বস্য কাৎস্ন্যেন নিশ্চয়বান্
ৰাগাদিবশাদপি নান্যথাবাদী যঃ স ইতি।' (চৰক-সংহিতা)

যিজনে নিজৰ অনুভৱৰ দ্বাৰা বস্তুগত তত্ত্বক সকলো প্ৰকাৰে নিশ্চয় কৰিব পাৰে আৰু ৰাগাদিৰ বশীভূত হৈয়ো অসত্য আচৰণ নকৰে তেৱেঁই আপ্ত।

জন্তুটো যে গবয় সেই বিষয়ে তাৰ জ্ঞান জন্মিল। ইয়াত উপমানৰ (যাৰ সৈতে উপমা বা তুলনা দিয়া হয়) সহায়ত অৰ্থাৎ গৰুৰ তুলনাৰে গ্ৰামবাসীৰ গবয় সম্পৰ্কীয় অৰ্থবোধ হ'ল।

(৬) **সিদ্ধপদ-সান্নিধ্য :** কেৱল ব্যৱহাৰ আদিৰপৰাই যে শব্দৰ অৰ্থবোধ হয় এনে নহয় কেতিয়াবা কেতিয়াবা হেনো সিদ্ধপদ অৰ্থাৎ নিশ্চিতাৰ্থ পদ বা অৰ্থ জনা শব্দৰ সৈতে ব্যৱহাৰ হোৱা হেতু অৰ্থ নজনা শব্দৰো অৰ্থ জ্ঞান হয় অৰ্থাৎ কোনো বাক্যত যদি জ্ঞাতাৰ্থ পদৰ বাহিৰে এনেকুৱা কোনো পদ ব্যৱহৃত হৈছে যে, তাৰ অৰ্থ জনা নাযায়, তেনে ক্ষেত্ৰত জ্ঞাতাৰ্থ পদসমূহৰ সান্নিধ্য বা নিকটতা হেতু অজ্ঞাতাৰ্থ পদৰো সঙ্গত অৰ্থ অনুমান কৰি লোৱা হয়। যেনে, মধুকৰে বিকশিত পদ্মৰ পৰিমল পান কৰি আছে।

ধৰি লোৱা যাওক ইয়াত পৰিমল শব্দৰ অৰ্থ জনা নাই। কিন্তু আন আন পদসমূহৰ অৰ্থ জনা থাকিলে পৰিমল শব্দৰ অৰ্থ যে মধু তাক বুজিব পৰা যায়।

(৭) **বিৱৰণ :** তুল্য অৰ্থবোধক পদান্তৰেৰে অজ্ঞাত পদৰ অৰ্থবোধনকেই বিৱৰণ বোলে। যেনে, কোনো মানুহে ঘট এটা দেখি যদি কয়, 'ঘট আছে' আৰু আন এজন মানুহে তাকেই দেখি কয়, যে 'কলহটো আছে' এই বিৱৰণৰদ্বাৰা বুজা যায় যে ঘট পদেৰে সৈতে কলহ পদৰ শক্তিগ্ৰহ আছে।

সম্প্ৰতি আমি সংকেতবাদৰ আন এটা দিশলৈ আহোঁ। প্ৰকৃততে সংকেতিত অৰ্থ বুলিলে কিহক বুজায়; নাইবা সংকেতিত অৰ্থই কাৰ প্ৰতীতি জন্মায়। উদাহৰণ স্বৰূপে যেতিয়া গোশব্দটো উচ্চাৰণ কৰা যায়, তেতিয়া সেই শব্দটোৱে, মুখ্যভাৱে গো-ব্যক্তি (individual cow) অথবা গোত্ব অৰ্থাৎ গো-জাতি (generality cowness) নাইবা গো-ব্যক্তি আৰু গো-জাতি উভয়কে সংকেতিত কৰে। আন-ভাৱে ক'বলৈ গ'লে সংকেতৰ, ব্যক্তি, জাতি নাইবা ব্যক্তি আৰু জাতি উভয়—এইবোৰৰ ভিতৰত অভিপ্ৰেত বস্তু কোনটো। সংকেতৰ দ্বাৰা

প্ৰকৃততে কিহৰ অৰ্থ প্ৰতীত হয়। এই প্ৰশ্নৰ সম্যক সমাধান কৰিবলৈ যাওতে পাঁচোটা মতবাদৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছে। সেই মতবাদসমূহ হ'ল—(১) কেৱলব্যক্তিবাদী (নব্য-নৈয়ায়িকসকল) (২) জাতিবিশিষ্টব্যক্তিবাদী (প্ৰাচীন নিয়ায়িকসকল) (৩) অপোহবাদী (বৌদ্ধসকল) (৪) কেৱলজাতিবাদী (মীমাংসকসকল) (৫) জাত্যাদিবাদী (বৈয়াকৰণসকল)। এই মতবাদসমূহৰ সাধাৰণ পৰিচয় দিয়াৰ প্ৰয়োজন আছে বাবে তলত উপস্থাপন কৰা হ'ল :

(১) কেৱলব্যক্তিবাদী : নব্য-নৈয়ায়িকসকলৰ মতে সংকেতে কেৱল ব্যক্তিক বুজায়। গতিকে এওঁলোক কেৱলব্যক্তিবাদী হিচাপে পৰিচিত। ব্যৱহাৰিক জীৱনত মানুহৰ কাৰ্যাৱলীৰ প্ৰতি যি প্ৰবৃত্তি (activity) নাইবা নিবৃত্তি (passivity) হয় সেইবোৰ কেৱল ব্যক্তিক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই অনুষ্ঠিত হোৱা দেখা যায়। কাৰণ ব্যক্তিয়েহে মানুহৰ প্ৰয়োজন সাধন কৰে, জাতিয়ে নকৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে গাখীৰৰ আৱশ্যক হোৱা লোকজনে গৰুটোৰ (গো-ব্যক্তি) কাষ চাপে; কিন্তু গো-জাতিৰ (গোত্বৰ) অন্বেষণ নকৰে। কাৰণ গৰুটোৱেহে তেওঁৰ প্ৰয়োজন সাধন কৰে। গতিকে দেখা যায় লোকজনৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি এই কাৰ্যত প্ৰবৃত্তি কেৱল গো-ব্যক্তিক কেন্দ্ৰ কৰিয়ে অনুষ্ঠিত হৈছে। গতিকে গৰু এই শব্দ সংকেতৰদ্বাৰা মুখ্যভাৱে গো-ব্যক্তিকেই বুজাইছে। জাতিক বুজোৱা নাই।[1] এই যুক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি শব্দৰ সংকেতে কেৱল ব্যক্তিকে বুজায় বুলি নব্য-নৈয়ায়িকসকলে মত পোষণ কৰে। এইদৰে নব্য-নৈয়ায়িকসকলে শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থ অৱধাৰণৰ কাৰণে লোক ব্যৱহাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। যিহেতু বাৱহাৰ সদায় ব্যক্তিক আশ্ৰয় কৰি অনুষ্ঠিত হয় সেই কাৰণে শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থই কেৱল ব্যক্তিকহে বুজায়। তেওঁলোকৰ সিদ্ধান্ত হ'ল, যিহেতু অৰ্থক্ৰিয়াকাৰিত্ব (capacity of performing purposive action) ব্যক্তিত নিহিত সেইকাৰণে ব্যক্তিতেই সংকেত স্বীকাৰ্য।

---

[1] ব্যক্তিবাদিনস্তু আহুঃ। শব্দস্য ব্যক্তিৰেব বাচ্যা। জাতেস্তু উপলক্ষণভাৱেন আশ্ৰয়ণাৎ আনন্ত্যাদিদোষানৱকাশঃ। (কাব্যপ্ৰকাশ, কৈয়ট-প্ৰদীপ, পৃ. ১৭)

কেৱলব্যক্তিবাদৰ সমৰ্থনত দেখুওৱা নব্য-নৈয়ায়িকসকলৰ এই যুক্তিত প্ৰতিবাদীসকল সন্তুষ্ট নহ'ল বৰং তেওঁলোকৰ এই মতবাদ যে তিনি প্ৰকাৰ দোষেৰে দূষিত তাক স্পষ্ট কৰি দেখুৱাইছে। সেই তিনি প্ৰকাৰৰ দোষ হ'ল—(ক) আনন্ত্য (খ) ব্যভিচাৰ আৰু (গ) বিষয়বিভাগ-অপ্ৰাপ্তি। এই দোষ তিনি বিধৰ সাধাৰণ পৰিচয় এনে ধৰণৰ :

(ক) আনন্ত্যদোষ বা আনন্ত্যপ্ৰসঙ্গ : সংকেতে কেৱল ব্যক্তিক বুজোৱা বুলি স্বীকাৰ কৰিলে বিচাৰ কৰি চাবলগীয়া কেইটামান বিষয় দৃষ্টিগোচৰ হয়—(১) সেই ব্যক্তিসমূহেৰে গঠিত জাতিৰ অন্তৰ্গত প্ৰত্যেক ব্যক্তিকে বুজায় নে (২) কোনো এটা বিশেষ ব্যক্তিক নাইবা (৩) নিৰ্দিষ্ট মাথোন কেইটামান ব্যক্তিক বুজায়? প্ৰশ্নটো এনেধৰণে উপস্থাপিত কৰিব পাৰি ; যেতিয়া আমি গৰু শব্দটো উচ্চাৰণ কৰোঁ, তেতিয়া সেই গৰু শব্দটোৱে অতীত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যৎ এই তিনিও কালৰে পৃথিৱীৰ সমস্ত গৰুক বুজাইছে নে কেৱল দৃশ্যমান এটা গৰুকে বুজাইছে নাইবা আমি নিতৌ দেখি থকা মাথোন কেইটামান (ধৰি লওক দহটা) গৰুক হে বুজাইছে !

ইয়াৰ প্ৰথম কল্পটো স্বীকাৰ কৰিলে আনন্ত্য-দোষ (endlessness) আৰু দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় কল্প স্বীকাৰ কৰিলে ব্যভিচাৰ (violation) দোষ হয়।

যি ব্যক্তিৰ সংকেত নিৰ্ধাৰণ কৰিব পৰা যায় শব্দই কেৱল তাৰেই অৰ্থ বহন কৰিব পাৰে। গৰু শব্দৰ সংকেতে যদি পৃথিৱীৰ সমস্ত গৰুকে (অতীত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যৎ তিনিও কালৰ) বুজায়, তেনেহ'লে সেই গৰু সম্বন্ধে আমাৰ জ্ঞান সম্পূৰ্ণ হোৱা বুলি কদাপি ক'ব পৰা নাযাব, কাৰণ পৃথিৱীৰ গৰু অনন্ত। অনন্ত গৰুৰ প্ৰত্যেককে এটা এটাকৈ জনা কোনো মানুহৰ পক্ষে সম্ভৱপৰ হ'ব নোৱাৰে।

এটা ব্যক্তিৰ সম্যক পৰিচয় বা জ্ঞান দিয়াই হ'ল সংকেতৰ কাম ; কিন্তু এই ক্ষেত্ৰত দেখা গ'ল ব্যক্তি অনন্ত। ব্যক্তিত শক্তিগ্ৰহ স্বীকাৰ কৰিলে অনন্ত শক্তিৰ কল্পনা কৰিবলগীয়া হয়, কাৰণ গৰু অনন্ত। অনন্ত ব্যক্তিক সামৰি লোৱাটো সংকেতৰ পক্ষে অসম্ভৱ। গতিকে গো সম্পৰ্কীয় জ্ঞান সম্পূৰ্ণ হোৱা বুলি ক'ব পৰা নাযায়। সেই কাৰণে ক'ব লাগিব যে প্ৰথম কল্পটো আনন্ত্য দোষেৰে দূষিত।

(খ) **ব্যভিচাৰদোষ বা ব্যভিচাৰপ্ৰসঙ্গ :** উপৰি-উক্ত উদাহৰণৰপৰা এইটো স্পষ্ট বুজা গ'ল যে সংকেত কেৱল ব্যক্তি-কেন্দ্ৰিক হ'লে আৰু তাৰদ্বাৰা কোনো শব্দ সম্বন্ধে আমাৰ জ্ঞান নিখুঁত হ'বলগীয়া হ'লে সেই ব্যক্তি আমাৰ জ্ঞান গোচৰ হোৱাৰ প্ৰয়োজন অন্যথা আনন্ত্যপ্ৰসঙ্গৰ উদ্ভৱ হ'ব আৰু সংকেতদ্বাৰা আমাৰ জ্ঞান সম্পূৰ্ণ হোৱা বুলি পৰিগণিত নহ'ব। এই আনন্ত্য-প্ৰসঙ্গৰ হাত এৰাবলৈ যদি জ্ঞান-গোচৰীভূত ব্যক্তিৰেই কেৱল সংকেতিত অৰ্থবোধ স্বীকাৰ কৰিবলগীয়া হয়, তেতিয়া ব্যভিচাৰ বা নিয়মাতিক্ৰম প্ৰসঙ্গই (violation of an accepted principle) দেখা দিয়ে, কিয়নো কেৱল সংকেতিত ব্যক্তি মাত্ৰৰেই শাব্দ-বোধ হয় বুলি আমি স্বীকাৰ কৰি লৈছোঁ।[1] উদাহৰণ স্বৰূপে ধৰি-লোৱা যাওক—জ্ঞান-গোচৰীভূত বা দৃশ্যমান যি গো-ব্যক্তিক অৱলম্বন কৰি আমি গো-শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থ নিৰ্ধাৰণ কৰিছোঁ সেই গৰুটো বগা বৰণৰ। গতিকে বগা বৰণৰ গৰুৰ সংকেতিত অৰ্থ সম্বন্ধে আমাৰ কোনো সন্দেহ নাই ; কিন্তু যেতিয়া ক'লা বৰণৰ আন এটা গৰু আমাৰ জ্ঞান-গোচৰ হয়, তেতিয়া সেই ক'লা বৰণৰ গৰুটোৰ সংকেতিত অৰ্থ পুনৰ নতুনকৈ নিৰ্ণয় কৰিব লাগিব। কাৰণ ক'লা বৰণৰ গৰুটো বগা বৰণৰ গৰুৰৰ সংকেতৰ বহিৰ্ভূত। আন-ভাৱে ক'বলৈ গ'লে বগা বৰণৰ গৰুৰ সংকেত নিৰ্ণয়ৰ সময়ত ক'লা

---

[1] "সংকেতিতস্যৈৱ শাব্দবোধঃ" যি পদাৰ্থৰ অভিপ্ৰায় বুজাবলৈ এটা শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হয় সেই শব্দটোৱেই সেই পদাৰ্থৰ সংকেতিত অৰ্থক বুজায়।

ৰঙৰ গৰু আমাৰ জ্ঞান-গোচৰলৈ অহা নাছিল। গতিকে ক'লা ৰঙৰ গৰু সংকেতৰ অবিষয়। যদি কোৱা হয়, জ্ঞান-গোচৰলৈ অহা বগা ৰঙৰ গৰুৰ সংকেতে জ্ঞান-গোচৰলৈ নহা ক'লা ৰঙৰ গৰুৰো সংকেতিত অৰ্থবোধ কৰাব পাৰে, কিয়নো গৰু বুলিলে বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলো গৰুকে বুজা যায়। পূৰ্ব পক্ষীয়ে আপত্তি তোলে— যদি তেনেকুৱাই হয়, তেনেহ'লে বগা ৰঙৰ গৰুৰ সংকেতিত অৰ্থৰ বহিৰ্ভূত অশ্ব পদৰো অৰ্থবোধ হওক, ইয়াত আপোনাৰ আপত্তি কি থাকিব পাৰে? গতিকে দেখা যায় জ্ঞান-গোচৰীভূত কেৱল ব্যক্তি-কেন্দ্ৰিক সংকেতে ব্যভিচাৰ দোষৰ হাত এৰাব নোৱাৰে। এয়া পূৰ্বে উল্লেখ কৰা দ্বিতীয় কল্পৰ উদাহৰণ।

এতিয়া আমি তৃতীয় কল্পৰ উদাহৰণলৈ আহোঁ। ধৰিলোৱা যাওক যে প্ৰথমে মাত্ৰ দহটা গৰু আমাৰ দৃষ্টি পথলৈ বা জ্ঞান-গোচৰলৈ আহিছে আৰু সেই দহটা গৰু সম্বন্ধে ,আমাৰ সংকেত অৱধাৰিত হৈ গৈছে। কিন্তু প্ৰথম দহটা গৰুৰ সংকেতৰ বহিৰ্ভূত একাদশ গৰুটো যেতিয়া আমাৰ জ্ঞান-গোচৰ হয় সেই গৰুটোৰ সংকেত পুনঃ নতুনকৈ নিৰ্ণয় কৰিব লাগিব, কাৰণ প্ৰথম দহটা জ্ঞান-গোচৰীভূত হোৱাৰ সময়ত সেইটো উপস্থিত নাছিল। গতিকে দহৰ সংকেতে একাদশৰ সংকেতক সাঙুৰি ল'ব নোৱাৰে। কাৰণ সি দৃষ্টিৰ বহিৰ্ভূত। গতিকে সংকেতৰ অবিষয়। নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি-কেন্দ্ৰিক সংকেতেও ব্যভিচাৰ-দোষমুক্ত হ'ব নোৱাৰে। গতিকে দেখা গ'ল কেৱলব্যক্তিবাদ আনন্ত্য আৰু ব্যভিচাৰ দোষ দুষ্ট হোৱা হেতু গ্ৰহণযোগ্য হ'ব নোৱাৰে। কেৱলব্যক্তিবাদৰ দোষ নিৰীক্ষণ কৰি প্ৰাচীন নৈয়ায়িকসকলে জাতিবিশিষ্টব্যক্তিবাদক সমৰ্থন কৰে। এই জাতিবিশিষ্টব্যক্তিবাদৰ বিষয়ে আমি পিছত উল্লেখ কৰিম। সম্প্ৰতি কেৱলব্যক্তিবাদৰ তৃতীয় দোষৰ বিচাৰ কৰা যাওক।

(গ) বিষয়বিভাগাপ্ৰাপ্তি বা বিষয়াবিভাগপ্ৰসঙ্গ : আনন্ত্য আৰু ব্যভিচাৰ দোষৰ উপৰিও কেৱলব্যক্তিবাদৰ আনটো দোষ হৈছে

বিষয়বিভাগাপ্ৰাপ্তি অৰ্থাৎ যেতিয়াই শব্দৰ ভিতৰত থকা বিভিন্ন বিষয়ৰ অৰ্থ ভেদ (differentiation of scope) কৰিব নোৱাৰা হয় তেতিয়াই বিষয়বিভাগৰ (ৰিভিন্ন বিষয়ৰ অৰ্থভেদৰ) অপ্ৰাপ্তি ঘটে।

'যদি শব্দৰ সংকেতে কেৱল এটা মাত্ৰ ব্যক্তিকে বুজায় তেনেহ'লে আমি যেতিয়া প্ৰয়োগ কৰোঁ যে 'এই ডিত্থ নামৰ বগা ষাঁড় গৰুটো চলিব ধৰিছে' (গোঃ শুক্লঃ চলঃ ডিত্থঃ) তেতিয়া সেই বাক্যটোৰ সাধাৰণ অৰ্থ হয় কেৱল এটা মাত্ৰ ষাঁড় গৰু আৰু সেই বাক্যৰ আন যিবোৰ শব্দ আছে, সেইবোৰ প্ৰত্যেকৰে প্ৰতিশব্দ বা একাৰ্থক শব্দৰ বাহিৰে আন একো হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু প্ৰকৃত পক্ষে ব্যৱহাৰৰ বেলিকা সেই শব্দবোৰৰ প্ৰত্যেকেই একো একোটা বিশেষ বিষয়ৰ অৰ্থ বুজাইছে, কাৰণ ইয়াত গৰু শব্দটোৱে ষাঁড় গৰু নামৰ জাতিক বুজাইছে, শুক্ল শব্দই গুণক বুজাইছে অৰ্থাৎ বগা বৰণৰ (ষাঁড় গৰু) আৰু চল শব্দটোৱে ক্ৰিয়াক বুজাইছে আৰু ডিত্থ শব্দটোৱে এটা সৰ্বনাম শব্দক বুজাইছে। গতিকে ইয়াৰদ্বাৰা বুজা গ'ল যে প্ৰত্যেকটি শব্দৰে একোটাকৈ বিভিন্ন বিষয় আছে অৰ্থাৎ ইয়াত চাৰিটা ধৰ্ম আছে আৰু সেইবোৰকে যথাক্ৰমে জাতিশব্দ, গুণশব্দ, ক্ৰিয়াশব্দ আৰু সংজ্ঞাশব্দ অথবা দ্ৰব্যশব্দ নাইবা যদৃচ্ছা শব্দ বুলি অভিহিত কৰা হয়। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে যদি কেৱল ব্যক্তিৰেই সংকেত নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়, তেতিয়া হ'লে এই চাৰিটাৰ বিভেদ হ'ব নোৱাৰে আৰু বিভেদ নহ'লে সিহঁতক পৃথক কৰাও সম্ভৱপৰ নহয়, কাৰণ ব্যক্তি এক আৰু এটা ব্যক্তিৰ চাৰিটা সংকেত হ'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণে বৈয়াকৰণসকলে কয়, যে শব্দ চাৰি প্ৰকাৰৰ আৰু শব্দৰ সংকেতে কেৱল ব্যক্তি মাত্ৰকে নুবুজায় : কিন্তু শব্দৰ ভিতৰত অন্তৰ্নিহিত হৈ থকা চাৰি প্ৰকাৰৰ অৰ্থাৎ জাতি, গুণ, ক্ৰিয়া আৰু সংজ্ঞাৰ অৰ্থ বহন কৰি থাকে। বৈয়াকৰণৰ মতে শব্দৰ এই চাৰি প্ৰকাৰৰ অৰ্থকেই চাৰিবিধ উপাধি (attribute)

বোলে। উপাধি এটা অসাধাৰণ ধৰ্ম, যি ধৰ্মই এটা বস্তুক আন এটা বস্তুৰপৰা পৃথক কৰিব পাৰে। এই অসাধাৰণ ধৰ্মই শক্তিগ্ৰহৰ কাৰণ। উপাধি ভিন্ন আনৰ শক্তিগ্ৰহ নহয়।

গতিকে দেখা যায় যে যদি শব্দৰ সংকেতে কেৱল ব্যক্তিকে বুজায় তেনেহ'লে 'এই ডিথ নামৰ বগা ষাঁড় গৰুটো চলিব ধৰিছে' এই বাক্যৰ অৰ্থ কেৱল গো-ব্যক্তিকে বুজাব লাগিব আৰু আন শব্দবোৰ গো-ব্যক্তিৰেই কেৱল একাৰ্থক শব্দ হ'ব। নাইবা গো-ব্যক্তিৰ চৰ্বিত-চৰ্বণৰ বাহিৰে একো নহ'ব আৰু তেতিয়াহ'লে সেই শব্দবোৰক যি যি নিজস্ব অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল তাৰ কোনো চিনমোকাম নাথাকিব। অৰ্থাৎ 'গোঃ শুক্লঃ চলঃ ডিথঃ' ইয়াত

(১) গো-শব্দৰদ্বাৰাই জাতিৰ সংকেত
(২) শুক্লঃ " " গুণৰ "
(৩) চলঃ " " ক্ৰিয়াৰ "
(৪) ডিথঃ " " দ্ৰব্যৰ " (সংজ্ঞা Proper noun)

ইত্যাদিৰ বিষয়-বিভাগ নাইকিয়া হয়। অৰ্থাৎ ব্যক্তিমাত্ৰতে যদি সকলো শব্দৰ শক্তিগ্ৰহ স্বীকাৰ কৰা হয়, তেতিয়া উক্ত চাৰি প্ৰকাৰ শব্দৰ বিষয়ৰ বিভাগ সম্ভৱ হ'ব নোৱাৰে।

আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে 'গোঃ শুক্লঃ চলঃ ডিথঃ'—এই বাক্যত ব্যৱহৃত শব্দবোৰৰ উপাধিক ব্যক্তিৰ বিশেষণ বুলি নধৰি কেৱল যদি ব্যক্তিকেহে ধৰা হয়, তেতিয়া ইয়াৰ বিভিন্ন শব্দবোৰৰ বিভিন্ন বিষয় (scope) বোৰৰ বিভাগ নাইকিয়া হয়। বাক্যত ব্যৱহৃত শব্দবিলাকৰ নিজস্ব বিষয় বিভাগ নাইকিয়া হোৱা হেতু বিষয়-বিভাগৰ অপ্ৰাপ্তি দোষ উৎপন্ন হয়। কিন্তু যেতিয়া উপাধিত শক্তি স্বীকাৰ কৰা হয়, তেতিয়া উপাধি ভিন্ন হ'লেও একেটা মাথোন ব্যক্তিতে 'গোঃ শুক্লঃ চলঃ ডিথঃ' এনে ধৰণৰ চাৰি প্ৰকাৰ প্ৰয়োগ হ'ব পাৰে; কিন্তু কেৱল ব্যক্তিত শক্তি স্বীকাৰ কৰিলে, ব্যক্তিৰ অভিন্নতা

হেতুকে পুনৰুক্তি দোষ হয়। আৰু লগতে বিষয়-বিভাগৰ অপ্ৰাপ্তি ঘটে।

জাতিবিশিষ্টব্যক্তিবাদী : প্ৰাচীন নৈয়ায়িকসকলে কয়, সংকেত কেৱল ব্যক্তি-নিষ্ঠ হ'লে, অনন্ত শক্তিৰ কল্পনা কৰিবলগীয়া হয়, গতিকে, ই একাধিক অৰ্থাৎ আনন্ত্য, ব্যভিচাৰাদি দোষেৰে দূষিত হয়। গতিকে ব্যক্তিত সংকেতবাদ অগ্ৰহণীয়। সেই বিষয়ে পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে। সংকেতে কেৱল জাতিক বুজোৱা বুলিও ক'ব নোৱাৰি। কাৰণ জাতিৰ জ্ঞান নহ'লে ব্যক্তিৰ জ্ঞান নহয়, গতিকে প্ৰাচীন নৈয়ায়িকসকলে জাতিবিশিষ্টব্যক্তিবাদৰ সমৰ্থন কৰে। তেওঁলোকৰ মতে জাতিৰ জ্ঞান আগেয়ে হয় বুলিয়েই আনন্ত্য আৰু ব্যভিচাৰপ্ৰসঙ্গৰ অৱকাশ নাথাকে। জাতিবান ব্যক্তিৰূপ পদাৰ্থত শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থ সন্নিবিষ্ট হৈ থাকে। গৰু বুলিলে যদি কেৱল এটা বিশেষ গৰুকে বুজায় তেনেহ'লে পৃথিৱীত যিমানবোৰ গৰু আছে সেইবোৰক বুজাবলৈ সিমানবোৰ গৰু শব্দৰ প্ৰয়োজন হ'ব, কাৰণ ইটো গৰুৰে সৈতে সিটো গৰু সম্পূৰ্ণভাৱে একে নহয়; প্ৰত্যেকটো পৃথক পৃথক। আৰু এই প্ৰত্যেকটো গৰুৰে সংকেত পৃথক পৃথকভাৱে নিৰ্ণয় কৰিব লাগিব, কাৰণ পৃথক পৃথক ব্যক্তিক বুজাবলৈ পৃথক পৃথক সংকেতৰ আৱশ্যকতা কোনোৱে অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে, কিয়নো সংকেত ব্যক্তিনিষ্ঠ। কিন্তু গৰু শব্দ মাথোন এটা আৰু সেই গৰু শব্দৰদ্বাৰা কোনো এক গলকম্বলবিশিষ্ট জন্তু বিশেষ বুলি আমি সকলোৱে জানেঁ। আৰু তেনেকুৱা প্ৰকৃতি আৰু আকৃতি বিশিষ্ট প্ৰাণীক বুজোৱাটোৱে গৰু শব্দৰ অভিপ্ৰায় বুলি সকলোৱে স্বীকৃত। গতিকে গৰু বুলিলে আমি কেৱল এটা বিশেষ গৰুৰ কথা বুজাৰ লগে লগে গলকম্বলবিশিষ্টৰ কথাও নুবুজাকৈ নাথাকোঁ, কিয়নো সেই কথা স্বাভাৱিকভাৱে আমাৰ মনলৈ আহে। গতিকে দেখা যায় গৰু শব্দটোৱে কেৱল এটা বিশেষ গৰুকে বুজাই থকা

নাই, সি লগতে গলকম্বলবিশিষ্টৰ এটা ধাৰণা আমাৰ মনলৈ কঢ়িয়াই আনিছে আৰু সেই গলকম্বলবিশিষ্টৰ পৃথিৱীৰ সকলো গৰুতে প্ৰবৰ্তমান হৈ আছে। আৰু এইটোৱেই ইয়াক পৃথিৱীৰ আন সকলো বস্তুৰপৰা পৃথক কৰি তুলিছে। গতিকে যেতিয়া গৰু বুলি উচ্চাৰণ কৰা যায়, তেতিয়া কোনো এটা বিশেষ গো-ব্যক্তিক বুজায়; কিন্তু গলকম্বলবিশিষ্টৰ ধৰ্মৰ কথা সূচায়। আকৌ গৰু শব্দটোৱে ব্যক্তিৰ অতিৰিক্ত আন কেতবোৰ ধাৰণাৰো সূচনা কৰে। যেনে, ই সমান ধৰ্মবিশিষ্ট এক শ্ৰেণীৰ সমুদায় পদাৰ্থকে বুজায়, আকৌ, ই আন ধৰ্মবিশিষ্ট বস্তুৰপৰা ইয়াক (ব্যক্তিক) ভিন্ন কৰি তোলে। গতিকে দেখা যায় যে গৰু শব্দটোৱে তিনি প্ৰকাৰ জ্ঞানৰ সন্ধান দিয়ে, ই প্ৰথমে কোনো বিশেষ গো-ব্যক্তিক বুজায়, দ্বিতীয়তে, ইয়ে এই বিশেষ গো-ব্যক্তিক পৃথিৱীৰ আন সকলো গো-ব্যক্তিৰ সমান বা একে বুলি প্ৰতীতি জন্মায় আৰু তৃতীয়তে, ইয়ে পৃথিৱীৰ আন সকলো বস্তু; যেনে, ঘোঁৰা, গছ-লতা আদি পদাৰ্থৰপৰা ভিন্ন বুলি বোধ জন্মায়। গতিকে আমি যেতিয়া গৰু শব্দটো উচ্চাৰণ কৰোঁ, তেতিয়া আমি গো-ব্যক্তি, গোৰ জাতি আৰু আকৃতি অৰ্থাৎ গলকম্বল-বিশিষ্টৰ অৰ্থাৎ যিয়ে ইয়াক পৃথিৱীৰ আন সকলোবোৰ প্ৰাণীৰপৰা পৃথক কৰি তুলিছে, এই তিনি ধৰণৰ জ্ঞান লাভ কৰোঁ। আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে, গৰু শব্দটোৱে ব্যক্তি, জাতি আৰু আকৃতি এই তিনি প্ৰকাৰ জ্ঞানৰ প্ৰতীতি জন্মায়। গতিকে কোৱা হয় 'জাতৌ ব্যক্তৌ বৈশিষ্ট্যে চ পদানাং শক্তিঃ'। ন্যায়দৰ্শনত মহৰ্ষি গৌতমে পদাৰ্থৰ লক্ষণ দিছে 'ব্যক্ত্যাকৃতিজাতয়স্তু পদাৰ্থঃ'।[1] আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যদি শব্দৰ অভিধেয় অৰ্থ বা সংকেতিত অৰ্থ ব্যক্তি বুলি ধৰা হয়, তেন্তে তাত আনন্ত্য আৰু ব্যভিচাৰ দোষ ওপজে। আৰু যদি শব্দই কেৱল জাতিক সংকেতিত কৰে তেন্তে তাৰ পৰিধিৰে ব্যক্তিক সামৰি ল'ব নোৱাৰে। গতিকে নৈয়ায়িকসকলৰ মতে শব্দৰ সংকেতিত

---

[1] ন্যায়সূত্ৰ—২।২।৬৮

অৰ্থ কেৱল ব্যক্তি নাইবা কেৱল জাতি নহয়; কিন্তু ই জাতি-বিশিষ্ট-ব্যক্তিত হে নিহিত। সেয়েহে বিশ্বনাথে কয়, 'তস্মাৎ তত্তজ্জাত্যাকৃতিবিশিষ্টতত্তদ্ব্যক্তিবোধানুপপত্ত্যা কল্প্যমানা শক্তির্জাত্যাকৃতিবিশিষ্টব্যক্তৌ বিশ্ৰাম্যতি'।[1]

গতিকে গোত্বাদিৰূপ সেই সেই জাতি আৰু অৱয়ৱ সংযোগৰূপ আকৃতিৰে বিশিষ্ট ব্যক্তিৰ জ্ঞান নহয়, গতিকে সেই সেই জাতি আৰু আকৃতি-বিশিষ্ট-ব্যক্তিত কল্প্যমান শক্তিকেই মানি লোৱা শ্ৰেয়স্কৰ।

অপোহবাদী: সৌগত বা বৌদ্ধসকল অপোহবাদী হিচাপে পৰিচিত। তেওঁলোকৰ মতে শব্দৰ যি সংকেতিত অৰ্থ সেয়া কেৱল অপোহ[2] অৰ্থাৎ যিটো আন সকলোবোৰ পদাৰ্থতকৈ পৃথক (distinct from all other different objects), আনসকলোবোৰ আকৌ তাৰপৰা ভিন্ন। গতিকে অপোহ শব্দৰ অৰ্থ অতদ্ব্যাবৃত্তি অৰ্থাৎ অতদ্—যিটো সেইটো নহয় তাৰ ব্যাবৃত্তি পৃথককৰণ বা তদিতৰ ব্যাবৃত্তি বা ভেদ (exclusion from everything else)। বৌদ্ধসকলৰ মতে জাগতিক পদাৰ্থ মাত্ৰই ক্ষণস্থায়ী (সৰ্বং ক্ষণিকম্)। সেই কাৰণে তেওঁলোকে সত্তা স্বীকাৰ নকৰে। প্ৰত্যেক বস্তু এক মুহূৰ্তৰ কাৰণে ক্ষণিক পদাৰ্থ মাত্ৰ। চিৰস্থায়ী কোনো জাতিৰ অন্তৰ্গত নহয়। জাতি অদৃশ্য অৰ্থাৎ জাতিৰ প্ৰত্যক্ষীকৰণ অসম্ভৱ। গতিকে তাৰ শক্তি জ্ঞান অসম্ভৱ। প্ৰত্যেক অনুভূতিৰ বিষয় পৃথক আৰু একক। গতিকে সেই ক্ষণিক পদাৰ্থসমূহে কোনো জাতিৰ ধাৰণা উৎপাদন কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ জাতি হৈছে এক, নিত্য আৰু অনেকানুগত।[3] অনেকানুগত বুলি কোনো পদাৰ্থৰ

---

[1] ভাষাপৰিচ্ছেদ, পৃ. ৮৪

[2] অপোহ—অপ (from) + ঊহ (to push) ব্যাবৃত্তি বা ভেদ difference or distinction of an object from all others).

[3] নিত্যমেকম্-অনেকানুগতং সামান্যম্।

অস্তিৰ সম্ভৱ হ'ব নোৱাৰে। গতিকে বৌদ্ধসকলে ভাবে শব্দৰদ্বাৰা কোনো এটা পদাৰ্থৰ স্বৰূপ সঠিকভাৱে নিৰ্ণয় কৰা সম্ভৱপৰ হ'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণে তেওঁলোকৰ মতে পদাৰ্থ এটাক আন সকলোবোৰ পদাৰ্থতকৈ ভিন্ন অৰ্থাৎ যি আন নহয় বা সমস্ত নিষিদ্ধ হ'লে যি বাকী থাকে তাক নিৰূপিত কৰাই শব্দৰ ধৰ্ম। গৰু বুলিলে আমাৰ এনে এটা অনুভূতি হয় যে গৰু এনে এটা জন্তু যাৰ কিছুমান নিজস্ব বৈশিষ্ট্য আছে, যি বৈশিষ্ট্যই তাক জগতৰ আন সকলোবোৰ পদাৰ্থৰপৰা প্ৰভেদ কৰি তুলিছে। প্ৰকৃতপক্ষে গৰু বুলিলে কি বুজি তাক আমি নাজানো। কিন্তু এইটো কি নহয় তাক আমি নিশ্চিতৰূপে জানো। আৰু আমি জানো যে ই হাতী, ঘোঁৰা নাইবা আন একো নহয় অৰ্থাৎ গৰু বুলিলে আমি তাকেই বুজোঁ। যি অ-গৰু নহয়। আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে সমস্ত অগৰুৰদ্বাৰা গৰুৰ প্ৰতীতি হয়। গতিকে দেখা গ'ল—বৌদ্ধসকলৰ মতেও ব্যক্তি সংকেতিত অৰ্থ হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ ব্যক্তিসমূহ অনন্ত। সেইকাৰণে আমি সেইবোৰৰ সংকেত অৱধাৰণ কৰিবলৈ অসমৰ্থ। কাৰণ, তেতিয়াও আনন্ত্য আৰু ব্যভিচাৰ প্ৰসঙ্গৰ অৱকাশ নাইকিয়া নহ'ব। আনহাতে সংকেতে গুণ, ক্ৰিয়া আৰু সংজ্ঞা অৰ্থাৎ কোনো উপাধি বিশেষকো বুজাব নোৱাৰে। কাৰণ সেইবোৰ নিত্য। বৌদ্ধৰ মতে সকলো. অস্থায়ী, ক্ষণিক। যিহেতু ব্যক্তি ক্ষণিক গতিকে তাত শক্তিগ্ৰহ হ'ব নোৱাৰে। গতিকে তেওঁলোকে অপোহক পদাৰ্থ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে আৰু তেওঁলোকে নিষেধ মুখেৰে (negative way of description) সংকেতৰ অৱধাৰণ কৰিবলগীয়া হৈছে—অৰ্থাৎ যিটো আন নহয় (nor this nor that) গৰু অ-গৰু নহয়।[1]

---

[1] ১. সৌগতাস্তু—'ব্যক্তেৰানন্ত্যাদিদোষাত্তাৱস্তু চ দেশকালানুগমাভাৱাত্তদনুগতায়ামতদ্ব্যাবৃত্তৌ সংকেতঃ'

(কাব্যপ্ৰকাশ—সূত্ৰ ১০ ; কৈয়ট-প্ৰদীপ)

কেৱলজাতিবাদী : মীমাংসকসকলক কেৱলজাতিবাদী বুলি জনা যায়। তেওঁলোকৰ মতে মুখ্যাৰ্থভাৱে শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থই কেৱল জাতিকহে বুজাব পাৰে, ব্যক্তিক বুজাব নোৱাৰে। কাৰণ ব্যক্তি অনন্ত, আৰু সেই অনন্ত ব্যক্তিৰ প্ৰত্যেকৰে পৃথক-পৃথকভাৱে সংকেতিত অৰ্থ নিৰ্ণয় কৰা কদাপি সম্ভৱপৰ হ'ব নোৱাৰে। কিছুমানে মত পৰিপোষণ কৰিব পাৰে যে মীমাংসকৰ এই মতবাদ সমীচীন নহয়, কিয়নো শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থই জাতিক বুজাব নোৱাৰে, কাৰণ সেই কথা আমি এটা সাধাৰণ উদাহৰণৰপৰাই বুজিব পাৰোঁ। আমি যেতিয়া কোনো এজন মানুহক কওঁ 'গৰুটো আনা' তেতিয়া মানুহজনে গো-ব্যক্তি অৰ্থাৎ ব্যক্তি গৰুটোকে আমাৰ ওচৰলৈ লৈ অহা আমি কামনা কৰোঁ। যদি বাস্তৱিকতে শব্দৰ সংকেতে জাতিকে বুজায় তেনেহ'লে আমাৰ উল্লিখিত বাক্যটোৰ অৰ্থ গোৰ বা গো-জাতিক বুজোৱা উচিত আছিল আৰু মানুহজনৰো প্ৰবৃত্তি অৰ্থাৎ আনয়ন ক্ৰিয়া গোৰজাতিতেই সন্নিবিষ্ট হোৱা উচিত আছিল।

প্ৰতিপক্ষৰ এনেকুৱা আপত্তিৰ সম্মুখীন হৈ মীমাংসকসকলে কয়, যে জাতিৰে সৈতে ব্যক্তিৰ সম্বন্ধ তাদাত্ম্য বা নেৰামেলেপেৰা সম্বন্ধ আৰু ইহঁত দুয়োৰে এৰাব নোৱৰা সম্বন্ধৰ কাৰণে জাতিৰ জ্ঞান নহ'লে ব্যক্তিৰ জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে। মীমাংসকসকলে আকৌ কয়, যে প্ৰত্যেক শব্দৰে যে ব্যক্তিৰ জ্ঞান হয়, সেয়া কেৱল আক্ষেপৰ (implication) দ্বাৰাহে হয় অৰ্থাৎ প্ৰত্যেক শব্দই মুখ্যাৰ্থভাৱে জাতিকহে বুজায় আৰু সেই জাতিৰ জৰিয়তে ব্যক্তিৰ জ্ঞান হয়। স্বতন্ত্ৰভাৱে ব্যক্তিৰ জ্ঞান নহয়। গতিকে দেখা যায় তেওঁলোকৰ মতে শব্দৰ সাধাৰণ ধৰ্ম হিচাপে প্ৰথমে জাতিৰ জ্ঞান হয় আৰু সেই জাতিৰ বিশেষণীভূত (qualifying the individual) হৈ ব্যক্তিৰ জ্ঞান হয় অৰ্থাৎ গো-ব্যক্তিৰ অৰ্থ হ'ল গোৰ জাতিৰ দ্বাৰা বিশেষণীভূত পিণ্ড বিশেষ (গোত্বাৱচ্ছিন্নঃ

পিণ্ডঃ)[1]। মীমাংসকসকলে আৰু কয়, যে 'ডিত্থ' আদি সৰ্বনাম শব্দবিলাকৰ অন্তৰালত জাতি শব্দৰেই সংকেত আছে।

জাত্যাদিবাদী : বৈয়াকৰণসকলেই হ'ল জাত্যাদিবাদী। যদিও ব্যক্তিক অৱলম্বন কৰিয়েই আমাৰ লৌকিক ব্যৱহাৰবোৰ অনুষ্ঠিত হয়, তথাপি ব্যৱহৃত শব্দবোৰৰ সংকেত কেৱল ব্যক্তিনিষ্ঠ হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ আমি আগেয়ে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে শব্দৰ সংকেতে কেৱল ব্যক্তিক বুজালে তাত আনন্ত্য, ব্যভিচাৰ আৰু বিষয়বিভাগাপ্ৰাপ্তি নামৰ তিনি প্ৰকাৰ দোষৰ উদ্ভৱ হয়। বৈয়াকৰণসকলে, ব্যক্তিনিষ্ঠ শব্দৰ সংকেতৰ এই দোষত্ৰয়ৰ নিবাৰণৰ কাৰণে কয়, যে শব্দৰ সংকেতে কেৱল ব্যক্তিক বুজাব নোৱাৰে। অৱশ্যে মীমাংসকসকলৰ মতেও শব্দৰ সংকেতে ব্যক্তিক নুবুজায়। গতিকে দেখা যায় যে এই ক্ষেত্ৰত বৈয়াকৰণ আৰু মীমাংসকসকলৰ মত একে। কিন্তু শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থই যথাৰ্থতে কিহক বুজায় সেই সম্পৰ্কে তেওঁলোক উভয়ৰে মত একে নহয়। বৈয়াকৰণসকলে কয়, যে শব্দৰ সংকেতে কেৱল মাত্ৰ ব্যক্তিকে নুবুজায়। কিন্তু ব্যক্তিৰ ওপৰত নিহিত উপাধিকে (attributes of the individual) মাত্ৰ বুজায়। আৰু তেওঁলোকৰ মতে প্ৰত্যেক শব্দৰ সংকেতে জাতি, গুণ, ক্ৰিয়া বা দ্ৰব্য (সংজ্ঞা)—এইবোৰৰ যিকোনো এটাক বুজাব পাৰে। আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে তেওঁলোকৰ মতে শব্দসমূহৰ চাৰি প্ৰকাৰৰ ভেদ আছে। এইবোৰেই হ'ল জাতিশব্দ, গুণশব্দ, ক্ৰিয়াশব্দ আৰু দ্ৰব্যশব্দ বা সংজ্ঞাশব্দ (যদৃচ্ছাশব্দ)। এই আটাইবোৰকে শব্দৰ সংকেতে বুজায়। কিন্তু মীমাংসকসকলে ইয়াৰ ভিতৰত কেৱল জাতিকে

---

[1] গবাদিশব্দানাং জাতাৱেৱ শক্তিঃ, বিশেষণতয়া জাতেঃ প্ৰথমমুপস্থিতত্বাৎ; ব্যক্তিলাভস্ত্বাক্ষেপাদিনা ইতি কেচিৎ।

(অন্নম্ভট্ট—তৰ্কসংগ্ৰহ-দীপিকা, পৃ, ১৫২)

বুজোৱা বুলি কয়। এই জাতিৰ বাহিৰে আন তিনি প্ৰকাৰৰ অৰ্থ, গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্য আদিৰ ভেদবোধক বৈয়াকেৰণসকলে স্বীকাৰ কৰি লোৱা হেতু তেওঁলোকক জাত্যাদিবাদী বুলি অভিহিত কৰা হয়।

বৈয়াকৰণসকলে শব্দসমূহৰ চাৰি প্ৰকাৰৰ সংকেতিত অৰ্থ স্বীকাৰ কৰে। এই ক্ষেত্ৰত পাণিনিৰ 'ঋলৃক্' সূত্ৰৰ ভাষ্যৰ উদাহৰণ দিবলগীয়া হৈছে এই কাৰণে যে যি, স্থলত লৃ এই অক্ষৰটো কোনো শব্দত ব্যৱহাৰ নহয়, সেই অক্ষৰটো বৰ্ণমালাত অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ প্ৰয়োজন কি? ইয়াৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে যে যদৃচ্ছাভাৱে বক্তাই যেতিয়া কোনো কিছুৰ নামকৰণ কৰিব বিচাৰে, তেতিয়া সেই অক্ষৰৰ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব পাৰে। যেনে, লৃতক ইত্যাদি। কাৰণ শব্দৰ প্ৰবৃত্তি চাৰি প্ৰকাৰে সংঘটিত হয়। যেনে, গোঃ শুক্লঃ চলঃ ডিত্থঃ অৰ্থাৎ ডিত্থনামৰ বগা বৰণৰ ষাঁড়গৰুটো গৈ আছে। ইয়াত গোৰু (জাতি) শুক্ল (গুণ) চলি আছে (ক্ৰিয়া) আৰু ইয়াৰ নাম ডিত্থ (যদৃচ্ছাশব্দ)। কালিদাসে কয় 'প্ৰবৃত্তিৰাসীচ্ছব্দানাং চৰিতাৰ্থা চতুষ্টয়ী'।[১]

ওপৰত সংকেতবাদ সম্পৰ্কে অতি সাধাৰণভাৱে আলোচনা কৰা হ'ল। আৰু এই সম্পৰ্কে বিভিন্ন দাৰ্শনিকসকলৰ বিভিন্ন মতবাদৰ বিষয়েও কিছু পৰিমাণে কোৱা হ'ল। সম্প্ৰতি বৈয়াকৰণসকলৰ এই সংকেতবাদ সম্পৰ্কে কেইটামান কথা কৈ উক্ত আলোচনাৰ সামৰণি মৰা হ'ব।

সংকেতবাদ সম্বন্ধে বৈয়াকৰণৰ অভিমত

আমি আগেয়ে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে যেতিয়া ঘটাদি শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়, তেতিয়া সেই শব্দসমূহে নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিসমূহকে

---

[১] কুমাৰসম্ভৱ—২।১৭.

বুজায় অৰ্থাৎ শব্দৰ সংকেত বা শক্তি ব্যক্তিনিষ্ঠ বা ব্যক্তিনিহিত। কিন্তু ব্যক্তি অনন্ত হোৱা হেতু ইয়াত আনন্ত্য দোষ, নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিৰ নিৰ্ণীত সংকেতৰ কাৰণে অপৰ ব্যক্তিসমূহ সেই সংকেতৰ অবিষয় হয়, গতিকে তাত ব্যভিচাৰ দোষ আৰু কিছুমান ক্ষেত্ৰত বাক্যত প্ৰযোজিত ব্যক্তিৰ বাহিৰে আন যিবোৰ শব্দ থাকে সেইবোৰে নিজৰ স্বকীয়া স্বকীয়া অৰ্থ পৰিহাৰ কৰি সেই প্ৰযোজিত ব্যক্তিৰে পুনঃ উক্তিৰ বাহিৰে আন কোনো অৰ্থ বহন কৰিব নোৱৰা হয় আৰু এনে ক্ষেত্ৰত বিষয়বিভাগাপ্ৰাপ্তি দোষ উপস্থিত হয়। এইবোৰৰ উদাহৰণ পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে। এইদৰে শব্দৰ সংকেতে কেৱল ব্যক্তিক বুজালে তাত তিনি ধৰণৰ দোষ উপস্থিত হয়। এই ত্ৰিদোষৰ হাত এৰাবলৈ গৈ বৈয়াকৰণসকলে কয়, যে শব্দৰ সংকেতে ব্যক্তিক নুবুজায়; কিন্তু সেই ব্যক্তিৰ বিশেষণীভূত একৰূপ আৰু অব্যভিচাৰিণী উপাধিকহে বুজায়। সংকেতৰ বিষয় উপাধি, ব্যক্তি নহয়। উপাধি ব্যক্তিৰ বিশেষণ মাত্ৰ। কেতবোৰ উপাধিক লৈহে সংকেত ব্যৱহৃত হয়। তেওঁলোকৰ এই উপাধি চাৰি প্ৰকাৰৰ। যেনে, জাতি, গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্য। বৈয়াকৰণসকলৰ শব্দৰ এই চাৰি প্ৰকাৰৰ সংকেতৰ ধাৰণা ভগৱান পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য'ৰ 'চতুষ্টয়ী শব্দানাং প্ৰবৃত্তিঃ'[১]ৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। মহাভাষ্যকাৰে কয়, যে লোকব্যৱহাৰত শব্দসমূহৰ চাৰি প্ৰকাৰে প্ৰবৃত্তি বা প্ৰয়োগ হয়। সহজ-

---

১. মহাভাষ্যকাৰে প্ৰত্যাহাৰাহ্নিকৰ ঌকাৰ পাঠৰ প্ৰয়োজন কি তাৰ সমাধানৰ বোলকা কৈছে—'ঋঌক (১।১।২)' অথ ঌকাৰোপদেশঃ কিমৰ্থঃ? অত উত্তৰং পঠ্যতে—'ঌকাৰোপদেশো যদৃচ্ছাশক্তিজানুকৰণপ্লুত্যাদ্যৰ্থঃ।' (বাৰ্তিক)...... 'চতুষ্টয়ী শব্দানাং প্ৰবৃত্তিঃ জাতিশব্দা, গুণশব্দাঃ, ক্ৰিয়াশব্দা, যদৃচ্ছাশব্দাশ্চতুৰ্থাঃ।'

(ব্যাকৰণ-মহাভাষ্য—পৃ, ৯৮-৯৯)

ভাৱে ক'বলৈ হ'লে শব্দৰ সংকেতে, জাতি. গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্য ইয়াৰ যিকোনো এটাক বুজায়, অৰ্থাৎ শব্দ চাৰি প্ৰকাৰৰ। যেনে, জাতিশব্দ, গুণশব্দ, ক্ৰিয়াশব্দ আৰু চতুৰ্থবিধ হ'ল যদৃচ্ছাশব্দ (দ্ৰব্য-শব্দ বা সংজ্ঞাশব্দ)। ভৰ্তৃহৰিয়ে কয়, জাতি, গুণ, দ্ৰব্য আৰু ক্ৰিয়াতে কেৱল শব্দৰ সংকেত গৃহীত হয় (সংকেতো গৃহ্যতে জাতৌ গুণদ্ৰব্য ক্ৰিয়াসু চ)। বৈয়াকৰণৰ এই জাত্যাদিবাদক আলংকাৰিকসকলে সমৰ্থন কৰে[১]। সংকেতৰ অভিপ্ৰায় সম্বন্ধে বৈয়াকৰণ আৰু মীমাংসকসকলৰ মাজত মতভেদ আছে যদিও তেওঁলোক উভয়ে সংকেতে উপাধিকে মাথোন বুজোৱা বুলি স্বীকাৰ কৰে, ব্যক্তিক নহয়। অৱশ্যে শব্দৰ চাৰি প্ৰকাৰ উপাধিৰ ভিতৰত মীমাংসকসকলে কেৱল জাতিকেই শব্দৰ সংকেত বুলি স্বীকাৰ কৰে আৰু সেই কাৰণে তেওঁলোকক জাতিবাদী বুলি কোৱা হয়। সেই কথা আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে। নৈয়ায়িকসকলৰ মতে সংকেতে উপাধি আৰু ব্যক্তি উভয়কে বুজায়।

আমি ইতিপূৰ্বে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে বৈয়াকৰণৰ মতে শব্দৰ সংকেতে অকল উপাধিক বা ব্যক্তিৰ বিশেষণক বুজায়। আৰু এই উপাধি হ'ল চাৰি প্ৰকাৰৰ। যেনে, জাতি, গুণ, ক্ৰিয়া

(ক) সংকেতো গৃহ্যতে জাতৌ গুণদ্ৰব্যক্ৰিয়াসু চ।

(সাহিত্যদৰ্পণ—২।৪)

(খ) সংকেতিতশ্চতুৰ্ভেদো জাত্যাদিৰ্জাতিৰেৱ বা। যদ্যপ্যৰ্থক্ৰিয়াকাৰিতয়া প্ৰবৃত্তিনিবৃত্তিযোগ্যা ব্যক্তিৰেৱ তথাপি আনন্ত্যাৎ ব্যভিচাৰচ্চ তত্ৰ সংকেতঃ কৰ্তুং ন যুজ্যতে ইতি, গৌঃ শুক্লশ্চলো ডিত্থঃ ইত্যাদীনাং শব্দানাং বিষয়বিভাগো ন প্ৰাপ্নোতি ইতি চ, তদুপাধাৱেৱ সংকেতঃ। (কাব্যপ্ৰকাশ ২/২)

আৰু যদৃচ্ছা বা দ্ৰব্য। এই চাৰি প্ৰকাৰৰ উপাধিক এইদৰে দেখুৱাব পাৰি :

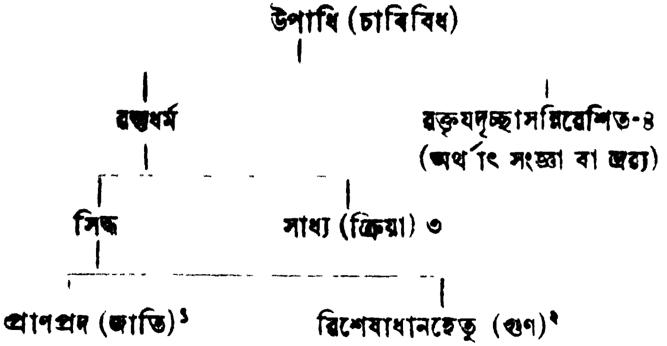
উপাধি (চাৰিবিধ)
বস্তুধৰ্ম
বক্তৃযদৃচ্ছাসন্নিৱেশিত-৪
(অৰ্থাৎ সংজ্ঞা বা দ্ৰব্য)
সিদ্ধ
সাধ্য (ক্ৰিয়া) ৩
প্ৰাণপ্ৰদ (জাতি)১
বিশেষাধানহেতু (গুণ)২

ইয়াৰ উদাহৰণ পতঞ্জলিৰ চিৰ প্ৰসিদ্ধ উক্তি গৌঃ শুক্লঃ চলঃ ডিত্থঃ। এই চাৰিটা উপাধিৰ ভিতৰত প্ৰধানতম হ'ল জাতি। কাৰণ, জাতি বিশেষৰ দ্বাৰাহে কোনো বস্তুৰ পৰিচয় পোৱা যায়। জাতিয়েই হ'ল বস্তু চিনাক্তকৰণৰ মূল সামগ্ৰী। জাতিৰ কাৰণে ব্যক্তিৰ প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠা হয়। সেই কাৰণে ইয়াক প্ৰাণপ্ৰদ বা প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠাপক বোলা হয়। গৰুক যে আমি গৰু বুলি জানো তাৰ কাৰণ সমস্ত গো-ব্যক্তিৰ ভিতৰত থকা গোত্ব নামৰ জাতি (genus)। ইয়াৰ আন নাম সামান্য। জাতি ব্যতিৰেকে বস্তুসমূহক (নামকৰণ কৰি) যথাযোগ্য হিছাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা অসম্ভৱ। গৰুক গৰু বুলি ব্যৱহাৰ কৰিব পৰাৰ কাৰণ গোত্ব জাতি। ব্যক্তি জন্মৰপৰাই জাতিৰে সৈতে ওতপ্ৰতভাৱে জড়িত হৈ থাকে। নহ'লে তাক সেইদৰে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা নগ'লহেঁতেন।

বৌদ্ধসকলে কয়, সংকেতে উপাধি বা ব্যক্তি ইয়াৰ কোনো এটাকে নুবুজায়; কিন্তু বস্তুটোৰ বাহিৰে যে আন একো নহয় তাকেহে মাথোন বুজায়। অৰ্থাৎ ঘট বুলি ক'লে ঘট-ব্যক্তি বা ঘটত্ব জাতি ইয়াৰ কোনো এটাকে নুবুজায়; কিন্তু বুজ যায় যে ইয়াৰ এনে কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে যিয়ে ইয়াক পৃথিৱীৰ আন সকলো

পদাৰ্থতকৈ ভিন্ন কৰি তোলে। উপাধি সম্বন্ধে বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ মত সাধাৰণভাৱে উল্লেখ কৰা হ'ল। সম্প্ৰতি আমি বৈয়াকৰণসকলৰ উপাধিলৈ আহোঁ।

আমি আগেয়ে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে বৈয়াকৰণৰ মতে শব্দৰ সংকেতে জাতি, গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্য এই চাৰি বিধ উপাধি বা ব্যক্তিৰ বিশেষণৰ যি কোনো এটাকহে বুজায় অৰ্থাৎ তেওঁলোকৰ মতে শব্দৰ সংকেত চাৰি প্ৰকাৰৰ উপাধিৰ বাহিৰে আন একো নহয়। গতিকে বৈয়াকৰণসকলৰ সংকেতবাদৰ সম্যক পৰিচয় পাবলৈ হ'লে এই চাৰি প্ৰকাৰৰ উপাধিৰ বিশ্লেষণৰ প্ৰয়োজন।

উপাধি বা ব্যক্তিৰ বিশেষণ—এনে এবিধ বস্তু বা অসাধাৰণ ধৰ্ম যিয়ে এটা বস্তুক আন এটা বস্তুৰপৰা পৃথক কৰি তোলে। ই দুই ভাগত বিভক্ত। যেনে, (১) বস্তুধৰ্ম অৰ্থাৎ কোনো বস্তু বা পদাৰ্থৰ ভিতৰত সন্নিবিষ্ট হৈ থকা ধৰ্ম বা স্বভাৱকে বস্তুধৰ্ম (attribute inherent) উপাধি বোলে। বস্তুৰ এই ধৰ্ম বা বিশেষতা ব্যক্তিৰে সৈতে সমবায় বা নিত্য সম্বন্ধেৰে জড়িত হৈ থাকে। ইয়াক বস্তুৰ প্ৰকৃতি বুলিব পাৰি। আনটো হ'ল (২) বক্তৃযদৃচ্ছাসন্নিৱেশিত অৰ্থাৎ যি উপাধি বক্তাৰ স্বেচ্ছানুসাৰে বস্তুৰ ওপৰত অৰ্পিত কৰা হয় (imposed upon the thing) তাক বক্তৃযদৃচ্ছাসন্নিৱেশিত উপাধি বোলে। যেনে, সৰ্বনাম শব্দ (সংজ্ঞা বা দ্ৰব্য)। সংজ্ঞা বা সৰ্বনাম শব্দক বক্তাৰ ইচ্ছা অনুসাৰে ব্যক্তিত ব্যৱহাৰ কৰা হয় বুলিয়েই যদৃচ্ছা বোলা হয়। প্ৰকৃত পক্ষে (ডিথাদিৰ দৰে) সংজ্ঞা শব্দকেই ব্যক্তিত প্ৰয়োগ কৰা হয়। সুবিধাৰ কাৰণেহে ই উপাধিৰূপে ব্যৱহৃত হয়।

ইয়াৰ ভিতৰত বস্তুধৰ্ম আকৌ দুই প্ৰকাৰৰ। যেনে, (১) সিদ্ধ আৰু (২) সাধ্য। যি বস্তুৰ উপাধি সম্পূৰ্ণভাৱে শেষ হৈ গৈছে তাক সিদ্ধ (accomplished) বা স্বতঃপূৰ্ণ বস্তুধৰ্ম বোলে। যেনে,

শুক্ল বস্ত্ৰ বুলিলে বস্ত্ৰৰ শুক্লত্ব সিদ্ধ বা শেষ হৈ গৈছে। যি উপাধি এতিয়াও সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই; কিন্তু সম্পূৰ্ণ হোৱাৰ পথত তাক সাধ্য (in the process of accomplishment) বস্তুধৰ্ম বোলে। যেনে, ক্ৰিয়া পদ। উদাহৰণস্বৰূপে যেতিয়া কোৱা হয় 'দেৱদত্ত ঘৰলৈ গৈছে', তেতিয়া দেৱদত্তৰ যোৱা কামটো সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই; কিন্তু সম্পূৰ্ণ হোৱাৰ পথত। এই ক্ৰিয়াসমূহ ক্ৰমিকভাৱে পূৰ্ব (prior) আৰু অপৰ (posterior) এই দুই কালাংশত বিভক্ত।

সিদ্ধবস্তুধৰ্ম আকৌ দুই প্ৰকাৰৰ। যেনে, (১) প্ৰাণপদ (যিয়ে বস্তুক বা পদাৰ্থক প্ৰাণ-দান বা ব্যৱহাৰৰ যোগ্য কৰি তোলে; ইয়াক প্ৰাণ-প্ৰতিষ্ঠাপক তত্ত্ব বুলি কোৱা হয়) আৰু (২) বিশেষাধানহেতু (যিয়ে বস্তুৰ বৈশিষ্ট্য স্থাপনৰ যোগ্যতা প্ৰদান কৰে)। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰাণপদ সিদ্ধবস্তুধৰ্মৰদ্বাৰা জাতি (differentia) আৰু বিশেষাধানহেতু সিদ্ধবস্তুধৰ্মৰদ্বাৰা গুণক (inseparable accident) বুজায়। এই জাতি আৰু গুণৰ পাৰ্থক্য ক'ত? জাতি কেতিয়াও ব্যক্তিক (যি ব্যক্তিক লৈ জাতি গঠিত হয়) বাদ দি থাকিব নোৱাৰে। জাতি ব্যক্তিৰ প্ৰাণ আৰু ব্যৱহাৰৰ যোগ্যতা বিধায়ক। জাতি বিশেষৰ দ্বাৰাহে কোনো বস্তুৰ স্বৰূপ বা যোগ্য পৰিচয় পোৱা যায়। বস্তু চিনাক্তকৰণৰ মূল উপায় জাতি। গোত্ব নামৰ জাতি আছে বুলিয়েই আমি গৰুক গৰু বুলি জানিব পাৰোঁ। গোত্ব জাতিৰ জ্ঞান হোৱাৰ পিছত আমাৰ আকাংক্ষা জন্মে যে সেই জাতিৰ ভিতৰত যিমানবোৰ ব্যক্তিৰ সমাবেশ ঘটিছে সেইবোৰৰ পৰস্পৰ ব্যাবৰ্তক ধৰ্ম কি। তাৰ উত্তৰ গুণ। যিয়ে কোনো এটা বস্তুক সজাতীয় বস্তুসমূহৰপৰা নিজক পৃথক কৰি দেখুৱায় তাক গুণ বোলে। যেনে; 'বগা গৰু' বুলিলে ইয়াৰ বগা গুণটোৱে সজাতীয় আন সকলোবোৰ বৰ্ণৰ 'গৰু'ৰপৰা নিজক বিশেষ বা পৃথক কৰি দেখুৱাইছে। গোত্ব জাতিৰ অন্তৰ্গত গো-ব্যক্তিসমূহৰ পৰস্পৰ ব্যাবৰ্তক ধৰ্মই গুণ। গুণেই ব্যক্তিৰ বিশেষত্ব বিধান কৰে। জাতি

ব্যক্তিসমূহৰ অনুবৰ্ত্তক ; গুণ সেই বস্তুবোৰৰ প্ৰত্যেকৰে ব্যাবৰ্ত্তক বা ভেদ উৎপাদক। গুণ বস্তুত নিহিত হৈ থাকে যদিও তাক সেই বস্তুটোৰপৰা আঁতৰ কৰিব পাৰি। যেনে, শুক্লবৰ্ণৰ বস্ত্ৰ এখনক ইচ্ছা কৰিলে কৃষ্ণবৰ্ণৰ বস্ত্ৰলৈ বৰ্ণান্তৰিত বা ৰূপান্তৰিত কৰিব পাৰি। কিন্তু গো-ব্যক্তিৰপৰা গোত্ব জাতিক কদাপি আঁতৰাব নোৱাৰি। জাতিৰ ধৰ্ম হ'ল অনুবৰ্ত্তক, ই বিভিন্ন ব্যক্তিক এক শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। গুণৰ ধৰ্ম হ'ল ব্যাবৰ্ত্তক, ই এটা ব্যক্তিৰপৰা আন এটা ব্যক্তিৰ ভেদ উৎপন্ন কৰে। জাতি ব্যক্তিৰ প্ৰাণপদ গতিকে ব্যক্তিৰপৰা জাতিক আঁতৰ কৰাৰ উপায় নাই। কিন্তু গুণক বস্তুৰপৰা আঁতৰাব পাৰি. কাৰণ ই বস্তুৰ প্ৰাণপদ নহয়। এইখিনিতে এটা মন কৰিবলগীয়া কথা এই যে এটা ষাঁড়গৰুক যে আমাৰ ষাঁড়গৰু বুলি প্ৰতীতি হয় তাৰ কাৰণ ইয়াৰ ব্যক্তিগত আকৃতি নহয়, জাতি হে। সেয়েহে কবি আৰু বৈয়াকৰণ ভৰ্তৃহৰিয়ে[1] তেওঁৰ 'বাক্যপদীয়' গ্ৰন্থত কৈছে :

> 'ন হি গৌঃ স্বৰূপেণ গৌঃ, নাপ্যগৌঃ, গোত্বাভিসংবন্ধাত্তু গৌঃ।'

এটা ষাঁড়গৰু তাৰ ব্যক্তিগত স্বৰূপৰ দ্বাৰা ষাঁড়গৰু নাইবা ষাঁড়গৰু নহয় বুলিও বিবেচিত নহয় ; কিন্তু গোত্ব নামৰ জাতিৰে সৈতে ইয়াৰ অভিসংবন্ধ[2] (vital connection) হৈ থকা হেতু ই ষাঁড়গৰু বুলি ব্যৱহাৰৰ যোগ্য হৈছে।

---

১. উক্তং হি 'বাক্যপদীয়ে'—'ন হি গৌঃ স্বৰূপেণ গৌঃ, নাপ্যগৌঃ, গোত্বাভিসংবন্ধাত্তু গৌঃ,' ইতি। অস্যাৰ্থঃ—'গৌঃ স্বৰূপেণ ন গোব্যৱহাৰস্য নাপ্যগৌব্যৱহাৰস্য বিষয়ঃ। গোত্বাভিসংবন্ধাত্তু গোব্যৱহাৰস্য বিষয়ঃ' ইতি —'কাব্যপ্ৰকাশ ২।১০ প্ৰদীপ)

২. 'এবং চ যাবদ্গোব্যৱহাৰং তত্ৰ পিণ্ডে গোত্বস্য সত্ত্বাৎ প্ৰাণপদত্বমিতি ভাৱঃ—' (কাব্যপ্ৰকাশ ২/১০ সূত্ৰ উদ্যোত)

ভৰ্তৃহৰিৰ এই উক্তিয়ে জাতি যে ব্যক্তিৰ প্ৰাণপদ অৰ্থাৎ যি পৰ্যন্ত বস্তুটোৰ অস্তিত্ব থাকে তেতিয়ালৈকে তাৰে সৈতে জাতি ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত হৈ থাকে, তাক দৃঢ়ভূমিত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। ভৰ্তৃহৰিয়ে কয়, সাধাৰণতে বস্তুৰ স্বৰূপ বা আকৃতিকেই তাৰ তাত্বিক বস্তু বুলি ভুল কৰি ভবা হয়। প্ৰকৃততে জাতিহে বস্তুৰ তাত্বিক বস্তু, ব্যক্তিৰ স্বৰূপ নহয়। তাকেই কোৱা হৈছে যে গৰুক যে গৰু বুলি কোৱা হয় তাৰ কাৰণ, স্বৰূপ বা আকৃতি নহয়; কিন্তু ইয়াৰ লগত জড়িত হৈ থকা গোত্ব জাতি। অৱশ্যে এইটো স্বীকাৰ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰি যে ব্যক্তিগত স্বৰূপৰ দ্বাৰাহে গৰুৰ স্বৰূপ নথকা; যেনে, ঘোঁৰা আদি আন সকলোবোৰৰপৰা তাক পৃথক কৰা হৈছে, তথাপি এইটো ধ্ৰুৱ যে স্বৰূপৰ দ্বাৰা তাক গৰু বোলা হোৱা নাই। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে স্বৰূপ বা আকৃতিয়ে বস্তু এটাক আন সকলো বস্তুৰপৰা পৃথক কৰে যদিও ই বস্তুটোৰ কদাপি তাত্বিক বস্তুৰূপে পৰিগণিত হ'ব নোৱাৰে। যিহেতু আন কিছুমান বগা গৰু আছে সেইদেখি জানো ক'লা বৰণৰ গৰু এটাক গৰু নোবোলাকৈ থাকিব পাৰি? নাইবা দৃশ্যমান গৰুটো আন গৰুবোৰৰ তুলনাত আকাৰত সৰু বুলিয়েই জানো তাক গৰু নোবোলাকৈ থাকিব পাৰি? এই দুয়োবিধ ধাৰণাই যেতিয়া সম্ভাৱিত নহয়, সেইদেখি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে ব্যক্তিৰ স্বৰূপে বা আকৃতিয়ে তাৰ তাত্বিকতা সাধনত কোনো প্ৰকাৰে সহায় নকৰে। তথাপি এইটো অনস্বীকাৰ্য যে গৰু এটাক যে ঘোঁৰা বোলা নহয় তাৰ কাৰণ, স্বৰূপ বা আকৃতি, গৰুৰ স্বৰূপ (individuality) ঘোঁৰাৰ স্বৰূপতকৈ ভিন্ন।

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা দ্বিতীয় সিদ্ধবস্তুধৰ্ম গুণৰে সৈতে আকৌ জাতিৰ পাৰ্থক্য এই যে গুণৰ ধৰ্ম হ'ল বস্তুৰে সৈতে সম্বন্ধিত হৈ তাৰ বিশেষত্ব বা বৈশিষ্ট্য প্ৰদান কৰা। বস্তুৰ ব্যৱহাৰ-যোগ্যতা

প্ৰতিষ্ঠা কৰে জাতিয়ে আৰু গুণে সেই ব্যৱহাৰযোগ্য বস্তুৰ বিশেষত্ব বিধান কৰে। জাতি বস্তুৰ প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠাপক, গুণ তাৰ বৈশিষ্ট্য বিধায়ক। বস্তুৰ অস্তিত্ব থকালৈকে জাতিয়ে তাক এৰা নিদিয়ে; গুণে কেতিয়াবা তাৰ সম্বন্ধিত বস্তুৰপৰা এৰা দিবও পাৰে। অৱশ্যে নিত্য বস্তুৰ বেলিকা এই নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম ঘটে। আকাশ নিত্য বস্তু। ইয়াৰ নীলিমা ৰঙৰ কদাপি পৰিবৰ্তন নহয়। যিহেতু ই নিত্য। এয়ে জাতি আৰু গুণৰ বিশেষ পাৰ্থক্য।

দুই প্ৰকাৰ বস্তুধৰ্মৰ ভিতৰত সিদ্ধবস্তুধৰ্ম সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হ'ল। সাধ্যবস্তুধৰ্ম সম্পৰ্কে কিছু কথা ইতিপূৰ্বে কোৱা হৈছে যদিও সেই সম্বন্ধে আকৌ কিছু কথা কোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে। পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে যে সাধ্যবস্তুধৰ্মই সমাধা কৰিবলগীয়া ক্ৰিয়াপদকে বুজায়। এই ক্ৰিয়াপদ একে ঠাইতে সংঘটিত হয় যদিও ই অকলে বা এক মুহূৰ্ততে ফলদায়ক হৈ উঠিব নোৱাৰে। এই ক্ৰিয়া পদৰ ভিতৰত কিছুমান অৱয়ৱ বা অংশ থাকে। ইয়াৰ কোনো কোনো অৱয়ৱ আগ মুহূৰ্তত আৰু কোনো কোনো অৱয়ৱ বা অংশ পিছ মুহূৰ্তত ক্ৰমিকভাৱে সংঘটিত হয়। এইদৰে পৰ্যায়ক্ৰমে অৱয়ৱ সমূহ সংঘটিত হোৱাৰ পিছতহে ক্ৰিয়াপদৰ পৰিসমাপ্তি ঘটে। পূৰ্বাপৰ কালক ক্ৰমিকভাৱে অপেক্ষা কৰি ক্ৰিয়াপদ সমূহ ফলপ্ৰসূ হয়। আনভাৱে নহয়। সেই ধাৰণা সুদূৰ অতীত কালৰপৰা সুপ্ৰচলিত। ভাষাবিজ্ঞানী আচাৰ্য যাস্কই ক্ৰিয়াপদৰ লক্ষণ দিছে:

> 'পূৰ্বাপৰীভূতং ভাৱমাখ্যাতেন আচষ্টে ব্ৰজতি পচতীতি উপক্ৰম প্ৰভৃতি অপৱৰ্গ পৰ্যন্তম্।'[1]

উদাহৰণস্বৰূপে যেতিয়া কোৱা হয় 'বৃক্ষ ছেদন কৰা হৈছে' তেতিয়া আমি ভবা উচিত নহয় যে এই বৃক্ষ ছেদন ৰূপ কাৰ্যটো অকলে এক মুহূৰ্ততে সমাধা হৈ গৈছে। এই কাৰ্যৰ অন্তৰালত

---

[1] নিৰুক্ত ১।১৮

পৌৰ্বাপৰ্য কালত পৰ্যায়ক্ৰমে আন কেতবোৰ কাৰ্য সন্নিবিষ্ট হৈ আছে। সেই কাৰ্যাৱলীৰ সহায়ত বা সমাৱেশতহে 'ছেদন' ক্ৰিয়াৰ সমাপ্তি ঘটিছে। এই কাৰ্যাৱলীৰ ভিতৰত কিছুমানৰ সমাপ্তি হৈছে আৰু আন কিছুমান এতিয়াও সমাপ্তিৰ পথত আছে। এই আটাইবোৰেই পূৰ্ব আৰু অপৰ কালত পৰ্যায়ক্ৰমে অনুষ্ঠিত হয়। যেনে, ছেদন কৰ্তাৰ কুঠাৰ সংগ্ৰহ, কুঠাৰৰ তৈক্ষ্ণ্য-বিধান, বৃক্ষৰে সৈতে তাৰ সংযোগ আৰু কুঠাৰৰ উৎপেক্ষণ আৰু অৱক্ষেপণ আদি বিবিধ ব্যাপাৰ বা কাৰ্যৰ অন্ততহে ছেদন ক্ৰিয়াৰ প্ৰকৃত ফলৰ (বৃক্ষৰ দ্বিখণ্ডীকৰণ ৰূপ কাৰ্যৰ) পৰিনিষ্পত্তি ঘটিছে।[1] ইয়াত দেখা গ'ল যে বৃক্ষৰ দ্বিখণ্ডীকৰণেই ছেদন ক্ৰিয়াৰ মুখ্য ফল। কিন্তু এই ফল লাভৰ ক্ষেত্ৰত ছেদন কৰ্তাৰ কুঠাৰ সংগ্ৰহৰপৰা আৰম্ভ কৰি তাৰ উৎক্ষেপণ আৰু অৱক্ষেপণ আদি বিবিধ অৱয়ৱে পৰ্যায়ক্ৰমে পূৰ্বাপৰ কালত অংশ গ্ৰহণ কৰিছে (পূৰ্বপৰীভূত) আৰু প্ৰকৃতপক্ষে এই অৱয়ৱসমূহৰ অনুকূল সহযোগতহে ছেদন ক্ৰিয়া ফলৱতী হৈছে। ভৰ্তৃহৰিৰ 'বাক্যপদীয়'ত এই ক্ৰিয়া সম্বন্ধে পোৱা যায় :

> "গুণভূতৈৰৱয়ৱৈঃ সমূহঃ ক্ৰমজন্মনাম্।
> বুদ্ধ্যা প্ৰকল্পিতাভেদঃ ক্ৰিয়েতি ব্যপদিশ্যতে॥

আমাৰ উল্লিখিত ছেদন ক্ৰিয়াৰ মুখ্য ফল হ'ব বৃক্ষক দুই ভাগত বিভক্ত কৰা; কিন্তু সেই বৃক্ষ ছেদনৰ অৰ্থে কুঠাৰ সংগ্ৰহৰপৰা বৃক্ষৰে সৈতে সংযোগ আৰু ইয়াৰ উদ্যমন আৰু নিপাতন আদি আনুষঙ্গিক অৱয়ৱসমূহক কি বুলি আখ্যা দিয়া উচিত। এনেকুৱা প্ৰশ্ন আমাৰ মনলৈ অহা স্বাভাৱিক। যিহেতু এই অৱয়ৱসমূহে পৰ্যায়ক্ৰমে ছেদন ক্ৰিয়াৰ নিষ্পত্তিৰ অনুকূলে অনুসৰণ

---

১. সাধ্যত্ব পূৰ্বাপৰীভূতৈকদেশত্বেন বিবক্ষিতঃ ক্ৰিয়াৰূপশ্ছেদনাদিঃ।

(কাব্যপ্ৰকাশ—প্ৰদীপ)

কৰিছে, সেই দোষ সেইবোৰকো আন আন আখ্যা নিদি ক্ৰিয়াৰূপেই অভিহিত কৰা উচিত। সেই কাৰণে সাধ্যবস্তুৰদ্বাৰা যি ক্ৰিয়া ৰূপৰ কথা কোৱা হৈছে সি পূৰ্বাপৰীভূত অৱয়ৱেৰে সন্নিৱেশিত বা পৌৰ্বাপৰ্যায়ক্ৰমে অৱস্থিত। অৰ্থাৎ ফল সিদ্ধিৰ উপক্ৰম বা আৰম্ভণিৰপৰা অপবৰ্গ বা অন্তিম ক্ৰিয়ালৈকে যিবোৰ অৱয়ৱে পৌৰ্বাপৰ্যায়ক্ৰমে অৱস্থান কৰে, সেই আটাইবোৰেই ক্ৰিয়াৰূপে পৰিগণিত হয়। এই প্ৰসঙ্গত ভৰ্তৃহৰিৰ উক্তি প্ৰণিধানযোগ্য :

যাৱৎসিদ্ধমসিদ্ধং ৱা সাধ্যত্বেন প্ৰতীয়তে।
আশ্ৰিতক্ৰমৰূপত্বাৎসা ক্ৰিয়েত্যভিধীয়তে॥

সম্প্ৰতি আমি চতুৰ্থ উপাধিলৈ আহোঁ। চতুৰ্বিধ উপাধিৰ ভিতৰত চতুৰ্থ উপাধি হ'ল ৱক্তৃযদৃচ্ছাসন্নিৱেশিত ধৰ্ম বা দ্ৰব্য, সংজ্ঞা বা সৰ্বনাম শব্দ। এই সংজ্ঞা শব্দক যদৃচ্ছা শব্দ বোলা হয়। কাৰণ এই শব্দবোৰক বক্তাৰ নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি ব্যক্তিৰ ওপৰত আৰোপ কৰিব পৰা যায়। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে বক্তাৰ ব্যৱহাৰৰ সৌকৰ্যৰ কাৰণে বস্তুৰ নামকৰণ কৰা হয়। যেনে, কোনো এটা ষাঁড়গৰুক ডিত্থ, ডবিত্থ আদি যি কোনো নামেৰে অভিহিত কৰিব পৰা যায়। ইয়াকে ব্যক্তিবাচক সংজ্ঞাশব্দ বোলে। গতিকে সংজ্ঞাশব্দবোৰ যাদৃচ্ছিকী বা, স্বেচ্ছাচাৰী ৰূপে আৰোপিত হয়। কিন্তু আগেয়ে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে বৈয়াকৰণসকলে ব্যক্তিত সংকেত বা শক্তিগ্ৰহ স্বীকাৰ নকৰে। সংজ্ঞাশব্দ ব্যক্তিৰ অন্যতম ৰূপ মাথোন। গতিকে প্ৰশ্ন হয় কেনে ধৰণৰ উপাধিৰে এইবোৰক সামৰি ল'ব পৰা যায়। অথচ সেইপিনৰপৰা চাবলৈ গ'লে বক্তাই নিজৰ অভিৰুচিমতে ব্যক্তিত আৰোপ কৰিব পৰা সংজ্ঞাশব্দবোৰৰ কোনো উল্লেখ কৰিব পৰা বিধৰ স্থূল উপাধি থাকিব নোৱাৰে। যদি আছে বুলি কোৱা হয়, তেন্তে সেই উপাধিৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ কি? এইটো অৱশ্যে বিচাৰ কৰি চাবলগীয়া বিষয়, কিয়নো আনবোৰ শব্দৰ সংকেত উপাধিৰ দ্বাৰা নিৰ্ণীত হয়, ব্যক্তিৰ

ধাৰা নহয়, কাৰণ জাতি, গুণ আৰু ক্ৰিয়া এইবোৰৰ বাচকত্ব নিৰ্দিষ্ট কৰিব পাৰি। কিন্তু সংজ্ঞা শব্দবোৰৰ উপাধিৰ বাচকত্ব বা মূল গাঁথনি বা গুৰি বিচাৰি পোৱা নাযায়। কোনো ব্যক্তিৰ ওপৰত কোনো এটা বিশেষ নাম আৰোপিত কৰি তাক নিৰ্দিষ্ট কৰি তুলিব পাৰিলেও সেই নামকৰণৰ অন্তৰালত যে কোনো এক দৃষ্ট উপাধি আছে সেই কথা ভাবিব নোৱাৰি। সেই দেখি এনেবোৰ ক্ষেত্ৰত সেই সংজ্ঞা বা দ্ৰব্যৰ উপাধিক কোনো এক আদৰ্শ বা অনুকৰণ যোগ্যৰূপ (ideal form) বা স্ফোটৰূপ বুলি স্বীকাৰ কৰি লোৱা হয়। সেই স্ফোটেই ডিত্থাদি শব্দসমূহৰ আদি বা মূল। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে ডিত্থাদি শব্দসমূহৰ মূল হ'ল স্ফোট (ডিত্থাদি শব্দানাং স্বৰূপং স্ফোটৰূপমিতি)। স্ফোট সম্পৰ্কে পিছত আলোচনা কৰা হ'ব। সম্প্ৰতি ইয়াকে ক'ব পাৰি যে যেতিয়া আমি কোনো এটা বিশেষ ষাঁড়গৰুক ডিত্থ আদি নামেৰে নিৰ্দিষ্ট কৰোঁ, তেতিয়া আমি কেৱল ডিত্থ এই শব্দৰ স্ফোট বা নিত্যৰূপকেহে মাত্ৰ সেই ব্যক্তিত আৰোপ কৰোঁ। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে ব্যক্তি বিশেষক নিৰ্দিষ্টভাৱে অভিহিত কৰিবলৈ হ'লে তাৰ স্ফোট বা নিত্যৰূপকেহে মাত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। পদৰ চৰম বৰ্ণ উচ্চাৰিত হোৱাৰ লগে লগে উৎপন্ন হোৱা অনুভৱেৰে সৈতে অন্তৰত সংস্কাৰৰূপে থকা সেই পদৰ পূৰ্ব বৰ্ণৰ অনুভৱ সাম্মলিত হৈ বৰ্ণৰ অতিৰিক্ত কিন্তু বৰ্ণৰদ্বাৰা অভিব্যক্ত যি অখণ্ড, অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মে তাকেই স্ফোট বোলে। যিহেতু এই স্ফোট নিৰৱয়ৱ আৰু অখণ্ড ইয়াৰ কোনো অংশ নাই। গতিকে ইয়াৰ কোনো ক্ৰম বা ঘট, কমল আদি শব্দৰ দৰে কোনো স্থায়ী বা ক্ষণিক সাংগঠনিক ক্ৰমো নাই। বক্তাই যেতিয়া কোনো ব্যক্তিক বিশেষ নামেৰে অভিহিত কৰি উপাধি আৰোপ কৰিব খোজে সেয়া কেৱল সেই নামৰেই স্ফোট আৰু

তাকেই সংজ্ঞা বুলি অভিহিত কৰা হয়।[1] মম্মটভট্টই 'কাব্য-প্ৰকাশ'ত উল্লেখ কৰিছে এইদৰে :

'ডিত্থাদি[1]শব্দানামন্ত্যবুদ্ধিনির্গ্রাহ্যং সংহৃতক্ৰমং স্বৰূপং বক্ত্ৰা যদৃচ্ছয়া ডিত্থাদিষ্বৰ্থেষূপাধিত্বেন সন্নিবেশ্যতে ইতি সোঽয়ং সংজ্ঞাৰূপো যদৃচ্ছাত্মক ইতি।'

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এই যে যেতিয়া আমি কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট যাঁড়গৰুৰ নাম ডিত্থ ৰাখোঁ, তেতিয়া ডিত্থ শব্দৰ নিত্য স্ফোটৰূপেকেহে মাত্ৰ আৰোপ কৰি সেই ব্যক্তিক আমি বিশেষ কৰি তোলোঁ। আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে সেই ব্যক্তিক বিশেষ কৰি তুলিবলৈ আমি তাৰ নিত্য স্ফোটৰূপকেই ব্যৱহাৰ কৰোঁ। যদি ডিত্থ আদি শব্দৰ নিত্য স্ফোটৰূপকে মাত্ৰ আৰোপ কৰি কোনো ব্যক্তিক নিৰ্দিষ্ট কৰা বুলি স্বীকাৰ কৰি লোৱা হয়, তেতিয়া এইটো স্পষ্ট হৈ উঠে যে বৰ্ণবাদ সম্পৰ্কে যিবোৰ আপত্তি দৰ্শোৱা হৈছে সেইবোৰৰপৰা নিষ্কৃতি লাভ কৰিব পৰা যায়। কিয়নো বিভিন্ন লোকে উচ্চাৰণ কৰা শব্দৰ অৰ্থ বিভিন্ন হ'ব পাৰে। যজ্ঞদত্তই উচ্চাৰণ কৰা ডিত্থ শব্দ আৰু দেৱদত্তই উচ্চাৰণ কৰা ডিত্থ শব্দই যদি একেজন ব্যক্তিকে নিৰ্দেশ কৰিব পাৰে তেন্তে এইটো স্পষ্ট কৈ বুজা যায় যে উচ্চাৰণৰ তাৰতম্যই শব্দৰ অৰ্থৰ তাৰতম্য ঘটাব নোৱাৰে। এইটোৱে ডিত্থ শব্দটো যিকোনো ব্যক্তিয়েই উচ্চাৰণ কৰক নালাগে তাৰ গুৰিতে যে এটা নিত্য স্ফোটৰূপ আছে তাক দৃঢ় কৰি তোলে। গতিকে যেতিয়া আমি কোনো ব্যক্তিক ডিত্থ নামেৰে অভিহিত কৰিব বিচাৰোঁ, তেতিয়া ডিত্থ শব্দৰ সেই নিত্য স্ফোটৰদ্বাৰাই সেই ব্যক্তিক

---

[1] বক্তৃযদৃচ্ছাসংনিবেশিতস্তু শব্দৰূপঃ। ডিত্থাদিশব্দানাং প্ৰথমবৰ্ণপ্ৰতীত্যা কিঞ্চিৎপ্ৰকাশিতমন্ত্যবৰ্ণবুদ্ধ্যা নিঃশেষতো গ্ৰাহ্যং নানাবৰ্ণাত্মকঘটাদিপদবৰ্ণক্ৰমশূন্যং স্ফোটাখ্যং শব্দস্বৰূপং ডিত্থাদিষ্বৰ্থেষূপাধিত্বেন বক্ত্ৰা যদৃচ্ছয়া কল্প্যত ইতি সংজ্ঞাৰূপযদৃচ্ছাত্মকো ডিত্থাদিশব্দঃ।

(কাব্যপ্ৰকাশ ২।১০ প্ৰদীপ)

নিৰ্দেশ কৰা বুলি বিবেচনা কৰিব লাগিব। স্ফোট সম্বন্ধে পিছত আলোচনা কৰা হ'ব বুলি পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে।

এই ডিত্থাদি শব্দক বক্তাই নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি ব্যক্তিত আৰোপ কৰে। কিন্তু তাৰদ্বাৰা সেই ব্যক্তিক বুজাব পৰা কোনো ৰূপ উপাধি ব্যৱহাৰ কৰা বুলি নাভাবে। প্ৰকৃতপক্ষে চাবলৈ গ'লে সংজ্ঞা শব্দই ব্যক্তিকহে বুজায়, উপাধিক নুবুজায়। কিন্তু আমাৰ সুবিধাৰ কাৰণেহে এই সংজ্ঞা শব্দক উপাধিৰূপে অনুমান কৰা হয়। স্পষ্টভাৱে ক'বলৈ হ'লে যেতিয়া আমি কোনো এটা ষাঁড়গৰুক ডিত্থ নামেৰে অভিহিত কৰোঁ, তেতিয়া সেই নামটোক আমি সেই পদাৰ্থৰ বিশেষণ ৰূপ উপাধি হিচাপে প্ৰয়োগ কৰোঁ। সেই উপাধিকে সংজ্ঞা বোলা হয় আৰু সেই সংজ্ঞাশব্দকেই সৰ্বনাম ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেই সংজ্ঞাশব্দক দ্ৰব্য আৰু যদৃচ্ছা বোলে। (অয়মেৱ সংজ্ঞাশব্দো দ্ৰব্য শব্দ ইতি চ ব্যৱহ্ৰিয়তে)। বৈয়াকৰণসকলে যে সংজ্ঞাশব্দক উপাধিৰ মৰ্যাদা দিব বিচাৰিছে সেয়া কেৱল সাদৃশ্য আৰু সুবিধামূলক হিচাপেহে, কিয়নো শব্দমাত্ৰৰে সংকেত উপাধিনিষ্ঠ। যেনে, জাতি, গুণ, ক্ৰিয়া। গতিকে সংজ্ঞা বা সৰ্বনাম শব্দৰো সংকেত উপাধিনিষ্ঠ হোৱাটো স্বাভাৱিক, যদিও প্ৰকৃতপক্ষে সংজ্ঞাশব্দৰ সংকেত কেৱল মাত্ৰ আৰোপিত ব্যক্তিতেই নিহিত।

বৈয়াকৰণসকলৰ সংকেতবাদৰ সামৰণি মৰাৰ পূৰ্বে আন এটা উল্লেখ কৰিবলগীয়া কথা এই যে বৈয়াকৰণসকলে শব্দসমূহৰ চাৰি প্ৰকাৰৰ প্ৰয়োগ স্বীকাৰ কৰে আৰু তাৰ উদাহৰণস্বৰূপে ভগৱান পতঞ্জলিৰ উক্তি 'চতুষ্টয়ী শব্দানাং প্ৰবৃত্তিঃ' আৰু গৌঃ শুক্লঃ চলঃ ডিত্থঃ এই উদাহৰণ দাঙি ধৰে। উদাহৰণৰ অৰ্থ—বগা বৰণৰ ডিত্থ নামৰ ষাঁড়গৰুটোৱে গতি কৰি আছে। ইয়াত গৰুৰ সংকেতে

---

১. ইয়াত ডিত্থ শব্দক ষাড়গৰু বুজাবলৈ সৰ্বনাম শব্দৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে যদিও ডিত্থ শব্দৰ প্ৰকৃত অৰ্থ কাষ্ঠময়ী হস্তী।

জাতিক বুজাইছে, শুক্লৰ (বগা বৰণৰ) সংকেতে গুণ, গতি কৰি থকাৰ সংকেতে ক্ৰিয়াৰ আৰু ডিথ শব্দৰ সংকেতে সংজ্ঞাক বুজাইছে। শব্দসমূহৰ চতুষ্টয়ী প্ৰবৃত্তিৰ তাৎপৰ্য হ'ল সংকেত চতুৰ্বিধ। এই কথা পূৰ্বে আলোচনা কৰা হৈছে।

ইয়াৰ ভিতৰত যেতিয়া আমি জাতিৰ সংকেতলৈ লক্ষ্য কৰোঁ, তেতিয়া এইটো স্পষ্ট হৈ উঠে যে গো শব্দৰ সংকেতে গোৰ-জাতিক বুজায়। এই গোৰ-জাতি সমস্ত গো-ব্যক্তিত সদায় সমানভাৱে বিৰাজ কৰি আছে। গতিকে গোৰ-জাতিক প্ৰত্যেক গো-ব্যক্তিতে নিৰ্বিবাদে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। ইয়াত কোনো ৰূপ সন্দেহৰ অৱকাশ নাই। কিন্তু গুণ, ক্ৰিয়া আৰু যদৃচ্ছা (দ্ৰব্য বা সংজ্ঞা) শব্দৰ সংকেত নিৰ্ণয়ৰ বেলিকা আমি এটা বেলেগ ধৰণৰ সমস্যাৰ সম্মুখীন হ'বলগীয়া হয়। প্ৰথম গুণবাচক শব্দৰ বেলিকা সমস্যাটো হ'ল এনে ধৰণৰ, কাৰণ শুক্ল এটা গুণবাচক শব্দ আৰু ইয়াৰ সংকেত হল শুক্লত্ব। কিন্তু বিভিন্ন ব্যক্তি বা দ্ৰব্যত বিৰাজমান শুক্লত্ব একে বুলি ক'ব নোৱাৰি। গতিকে শুক্ল গুণ এক নহয়, বহু প্ৰকাৰৰ, কাৰণ হিমৰ (বৰফৰ) শুক্লত্ব, এৰাঁগাখীৰ আৰু শংখৰ শুক্লত্ব একে নহয়, ভিন্ন। গতিকে আমি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে শুক্ল এক প্ৰকাৰৰ নহয়, বহু প্ৰকাৰৰ। এই ক্ষেত্ৰত আমাৰ মনলৈ এটা প্ৰশ্ন আহে যে এই শুক্লবোৰৰ ভিতৰত কোনবিধ শুক্লক অৱলম্বন কৰি শুক্ল শব্দৰ সংকেত (শুক্লত্বৰ) নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছে বুলি বুজিব লাগিব। আকৌ এই সংকেত কি সকলো প্ৰকাৰৰ শুক্লক লৈ, নাইবা কোনো বিশেষ প্ৰকাৰৰ শুক্লক লৈ নাইবা কেতবোৰ নিদিষ্ট শুক্লক লৈ নিধাৰণ কৰা হৈছে। এইবোৰৰ যি কোনো এটা পথ অৱলম্বন কৰিলেই আমি শব্দৰ সংকেত ব্যক্তিত আৰোপ কৰিলে যিদৰে আনন্ত্য আৰু ব্যভিচাৰ দোষৰ সম্মুখীন হ'ব লগা হয়, ইয়াতো ঠিক সেই উভয় দোষৰ সম্মুখীন হ'বলগীয়া হ'ব।

সেইদৰে ক্ৰিয়াবাচক আৰু যদৃচ্ছাবাচক শব্দৰ বেলিকাও একে

ধৰণৰ সমস্যাই দেখা দিব। কাৰণ, তণ্ডুল-পাক-ক্ৰিয়া কদাপি গুড়-পাক বা মাষ-পাক-ক্ৰিয়াৰে সৈতে একে হ'ব নোৱাৰে; প্ৰত্যেকৰে পাক-ক্ৰিয়া বেলেগ বেলেগ। এজন সাধাৰণ লোক, এজন যোদ্ধা আৰু এজনী যুৱতীৰ গমন-ক্ৰিয়া কদাপি একে পৰ্যায়ৰ বুলি ক'ব নোৱাৰি। সিহঁতৰ প্ৰত্যেকৰে গমন-ক্ৰিয়া বেলেগ বেলেগ; আকৌ যদৃচ্ছা বা সৰ্বনাম শব্দৰ বেলিকাও সেই ধৰণৰ সমস্যাকে দেখা যায়। কাৰণ, শিশু দেৱদত্ত, যৌৱন আৰু বৃদ্ধাৱস্থাৰ দেৱদত্তৰ সৈতে একে নহয়। গতিকে দেৱদত্ত সংজ্ঞা তেওঁৰ তিনিও অৱস্থাতে প্ৰযোজ্য হ'ব নোৱাৰে; শাৰীৰিক অৱস্থাৰ ভিন্নতাই সেই সংজ্ঞাৰ ভিন্নত্ব প্ৰতিপাদন কৰা উচিত। এই ভিন্নতা থকা সত্বেও আমি কেনেকৈ সেই শুক্ল, পাক আৰু দেৱদত্তক বুজাবলৈ একেটা মাথোন উপাধি প্ৰয়োগ কৰিব পাৰোঁ। এই বিভিন্ন বস্তুত নিহিত হৈ থকা বিভিন্ন উপাধিক বুজাবলৈ বিভিন্ন শব্দ প্ৰয়োগ কৰা উচিত নহয় জানো? এই সমস্যাবোৰৰ সমাধানৰ উদ্দেশ্যে আলংকাৰিক মম্মটভট্টই বৈয়াকৰণসম্মত যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰি গুণবোৰৰ, ক্ৰিয়াসমূহৰ আৰু দ্ৰব্যবোৰৰ একৰূপত্ব বিধান কৰিছে। মম্মটভট্টই 'কাব্য-প্ৰকাশ'ত উল্লেখ কৰিছে:

'গুণক্ৰিয়াযদৃচ্ছাশব্দানাং বস্তুত একৰূপাণামপি আশ্ৰয়ভেদাদ্ ভেদ ইৱ লক্ষ্যতে। যথৈকস্য মুখস্য খড়্গামুকুৰতৈলাদ্যালম্বনভেদাৎ।'[১]

শংখত যি শুক্ল গুণ নিহিত আছে সেই শুক্ল কোনো পথ্যেই পয়ঃ আৰু হিমত থকা শুক্ল গুণৰপৰা পৃথক নহয়, একে। তণ্ডুলৰ পাকৰ সৈতে মাষৰ পাকৰ কোনো পাৰ্থক্য নাই, একে। যোদ্ধাৰ গমনৰ লগত যুৱতীৰ গমনৰ কোনো প্ৰভেদ নাই, একে। শিশু দেৱদত্তৰ যি ফোঁট যুৱা দেৱদত্তৰো সেই একে ফোঁটেই, ভিন্ন নহয়। এইবোৰৰ ভিতৰত আমি যি পাৰ্থক্য অনুমান কৰোঁ সেয়া মাথোন সিহঁতৰ আশ্ৰয় বা আৱলম্বন পৃথক হোৱা বাবে হে। সিহঁত বস্তুতঃ এক

---

[১] কাব্যপ্ৰকাশ—২।১০ বৃত্তি

ৰূপ, যেনেকৈ একেখন মুখমণ্ডলকে আমি বিভিন্ন প্ৰতিবিম্বাশ্ৰয় বা আৱলম্বনত প্ৰতিবিম্বিত হ'লে বিভিন্ন যেন দেখোঁ। উদাহৰণ স্বৰূপে একেখন মুখেই খড়্গ আলম্বনত শ্যামৰূপ, মুকুৰ (mirror) আৱলম্বনত উজ্জ্বল আৰু তৈল আলম্বনত স্নিগ্ধৰূপে প্ৰতিভাত হয়।[1] গতিকে বৈয়াকৰণসকলে কয়, যে যিহেতু উপাধি এক সেইদেখি একেটা মাথোন শব্দেৰেই তাক বুজোৱাটো সমীচীন বোলা উচিত। তেওঁলোকে কয়, জগতত কৰ্ম এক, জাতি এক, শুক্ল গুণো এক। বস্তুতঃ সিহঁত একৰূপ, পৃথক নহয় (কৰ্মৈকং জাতিৰপ্যেকা জগত্যেকঃ সিতো গুণঃ)। গুণৰ আশ্ৰয়ে মাথোন গুণীৰ প্ৰভেদ প্ৰতিপাদন কৰে।

উক্ত আলোচনাৰপৰা এইটো স্পষ্ট হৈ উঠে যে তণ্ডুলাদিৰ পাক স্বৰূপতঃ এক হ'লেও সেই পাকৰ আলম্বন ভিন্ন হোৱা হেতু সেইবোৰক ভিন্ন যেন লাগে। সেইদৰে গমন ক্ৰিয়া স্বৰূপতঃ এক হ'লেও তাৰ আশ্ৰয় ভিন্ন হোৱা হেতু সেইবোৰক ভিন্ন বুলি প্ৰতীতি হয়। যি স্থলতেই প্ৰযুক্ত নহওক, সেই পাক-ক্ৰিয়া আৰু গমন-ক্ৰিয়া এক, অভিন্ন। পাক-ক্ৰিয়াৰ ফল বিক্লিতিকৰণ আৰু গমন-ক্ৰিয়াৰ ফল গন্তব্য-স্থান লাভ। সকলো প্ৰকাৰ আশ্ৰয়তে সমানভাৱে একেটা ভাৱৰেই সূচনা কৰে। গতিকে মাত্ৰ একেটা শব্দেৰেই সিহঁতৰ উপাধি সাম্মিলিত কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ গমন-ক্ৰিয়াৰূপ উপাধিৰে সকলো গমনশীল ব্যক্তিক আৰু পচন-ক্ৰিয়াৰূপ উপাধিৰে সকলো পচনশীল বস্তুক বুজাইছে। যদৃচ্ছাৰদ্বাৰা বক্তাৰ অভিৰুচিৰে দিয়া সৰ্বনাম শব্দৰ স্ফোটক বুজায়। সেই স্ফোট বা সৰ্বনাম শব্দকেই বক্তাই নিজৰ অভিৰুচি অনুসৰি ব্যক্তিত অৰ্পণ কৰে। গতিকে ইয়াত যদৃচ্ছাৰ প্ৰকৃত অৰ্থ হ'ল সৰ্বনাম শব্দৰ

---

[1] খড়্গালম্বনং শ্যামতয়া মুকুৰালম্বনমুজ্জ্বলতয়া তৈলালম্বনং তু স্নিগ্ধতয়া মুখমাভাতি (সম্প্ৰদায়প্ৰকাশিনী)

স্ফোট। আৰু স্ফোটৰূপেই যদৃচ্ছা শব্দৰ সংক্ৰমিত উপাধি। যিহেতু স্ফোটৰূপ প্ৰত্যক্ষ গোচৰ নহয় সেইদেখি সৰ্বনাম শব্দৰ অৰ্থতেই ইয়াত যদৃচ্ছা শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

কথাটো আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যদিও আকৌ স্পষ্টকৈ এইদৰে ক'ব পাৰি—যদৃচ্ছা শব্দই চতুৰ্থ উপাধি। নিজৰ ব্যৱহাৰৰ সুবিধাৰ কাৰণে কোনো ব্যক্তিয়ে যি কোনো বস্তু বা দ্ৰব্যৰ নামকৰণ কৰে। যেনে, কোনো ব্যক্তিয়ে এটা ষাঁড়গৰুক ডিত্থ নামেৰে অভিহিত কৰিছে। কিন্তু ডিত্থ ব্যক্তি-বাচক সংজ্ঞা শব্দ। আগয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে বৈয়াকৰণে ব্যক্তিত শক্তিগ্ৰহ স্বীকাৰ নকৰে। সংজ্ঞা শব্দ ব্যক্তিৰ অন্যতম ৰূপ। এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল ব্যক্তিৰ ওপৰত আৰোপ কৰা সেই সংজ্ঞা (যদৃচ্ছা বা দ্ৰব্য) শব্দক কেনে ধৰণৰ উপাধিৰে সম্মিলিত কৰা হ'ব। ইয়াৰ উত্তৰত বৈয়াকৰণে কয়, যে আমি যেতিয়া কোনো এটা বিশেষ ষাঁড়গৰুক ডিত্থ সংজ্ঞাৰে অভিহিত কৰোঁ, তেতিয়া আমি প্ৰকৃততে ডিত্থ শব্দৰ স্ফোটক হে তাৰ ওপৰত আৰোপ কৰোঁ। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে কোনো ব্যক্তিক নিৰ্দেশ কৰিবলৈ হ'লে আমি সেই ব্যক্তিৰ নিত্য নিৰ্দিষ্ট স্ফোটক হে মাত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। স্ফোট সম্বন্ধে পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে। যজ্ঞদত্তই উচ্চাৰণ কৰা ডিত্থ শব্দটোৱে যি ব্যক্তিক নিৰ্দেশ কৰে দেৱদত্তই উচ্চাৰণ কৰা ডিত্থ শব্দইয়ো সেই একে ব্যক্তিকে নিৰ্দেশ কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি যে ডিত্থ শব্দৰ অন্তৰালত তাক বুজোৱা এটা নিত্য স্ফোট অন্তৰ্নিহিত হৈ আছে যাৰ সহায়েৰে যিকোনো ব্যক্তিয়ে ডিত্থ শব্দ উচ্চাৰণ নকৰক লাগিলে তাৰ অৰ্থবোধৰ কোনো ব্যতিক্ৰম নঘটে। গতিকে যেতিয়া আমি কোনো ব্যক্তিক ডিত্থ বুলি অভিহিত কৰোঁ, তেতিয়া আমি কেৱল সেই শব্দৰ স্ফোটৰূপেৰেই তাক নিৰ্দেশ কৰা বুলি ধৰি লোৱাটো যুক্তিযুক্ত। যেতিয়া এটা ষাঁড়গৰুক ডিত্থ সংজ্ঞাৰে অভিহিত কৰা হয়, তেতিয়া সেই ডিত্থ সৰ্বনাম শব্দটোকে উপাধিৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

বৈয়াকৰণৰ মতে উপাধিতে শক্তি, ব্যক্তিত নহয়। 'কাব্যপ্ৰকাশ'ত কোৱা হৈছে :

'ডিথাদিশব্দানামন্ত্যবুদ্ধিনিৰ্গ্ৰাহ্যং সংহৃতক্ৰমং স্বৰূপং বক্ত্ৰা যদৃচ্ছয়া ডিথাদিষ্বৰ্থেষুপাধিত্বেন সন্নিবেশ্যতে ইতি সোঽয়ং সংজ্ঞাৰূপো যদৃচ্ছাত্মক ইতি।'[১]

এই কথা স্পষ্টকৈ এইদৰে ক'ব পাৰি যে যদৃচ্ছাৰ অৰ্থ যদি সৰ্বনাম শব্দ হয়, তেন্তে গুণ, ক্ৰিয়াৰ দৰে তাকো আলম্বন ভিন্ন হ'লেও স্বৰূপতঃ এক বুলিব পাৰি, কিয়নো 'নাৰায়ণ' এই সৰ্বনাম শব্দটো বহু ব্যক্তিত আৰোপিত কৰা হেতু তাক ভিন্ন যেন লাগিলেও সি স্বৰূপতঃ এক 'নাৰায়ণ' শব্দৰেই স্ফোটৰূপ মাথোন, ভিন্ন নহয়।

তথাপি আমি এইটো স্বীকাৰ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰো যে যদৃচ্ছা শব্দবোৰৰ আশ্ৰয় বা আলম্বন ভিন্ন হ'লেও, সেই ভিন্নতা কিন্তু গুণ শব্দ আৰু ক্ৰিয়া শব্দৰ আশ্ৰয় বা আলম্বনৰ ভিন্নতাৰ দৰে ভিন্ন নহয়। যিহেতু এই সংজ্ঞা শব্দবোৰ বক্তাৰ নিজৰ অভিৰুচি অনুসৰি ব্যক্তিত আৰোপ কৰা হয়, সেইদেখি সেই শব্দবোৰৰ ভিতৰত কোনো এক বিশেষ ধৰ্মৰ সন্ধান পোৱা নাযায় আৰু সেই কাৰণে গুণ শব্দ আৰু ক্ৰিয়া শব্দৰ যুক্তি ইয়াত প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ বাল্যাৱস্থাত আৰোপ কৰা দেৱদত্ত সংজ্ঞাৰে সৈতে যুৱাৱস্থাৰ দেৱদত্ত সংজ্ঞা ভিন্ন হ'ব নোৱাৰে। আমি কদাপি বাল্যাৱস্থাত ব্যৱহাৰ কৰা দেৱদত্ত সংজ্ঞাৰপৰা যুৱাৱস্থাৰ দেৱদত্তৰ সংজ্ঞাক পৃথক বুলি ক'ব নোৱাৰো, যিদৰে শংখৰ শুক্ল গুণক আমি বৰফৰ শুক্ল গুণৰপৰা পৃথক বুলি ক'ব পাৰো। সেই হিছাপে আলম্বনৰ ভিন্নতাৰে সংজ্ঞা শব্দৰ ভিন্নতাৰ বিজনি যুক্তিযুক্ত বুলি ক'ব নোৱাৰি। তথাপি গুণ, ক্ৰিয়া আৰু যদৃচ্ছা শব্দক একেলগে সামৰি লোৱা হৈছে। জাত্যাদিবাদী বৈয়াকৰণসকলৰ সংকেতবাদ সম্বন্ধে এই অভিমত।

---

১. কাব্যপ্ৰকাশ ২।১০ বৃত্তি

সংকেতবাদ সম্পৰ্কে মীমাংসকসকলৰ অভিমত ঃ

আমি আগেয়ে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে মীমাংসকসকলৰ মতে শব্দমাত্ৰই কেৱল জাতিকেই বুজায়। অৰ্থাৎ জাতিয়েই শব্দৰ সংকেতিত, বাচ্য বা মুখ্য অৰ্থ। সেই কাৰণে তেওঁলোকক কেৱলজাতিবাদী বুলি জনা যায়। বৈয়াকৰণসকলে জাতিৰ উপৰিও যি গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্যক উপাধিৰূপে পৰিগণিত কৰে, মীমাংসকসকলে সেইবোৰক জাতিৰ বাহিৰে আন একো নহয় বুলি প্ৰতিপাদন কৰে। তেওঁলোকে কয়, শুক্ল বুলি কোনো গুণ নাই, আছে মাথোন 'শুক্লত্ব' জাতি, আৰু সেই 'শুক্লত্ব' জাতিকেই 'শুক্ল' শব্দেৰে নিৰ্দেশ কৰা হয়। সেইদৰে 'চলত্ব' এটা জাতি আৰু 'ডিত্থত্ব' এটা জাতি। বৈয়াকৰণসকলে কোৱাৰ দৰে 'চল' আৰু 'ডিত্থ' যথাক্ৰমে ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্য বা সংজ্ঞা শব্দ নহয়। মীমাংসকসকলৰ মতে বৈয়াকৰণৰ দৰে শব্দৰ উপাধি চতুৰ্বিধ নহয়, মাত্ৰ এবিধহে আৰু সেই উপাধিয়েই হ'ল জাতি। গুণ, ক্ৰিয়া আৰু যদৃচ্ছা শব্দও জাতিৰেই অন্তৰ্ভুক্ত।

গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্য সম্বন্ধে বৈয়াকৰণ আৰু মীমাংসকৰ মতানৈক্য এনে ধৰণৰ ঃ

বৈয়াকৰণসকলে কয়, আমি যেতিয়া শুক্ল শব্দটো উচ্চাৰণ কৰোঁ, তেতিয়া আমি তাক শুক্ল গুণ-বোধক শব্দ ৰূপেই বুজোঁ। সেই শুক্ল এক। বিভিন্ন পদাৰ্থত নিহিত হৈ থকা শুক্ল গুণৰ কোনো তাৰতম্য নাই। শংখত থকা শুক্ল, এৰাঁগাখীৰত থকা শুক্ল নাইবা আন কোনো পদাৰ্থত থকা শুক্ল এক অৰ্থাৎ শুক্ল শংখ, শুক্ল পয়ঃ আৰু আন শুক্ল বিশিষ্ট পদাৰ্থৰ শুক্ল অভিন্ন, এক। এই শুক্ল বিভিন্ন আশ্ৰয়ত নিহিত হৈ থকা হেতু সিহঁতক ভিন্ন যেন লাগে। এই ভিন্নতা কেৱল প্ৰাতিভাসিক (illusory) বাস্তৱিক নহয়। প্ৰকৃতপক্ষে সিহঁতৰ ভিতৰত কোনো প্ৰভেদ নাই। বিভিন্ন আশ্ৰয়ত নিহিত হৈ থাকিলেও শুক্ল সকলোতে একেটি মাথোন গুণকে নিৰ্দেশ

কৰে বুলি বৈয়াকৰণসকলে মন্তব্য কৰে। সেইদৰে তণ্ডুল, গুড়, মাহ আদি যিকোনো পদাৰ্থক লৈয়ে পাক-ক্ৰিয়া সম্পন্ন নকৰক লাগিলে সেই পাক এক, ভিন্ন বুলি ক'ব নোৱাৰি। পাক-ক্ৰিয়া এক, অভিন্ন। শেষত যিহেতু ডিথ এই সংজ্ঞা তাৰ (ডিথৰ) অনুৰূপ স্ফোটৰূপৰ্বা নিৰ্ধাৰিত হৈছে গতিকে সিয়ো এক, কিয়নো ডিথৰ একেটা মাথোন স্ফোটৰূপ নিৰ্দিষ্ট আছে। এইদৰে বৈয়াকৰণসকলে চতুৰ্বিধ উপাধিৰ অৱতাৰণা কৰে।

আনফালে মীমাংসকসকলে কয়, শংখৰ যি শুক্ল সেই শুক্ল গাখীৰ, নাইবা আন কোনো পদাৰ্থত থকা শুক্লত্বকৈ পৰমাৰ্থতঃ ভিন্ন। এবিধ শুক্ল আনবিধ শুক্লৰূপৰা পৰস্পৰ ভিন্ন, যেনেকৈ এটা ষাঁড়গৰু আন এটা ষাঁড়গৰুৰূপৰা পৰস্পৰ ভিন্ন। যদিও সেই বিভিন্ন আশ্ৰয়ত থকা শুক্লবোৰ পৰস্পৰে পৰস্পৰৰূপৰা ভিন্ন, তথাপি আমি সেই আটাইবোৰকে বুজাবলৈ এক অভিন্ন অভিধান (identical expression) ব্যৱহাৰ কৰোঁ। যেনে, শুক্ল: যেতিয়া আমি ক'বলৈ বিচাৰোঁ শুক্ল শংখ, শুক্ল পয়ঃ আৰু শুক্ল হিম (বৰফ), তেতিয়া স্বভাৱতে আমাৰ মনত এটা অভিন্ন প্ৰত্যয় (identical cognition) জন্মে আৰু সেই অভিন্ন প্ৰত্যয়েই হ'ল শুক্ল-প্ৰতীতি। তাৰ কাৰণ, এই শুক্ল ব্যক্তিসমূহ পৰস্পৰে পৰস্পৰৰূপৰা ভিন্ন হ'লেও সেইবোৰৰ ভিতৰত শুক্লত্ব বুলি এটা সামান্য লক্ষণ (common class characteristic) আছে, আৰু সেই কাৰণে আমি বিভিন্ন আশ্ৰয়ৰ শুক্লক বুজাবলৈ হ'লেও একেটা অভিধান বা শব্দক (same identical term) ব্যৱহাৰ কৰোঁ। বিভিন্ন আশ্ৰয়ত থকা শুক্লসমূহৰ মাজত যি অনুগত একাকাৰ জ্ঞান জন্মে তাকেই অভিন্ন প্ৰত্যয় বোলে। এই অনুগত একাকাৰ প্ৰত্যয়কে জাতি বুলি কোৱা হয়। এই জাতি সিহঁতৰ ভিতৰত অনুস্যূত (uninterrupted) হৈ থকাৰ কাৰণে সিহঁতক একেটা শুক্ল শব্দেৰে অভিহিত কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ক'ব পাৰি যে বিভিন্ন ষাঁড়গৰুক দেখিলে সিহঁতৰ মাজত এক

অনুগত একাকাৰ প্ৰতীতি জন্মে। আৰু সেই অনুগত একাকাৰ প্ৰতীতিক ব্যক্ত কৰিবলৈ এক অভিন্ন অভিধান বা শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু সেইটোৱেই হ'ল সমস্ত গো-ব্যক্তিক ব্যাপী থকা গোত্ব শব্দ। বিভিন্ন ধৰণৰ ষাঁড়গৰু দেখিলেও সিহঁতৰ প্ৰত্যেককে গৰু, গৰু বুলি একে ধৰণৰ যি প্ৰতীতি বা জ্ঞান জন্মে সেইটোৱেই হ'ল গোত্ব সামান্য বা জাতি। যিহেতু সেইবোৰক আমি প্ৰায়ে একে যেন দেখোঁ সেই কাৰণে সিহঁতক বুজাবলৈ আমি এক অভিন্ন শব্দ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। বৈয়াকৰণসকলে যে শুক্লক গুণবাচক শব্দ বুলি অভিহিত কৰিছে সেয়া হ'ব নোৱাৰে. কাৰণ শুক্ল শব্দ গো শব্দৰ সদৃশ অৰ্থাৎ গো শব্দৰ দৰে শুক্ল শব্দও অভিন্ন অভিধান আৰু অভিন্ন প্ৰত্যয়ৰ দ্বাৰা গঠিত। সিহঁত জাতিবাচক, গুণবাচক হ'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণে মীমাংসকসকলে কয়, যিদৰে গোব্যক্তি গোত্বজাতিৰ ধাৰক সেইদৰে শুক্ল, শুক্লত্ব জাতিৰ বাহক। আৰু সেইদৰে, পাকৰ কাৰণে পাকত্ব, ডিত্থৰ কাৰণে ডিত্থত্ব জাতিৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। সেই কাৰণে মীমাংসকৰ মতে শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থ জাতিৰ বাহিৰে আন একো হ'ব নোৱাৰে।

ইয়াত এইটো মন কৰিবলগীয়া যে বৈয়াকৰণসকলে কয়, বিভিন্ন আশ্ৰয়ত থকা শুক্লক যে ভিন্ন যেন দেখি সেয়া ভ্ৰমাত্মক যথাৰ্থতে সি এক, অভিন্ন। মীমাংসকসকলে বিভিন্ন আশ্ৰয়ত থকা শুক্ল এক বুলি নাভাবে। তেওঁলোকৰমতে সেই শুক্ল ভিন-ভিন আৰু এইদৰে তেওঁলোকে শুক্লত এক অনুগত শুক্লত্ব সামান্য বা জাতিৰ অৱতাৰনা কৰি আনন্ত্য আৰু ব্যভিচাৰ দোষৰপৰা মুক্ত হ'বলৈ বিচাৰে। প্ৰকৃততে চাবলৈ গ'লে উভয়ৰ মত স্বৰ্গ-মৰ্ত্যৰ দৰে প্ৰভেদ নহয়।

বৈয়াকৰণ আৰু মীমাংসক উভয়ৰে মতে এক শুক্লত্বৰ মাজেদি এক অভিন্ন অভিধান আৰু অভিন্ন প্ৰত্যয়ৰ উৎপত্তি হয় যদিও বৈয়াকৰণসকলে তাক গুণ আৰু মীমাংসকসকলে জাতি বুলি আখ্যা

দিয়ে। উভয়ৰে মতে কিন্তু গুৰুত্বৰ উদ্দেশ্য এক। আৰু সেই গুৰুত্বক বুজাবলৈ অভিন্নাভিধান আৰু অভিন্নপ্ৰত্যয়ৰ সহায় উভয়ে লয়।

সেই একে ধৰণৰ যুক্তিৰেই মীমাংসকসকলে ক্ৰিয়া শব্দ আৰু সংজ্ঞা বা যদৃচ্ছা শব্দৰো সংকেতিত অৰ্থ জাতিনিষ্ঠ বুলি গণ্য কৰে। তেওঁলোকে কয়, গুড়ৰ পাক ক্ৰিয়া, তণ্ডুলৰ পাক ক্ৰিয়াতকৈ সম্পূৰ্ণ পৃথক। কিন্তু সেই সকলো প্ৰকাৰ ক্ৰিয়াৰ মাজত এনে এটা সাধাৰণ ধৰ্ম আছে যিহৰ কাৰণে সেই পাক ক্ৰিয়াক জাতি বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি আৰু সেই দুয়োকেই একেটা মাথোন শব্দ 'পাক' বুলি অভিহিত কৰা হয়। কাৰণ, সিহঁতৰ মাজত পাকত্ব জাতি বিদ্যমান। সেইদৰে আমি জানো যে এজন যোদ্ধা, এজনী যুৱতী আৰু এখন গাড়ীৰ গমন সম্পূৰ্ণ পৃথক-পৃথক তথাপি তাতো অভিন্নাভিধান আৰু অভিন্ন প্ৰত্যয়ৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে অনুমান কৰিব পাৰি, কিয়নো সিহঁত আটাইৰে গমন পৃথক হ'লেও সিহঁতৰ ভিতৰত 'গমনত্ব' এক ৰূপত বিৰাজমান হৈ আছে। গতিকে মীমাংসকসকলে কয়, যে বৈয়াকৰণসকলে যাক ক্ৰিয়াবাচক বুলি ক'ব খোজ সেয়া প্ৰকৃতপক্ষে ক্ৰিয়াবাচক শব্দ নহয়, জাতিবাচকহে। সেই কাৰণে ক্ৰিয়াৰ সমাৱেশকো জাতিৰে অন্তৰ্গত বোলা হৈছে। সংজ্ঞা শব্দ যদিও একেটা ব্যক্তিতে নিহিত তথাপি তাৰো বাচকত্ব জাতিৰ বাহিৰে আন একো হ'ব নোৱাৰে। অৰ্থাৎ যদৃচ্ছা শব্দ ও জাতিৰে অন্তৰ্গত। এই কথা দুই ধৰণে প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাব পাৰি। প্ৰথমে ডিত্থ এই সৰ্বনাম শব্দটোকে লোৱা যাওক। এই ডিত্থ শব্দটো যেতিয়া বালক, বৃদ্ধ, শুক চৰাই নাইবা আন কোনোৱে উচ্চাৰণ কৰে, তেতিয়া সেই শব্দটো ভিন্ন-ভিন্ন ৰূপে শ্ৰৱণেন্দ্ৰিয়গোচৰ হয়, গতিকে সেই শব্দবোৰ কদাপি এক বুলি ভাবিব নোৱাৰি। এই বিভিন্ন ধৰণে উচ্চাৰিত ডিত্থ শব্দৰ মাজতো এক সামান্য ধৰ্ম অৱশ্যে বিদ্যমান আছে যাৰ কাৰণে আমাৰ এক অভিন্ন প্ৰত্যয় জন্মে। আৰু ইয়াৰ প্ৰকৃত কাৰণ হ'ল এই বিভিন্ন ধৰণে উদীৰিত ডিত্থ শব্দৰ মাজত থকা ডিত্থত্ব

জ্ঞান যাক সামান্য বা জাতি বুলি কোৱা হয়। এই 'ডিখৰ' শব্দৰ শব্দ-জাতি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। দ্বিতীয়তে, ক'ব পাৰি যে ডিখ নামেৰে যিটো ষাঁড়গকক অভিহিত কৰা হৈছে তাৰ প্ৰতি ক্ষণতে পৰিৱৰ্তন হৈ আছে যদিও সেই পৰিৱৰ্তন আমাৰ সাক্ষাৎ ৰূপে প্ৰত্যক্ষ গোচৰ নহয়। আনপিনে তাৰ বাল্য, যুৱা আৰু বৃদ্ধাৱস্থালৈ লক্ষ্য কৰিলে তাৰ সেই পৰিৱৰ্তন সাক্ষাৎ ৰূপে প্ৰত্যক্ষ গোচৰ হয়. তথাপি কিন্তু সেই বিভিন্ন ডিখৰ মাজতো অভিন্নাভিধান আৰু অভিন্নপ্ৰত্যয় আমাৰ মনৰ মাজত ভাঁহি উঠে। এই বিভিন্ন ডিখৰ মাজতো সম জ্ঞানৰ মূল কাৰণ হ'ল এইবোৰৰ মাজত থকা অভিন্নপ্ৰত্যয় বা সামান্য ধৰ্ম অৰ্থাৎ ডিখৰ জাতি। এইদৰে যদৃচ্ছা শব্দকো জাতিৰ ভিতৰতে অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। মীমাংসকৰ এই উক্তিৰ মূল হ'ল তেওঁলোকে বৈয়াকৰণৰ দৰে শব্দৰ স্ফোট স্বীকাৰ নকৰে। তেওঁলোকে ব্যক্তিগত উদীৰণৰ মাজতো একত্বৰ প্ৰতীতিকেই জাতিত্বৰ কাৰণ বুলি ব্যক্ত কৰে। বৈয়াকৰণসকলে বিভিন্ন ডিখৰ মাজতো স্ফোটৰূপ ডিখত্বকে একত্ব-প্ৰতিপাদক বুলি মন্তব্য কৰে। গতিকে বিভিন্ন ধৰণে উদীৰিত ডিখ শব্দ কদাপি এক হ'ব নোৱাৰে। বৈয়াকণসকলৰ মতে গুণ, ক্ৰিয়া আৰু যদৃচ্ছাৰ ভিতৰত যি প্ৰভেদ প্ৰতীত হয় সি প্ৰাতিভাসিকমাত্ৰ. বাস্তৱিক নহয়। মীমাংসকসকলে সেইটো নামানে। তেওঁলোকৰ মতে সেই ভেদ-প্ৰতীতি বাস্তৱিক আৰু ই অনেকত্ব-সম্পাদক। সামান্য বা জাতিৰ লক্ষণ দিয়া হৈছে 'নিত্যমেকমনেকানুগতং সামান্যম' অৰ্থাৎ যি নিত্য, এক আৰু অনেকৰ অনুবৰ্তনৰ প্ৰতীতি উৎপন্ন কৰে তাকেই সামান্য বোলা হয়। শুক্লৰ ধৰ্ম এক, নিত্য, কিয়নো বস্তু বা আশ্ৰয় নষ্ট হৈ গ'লেও শুক্লৰ ধৰ্ম ধ্বংস হৈ নাযায় আৰু অনেক শুক্ল বস্তু বা আশ্ৰয়ত এই ধৰ্ম অনুস্যূত হৈ থাকে। মীমাংসকসকলৰ এই মত 'কাব্যপ্ৰকাশ'ত এইদৰে উল্লেখ কৰিছে :

'হিমপয়ঃশংখাদ্যাশ্ৰয়েষু পৰমাৰ্থতো ভিন্নেষু শুক্লাদিষু যদ্বশেন শুক্লঃ শুক্ল ইত্যাদ্যভিন্নাভিধানপ্ৰত্যয়োৎপত্তিস্তৎ শুক্লত্বাদি সামান্যম্। গুড়তণ্ডুলাদিপাকাদিষ্বেৱমেৱ পাকত্বাদি। বালবৃদ্ধশুকাদ্যুদীৰিতেষু ডিত্থাদিশব্দেষু চ, প্ৰতিক্ষণং ভিদ্যমানেষু ডিত্থাদ্যৰ্থেষু বা ডিত্থত্বমস্তীতি সৰ্বেষাং শব্দানাং জাতিৰেৱ প্ৰবৃত্তিনিমিত্তম্ ইতি।'[1]

বৰফ, দুধ, শংখ, আদি আশ্ৰয়ত থকা শুক্লত্ব পৰমাৰ্থতঃ ভিন্ন হ'লেও যিহে সেইবোৰৰ 'শুক্ল, শুক্ল' (এইটো শুক্ল, সেইটো শুক্ল) বুলি অভিন্ন নাম আৰু প্ৰত্যয়ৰ উৎপন্ন কৰে, সেইটোৱে শুক্লত্ব আদি সামান্য বা জাতি। গুড়, তণ্ডুল ইত্যাদিৰ পাকৰ বেলিকাও এইদৰে পাকত্ব জাতিৰ উৎপন্ন হয় আৰু বালক, বৃদ্ধ শুকপক্ষী আদিৰ দ্বাৰা উচ্চাৰিত ডিত্থ আদি শব্দত অথবা প্ৰতিক্ষণত ভিন্ন হোৱা ডিত্থাদি অৰ্থতো ডিত্থত্বাদি জাতিৰ উৎপত্তি হয়। সংক্ষেপে ক'বলৈ গ'লে শব্দৰ প্ৰবৃত্তিনিমিত্ত জাতি মাত্ৰ অৰ্থাৎ শব্দৰ সংকেত জাতি।

এইদৰে মীমাংসকসকলে সংকেতৰ অৰ্থ জাতিৰ বাহিৰে আন একো নহয় বুলি মন্তব্য কৰে। এই মতটো বিশেষকৈ পূৰ্ব-মীমাংসকসকলৰ। তেওঁলোকৰ মতে প্ৰত্যেক শব্দৰ সংকেতে কেৱল জাতিকে বুজায়। আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে তেওঁলোকৰ মতে উপাধি এক আৰু বৈয়াকৰণসকলে কোৱাৰ দৰে চতুৰ্বিধ নহয় (সৰ্বেষাং শব্দানাং জাতিৰেৱ প্ৰবৃত্তিনিমিত্তম্)।

অৱশ্যে এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি যে গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰ জাতিত্ব নিৰূপণৰ বাবে মীমাংসকসকলে যি যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিছে তাক বিজ্ঞানভিত্তিক যুক্তি বুলিব লাগিব, কাৰণ বিভিন্ন আশ্ৰয়ত নিহিত হৈ থকা শুক্লবৰ্ণৰ ভিতৰত অৱশ্যে পাৰ্থক্য নথকা বুলি ন-দি ক'ব নোৱাৰি, কাৰণ আশ্ৰয় ভেদৰ কাৰণে শুক্ল কিঞ্চিৎ পাৰিমাণে হ'লেও যে ভিন্ন হ'ব পাৰে তাক ৰাসায়নিক বিশ্লেষণাত্মক প্ৰক্ৰিয়াৰে নিৰীক্ষণ কৰিলে প্ৰত্যক্ষৰূপে প্ৰমাণ কৰিব পৰা যায়। আকৌ সেইদৰে যদি পাক-

---

১. কাব্যপ্ৰকাশ—২।১০ বৃত্তি

ক্ৰিয়া সম্পন্ন পক্ব দ্ৰব্য ৰাসায়নিক প্ৰক্ৰিয়াৰে পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰা হয়, তেতিয়া তাৰ ভিতৰতো যে বিভিন্নতা অনুমিত নহ'ব তাত কোনো সন্দেহ নাই।

কিন্তু সংজ্ঞা শব্দৰ জাতিত্ব সম্পৰ্কে যি যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিছে তাক সন্দেহ নোহোৱাকৈ গ্ৰহণ যোগ্য বুলি ধৰি ল'ব নোৱাৰি। কাৰণ, বাল্য অৱস্থাত দিয়া ষাঁড়গৰুটোৰ ডিত্থ সংজ্ঞা, তাৰ স্থবিৰ অৱস্থাতো এক উপাধি হিচাপে প্ৰয়োগ কৰাত কি আপত্তি থাকিব পাৰে ? বাল্য অৱস্থাত আৰোপ কৰা ষাঁড়গৰুটোৰ ডিত্থ সংজ্ঞাক স্থবিৰ অৱস্থাৰ ষাঁড়গৰুটোৰ ডিত্থ সংজ্ঞাক জানো ভিন্ন বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি ? সিহঁতক যদি ভিন্ন বুলি ক'ব নোৱাৰি তেনেহ'লে কি প্ৰকাৰে সিহঁতৰ জাতিত্ব প্ৰতিপাদিত হ'ব পাৰে ? একেটা মাথোন বস্তুৰে কোনো জাতি গঠন কৰিব নোৱাৰে। আকাশ এক, গতিকে তাৰ জাতি নাই। আকৌ বাল, বৃদ্ধ আৰু শুক পক্ষীৰ উচ্চাৰিত ডিত্থ সংজ্ঞা সম্বন্ধেও ক'ব পাৰি যে শব্দৰ উচ্চাৰণৰ তাৰতম্যই তাৰ উপাধিৰ বাধা বা কোনো ৰূপ তাৰতম্যৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। গতিকে সংজ্ঞা শব্দৰ জাতিত্ব, সম্বন্ধে মীমাংসকৰ অভিমত কদাপি নিঃসন্দেহে মানি ল'ব নোৱাৰি।

সি যি কি নহওক, মীমাংসকৰ মতে, শব্দমাত্ৰৰে সংকেতিত, বা বাচ্য বা মুখ্য অৰ্থ জাতি অৰ্থাৎ জাতিবাচক হিচাপেহে শব্দবিলাকৰ প্ৰয়োগ হয় আনভাৱে নহয় (জাত্তাৱেৱ সংকেতঃ—পূৰ্ব-মীমাংসকাঃ)।

কিন্তু বৈয়াকৰণসকলৰ মতে শব্দৰ প্ৰয়োগ চতুৰ্বিধ (চতুষ্টয়ী প্ৰবৃত্তিঃ)।

সাক্ষাৎ সংকেতিত অৰ্থ সম্বন্ধে দুটা প্ৰধান মত :

আমি ইতিপূৰ্বে সংকেত সম্পৰ্কে বৈয়াকৰণ আৰু মীমাংসকৰ মত আলোচনা কৰি আহিছোঁ। আলংকাৰিক মম্মটভট্টই 'কাব্য-প্ৰকাশ'ত এই মত দুটাক সংকেত সম্বন্ধে প্ৰধান বুলি উল্লেখ কৰিছে।

তেওঁ কয়, ‘সংকেতিতশ্চতুৰ্ভেদো জাত্যাদিৰ্জাতিৰেৱ ৱা’[1] অৰ্থাৎ শব্দৰ সংকেতে, জাতি আদি (অৰ্থাৎ জাতি, গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্য) চাৰি প্ৰকাৰৰ, অথবা কেৱল জাতিৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। ইয়াত জাতি প্ৰভৃতি যি চাৰি প্ৰকাৰৰ সংকেতৰ কথা কোৱা হৈছে সেয়া বৈয়াকৰণৰ মত আৰু শব্দৰ সংকেতে কেৱল জাতিকে বুজোৱা বুলি কোৱাত মীমাংসকৰ মত নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। সংকেত সম্বন্ধে আলংকাৰিকসকলৰ কোনো নিজস্ব মত নাই। তেওঁলোকে বৈয়াকৰণৰ মতকেই সম্পূৰ্ণভাৱে সমৰ্থন কৰে। আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে আলংকাৰিকসকলে বৈয়াকৰণৰ দৰে শব্দৰ চতুৰ্বিধ সংকেত স্বীকাৰ কৰে। মম্মটভট্টই প্ৰসঙ্গক্ৰমে প্ৰাচীন নৈয়ায়িক আৰু বৌদ্ধসকলৰ মতো উল্লেখ কৰিছে। এই বিভিন্ন মতসমূহৰ বিষয়ে আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে। সম্প্ৰতি বৈয়াকৰণ আৰু মীমাংসকৰ মতৰ লগতে আনবোৰ মতবো সাৰাংশ উল্লেখ কৰি সংকেতবাদৰ সামৰণি মৰা হ'ব।

সংকেতৰ উদ্দেশ্য সম্বন্ধে বৈয়াকৰণ আৰু মীমাংসকৰ মাজত মতভেদ থাকিলেও উভয়ৰ মতে সংকেতৰ বিষয়বস্তু উপাধি, ব্যক্তি নহয়। কাৰণ শব্দৰ সংকেতে ব্যক্তিক নিৰ্দেশ কৰা বুলি স্বীকাৰ কৰিলে তাত একাধিক (অৰ্থাৎ আনন্ত্য, ব্যভিচাৰ আৰু বিষয়বিভাগাপ্ৰাপ্তি) সমস্যাৰ সম্মুখীন হ'ব লগা হয়। সেইদেখি তেওঁলোক উভয়ে ব্যক্তিত সংকেত নিৰ্দেশ নকৰি উপাধিতে মাথোন সংকেতৰ অৱতাৰণা কৰে। মম্মটভট্টই ‘কাব্যপ্ৰকাশ’ত উল্লেখ কৰিছে :

‘যদ্যপ্যৰ্থক্ৰিয়াকাৰিতয়া প্ৰবৃত্তিনিবৃত্তিযোগ্যা ব্যক্তিৰেৱ, তথাপি আনন্ত্যাদ্ব্যভিচাৰাচ্চ তত্ৰ সংকেতঃ কৰ্তুং ন যুজ্যতে ইতি, গোঃ শুক্লশ্চলো ডিত্থ ইত্যাদীনাং শব্দানাং বিষয়বিভাগো ন প্ৰাপ্নোতীতি চ তদুপাধাৱেৱ সংকেতঃ।’[2]

যদিও অৰ্থক্ৰিয়াকাৰক হোৱা হেতু ব্যক্তিয়েই প্ৰবৃত্তি-নিবৃত্তিৰ

---

[1] কাব্যপ্ৰকাশ—২।১০

[2] কাব্যপ্ৰকাশ—২।১০ বৃত্তি

যোগ্য, তথাপি আনন্ত্য আৰু ব্যভিচাৰ দোষ উৎপন্ন হয় বুলি তাত (ব্যক্তিত) সংকেত গ্ৰহণ সমীচীন হ'ব নোৱাৰে। তদুপৰি যেতিয়া কোৱা হয়, 'গৌঃ শুক্লশ্চলো ডিত্থঃ' 'এইটো ষাঁড়গৰু, ইয়াৰ বৰণ বগা, ই গতি কৰি আছে, ইয়াৰ নাম ডিত্থ', তেতিয়া এই ব্যক্তিৰ (সংকেতপক্ষে) বিষয়-বিভাগৰ (শব্দবিলাকৰ অৰ্থভেদ) প্ৰাপ্তি সম্ভাৱিত হ'ব নোৱাৰে। গতিকে সেই ব্যক্তিৰ উপাধিতহে সংকেত গ্ৰহণ কৰা উচিত; ব্যক্তিত নহয়।

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এই যে যেতিয়া এটা শব্দ আৰু তাৰ সংকেতিত অৰ্থ সম্বন্ধে কোৱা হয়, তেতিয়া প্ৰকৃতপক্ষে কি বুজা যায়? দেখ-দেখকৈ এই সংকেতি অৰ্থই কেৱল ব্যক্তিকে নিৰ্দেশ কৰা বুলি ধৰি ল'ব লাগিব, কিয়নো যেতিয়া আমি এজন মানুহক কওঁ 'গৰুটো আনা' তেতিয়া আমি নিৰ্দিষ্ট গো-ব্যক্তিৰ কথাকেই বুজোঁ, গোত্বজাতিৰ কথা নুবুজোঁ। গতিকে এইটো সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক'ব পাৰি যে শব্দৰ সংকেতে ব্যক্তিক বুজায়, জাতিক নুবুজায়। কথাটো আকৌ বহলাই এইদৰে ক'ব পাৰি—যদি আমি আমাৰ দৈনন্দিন কাৰ্যাৱলীলৈ লক্ষ্য কৰোঁ, তেতিয়া এইটো সুস্পষ্ট হৈ উঠে যে আমাৰ কাৰ্যৰ অভিপ্ৰেত উদ্দেশ্য সাধনৰ সামৰ্থ্য যাৰ ওচৰত সন্নিৱিষ্ট হৈ থাকে তাৰ প্ৰতি আমাৰ প্ৰবৃত্তি (activity) জন্মে আৰু যাৰপৰা অনিষ্ট হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে, তাৰপৰা নিবৃত্তি (passivity) বাঞ্ছনীয় বুলি সি পৰিহাৰযোগ্য বুলি বিবেচিত হয়। আমাৰ ব্যৱহাৰ সদায় প্ৰবৃত্তি বা নিবৃত্তিৰে নিয়ন্ত্ৰিত অৰ্থাৎ কিছুমান কাৰ্যৰ প্ৰতি আমাৰ প্ৰবৃত্তি জন্মে আৰু আন কিছুমানৰ প্ৰতি নিবৃত্তি উদয় হয়। কাৰ্যৰ প্ৰতি আমাৰ প্ৰবৃত্তি বা নিবৃত্তি যিয়েই নহওক, সেইবোৰ যে সদায় ব্যক্তিক লৈ অনুষ্ঠিত হয়, জাতিক লৈ নহয় সেইটো অনস্বীকাৰ্য, কিয়নো ব্যক্তিয়েহে আমাৰ অভীষ্ট সাধন কৰিব পাৰে, জাতিয়ে নোৱাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে দুধৰ প্ৰয়োজন হ'লে দোহন ৰূপ ইষ্ট সাধনৰ কাৰণে গাইজনীৰ ওচৰ চপা

হয়, গোৰ জাতিৰ ওচৰ চপা নহয়, কিয়নো আমাৰ ইষ্ট সাধনৰ যোগ্যতা গাইজনীৰহে আছে, জাতিৰ নাই। সেইদেখি আমি গোৰুৰ অনুসন্ধান নকৰোঁ ; কিন্তু ব্যক্তিৰে কাষ চাপিবলৈ আকাংক্ষা কৰোঁ। কাৰণ, গাইজনীত অৰ্থক্ৰিয়াকাৰিতা (the capacity of being the subject of any action) নিহিত আছে। অৰ্থক্ৰিয়াকাৰিতাই হ'ল প্ৰবৃত্তি নিবৃত্তি-যোগ্যতা। ইয়াত দুগ্ধৰূপ 'অৰ্থ' অৰ্থাৎ প্ৰয়োজন বা ইষ্ট সাধনৰ উদ্দেশ্যে বিহিত ক্ৰিয়া (দোহনৰূপ) নিষ্পাদন কৰিব পৰা যোগ্যতা গাইজনীৰ আছে। সেইদেখি তাইৰ অৰ্থক্ৰিয়াকাৰিতা প্ৰতিপন্ন হৈছে। 'কাব্যপ্ৰকাশ'ৰ প্ৰভা টীকাত কৈছে :

'দোহনাদীষ্টসাধনত্বং হি প্ৰবৃত্তিযোগ্যত্বম্, শৃঙ্গাঘাতাদ্যনিষ্টসাধনত্বং চ নিবৃত্তিযোগ্যত্বং গোব্যক্তাবেব, ন তু জাতাবিত্যৰ্থঃ।'

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এই যে দুগ্ধে আমাৰ অভীষ্ট সাধন কৰে গতিকে দোহন ক্ৰিয়াৰ প্ৰতি আমি প্ৰবৃত্ত হওঁ। গাইজনীৰ দোহনৰূপ ক্ৰিয়া বা কাৰ্য সম্পাদন কৰিব পৰা সামৰ্থ্য আছে। অভীষ্ট সিদ্ধিৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় ক্ৰিয়া-সম্পাদনৰ যোগ্যতাকে প্ৰবৃত্তি-যোগ্যতা বোলা হৈছে। আনহাতে শিঙেৰে আঘাত কৰি আমাৰ অনিষ্ট বিধান কৰাৰ ভয়ত আমি গাইজনীৰপৰা নিবৃত্ত হওঁ। তাকেই কোৱা হৈছে দোহন প্ৰভৃতি ইষ্টসাধন যোগ্যতাৰ কাৰণে প্ৰবৃত্তি-যোগ্যতা আৰু শৃঙ্গাঘাত প্ৰভৃতি অনিষ্টসাধনৰ যোগ্যতাৰ কাৰণে নিবৃত্তিযোগ্যতা সেই একে গোব্যক্তিতে নিহিত আছে। গতিকে দেখা যায় প্ৰবৃত্তি বা নিবৃত্তি যোগ্যতা ব্যক্তিক লৈ অনুষ্ঠিত হয়। জাতিৰ লগত ইয়াৰ সম্বন্ধ নাই। গতিকে দেখা গ'ল যে বৈয়াকৰণ আৰু মীমাংসকৰ মতে সংকেত উপাধিতে নিহিত, ব্যক্তিত নহয়। বৈয়াকৰণৰ মতে সেই উপাধি চাৰি প্ৰকাৰৰ। যেনে, জাতি, গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্য। সেইদেখি বৈয়াকৰণসকলক জাত্যাদিবাদী বোলে। মীমাংসকৰ মতে সেই উপাধি মাত্ৰ এবিধ ; সেয়া জাতি।

গুণ আদি সেই জাতিৰেই অন্তৰ্গত। গতিকে তেওঁলোক কেৱল জাতিবাদী হিচাপে লোক-প্ৰসিদ্ধ।

উপৰি উক্ত আলোচনাৰপৰা এইটো স্পষ্ট হয় যে সংকেতে ব্যক্তিক একেবাৰে উপেক্ষা কৰি কেৱল ব্যক্তিৰ উপাধিত তাৰ অৱতাৰণা কৰিছে। কিন্তু এয়া কিমানখিনি বিধিসম্মত তাক বিচাৰ কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন। কাৰণ, এইটো আমাৰ সাধাৰণ জ্ঞান যে আমাৰ সকলো প্ৰবৃত্তি নাইবা নিবৃত্তি সদায় ব্যক্তিক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই অনুষ্ঠিত হয়। সংকেত ব্যৱহাৰৰ লগত আৰু ব্যৱহাৰ বক্তিৰ লগত ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত। তেনে স্থলত ব্যক্তিত সংকেত নিৰ্দেশ নকৰাটো অবিধি (anomalous) যেন লাগে। নব্য-নৈয়ায়িকসকলেও এই মতকে পোষণ কৰে। এই সমস্যা আঁতৰ কৰিবলৈ মম্মটভট্টই কয়, তথাপি ব্যক্তিত সংকেত স্বীকাৰ কৰিলে আনন্ত্য, ব্যভিচাৰ আৰু বিষয়াবিভাগাপ্ৰাপ্তি আদি তিনি প্ৰকাৰৰ দোষ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়, সেয়েহে ব্যক্তিত সংকেত গ্ৰহণ নকৰি, ব্যক্তিৰ উপাধিত কৰিবলগীয়া হৈছে।[1] এই দোষত্ৰয় সম্বন্ধে পূৰ্বে বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। উক্ত যুক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ব্যক্তিত সংকেত গ্ৰহণ নিষিদ্ধ কৰা হৈছে। আমি আগেয়ে কৈ আহিছোঁ যে প্ৰাসঙ্গিকভাৱে মম্মটভট্টই নৈয়ায়িক আৰু বৌদ্ধসকলৰ মত উল্লেখ কৰিছে। প্ৰাচীন নৈয়ায়িকসকলৰ সংকেতে উপাধ আৰু ব্যক্তি উভয়ে সামৰি লৈছে। তেওঁলোক জাতিবিশিষ্টব্যক্তিবাদী[2]। তেওঁলোকৰ

---

[1] '……তথাপি……তদুপাধৌ এৱ সংকেতঃ।' (কাব্যপ্ৰকাশ ২।১০ বৃত্তি)

[2] নৈয়ায়িকাস্তু—'ন ব্যক্তিমাত্ৰং শক্যম্, ন ৱা জাতিমাত্ৰম্। আদ্যে আনন্ত্যাদ্ ব্যভিচাৰাচ্চ অন্ত্যে ব্যক্তিপ্ৰতীত্যভাৱপ্ৰসঙ্গাৎ। ন চাক্ষেপাদ্ব্যক্তিপ্ৰতীতিঃ। তস্মাদ্বিশিষ্ট এৱ সংকেতঃ। ন চানন্ত্যাদশক্যতা ব্যভিচাৰো ৱা। গোত্বাদি সামান্য লক্ষণয়া সৰ্বব্যক্তীনামুপস্থিতৌ সৰ্বত্ৰ সংকেতগ্ৰহ সৌকৰ্য্যাৎ' ইত্যাচক্ষতে।

(কাব্যপ্ৰকাশ ২।১০ প্ৰদীপ)

মতক জাতিবিশিষ্টব্যক্তিবাদ বোলে। বৌদ্ধসকল হ'ল অপোহবাদী আৰু তেওঁলোকৰ মতক অপোহবাদ[১] বোলে। অপোহ শব্দৰ অৰ্থ আন সকলো তত্ত্বৰ নিবাৰণ অৰ্থাৎ তদিতৰব্যাবৃত্তি (exclusion from everything else)। এই মতসমূহৰ আলোচনা ইতিপূৰ্বে কৰা হৈছে। এই প্ৰসঙ্গত Keithঅৰ উক্তি প্ৰণিধান যোগ্য:

'The two schools (ভাট্ট and প্ৰাভাকৰ) are at one in holding that the signification of words is a class signification, as theory of the eternity of words demands. The modern ন্যায়, on the other hand, insists that the import of word is always the concrete individual, while the older ন্যায় adopts the doctrine that the word expresses the class (জাতি), individual (ব্যক্তি), and the characteristic mark of the class (আকৃতি), all at once. The Buddhist view again insists on negative determination only, on the ground that is impossible to determine positively the specific nature of anything, and that all that can be attained is a series of negations; a view which কুমাৰিল refutes at great length.'[২]

Keithঅৰ এই উক্তিৰে সংকেতবাদৰ সামৰণি মৰা হ'ল।

---

[১] সৌগতাস্তু-'ব্যক্তীনামানন্ত্যাদিদোষাদ্‌ভাবস্য চ দেশকালানুগমাভাবাত্তদনুগতায়ামতদ্ব্যাবৃত্তৌ সংকেতঃ।' (কাব্যপ্ৰকাশ ২।১০ প্ৰদীপ)

[২] A. B Keith—Karmaminsa, pp. 39—40.

বৈয়াকৰণসকলৰ স্ফোটবাদ

(Theory of the transcendental word-sense)

স্ফোটবাদ সম্পৰ্কে আমি প্ৰসংগক্ৰমে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। এই প্ৰবন্ধত স্ফোটবাদৰ সাধাৰণ পৰিচয় দিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে।

ভাষাৰ বিভিন্ন শব্দাৱলীয়ে কেনেকৈ সিহঁতৰ নিজ নিজ অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মায়, তাৰ আলোচনাই স্ফোটবাদৰ মূল আলোচ্য বিষয় বা বক্তব্য। আমি যেতিয়া কমল পদটো উচ্চাৰণ কৰোঁ, তেতিয়া আমাৰ মনত এইটো অনায়াসে উদ্ভাসিত হয় যে শ্ৰোতাজনে এই উচ্চাৰিত শব্দটো শুনি নিশ্চয় এটা বিশেষ অৰ্থ বুজি পাইছে আৰু বাস্তৱিকতে দেখা যায় যে শ্ৰোতাজনে ইয়াৰ অৰ্থ বুজি পাইছে। কমল শব্দৰ অৰ্থ 'পদুম' এই অৰ্থটো কেনেকৈ বুজি পালে, এই সম্বন্ধে নৈয়ায়িকসকলে কয়, কমল এই পদটোৰ ভিতৰত যিবোৰ বৰ্ণ আছে, সেই বৰ্ণবোৰেই পদটোৰ অৰ্থ-বোধ জন্মাইছে বা অৰ্থ-বোধৰ কাৰণ।

নৈয়ায়িকসকলৰ এই মতবাদ বৰ্ণবাদ বুলি জনজাত। পদৰ বৰ্ণকেই অৰ্থ-বোধৰ মূল কাৰণ বুলি অভিহিত কৰা বৰ্ণবাদী নৈয়ায়িকসকলৰ এই মত বৈয়াকৰণসকলে (অৰ্থাৎ স্ফোটবাদীসকলে) কদাপি যুক্তিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত বুলি ক'ব নোখোজে। কাৰণ :

(১) পদৰ বৰ্ণসমূহকে যদি অৰ্থ-বোধৰ মূল কাৰণ বুলি কোৱা হয়, তেতিয়া সেই অৰ্থ বেলেগ হোৱা উচিত, কাৰণ প্ৰতিজন মানুহৰ উচ্চাৰণ ভিন্ন ভিন্ন আৰু আনফালে কোনো এজন মানুহেই হ্ৰস্ব, দীৰ্ঘ আদি বিভিন্ন বৰ্ণক বিভিন্ন ধৰণে উচ্চাৰণ কৰিব পাৰে, গতিকে বিভিন্ন ধৰণে উচ্চাৰিত বৰ্ণই এক স্থিৰ অৰ্থ বুজাবলৈ কদাপি

সমৰ্থ হ'ব নোৱাৰে। বৰ্ণবাদ সম্পৰ্কে আন এটা যুক্তিও প্ৰদৰ্শন কৰিব পাৰি। বৰ্ণসমূহ যেতিয়া লিখিত অৱস্থাত প্ৰয়োগ কৰা হয়, তেতিয়া বিভিন্ন জনৰ লিখিত বৰ্ণ বিভিন্ন ধৰণৰ হয়। এই বিভিন্ন ধৰণৰ লিখিত বৰ্ণই কেনেকৈ এক ধৰণৰ অৰ্থ বহন কৰিব পাৰে?

আকৌ প্ৰশ্ন হয়, কমল বুলি উচ্চাৰণ কৰিলে ইয়াৰ প্ৰত্যেকটো বৰ্ণই অৰ্থাৎ ক, ম বা লই সুকীয়াকৈ নে বৰ্ণসমূহে সামূহিকভাৱে এই অৰ্থবোধ জন্মায়? যদি কোৱা হয় প্ৰত্যেক বৰ্ণই অৰ্থ বুজায়, তেতিয়া-হ'লে দ্বিতীয়াদি বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ নিৰৰ্থক, কাৰণ প্ৰথম বৰ্ণ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগেই যদি অৰ্থবোধ হয়, তেতিয়া দ্বিতীয়াদি বৰ্ণৰ উচ্চাৰণৰ প্ৰয়োজন নাইকিয়া হোৱাটো স্বাভাৱিক।

পুনৰ যদি কোৱা হয় প্ৰত্যেক বৰ্ণ স্বতন্ত্ৰভাৱে নিৰৰ্থক। কিন্তু সমুদায়ভাৱে সাৰ্থক, তেতিয়াও অৰ্থ-বোধ সম্বন্ধে আপত্তি দূৰ কৰিব পৰা নাযায়, কিয়নো বৰ্ণসমূহ ক্ৰমিকভাৱেহে উচ্চাৰিত হ'ব পাৰে, কিন্তু দ্বিতীয়াদি বৰ্ণ উচ্চাৰিত হোৱাৰ আগমুহূৰ্ত্তে উচ্চাৰিত প্ৰথম বৰ্ণৰ অস্তিত্ব নাইকিয়া হয়, কাৰণ ই ক্ষণিক। গতিকে পূৰ্বে নাইকিয়া হোৱা প্ৰথম বৰ্ণৰে সৈতে বৰ্তমান উৎপন্ন হোৱা দ্বিতীয়াদি বৰ্ণৰ সংঘাতৰ অভাৱত সমুদায়ভাৱেও বৰ্ণসমূহে অৰ্থ বহন কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱা বুলি ক'ব নোৱাৰি। অৰ্থাৎ 'ক' উচ্চাৰণ কৰাৰ সময়ত 'ম' আৰু 'ল' নাই, আকৌ সেইদৰে 'ম' উচ্চাৰণ কৰাৰ সময়ত 'ল' নাই। আনহাতে 'ম' উচ্চাৰণ কৰাত 'ক' নাই আৰু 'ল' উচ্চাৰণ কৰাত 'ক' আৰু 'ম' নাই। গতিকে কমল পদে পদ্মৰ অৰ্থ বুজাবলৈ সমৰ্থ হয় কেনেকৈ? ক্ৰমিকভাৱে উৎপন্ন হোৱা বৰ্ণসমূহৰ মাজত সংঘাত হোৱাটো কদাপি যুক্তি-যুক্ত হ'ব নোৱাৰে।

বৈয়াকৰণসকলৰ এই আপত্তিৰ বিৰুদ্ধে নৈয়ায়িকসকলে কয়, পূৰ্ব পূৰ্ব বৰ্ণ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে সেই সেই বৰ্ণৰ অনুভৱৰপৰা ওপজা সংস্কাৰ বিশেষ স্মৃতিৰূপে মানুহৰ অন্তৰত থাকে আৰু পদৰ চৰম বৰ্ণ উচ্চাৰিত হোৱাৰ লগে লগে স্মৃতিৰূপে অৱস্থিত পূৰ্ব বৰ্ণৰে

সৈতে চৰম বৰ্ণৰ অনুভৱৰপৰা ওপজা স্মৃতিৰূপ সংস্কাৰ সংযোগ হৈ স্মৃতি বিষয়ক পদৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। তথাপি ইয়াতো বৈয়াকৰণসকলে আন এটা আপত্তি উত্থাপন কৰে। যেনে, এতিয়া উচ্চাৰণ কৰা 'ক' বৰ্ণই স্মৃতিৰূপ সংস্কাৰত অৱস্থিত হৈ থাকি অহাকালি উচ্চাৰণ কৰা 'ম' আৰু 'ল' বৰ্ণৰে সৈতে সংযুক্ত হৈ পদুম অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰিব নে?

এনে ধৰণৰ আপত্তিসমূহ নিৰসন কৰিবলৈ কোৱা হৈছে যে অব্যৱহিত পূৰ্বক্ষণত উচ্চাৰিত বৰ্ণই পদৰ উচ্চাৰিত চৰম বৰ্ণৰে সৈতে সংযুক্ত হৈহে অৰ্থবোধ জন্মায় এনে ধৰণৰ সিদ্ধান্ত কৰিলেও আন এটা আপত্তিৰ হাত এৰোৱা কঠিন হৈ পৰে. কাৰণ যেতিয়া লোকজনে 'কমল' পদটো উচ্চাৰণ কৰে, তেতিয়া 'ক' আৰু 'ম'ৰ সংস্কাৰ বিশেষৰ সংযোগ যিকোনো ধৰণেই সম্ভৱ হ'ব পাৰে অৰ্থাৎ এই সংযোগ 'মক' নাইবা 'কম' উভয় প্ৰকাৰেই মিলিত হ'ব পাৰে, কিয়নো সংস্কাৰ ক্ৰমিকভাৱে যে মিলিত হ'ব লাগিব তাৰ নিৰ্ণায়ক কোনো নাই আৰু যি ক্ৰম অনুসৰি সংস্কাৰ হ'ব সেই সেই ক্ৰম অনুসৰিয়ে যে স্মৃতিও হ'ব লাগিব তাৰো কোনো নিৰ্দিষ্ট নিয়ম নাই আৰু ফলতঃ চৰম বৰ্ণ 'ল' যেতিয়া উচ্চাৰিত হয়, তেতিয়া সি মকল অথবা কমল উভয় প্ৰকাৰেই সিদ্ধ হোৱাৰ সম্ভাৱনা দূৰ কৰাৰ উপায় নাই।

এই আপত্তিসমূহ খণ্ডন কৰাৰ উদ্দেশ্যে বৈয়াকৰণসকলে আমি উচ্চাৰণ কৰা প্ৰত্যেক শব্দৰে স্ফোট বুলি আন এটা নিত্যৰূপ বা আচল ৰূপ (eternal sound-essence) থকা বুলি স্বীকাৰ কৰে; অৰ্থাৎ তেওঁলোকৰ মতে প্ৰত্যেক শব্দৰে দুটা ৰূপ আছে, তাৰ এটা হৈছে সাৱয়ৱ বা অৱয়ৱযুক্ত অনিত্য ৰূপ। এই ৰূপ অনিত্য বৰ্ণ 'ক' 'ম' 'ল' আদিৰে গঠিত। আনটো ৰূপ হৈছে নিৰৱয়ৱ বা অৱয়ৱহীন স্থায়ী নিত্য স্ফোট ৰূপ। যেতিয়া আমি কমল পদটো উচ্চাৰণ কৰোঁ, তেতিয়া যি মুহূৰ্ত্তত তাৰ চৰম বৰ্ণ অৰ্থাৎ 'ল' বৰ্ণ

উচ্চাৰিত হয়, তেতিয়া লগে লগে আমাৰ মনত কমল শব্দৰ নিত্য বা স্ফোট ৰূপটো উদ্ভাসিত হৈ উঠে। বৈয়াকৰণসকলৰ মতে শব্দ হৈছে বাস্তৱতে স্ফোট ৰূপ। শব্দৰ এই নিত্যস্বৰূপ নৈসৰ্গিক গুণৰ কাৰণেই কমল আদি পদে সকলো সময়তে, সকলো অৱস্থাতে পদুম এই অৰ্থৰেই প্ৰতীতি জন্মাব পাৰে। ইয়াৰ কদাপি কেতিয়াও কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়; সময়, অৱস্থা নাইবা বক্তা ভিন্ন হ'লেও অৰ্থৰ কোনো ভেদ নহয়। এই নিত্য-শব্দ-ৰূপ স্ফোট, বৰ্ণৰ মাধ্যমেৰে ব্যঞ্জিত হয় আৰু শব্দৰ বিশেষ অৰ্থৰ জ্ঞান জন্মায়। এই নিত্য শব্দৰ অন্তৰালত বিশেষ বিশেষ অৰ্থ বুজোৱা শক্তি নিহিত থাকে। এইদৰে স্ফোটক বৰ্ণাভিব্যঙ্গ্য আৰু অৰ্থপ্ৰত্যায়ক বুলি কোৱা হয়।

প্ৰকৃত পক্ষে বৰ্ণৰ বাচকত্ব স্বীকাৰ কৰা মীমাংসক আৰু নৈয়ায়িকসকলৰ বিৰুদ্ধে বৈয়াকৰণসকলে এই স্ফোটবাদৰ অৱতাৰণা কৰিছে। মীমাংসক আৰু নৈয়ায়িকসকল হ'ল বৰ্ণ বাচকত্ববাদী আনহাতে বৈয়াকৰণসকল হ'ল বৰ্ণ ব্যঞ্জকত্ববাদী। মীমাংসক আৰু নৈয়ায়িকৰ মতে পদৰ বৰ্ণসমূহে অৰ্থবোধ জন্মায়; কিন্তু বৈয়াকৰণসকলে কয়, যে বৰ্ণবিলাকে কেৱল স্ফোটৰ হে ব্যঞ্জনা কৰে। অৰ্থ বহন কৰিব নোৱাৰে।

কথাটো পুনঃ এইদৰে স্পষ্ট কৰিব পাৰি—নৈয়ায়িকসকলে কয়, 'গৰুটো আনা' এই বাক্যটো যেতিয়া উচ্চাৰণ কৰা হয়, তেতিয়া গকাৰাদি বৰ্ণ কণ্ঠ আদি স্থানত বায়ুৰ সংযোগেৰে উৎপন্ন আৰু শ্ৰৱণেন্দ্ৰিয়ৰ গোচৰ হৈ ক্ষন্তেক পিছতেই, যি বিনাশ প্ৰাপ্ত হয় তাকেই শব্দ বোলে। তাৰ বাহিৰে আন একো নহয়। সেই শব্দই গলকম্বলাদিবিশিষ্ট পদাৰ্থৰ বাচক। গতিকে শব্দ অনিত্য। বৈয়াকৰণসকলে কয়, এইটো শব্দ নহয়; কিন্তু শব্দৰ ব্যঞ্জক ধ্বনি মাথোন। শব্দ ধ্বনিৰ দ্বাৰা ব্যঞ্জিত হয়। সেই ধ্বনিব্যঙ্গ্য শব্দই গলকম্বলাদিবিশিষ্ট পদাৰ্থৰ বাচক। সেই শব্দ নিত্য। ই উৎপন্ন বা বিনাশ প্ৰাপ্ত নহয়। ইয়াকেই স্ফোট বুলি আখ্যা দিয়া হয়। তেওঁলোকে কয়, বৰ্ণবিলাকৰ

কোনো বাচকত্ব নাই; কিন্তু যিহৰ সহায়েৰে অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মে তাক স্ফোট বোলে অৰ্থাৎ বৰ্ণৰ দ্বাৰা অভিব্যক্ত আৰু অৰ্থপ্ৰত্যায়ক নিত্য শব্দকেই স্ফোট বুলি স্ফোটবাদীসকলে মন্তব্য কৰে আৰু তেওঁলোকে স্ফোট শব্দৰ ব্যুৎপত্তি এনে ধৰণে কৰে :

(১) বৰ্ণৰ দ্বাৰা প্ৰাদুৰ্ভূত, গতিকে বৰ্ণৰ দ্বাৰা অভিব্যক্ত হোৱা হেতু স্ফোট বোলে (স্ফুট্যতে ব্যজ্যতে বৰ্ণৈৰিতি স্ফোটো বৰ্ণাভিব্যঙ্গ্যঃ)।

(২) ইয়াৰ দ্বাৰা অৰ্থ প্ৰকাশিত হয় বুলিয়েই স্ফোট অৰ্থাৎ ই অৰ্থপ্ৰত্যায়ক (স্ফুটী ভৱতি অস্মাদৰ্থ ইতি স্ফোটোঽৰ্থপ্ৰত্যায়কঃ)[1]।

যিহেতু শব্দই, স্ফোটক প্ৰকাশ কৰে বা অভিব্যক্ত কৰে, সেই কাৰণে শব্দক ধ্বনি বোলে। আৰু তেওঁলোকে এই ধ্বনি শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ এনে ধৰণে কৰে :

(১) স্ফোটক প্ৰকাশ কৰে বুলিয়েই ধ্বনি (ধ্বনতি ব্যনক্তি প্ৰকাশয়তি স্ফোটম্)।

(২) যাৰ দ্বাৰা স্ফোট ব্যঞ্জিত হয় তাক ধ্বনি বোলে (ধ্বন্যতে ব্যজ্যতে স্ফোট : অনেন, ইতি বা ধ্বনিঃ)।

নিত্য শব্দৰ অৰ্থব্যঞ্জক বা প্ৰকাশক গুণ বা শক্তিৰ নামেই স্ফোট। পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে যে স্ফোটে বৰ্ণৰ মাধ্যমেৰে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে গতিকে দেখা যায় স্ফোট শব্দৰ অৰ্থপ্ৰত্যায়ক; কিন্তু বৰ্ণ শব্দৰ অৰ্থপ্ৰত্যায়ক নহয়। স্ফোট শব্দৰ নিত্যৰূপ, বৰ্ণ অনিত্য, গতিকে সি অৰ্থপ্ৰত্যায়ক হ'ব নোৱাৰে। স্ফোট বুলিলে কেৱল অৰ্থক বুজায়। হস্তী আৰু মাতঙ্গৰ অৰ্থ এক; কিন্তু স্ফোট ভিন্ন।

---

[1] বৰ্ণানাং বাচকত্বানুপপত্তৌ যদ্বলাদৰ্থপ্ৰতিপত্তিঃ স স্ফোটঃ। বৰ্ণাতিৰিক্তো বৰ্ণাভিব্যঙ্গ্যোঽৰ্থপ্ৰত্যায়কো নিত্যঃ শব্দঃ স্ফোট ইতি তদ্বিদো বদন্তি। অত এব স্ফুট্যতে ব্যজ্যতে বৰ্ণৈৰিতি স্ফোটো বৰ্ণাভিব্যঙ্গ্যঃ স্ফুটতি স্ফুটীভৱত্যস্মাদৰ্থ ইতি স্ফোটোঽৰ্থপ্ৰত্যায়ক ইতি স্ফোটশব্দাৰ্থমুভয়থা নিৰাহুঃ।

(সায়নমাধৱাচাৰ্য—সৰ্বদৰ্শনসংগ্ৰহ-পৃ. ৩০০)

বৰ্ণবাচকত্ববাদী নৈয়ায়িকসকলে কয়, যে পদৰ শেষ বৰ্ণ উচ্চাৰিত হোৱাৰ পিছত পূৰ্ব পূৰ্ব বৰ্ণৰ যি সংস্কাৰ মানুহৰ মনত ৰৈ থাকে সেই-বোৰেৰে সৈতে শেষ বৰ্ণৰ সংস্কাৰ মিলিত হৈ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু বৰ্ণ-ব্যঞ্জকত্ববাদী বৈয়াকৰণসকলে কয়, পদৰ চৰম বা অন্তিম বৰ্ণ উচ্চাৰণ কৰাৰ পিছত উচ্চাৰিত পূৰ্ব পূৰ্ব বৰ্ণৰ সংস্কাৰবোৰেৰে সৈতে বৰ্তমানোচ্চাৰিত অন্তিম বৰ্ণৰ সংস্কাৰ মিলিত হৈ স্ফোটৰ ব্যঞ্জনা কৰে আৰু সেই ব্যঞ্জিত স্ফোটহে অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মায়। এই প্ৰসংগত Prof. Radhakrishnanৰ উক্তি উল্লেখ কৰিবলগীয়া:

The fact of meaning is explained by the Grammarians on the theory of Sphota. According to it; any single letter, c; o, w or all the letters, 'cow' cannot produce the knowledge of a thing correspoding to the word; since each letter perished as soon as it is produced: Even if the last letter is added by the impression left by the preceeding ones; a number of letters cannot explain the cognition of a thing. There must be something over and above the letters by which the knowledge is produced, and that is the Sphota or the essence of the sound revealed by letters, word or sentence. The sound-essence produces the cognition of the thing: A single letter; unless; it is a complete word; cannot signify anything.[১]

সেই কাৰণে স্ফোটক (১) অন্ত্যবুদ্ধিনিৰ্গ্ৰাহ্যং আৰু (২) সংহৃত-ক্ৰমম্ বুলি ব্যক্ত কৰা হয়। এই দুটাকে স্ফোটৰ বিশেষণ বুলিব পাৰি।[২]

---

১. History of Indian Philosophy, vol-II p. 106

২. ……ভিধাদিশব্দানামন্ত্যবুদ্ধিনিৰ্গ্ৰাহ্যং সংহৃতক্ৰমং স্বৰূপম্……।

(কাব্যপ্ৰকাশ—২।১০ বৃত্তি)

(১) **অন্ত্যবুদ্ধিনিৰ্গ্ৰাহ্য** **(understood after the comprehension of the last syllable)**ৰ অৰ্থ হ'ল—শব্দৰ অন্তিম বা চৰম বৰ্ণ উচ্চাৰণ কৰাৰ পিছতহে বৰ্ণসমূহে স্ফোটৰ ব্যঞ্জনা নিঃশেষভাৱে সমাধা কৰিব পাৰে ; অন্যথা নোৱাৰে। কাৰণ পূৰ্বে উচ্চাৰণ কৰা বৰ্ণই তাৰ সংস্কাৰ মনত ৰাখি থৈ অন্তিম বৰ্ণ উচ্চাৰণৰ পূৰ্বেই নাইকিয়া হৈ গৈছে। কাৰণ শব্দৰ স্থিতি মাত্ৰ এক ক্ষণৰ বাবেহে।

(২) সংহৃতক্ৰমৰ অৰ্থ হ'ল—স্ফোট সংহাৰৰ **(destruction)** অতীত, নিত্য আৰু ক্ৰমাতীত। ডিত্থ আদি শব্দৰ বৰ্ণৰ ক্ৰমৰ লগত তাৰ স্ফোটৰূপৰ কোনো সম্বন্ধ নাই। স্ফোটৰ কোনো অংশ বা অৱয়ৱ নাই। যাৰ অৱয়ৱ থাকে সি বিনাশশীল, গতিকে অনিত্য আৰু যি নিৰৱয়ৱ সি নিত্য। স্ফোট নিৰৱয়ৱ, গতিকে নিত্য। আনহাতে যাৰ অৱয়ৱ আছে তাৰ ক্ৰমবিভাগো আছে, যাৰ অৱয়ৱ নাই তাৰ ক্ৰম বিভাগো নাই। স্ফোটৰ অৱয়ৱ নাই, গাতিকে তাৰ ক্ৰমবিভাগো নাই। ই ক্ৰমাতীত বা অখণ্ড।[1]

গতিকে দেখা যায় বৈয়াকৰণসকলে বৰ্ণব্যতিৰিক্ত বৈখৰ্য্যাদি নাদৰ সহায়েৰে বৰ্ণসমূহৰ মাধ্যমেৰে অভিব্যঞ্জিত অখণ্ড আৰু স্ফটিকৰ দৰে অন্য ৰূপ ধাৰণ কৰিব পৰা আৰু কেৱল মাথোন মনেৰে অনুভৱ কৰিব পৰা শব্দৰ সাৰভূত নিত্য বস্তুটোকে স্ফোট বুলি স্বীকাৰ কৰে। গতিকে কমল শব্দ শ্ৰৱণ কৰি ব্যতিক্ৰমভাৱে 'মলক' বৰ্ণদ্বাৰা অনুৰঞ্জিত স্ফোটৰ প্ৰকাশ হোৱা বুলি আশংকা কৰি পূৰ্বৰ দৰে দোষাবিষ্কাৰৰ স্থল নাই। যিদৰে এখন কাপোৰত নানা বিধ ৰঞ্জক দ্ৰব্য ঘঁহিলে ক্ৰমে নানা বৰ্ণৰ উদ্ভৱ হয় সেইদৰে কোনো এটা স্ফোটত নানা বৰ্ণ উচ্চাৰিত হ'লেও ক্ৰম অনুসৰি সেই সেই বৰ্ণৰ অনুৰাগ

---

[1] **বৰ্ণাতিৰিক্তঃ পূৰ্বপূৰ্ববৰ্ণানুভৱসহিতচৰমবৰ্ণানুভৱব্যঙ্গ্যঃ অৰ্থপ্ৰত্যায়কঃ অখণ্ডঃ শব্দভেদঃ স্ফোটঃ।**

(তাৰানাথ—বাচস্পত্যম্)

উপস্থিত হয়। সেই অনুৰাগ স্থিৰ আৰু কেৱল মনেৰেহে গ্ৰহণ কৰিব পৰা বিধৰ, আনৰ দ্বাৰা নহয়।[১]

আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যে বৈয়াকৰণসকলে অনিত্য আৰু নিত্য ভেদে শব্দৰ দুটা ভেদ স্বীকাৰ কৰে। তাৰ প্ৰথমটো অনিত্য বৰ্ণৰূপ আৰু দ্বিতীয়টো নিত্য স্ফোটৰূপ। এই নিত্য স্ফোটৰূপেই শব্দৰ ঘাই বস্তু। ই অনিত্য বৰ্ণৰ মাধ্যমেৰে প্ৰকাশিত আৰু অৰ্থপ্ৰত্যায়ক। অনিত্য অৰ্থাৎ বৰ্ণৰূপতাক বৈয়াকৰণসকলে ধ্বনি বুলি অভিহিত কৰে আৰু এই ধ্বনিয়ে স্ফোটৰদ্বাৰা অভিব্যঞ্জিত শব্দৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে।[২]

আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে বৈয়াকৰণসকলে কয়, যে আমি দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহাৰ কৰা শব্দৰাশি কেৱল কিছুমান ধ্বনিৰ বাহিৰে আন একো নহয়। তেওঁলোকে এই শব্দৰাশিক ধ্বনি বোলাৰ তাৎপৰ্য এই যে আমি যিবোৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰোঁ সেই ধ্বনিবোৰেই হ'ল শব্দৰ নিত্য-স্বৰূপ-স্ফোটৰ ব্যঞ্জক (suggestor) (ধ্বন্যতে ব্যজ্যতে স্ফোটঃ এভিঃ) যিহেতু এটা শব্দই তাৰ যথাৰ্থ স্ফোটৰ ব্যঞ্জনা কৰে সেই কাৰণে ইয়াক স্ফোটৰ ধ্বনি বুলি কোৱা হয়। সেইদেখি যেতিয়া গো শব্দটো উচ্চাৰণ কৰা হয়, তেতিয়া সি প্ৰকৃতপক্ষে স্ফোটৰূপ গোৰ ধ্বনিৰ বাহিৰে আন একো নহয়। বৈয়াকৰণৰ মতে স্ফোট ব্যঙ্গ্য আৰু ধ্বনি তাৰ ব্যঞ্জক।

এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি যে বৈয়াকৰণসকলৰ স্ফোটবাদ অতি প্ৰাচীন। মহৰ্ষি পাণিনিয়ে 'অষ্টাধ্যায়ী'ত তেওঁৰ পূৰ্ববৰ্তী বৈয়াকৰণ স্ফোটায়ন[৩]ৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।

---

[১] যথা পটে নানাৰঞ্জকদ্ৰব্যাহিতনানাবৰ্ণোপৰাগঃ ক্ৰমেণ, তথা একস্মিন্নেৱ তস্মিন্নুচ্চাৰণক্ৰমেণ ক্ৰমৱানেৱ তত্তদ্বৰ্ণস্বৰূপানুৰাগঃ, ন চ স্থিৰঃ, তত্ত চ মনসা গ্ৰহণমিতি ন দোষঃ। (মহাভাষ্য—১।১।১ উদ্দ্যোত)

[২] ধ্বনতি ব্যনক্তি প্ৰকাশয়তি স্ফোটম্ অথবা ধ্বন্যতে ব্যজ্যতে স্ফোটঃ অনেন ইতি বা ধ্বনিঃ।

[৩] অৱঙ্ স্ফোটায়নস্য—(৬।১।১২৩—পাণিনি)

ভগৱান পতঞ্জলি আৰু দাৰ্শনিক ভৰ্তৃহৰিয়ে শব্দক ধ্বনি বুলি উল্লেখ কৰিছে। ভগৱান পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ মহাভাষ্যত কৈছে :

অথ গোৰিত্যত্ৰ কঃ শব্দঃ ?[১] যেনোচ্চাৰিতেন সাস্নালাঙ্গূলককুদখুৰবিষাণিনাং সংপ্ৰত্যয়ো ভৱতি স শব্দঃ।[২] অথবা—প্ৰতীতপদাৰ্থকো লোকে ধ্বনিঃ 'শব্দ' ইত্যুচ্যতে। তদ্যথা—'শব্দং কুৰু', 'মা শব্দং কাৰ্ষীঃ', 'শব্দকাৰী অয়ং মাণৱকঃ', ইতি ধ্বনিং কুৰ্বন্নেৱমুচ্যতে। তস্মাদ্ ধ্বনিঃ শব্দঃ।

তেনেহ'লে শব্দ কাক বোলে ? উচ্চাৰিত ধ্বনিৰে অভিব্যক্ত হৈ যিয়ে গলধন, নেজ, চুঁট, খুৰা আৰু শিংবিশিষ্ট গো ব্যক্তিৰ বোধ জন্মায় তাকে শব্দ বোলে।

নাইবা লোক ব্যৱহাৰত যি ধ্বনিয়ে অৰ্থবোধ জন্মায় তাক শব্দ বোলে। যেনেকৈ ধ্বনি কৰা কোনো এজন ল'ৰাক উদ্দেশ্য কৰি কোৱা হয় (আৰু অধিক) শব্দ কৰা, শব্দ নকৰিবা, এই ল'ৰাজন শব্দকাৰী। গতিকে ধ্বনিয়েই শব্দ।

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এই যে বৈয়াকৰণৰ মতে উচ্চাৰিত হোৱাৰ ক্ষণান্তৰ পিছতেই বিনাশ প্ৰাপ্ত হোৱা বৰ্ণসমূহে অৰ্থৰ বোধ জন্মাব নোৱাৰে। সিহঁতৰ কোনো বাচকত্ব নাই। যি কেৱল শ্ৰৱণেন্দ্ৰিয়ৰ বিষয় সি কদাপি বোধক হ'ব নোৱাৰে। বৈয়াকৰণসকলে শব্দৰ এক নিত্য স্ফোট থকা বুলি স্বীকাৰ কৰে, যি স্ফোট উচ্চাৰিত ধ্বনিৰ দ্বাৰা অভিব্যক্ত হয় আৰু অভিব্যক্ত হোৱাৰ পিছত সেই স্ফোটে অভিপ্ৰেত অৰ্থৰ জ্ঞান জন্মায়। শ্ৰূয়মাণ ধ্বনি এই স্ফোটৰ গ্ৰাহক।

---

[১] পতঞ্জলি—ব্যাকৰণমহাভাষ্য—১. ১. ১.

[২] যেন স্ফোটেন উচ্চাৰিতেন অভিব্যক্তেন সাস্নাদি যুক্ত গোব্যক্তেঃ সংপ্ৰত্যয়ঃ জ্ঞানম্ ভৱতি সঃ স্ফোটঃ শব্দঃ।
যি স্ফোট উচ্চাৰিত হোৱাত গলধন আদি যুক্ত গৰুটোৰ জ্ঞান প্ৰকাশিত হয় সেই স্ফোটেই শব্দ। গতিকে কোৱা হৈছে 'স্ফোটৰূপঃ শব্দঃ'। (শব্দ্যতে বোধ্যতে শব্দ ইতি)

ইয়াক স্ফোট বোলাৰ অভিপ্ৰায় এই যে ইয়াৰ দ্বাৰা অৰ্থবোধ জন্মে (স্ফুটত্যৰ্থোঽস্মাদিতি)।

ভৰ্তৃহৰিৰ মতানুসৰণ কৰি আচাৰ্য কৈয়টে স্ফোটবাদৰ বিবৰণ দিছে :

বৈয়াকৰণা বৰ্ণব্যতিৰিক্তস্য পদস্য বাচকত্বমিচ্ছন্তি। বৰ্ণানাং বাচকত্বে দ্বিতীয়াদিবৰ্ণোচ্চাৰণানৰ্থক্যপ্ৰসঙ্গাদিত্যাদিনা তদ্ব্যতিৰিক্তঃ স্ফোটো নাদাভিব্যঙ্গ্যো বাচক ইতি।[১]

বৈয়াকৰণৰ মতে পদৰ বাচকত্ব বৰ্ণৰ বাহিৰত। বৰ্ণৰ বাচকত্ব স্বীকাৰ কৰিলে পদৰ দ্বিতীয়াদি বৰ্ণোচ্চাৰণৰ কোনো প্ৰয়োজন নোহোৱা হয়, গতিকে বৰ্ণব্যতিৰিক্ত; কিন্তু বৰ্ণৰূপ ধ্বনিৰ দ্বাৰা অভিব্যক্ত স্ফোটৰ বাচকত্ব বৈয়াকৰণে স্বীকাৰ কৰে। এইখিনিতে ভৰ্তৃহৰিৰ উক্তি উল্লেখনীয় :

যঃ সংযোগবিয়োগাভ্যাং কৰণৈৰুপজন্যতে।
স স্ফোটঃ শব্দজাঃ শব্দা ধ্বনয়োঽন্যৈৰুদাহৃতাঃ ॥[২]

পতঞ্জলিয়ে ধ্বনি আৰু স্ফোটক একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে।

বৈয়াকৰণৰ মতে পদৰ সাৰ বস্তু স্ফোট আৰু বৰ্ণসমূহ সেই স্ফোটৰ ছাঁৰ স্বৰূপ। তেওঁলোকৰ মতে ভাষাৰ প্ৰত্যেক শব্দই ধ্বনি মাথোন। সেই ধ্বনিয়ে (যাক প্ৰাকৃত (unmodified or natural) ধ্বনি বোলা হয়) স্ফোটৰ ব্যঞ্জনা কৰে আৰু সেই স্ফোট উৎপন্ন হোৱাৰ পিছত বৈকৃত ধ্বনিয়ে শব্দৰ অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মায়। স্ফোট বৰ্ণদ্বাৰা ব্যঞ্জিত। গতিকে স্ফোট ব্যঙ্গ্য আৰু বৰ্ণ তাৰ ব্যঞ্জক। সেইদেখি এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে বৈয়াকৰণসকলে স্ফোটবাদ নিৰ্ণয়ৰ কাৰণে ব্যঞ্জনা বৃত্তি স্বীকাৰ কৰিবলগীয়া হৈছে। অৱশ্যে প্ৰাচীন বৈয়াকৰণসকলে ব্যঞ্জনা বৃত্তি স্বীকাৰ নকৰিলেও নব্য বৈয়াকৰণ

---

[১] সৰ্বদৰ্শনসংগ্ৰহঃ—পৃ. ৩০০

[২] ভৰ্তৃহৰি—বাক্যপদীয়—১/১০৩

নাগোজীভট্টই তেওঁৰ 'লঘুমঞ্জুষা' গ্ৰন্থত ব্যঞ্জনা বৃত্তি স্বীকাৰ কৰিছে।

এইখিনিতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে আলংকাৰিকসকলে তেওঁলোকৰ উত্তম কাব্যৰ নামকৰণৰ বাবে ধ্বনি শব্দটো ব্যাকৰণৰপৰা আহৰণ কৰিছে।[1] অলংকাৰিকসকলে বৈয়াকৰণেৰে সৈতে একে অৰ্থতে ধ্বনি শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা নাই। কাৰণ আলংকাৰিকসকলে ধ্বনি শব্দটো শব্দ আৰু অৰ্থ উভয় অৰ্থতে ব্যৱহাৰ কৰিছে অৰ্থাৎ তেওঁলোকৰ মতে শব্দ আৰু অৰ্থৰ জৰিয়তে উত্তম কাব্য প্ৰতিপাদিত হয়। তেওঁলোকে বৈয়াকৰণৰ মত অনুসৰণ কৰি ব্যঞ্জনা বৃত্তি স্বীকাৰ কৰি লৈ এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে। তেওঁলোকে কয়, যে শব্দ আৰু অৰ্থৰ মাজত ব্যঙ্গ্যাৰ্থক ব্যঞ্জনা কৰিব পৰা এটা শক্তি আছে। যি শক্তিয়ে বাচ্যাৰ্থক অপ্ৰধান কৰি তুলিব পাৰে তাকেই ধ্বনি বুলি তেওঁলোকে অভিহিত কৰিছে। সেই কাৰণে তেওঁলোকৰ মতে উত্তম কাব্যৰ অৰ্থ ধ্বনিকাব্য আৰু তেওঁলোকৰ মতে কাব্যত বাচ্য অৰ্থ অপ্ৰধান; কিন্তু তাৰপৰা সমুদ্ভূত ব্যঙ্গ্য অৰ্থই হ'ল মুখ্য অৰ্থ।

ভগৱান পতঞ্জলিয়ে ধ্বনি আৰু স্ফোটক একে বা সমান অৰ্থতে ব্যৱহাৰ কৰিছে। বৈয়াকৰণৰ স্ফোটবাদৰ সাৰাংশ হ'ল এই যে তেওঁলোকৰ মতে ভাষাৰ প্ৰত্যেক শব্দই ধ্বনি। সেই ধ্বনিয়ে স্ফোটৰ সূচনা কৰে আৰু সেই অভিব্যক্ত স্ফোটেই শব্দসমূহৰ অৰ্থ প্ৰত্যায়ক বা অৰ্থ প্ৰকাশক। শব্দৰ এই স্ফোটৰূপতাই (sound-essence) হ'ল তাৰ আচল গুণ।

---

[1] প্ৰথমে হি বিদ্বাংসঃ বৈয়াকৰণাঃ। ব্যাকৰণমূলত্বাৎ সৰ্ববিদ্যানাম্। তে চ শ্ৰূয়মাণেষু বৰ্ণেষু ধ্বনিৰিতি ব্যৱহৰন্তি। তথৈব অন্যৈস্তন্মতানুসাৰিভিঃ সূৰিভিঃ কাব্যতত্ত্বাৰ্থদৰ্শিভিঃ শব্দাত্মা কাব্যমিতি ব্যপদেশ্যো ব্যঞ্জকত্বসাম্যাদ্ ধ্বনিৰিত্যুক্তঃ। (আনন্দবৰ্ধন—ধ্বন্যালোক)

বৈয়াকৰণৰ মতে প্ৰত্যেক শব্দৰেই অন্তৰণভাৱে এটা নিত্যৰূপ বা স্ফোট আছে। পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে যে এই স্ফোট নিত্য, নিৰৱয়ৱ আৰু অখণ্ড। বৈদান্তিকসকলে এক নিত্য, নিৰৱয়ৱ পৰমব্ৰহ্মকেই ব্যৱহাৰিক জগতৰ যাৱতীয় পদাৰ্থৰ মাজত বিৰাজ কৰি থকা বুলি কয়, বৈয়াকৰণসকলেও শব্দ-ব্ৰহ্মক প্ৰত্যেক শব্দৰ ভিতৰতে স্ফোট-ৰূপে বিৰাজ কৰি থকা বুলি স্বীকাৰ কৰে। বৈয়াকৰণে শব্দব্ৰহ্মৰ কল্পনা কৰে। ভৰ্তৃহৰিয়ে তেওঁৰ 'বাক্যপদীয়'ৰ ব্ৰহ্মকাণ্ডত উল্লেখ কৰিছে :

অনাদিনিধনং ব্ৰহ্ম শব্দতত্ত্বং যদক্ষৰম্।
বিৱৰ্ত্ততেঽৰ্থভাৱেন প্ৰক্ৰিয়া জগতো যতঃ ॥[1]

বেদান্তীসকলে যিদৰে ঘট, পট, মঠ আদি বিশ্বৰ বিভিন্ন পদাৰ্থৰ মূলত পৰমব্ৰহ্ম বা কেৱল ব্ৰহ্মৰ সত্তাকে সত্য বুলি স্বীকাৰ কৰে সেইদৰে বৈয়াকৰণসকলে সকলো প্ৰকাৰ শব্দত একমাত্ৰ শব্দব্ৰহ্মৰ সত্তাকে স্বীকাৰ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে বাঙ্‌ময়ৰ মূলত পৰাবাক্ বা পৰাবাণী। বেদান্তীসকলে যিদৰে ব্যৱহাৰৰ কাৰণে মায়াকল্পিত পদাৰ্থৰ পৰিকল্পনা কৰে সেইদৰে বৈয়াকৰণে সমগ্ৰ বাঙ্‌ময়কে ব্যৱহাৰৰ কাৰণে কল্পিত বুলি স্বীকাৰ কৰে। শব্দৰ উপাসক বৈয়াকৰণে ঈশ্বৰ স্বীকাৰ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে—

পৰা বাঙ্মূলচক্ৰস্থা পশ্যন্তী নাভিসংস্থিতা।
হৃদিস্থা মধ্যমা জ্ঞেয়া বৈখৰী কণ্ঠদেশগা ॥

এইদৰে যি চাৰিবিধ অৰ্থাৎ পৰা, পশ্যন্তি, মধ্যমা আৰু বৈখৰী নামৰ শব্দ স্বীকৃত হৈছে তাৰ ভিতৰত মূলভূত যি পৰা নামক শব্দ সেয়ে ঈশ্বৰ।

এই শব্দব্ৰহ্মৰ জ্ঞানেই বৈয়াকৰণসকলক মুক্তিৰ দুৱাৰ মুকলি কৰি দিয়ে। আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে ইয়াকে বোলা হয় 'কড়িব'

---

[1] ভৰ্তৃহৰি—বাক্যপদীয়—১।১

অন্বেষণত প্ৰবৃত্ত হৈ চিন্তামণিৰ লাভ' (বৰাটিকান্বেষণায় প্ৰবৃত্তশ্চিন্তামণিং লব্ধবান্)[1]—শব্দ বিচাৰ কৰিবলৈ প্ৰবৃত্ত হৈ তেওঁলোক অদ্বৈত ব্ৰহ্মৰ উপাসনাত উপনীত হ'ল আৰু এইদৰে বৈয়াকৰণসকল সেই শব্দ-ব্ৰহ্ম জ্ঞানেৰেই নিঃশ্ৰেয়স বা নিৰৱচ্ছিন্ন কল্যাণ লাভৰ অধিকাৰী হ'ল। ইয়াৰদ্বাৰা এইটো প্ৰতিপন্ন হ'ল যে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰো মোক্ষ সাধন কৰিব পৰা সামৰ্থ্য আছে।

---

[1] যোগবাশিষ্ঠ।

শব্দৰ অৰ্থগত শ্ৰেণী-বিভাগ

(Words possessing denotative function)

বাচক শব্দ :

বাচক শব্দ কাক বোলে সেই কথা আগেয়ে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। তথাপি প্ৰসঙ্গক্ৰমে উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব যে বাচক শব্দই অভিধা বৃত্তিৰদ্বাৰা বাচ্যাৰ্থৰ (primary significance) প্ৰকাশ কৰে। বাচ্যাৰ্থক মুখ্য অৰ্থাৎ প্ৰাথমিক অৰ্থ বোলা হয়। 'মুখ' শব্দৰ লগত সমান অৰ্থত 'য' প্ৰত্যয় যোগ হৈ মুখ্য শব্দ উৎপন্ন হৈছে। গতিকে ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল 'যি মুখৰ সমান' তাক মুখ্য অৰ্থ বোলে। মানুহৰ শৰীৰৰ ভিতৰত যিদৰে মুখ সৰ্বাতোকৈ প্ৰধান আৰু সৰ্ব প্ৰথমে দেখা যায় সেইদৰে শব্দৰ যিটো অৰ্থ প্ৰথমে প্ৰতীত হয় তাকেই মুখ্য অৰ্থ বোলে। সেই কাৰণে এই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পৰা বৃত্তিক (ব্যাপাৰক) মুখ্য ব্যাপাৰ বুলি কোৱা হয়। আৰু এই মুখ্য ব্যাপাৰকে অভিধা বোলা হয়। শাস্ত্ৰকাৰৰ মাজত অভিধা সম্বন্ধে মতানৈক্য থাকিলেও কিছুমান ক্ষেত্ৰত একমতো দেখা যায়। সংকেতৰদ্বাৰা যি অৰ্থ পোৱা যায় তাক মুখ্য বোলা হয়। আৰু যি ব্যাপাৰৰ মাধ্যমেৰে সংকেতৰ অৰ্থ গ্ৰহণ কৰা যায় তাক অভিধা সংজ্ঞাৰে অভিহিত কৰা হয়। এই অভিধাকে নৈয়ায়িকসকলে শক্তি বুলি কয়। এই কাৰণে অভিধা-লব্ধ অভিধেয় অৰ্থক শক্যাৰ্থ বোলে। এই মত সকলোৱে নিৰ্বিবাদে সমৰ্থন কৰে যদিও অভিধাৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে সকলোৰে মত একে নহয়। সেইবোৰৰ আলোচনা ইয়াত নিষ্প্ৰয়োজন। এইখিনিতে ইয়াকে ক'ব পাৰি যে নৈয়ায়িকে সংকেতক শক্তি বোলে। বিশ্বনাথে কয়, পদ শক্তি-যুক্ত অৰ্থাৎ কাৰ্য উৎপাদন কৰিব

পৰা যোগ্যতাকে শক্তি বোলে (denotative function of a word) গতিকে শক্তি-যুক্তক (expressive power of words) পদ বুলি কোৱা হয়। অৰ্থ ধৰি বিচাৰ কৰিলে পদসমূহক চাৰি প্ৰকাৰে বিভক্ত কৰিব পাৰি। যেনে, (১) যৌগিক (২) ৰূঢ় (৩) যোগৰূঢ় আৰু (৪) যৌগিকৰূঢ।[১]

(১) যৌগিক শব্দ[২] (Derivative words) :

যোগ (etymology)ক অৱয়ৱ শক্তি (the power of several roots or component part of the words) বোলে। গতিকে দেখা যায়—যিবোৰ শব্দৰ অৰ্থ সাক্ষাৎভাৱে অৱয়ৱ শক্তি বা ব্যুৎপত্তিৰপৰা সম্যকৰূপে লাভ কৰা যায় তাক যৌগিক শব্দ বোলে। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয়ৰ যোগত নাইবা একাধিক শব্দৰ মিলনত যি অৰ্থ হোৱা উচিত কোনো শব্দই যদি সেই অৰ্থকেই প্ৰকাশ কৰে, তেতিয়া তাক যৌগিক শব্দ বোলে। যৌগিক শব্দ তিনি ধৰণে গঠিত হ'ব পাৰে ; যেনে—

(ক) ধাতুৰ লগত কৃৎপ্ৰত্যয় যোগ কৰি ; যেনে, পাচকাদিপদ। পাচক পদটোত দুটা অৱয়ৱ আছে ; যেনে, পচ্ ধাতু আৰু ণ্বুল্ প্ৰত্যয়। ইয়াত পচ্ ধাতুৰ অৰ্থ পাক আৰু ণ্বুল্ প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থ কৰ্তাৰদ্বাৰা পাককৰ্তা ৰূপ অৰ্থৰ বোধ হয় আৰু এইদৰে পাচক শব্দৰ যৌগিকতা সিদ্ধ হয়।

(খ) শব্দেৰে সৈতে তদ্ধিত প্ৰত্যয়ৰ যোগত ; যেনে, যি ব্যাকৰণ জানে তেওঁ বৈয়াকৰণ, যি ন্যায় জানে তেওঁ নৈয়ায়িক ইত্যাদি।

(গ) শব্দেৰে সৈতে শব্দৰ যোগত ; যেনে, দেৱৰ আলয় দেৱালয়।

---

১. শক্তং পদম্, তচ্চতুৰ্বিধং ; কচিদ্‌যৌগিকং কচিদ্‌ৰূঢ়ঃ কচিদ্‌যোগৰূঢ়ং কচিদ্‌যৌগিকৰূঢ়ম্। (ভাষাপৰিচ্ছেদ, পৃ. ৮৪)

১. যত্ৰাৱয়ৱাৰ্থ এৱ বুধ্যতে তদ্ যৌগিকম্। যথা পাচকাদিপদম্। (ভাষাপৰিচ্ছেদ পৃ. ৮৪)

(২) ৰূঢ়শব্দ[1] (Conventional words or customary significance) :

যি শব্দই অৱয়ৱ শক্তিক অপেক্ষা নকৰাকৈ কেৱল সমুদায় শক্তিৰে অৰ্থ বোধ কৰায় তাক ৰূঢ় বা ৰূঢ়ি শব্দ বোলে। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে—যিবোৰ শব্দ প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয়ৰ সাধাৰণ অৰ্থ বৰ্জন কৰি কেৱল এটা বিশেষ অৰ্থতেই ৰূঢ় বা প্ৰসিদ্ধ আৰু সেই অৰ্থৰে সৈতে ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থৰ সাক্ষাৎ কোনো সম্বন্ধ নাই সেইবিলাকক ৰূঢ় শব্দ বোলে; যেনে, গো, মণ্ডপ আদি। গো পদৰ সমুদায় শক্তিৰদ্বাৰা গোব্যক্তিক বুজায় অৰ্থাৎ গৰু অৰ্থত প্ৰসিদ্ধ। ইয়াত ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ গচ্ছতীতি গোঃ ধৰিলে গো পদৰদ্বাৰা গমনকৰ্তা মাত্ৰ অৰ্থ বুজায়।

(৩) যোগৰূঢ়[2] (Derivativly conventional) :

যি শব্দই অৱয়ৱ-শক্তি আৰু সমুদায়-শক্তি এই উভয় শক্তিৰদ্বাৰা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰায় তাক যোগৰূঢ় বোলে। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে--যিবোৰ শব্দৰ অৰ্থই ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ অনুসৰণ কৰি আকৌ আন এটা বিশেষ অৰ্থত ৰূঢ় বা প্ৰসিদ্ধ তাক যোগৰূঢ় শব্দ বোলে; যেনে, পঙ্কজ আদি পদ। পঙ্কজ পদৰ অৱয়ৱ শক্তিৰদ্বাৰা পঙ্কত (mud) উৎপন্ন হোৱা বস্তু মাত্ৰকে বুজায়; কিন্তু সমুদায় শক্তিৰদ্বাৰা পদ্ম অৰ্থৰ বোধ উৎপন্ন হয়। অৰ্থাৎ ব্যুৎপত্তিগতভাৱে পঙ্কজ পদে পঙ্কত জন্মা যি কোনো পদাৰ্থকে বুজায়; কিন্তু ব্যৱহাৰে তাৰ পৰিধি

---

[1] যত্ৰাৱয়ৱশক্তিনৈৰপেক্ষ্যেণ সমুদায়শক্তিমাত্ৰেণ বুধ্যতে তদ্ৰূঢ়ম্। যথা গোমণ্ডপাদিপদম্।

[2] যত্ৰ তু অৱয়ৱশক্তিবিষয়ে সমুদায়শক্তিৰপ্যস্তি তদ্যোগৰূঢ়ম্। যথা পঙ্কজাদিপদম্। তথাহি—পঙ্কজপদমৱয়ৱশক্ত্যা পঙ্কজনিকৰ্তৃৰূপমৰ্থং বোধয়তি। সমুদায়শক্ত্যা চ পদ্মত্বেন ৰূপেন পদ্মং বোধয়তি।

(ভাষাপৰিচ্ছেদ, পৃ. ৮৪)

সঙ্কুচিত কৰি কেৱল পদ্মকে বুজাইছে, শৈৱাল আদিক বুজোৱা নাই। সেইদৰে হস্তি শব্দটোৱে প্ৰাণী সমূহৰ ; যেনে, হাতী, মানুহ, বান্দৰ আদিৰ ভিতৰত কেৱল হাতীকেই বুজায়।

(৪) যৌগিকৰূঢ়[1] (Both derivative and conventional) :

যিবোৰ শব্দই যৌগিক আৰু ৰূঢ় এই দুয়ো অৰ্থকে স্বতন্ত্ৰভাৱে বুজায় তাক যোগিকৰূঢ় বোলে। বহলাই ক'বলৈ হ'লে যিবোৰ শব্দই ব্যুৎপত্তিগত (অৱয়ৱ শক্তি) আৰু প্ৰসিদ্ধ (সমুদায় শক্তি) এই দুয়ো অৰ্থকে পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ অপেক্ষা নকৰাকৈ অৰ্থাৎ স্বতন্ত্ৰ বা নিৰপেক্ষভাৱে বুজাব পাৰে তাক যৌগিকৰূঢ় (হয় যৌগিক, নহয় ৰূঢ়) শব্দ বোলে। যেনে, উদ্ভিদ আদি পদ। ইয়াৰ বুৎপত্তিগত অৰ্থ হ'ল যি মাটিৰপৰা উৰ্দ্ধমুখে আগমন কৰে ; যেনে, গছ, গুল্ম আদি। এয়া ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ ; কিন্তু এই উদ্ভিদ শব্দ আকৌ যাগ বিশেষ সম্বন্ধে প্ৰসিদ্ধ। গতিকে দেখা যায় উদ্ভিদ আদি পদ ব্যুৎপত্তি (etymology) আৰু প্ৰসিদ্ধ (customary) এই উভয় অৰ্থতে ব্যৱহাৰ হয়।

সংকেত জ্ঞানৰ সম্যকৰূপে অৱধাৰণ কৰিবলৈ শব্দসমূহৰ এই শ্ৰেণীবিভাগৰ প্ৰয়োজন হৈছে। শব্দসমূহৰ এই সংকেত অৱয়ৱ (etymology), সমুদায় (customary significance) নাইবা অৱয়ৱ আৰু সমুদায় এই উভয় ধৰণে নিৰ্ধাৰিত হ'ব পাৰে। বালক আদিয়ে বৃদ্ধ ব্যৱহাৰ আদিৰ পৰা শব্দৰ সংকেত কি ধৰণে আয়ত্ত কৰে তাক পূৰ্বেই উল্লেখ কৰা হৈছে (পৃঃ ২০ দ্ৰষ্টব্য)।

---

১. যত্ৰ তু যৌগিকাৰ্থৰূঢ্যৰ্থয়োঃ স্বাতন্ত্ৰ্যেণ বোধস্তদ্যৌগিকৰূঢ়ম্‌। যথা উদ্ভিদাদিপদম্‌। তত্ৰ হি ঊৰ্দ্ধভেদনকৰ্তা তৰুগুল্মাদিৰপি বুধ্যতে যাগবিশেষোঽপীতি। (ভাষাপৰিচ্ছেদ, পৃ. ৮৫)

শাব্দবোধৰ কাৰণ

শাব্দবোধৰ অন্যতম কাৰণ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ পূৰ্বে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে শব্দ তিনি প্ৰকাৰৰ। যেনে, বাচক, লাক্ষণিক আৰু ব্যঞ্জক। ইয়াৰ ভিতৰত বাচক শব্দৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পৰা শক্তিক অভিধা বোলে আৰু অভিধা শক্তিৰদ্বাৰা বাচক শব্দই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তাক বাচ্যাৰ্থ বোলে। এই কথাও পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে।

লাক্ষণিক আৰু ব্যঞ্জক শব্দৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ পূৰ্বে বাক্য সম্বন্ধে আলোচনা কৰিবলৈ লোৱা হৈছে; কাৰণ লাক্ষণিক আৰু ব্যঞ্জক শব্দৰ অৰ্থ নিখুঁতভাৱে বুজিবলৈ হ'লে প্ৰথম বাক্য জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন। সেইবুলি আমি বুজিব নালাগিব যে বাচক শব্দৰ বেলিকা বাক্য জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন নাই। বাচ্য, লক্ষ্য আৰু ব্যঙ্গ্য এই-বোৰৰ যিকোনো এটাৰ অৰ্থ বোধৰ কাৰণে বাক্যৰ প্ৰয়োজন। বাক্য নহ'লে কোনো কথাৰে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা অসম্ভৱ। আলংকাৰিক বিশ্বনাথে ৰসাত্মক বাক্যকে কাব্য বুলি অভিহিত কৰিছে। গতিকে স্বাভাৱিকতে আমাৰ মনলৈ প্ৰশ্ন আহে সেই বাক্য কি? সাধাৰণভাৱে ক'বলৈ গ'লে বাক্য বুলিলে আমি, যি পদ বা পদসমষ্টিৰদ্বাৰা কোনো বিষয় সম্বন্ধে বক্তাৰ মনৰ ভাৱ সম্পূৰ্ণকৈ প্ৰকাশিত হয় সেই পদ বা পদসমষ্টিকে বাক্য বুলি বুজোঁ। ৰচনাৰ মূল উপাদান বাক্য। বাক্যৰ উপাদান শব্দ। যি পদসমূহৰ সমষ্টিৰে বাক্যসমূহ গঠিত হয়, সেই পদসমূহৰ পৰস্পৰ সম্বন্ধৰ নিৰ্ণায়ক তিনিটা লক্ষণ আছে। সেই লক্ষণবোৰৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি 'সাহিত্যদৰ্পণ'কাৰ বিশ্বনাথে বাক্যৰ সংজ্ঞা দিছে: যোগ্যতা, আকাঙ্ক্ষা আৰু আসত্তি-

যুক্ত পদ সমষ্টিকে বাক্য বোলে।[১] অন্নম্ভট্টৰ মতে পদসমূহকে বাক্য বোলে।[২] 'তৰ্কভাষা'ৰ মতে আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু সন্নিধি যুক্ত পদসমূহৰ সমষ্টিকে বাক্য বোলে। মুঠতে ক'বলৈ হ'লে বাক্যৰ অৰ্থ উপলব্ধি কৰাৰ কাৰণে আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু সন্নিধিৰ প্ৰয়োজন।[৩] অৰ্থাৎ এই তিনি বিধেই বাক্যাৰ্থ জ্ঞানৰ হেতু। কিছুমানে কয়, শাব্দবোধৰ কাৰণে এই কেইবিধৰ উপৰিও তাৎপৰ্য জ্ঞানৰো প্ৰয়োজন আছে। আন কিছুমানে বাক্যাৰ্থ বোধৰ কাৰণে তাৎপৰ্যজ্ঞান স্বীকাৰ নকৰে। আকৌ আন কিছুমানে ইয়াক সহকাৰী কাৰণ বুলি স্বীকাৰ কৰে। 'ভাষাপৰিচ্ছেদ'কাৰ বিশ্বনাথে আসত্তি, যোগ্যতা, আকাঙ্ক্ষা আৰু তাৎপৰ্যজ্ঞানক শাব্দবোধৰ কাৰণ বুলি উল্লেখ কৰিছে।[৪] 'বেদান্তপৰিভাষা'কাৰে বাক্যৰপৰা যি জ্ঞান জন্মে তাৰ কাৰণ চাৰি বিধ বুলি অভিহিত কৰিছে। যেনে, আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা, আসত্তি আৰু তাৎপৰ্যজ্ঞান।[৫]

আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যে পদসমূহকে বাক্য বোলে। বাক্যত অতি কমেও দুটা পদৰ প্ৰয়োজন। কিন্তু যথেচ্ছাভাৱে প্ৰয়োগ কৰা পদে বাক্য প্ৰস্তুত কৰিব নোৱাৰে। বাক্য গঠন কৰিবলৈ হ'লে পদসমূহে তিনিটা চৰ্ত পূৰণ কৰিব লাগিব। সেই তিনিটা চৰ্ত বা কাৰণ হ'ল—আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসত্তি বা সন্নিধি। যিহেতু

---

১. (ক) বাক্যং স্যাদ্যোগ্যতাকাঙ্ক্ষাসত্তিযুক্তঃ পদোচ্চয়ঃ।
(সাহিত্যদৰ্পণ, পৃ. ২৪)

(খ) সাকাঙ্ক্ষাণাং পদানামনেকানাং সমূহো বাক্যম্।
(অভিধানবৃত্তিমাতৃকা)

২. বাক্যং পদসমূহঃ। (তৰ্কসংগ্ৰহ, ১৫১)

৩. আকাঙ্ক্ষা যোগ্যতা সংনিধিশ্চ বাক্যাৰ্থজ্ঞানহেতুঃ।
(তৰ্কসংগ্ৰহ, পৃ. ১৬০)

৪. আসত্তিযোগ্যতাকাঙ্ক্ষাতাৎপৰ্যজ্ঞানমিষ্যতে। (ভাষাপৰিচ্ছেদ, পৃ. ৮৮)

৫. বাক্যজন্যজ্ঞানে চ আকাঙ্ক্ষাযোগতাসত্তয়স্তাৎপৰ্যজ্ঞানং চেতি চত্বাৰি কাৰণানি। (বেদান্তপৰিভাষা, পৃ. ১৯৯)

কিছুমানে তাৎপৰ্যজ্ঞান স্বীকাৰ নকৰে পিছত ইয়াৰ পিছত আলোচনা কৰা হ'ব। সম্প্ৰতি এই তিনি বিষয় স্বৰূপ আৰু আৱশ্যকতা সম্বন্ধে সাধাৰণভাৱে আলোচনা কৰা যাওক।

আকাঙ্ক্ষা (Expectancy):

আকাঙ্ক্ষা বাক্যৰ প্ৰথম লক্ষণ। আকাঙ্ক্ষাৰ সাধাৰণ অৰ্থ ইচ্ছা। ইয়াত আকাঙ্ক্ষাক এটা বিশেষ পাৰিভাষিক অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে, কাৰণ আমি জানোঁ যে আকাঙ্ক্ষাৰ সামান্য অৰ্থ ইচ্ছা। ইচ্ছা অন্তঃকৰণৰ ধৰ্ম, ই পদৰ ধৰ্ম হ'ব নোৱাৰে। আকৌ এইখিনিতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে যেতিয়া কোনো বাক্য উচ্চাৰণ কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াৰ অনিচ্ছুক ব্যক্তিৰো অৰ্থজ্ঞান হয়। গতিকে ইয়াক বাক্যাৰ্থ জ্ঞানৰ চৰ্ত বুলি ক'ব নোৱাৰি। গতিকে ইয়াৰ অৰ্থ কৰা হৈছে—এটা পদৰ বাবে আন এটা পদৰ আৱশ্যকতা। এটা পদে আন এটা পদ প্ৰযুক্ত নোহোৱালৈকে তাৰ সম্বন্ধিত অৰ্থক প্ৰকাশ কৰাৰ অসমৰ্থতাকে আকাঙ্ক্ষা বোলে। গতিকে ইয়াক পদোচ্চয় ধৰ্ম বোলা হৈছে। সহজভাৱে ক'বলৈ গ'লে—বাক্যৰ অৰ্থবোধৰ কাৰণে এটা পদৰ পিছতেই যে আন এটা পদশ্ৰৱণৰ-ইচ্ছা জন্মে, তাক আকাঙ্ক্ষা বোলে।[1] অৰ্থাৎ যেতিয়া কোনো পদৰ আন পদৰ ব্যৱহাৰ নোহোৱা পৰ্যন্ত অন্বয়বোধৰ প্ৰতীতিৰ পৰিসমাপ্তি নহয় তাক আকাঙ্ক্ষা বোলে। যেনে, 'দেৱদত্ত যায়'। এই বাক্যটোৰ অৰ্থবোধৰ কাৰণে দুয়োটা পদেই পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ পূৰক (mutually supplementary) অৰ্থাৎ ইয়াৰ যি কোনো এটা পদে আনটোৰ সহায় নোলোৱাকৈ সম্পূৰ্ণ অৰ্থবোধ কৰাবলৈ অসমৰ্থ। এই অসমৰ্থতাই আকাঙ্ক্ষা। পদসমূহক সাকাঙ্ক্ষ বোলা হয় কাৰণ, ইটোৱে আনটোক আকাঙ্ক্ষা কৰে।

---

[1] পদস্য পদান্তৰব্যতিৰেকপ্ৰযুক্তান্বয়াননুভাৱকত্বমাকাঙ্ক্ষা।

(তৰ্কসংগ্ৰহ, পৃ. ১৬০)

পূৰ্ব উল্লিখিত উদাহৰণত 'দেৱদত্ত' এই কৰ্তাপদৰ শ্ৰৱণৰ পিছত 'যায়' এই ক্ৰিয়াপদৰ শ্ৰৱণৰ ইচ্ছা জন্মে। আকৌ 'যায়' এই ক্ৰিয়াপদৰ শ্ৰৱণৰ পিছত 'দেৱদত্ত' এই কৰ্তাপদৰ শ্ৰৱণৰ ইচ্ছা জন্মে। এটা পদৰ অৰ্থ পূৰা কৰিবলৈ আনটো পদ-শ্ৰৱণৰ ইচ্ছাই আকাঙ্ক্ষা। 'বেদান্তপৰিভাষা'ৰ মতে বাক্যদ্বাৰা যি জ্ঞান হয় তাৰ চাৰি বিধ কাৰণ। যেনে, আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা, আসত্তি আৰু তাৎপৰ্য জ্ঞান। ইয়াৰ ভিতৰত এটা পদৰ জ্ঞানৰ কাৰণে আন এটা পদৰ জ্ঞানৰ ইচ্ছাকেই আকাঙ্ক্ষা বোলে। পদসমূহৰ পাৰস্পৰিক জ্ঞানৰ অভাৱ হ'লে অৰ্থবোধ নহয়। ক্ৰিয়াপদ শুনিলে কাৰকৰ, কাৰক পদ শুনিলে ক্ৰিয়াপদৰ আৰু কৰণপদ শুনিলে ইতিকৰ্ত্তব্যতাৰ বিষয়ে ইচ্ছা জন্মে[1]। মুঠতে ক'ব পাৰি যে পদবোৰৰ সমাৱেশ হ'লে, সম্পূৰ্ণ অৰ্থবোধৰ কাৰণে সেইবোৰৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ বিষয়ে শ্ৰোতাৰ যি স্বাভাৱিক জিজ্ঞাসা জন্মে তাক আকাঙ্ক্ষা বোলে। আকাঙ্ক্ষাৰহিত পদসমূহেৰে বাক্য গঠিত নহয়; যেনে, গৰু, ঘোঁৰা, মানুহ, হাতী। এই বাক্য অপ্ৰমাণ, কাৰণ ইয়াত বাক্যৰ চৰ্ত আকাঙ্ক্ষা নাই। গৰু বুলি উচ্চাৰণ কৰিলে গৰুৰ বিষয়ে জানিবলৈ ইচ্ছা জন্মে। ঘোঁৰাই সেই ইচ্ছা পূৰণ নকৰে।[1] আকাঙ্ক্ষাৰহিত বাক্য প্ৰমাণৰ অযোগ্য। নৈয়ায়িকৰ মতে আকাঙ্ক্ষা হ'ল অন্বয়বোধাভাৱ[2] অৰ্থাৎ বাক্যৰ এটা পদ শুনাৰ পিছত, আনটো পদৰ শ্ৰৱণৰ অভাৱ হোৱা হেতু, পদৰ অন্বয়বোধ সংঘটিত নোহোৱাটোকে আকাঙ্ক্ষা বোলে। সংক্ষেপে ক'বলৈ হ'লে, অৰ্থৰ অন্বয়ৰ অভাৱকে আকাঙ্ক্ষা বোলে। ইয়াৰ

---

[1] পদাৰ্থনাং পৰস্পৰজিজ্ঞাসাবিষয়ত্বযোগ্যত্বমাকাঙ্ক্ষা। ক্ৰিয়াশ্ৰৱণে কাৰকস্য, কাৰকশ্ৰৱণে ক্ৰিয়ায়াঃ, কৰণশ্ৰৱণে ইতিকৰ্ত্তব্যতায়াশ্চ জিজ্ঞাসাবিষয়ত্বাৎ।
(বেদান্তপৰিভাষা, পৃ. ২০৩)

[2] আকাঙ্ক্ষা প্ৰতীতিপৰ্যৱসানবিৰহঃ। ন চ শ্ৰোতুৰ্জিজ্ঞাসাৰূপঃ। নিৰাকাঙ্ক্ষস্য বাক্যত্বে 'গৌৰশ্বঃ পুৰুষো হস্তী' ইত্যাদীনামপি বাক্যত্বং স্যাৎ। (সাহিত্যদৰ্পণ, পৃ. ২৪)

ভাবাৰ্থ এই যে এটা পদ শ্ৰৱণ কৰা সত্ত্বেও আন এটা পদৰ শ্ৰৱণৰ অভাৱ হোৱা হেতু অন্বয়বোধৰ যি অভাৱ তাকেই আকাঙ্ক্ষা বোলে। যেনে, 'গৰুটো আনা' এই বাক্যটোত 'গৰু' পদটো শুনাৰ পিছত 'আনা' পদটোৰ অভাৱ হ'লে 'গৰু' পদটোৰ অন্বয়বোধ নহয়। সেইদৰে 'আনা' পদটো শুনাৰ পিছত 'গৰু' পদটোৰ অভাৱত 'আনা' পদৰ অন্বয়বোধ নহয়। গতিকে কোৱা উচিত যে অন্বয়বোধৰ অভাৱেই আকাঙ্ক্ষা। বিশ্বনাথৰ মতে যিটো পদ নহ'লে যিটো পদৰ অনুভাৱকতা (শাব্দবোধজনকতা) নহয়, সেইটোৰ আনটো পদেৰে সৈতে আকাঙ্ক্ষা জন্মে।[1] মুক্তাৱলীকাৰে আকাঙ্ক্ষা পদৰ নিৰ্বচন দিছে—যি পদ নহ'লে যি পদৰ শাব্দবোধ নহয়, সেই পদটোৰ আনটো পদেৰে সৈতে আকাঙ্ক্ষা হয়। ক্ৰিয়াপদ নহ'লে কাৰক পদৰ শাব্দবোধ উৎপন্ন নহয়। সেই কাৰণে ক্ৰিয়াপদেৰে সৈতে কাৰক পদৰ আকাঙ্ক্ষা জন্মে।

যোগ্যতা (Compatibility or congruity):

বাক্যৰ অৰ্থবোধৰ দ্বিতীয় লক্ষণ বা চৰ্ত যোগ্যতা। যোগ্যতা অৰ্থগত অৰ্থাৎ অৰ্থক লৈ যোগ্যতাৰ বিচাৰ কৰা হয়। প্ৰত্যক্ষজ্ঞান, অনুমান আৰু বিচাৰ-শক্তি আদিৰে অৰ্থগত সংগতি নিৰ্ণয় কৰা হয়।

পদসমূহ সন্নিবিষ্ট হৈ সংগত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পৰা শক্তিকে যোগ্যতা বোলে অৰ্থাৎ আকাঙ্ক্ষা পৰিসমাপ্তিৰ কাৰণে বাক্যত যিবোৰ পদ প্ৰযুক্ত হয়, সেইবোৰৰ অৰ্থত বা সেইবোৰ মিলিত হোৱাত যদি পৰস্পৰৰ কোনো ধৰণৰ বাধা নাথাকে তাক যোগ্যতা

---

[1] যৎপদেন বিনা যস্যাননুভাবকতা ভবেৎ সাকাঙ্ক্ষা। যেন পদেন বিনা যৎপদস্যান্বয়াননুভাবকত্বং তেন পদেন সহ তস্যাকাঙ্ক্ষেত্যৰ্থঃ। ক্ৰিয়াপদং বিনা কাৰকপদং নান্বয়বোধং জনয়তীতি তেন তস্যাকাঙ্ক্ষা।

(ভাষাপৰিচ্ছেদ—সিদ্ধান্তমুক্তাৱলী, পৃ. ৯০)

বোলে। ন্যায়সিদ্ধান্তমুক্তাৱলী টীকাত বিশ্বনাথে কয়, যে এটা পদাৰ্থৰ আন এটা পদাৰ্থৰ সৈতে সম্বন্ধক যোগ্যতা বোলে। এই যোগ্যতাৰ জ্ঞানৰ অভাৱৰ কাৰণে 'বহ্নিনা সিঞ্চতি' এই বাক্যৰ শাব্দবোধ নহয়। কাৰণ সেচনৰ যোগ্যতা জলৰ, বহ্নিৰ নহয়, গতিকে বহ্নিৰ দ্বাৰা সেচন সম্ভৱপৰ নহয়। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে—বহ্নিৰদ্বাৰা সিঞ্চন কৰা হৈছে, ই বাক্যৰ অযোগ্য।[1] কিন্তু জলৰদ্বাৰা সেচন কৰিছে, ই বাক্যৰ যোগ্য হৈছে। কাৰণ জলৰ সেচন কাৰ্যৰ যোগ্যতা আছে, যিহেতু জল জলীয় পদাৰ্থ। সেচন কাৰ্যৰ বাবে জলীয় পদাৰ্থৰ প্ৰয়োজন; কিন্তু সেচনৰ যোগ্যতা বহ্নিৰ নাই, গতিকে বহ্নিৰদ্বাৰা সিঞ্চন কৰা হৈছে, ই বাক্যৰ অযোগ্য। যোগ্যতাৰ অভাৱেই বাক্যৰ প্ৰামাণ্য (authoritativeness) নাইকিয়া কৰে। বহ্নিৰদ্বাৰা সিঞ্চন কৰা হৈছে—ইয়াত আকাঙ্ক্ষা আছে; কিন্তু যোগ্যতা নাই, কিয়নো বহ্নি আৰু সেচনৰ মিলনৰ বিৰোধ প্ৰত্যক্ষলব্ধ।[2]

---

[1] পদাৰ্থে তত্ৰ তদ্বত্তা যোগ্যতা পৰিকীৰ্তিতা।
একপদাৰ্থেঽপৰপদাৰ্থসম্বন্ধো যোগ্যতেত্যৰ্থঃ। তজ্‌জ্ঞানাভাৱাচ্চ বহ্নিনা সিঞ্চতীত্যাদৌ ন শাব্দবোধঃ।
(ভাষাপৰিচ্ছেদ—সিদ্ধান্তমুক্তাৱলী, পৃ. ৮৯)

[2] (ক) যোগ্যতা পদাৰ্থানাং পৰস্পৰসম্বন্ধে বাধাভাৱঃ। পদোচ্চয়—স্যৈতদভাৱেঽপি বাক্যত্বে 'বহ্নিনা সিঞ্চতি' ইত্যাদ্যপি বাক্যং স্যাৎ। (সাহিত্যদৰ্পণ, পৃ. ২৪)
(খ) 'এক পদাৰ্থেঽপৰপদাৰ্থস্য প্ৰকৃতসংসৰ্গৱত্ত্বং যোগ্যতা (উদ্যোত)
(গ) 'পৰস্পৰান্বয়প্ৰযোজকধৰ্মৱত্ত্বম্'…। তেন বহ্নিনা সিঞ্চতীতি বাক্যমযোগ্যম্। অস্তি চ সেকান্বয়প্ৰযোজকদ্ৰৱদ্ৰৱত্বং যোগ্যতা জলে কাৰণত্বেন অন্বয়প্ৰয়োজকাৰ্দ্ৰীকৰণত্বং যোগ্যতা সেকক্ৰিয়ায়াম্। অত এৱ বহ্নিনা সিঞ্চতীতি বাক্যমযোগ্যম্। বহ্নেঃ সেকান্বয়প্ৰযোজকদ্ৰৱদ্ৰৱত্বাভাৱাৎ' (নাগেশভট্ট—পৰমলঘুমঞ্জুষা, পৃ. ১৩)

নব্যনৈয়ায়িকসকলে যোগ্যতাক বাক্যাৰ্থজ্ঞানৰ কাৰণ বুলি স্বীকাৰ নকৰে বা মানিব নোখোজে। কিন্তু অযোগ্যতাক বাক্যাৰ্থজ্ঞানৰ প্ৰতিবন্ধক বুলি অভিহিত কৰে।[১] যেনে—'বহ্নিৰদ্বাৰা সেচন কৰা হৈছে' এই বাক্যত বহ্নি সেচন ক্ৰিয়াৰ কাৰণ হ'ব নোৱাৰে অৰ্থাৎ বহ্নিৰদ্বাৰা সেচন ক্ৰিয়া সম্পাদনৰ অভাৱৰূপ অযোগ্যতাৰ নিশ্চয় জ্ঞানেই এই বাক্যৰ শাব্দবোধৰ প্ৰতিবন্ধক ৰূপে নিৰূপিত।

আসত্তি (Proximity or Juxtaposition):

আকাংক্ষা আৰু যোগ্যতা নিৰূপণৰ পিছত আসত্তিৰ স্বৰূপলৈ অহা যাওক। বাক্যৰ তৃতীয় চৰ্ত বা লক্ষণ আসত্তি। ইয়াৰ আন নাম সন্নিধি। ইয়াৰ অৰ্থ নিকটতা। বাক্যত ব্যৱহাৰ কৰা পদসমূহৰ পৰস্পৰৰ অবিলম্ব বা সন্নিহিত উচ্চাৰণৰ নাম আসত্তি।[২] অৰ্থাৎ বাক্যস্থিত পদসমূহৰ উচ্চাৰণৰ অন্তৰাল বা ব্যৱধান নোহোৱা অৱস্থাৰ নাম আসত্তি বা নৈকট্য। 'বেদান্তপৰিভাষা'ৰ মতে পদজন্য পদাৰ্থৰ উপস্থিতিৰ ব্যৱধান ৰহিততাকে আসত্তি বোলা হয়।[৩] 'ভাষা-

---

১. 'নব্যাস্তু যোগ্যতায়া জ্ঞানং ন শাব্দজ্ঞানে কাৰণম্। বহ্নিনা সিঞ্চতীত্যাদৌ সেকে বহ্নিকৰণকত্বাভাৱৰূপাযোগ্যতানিশ্চয়েন প্ৰতিবন্ধান্ন শাব্দবোধঃ'।
(ভাষাপৰিচ্ছেদ—সিদ্ধান্তমুক্তাৱলী, পৃ. ৯০)

২. (ক) আসত্তিৰ্বুদ্ধ্যবিচ্ছেদঃ। বুদ্ধিবিচ্ছেদেঽপি বাক্যত্বে ইদানীমুচ্চৰিতস্য দেৱদত্তপদস্য দিনান্তৰোচ্চৰিতেন গচ্ছতীতি পদেন সঙ্গতিঃ স্যাৎ। [আসত্তিৰ্বুদ্ধ্যবিচ্ছেদঃ—বুদ্ধেঃ পদাৰ্থোপস্থিতেৰবিচ্ছেদঃ অব্যবধানম্, অব্যবহিত—পদাৰ্থোপস্থিতিৰিতি তাৎপৰ্য্যাৰ্থঃ।]
(সাহিত্যদৰ্পণ—তৰ্কবাগীশ)

(খ) প্ৰকৃতান্বয়বোধানুকূলপদাব্যবধানমাসত্তিঃ।
(নাগেশভট্ট—পৰমলঘুমঞ্জুষা)

(গ) পদানামবিলম্বেনোচ্চাৰণং সংনিধিঃ। (তৰ্কসংগ্ৰহ, পৃ. ১৬০)

৩ আসত্তিশ্চাব্যবধানেন পদজন্যপদাৰ্থোপস্থিতিঃ।
(বেদান্তপৰিভাষা, পৃ. ২১৮)

পৰিচ্ছেদ'কাৰৰ মতে পদৰ সন্নিধান বা সামীপ্যকে আসত্তি বোলে।[১] ইয়াৰ আশয় এই যে বাক্যস্থিত পদসমূহৰ পৰস্পৰ আকাঙ্ক্ষা আৰু মিলিত হ'বলৈকে যোগ্যতা থাকিলেও সেইবোৰৰ এটাৰে সৈতে আনটোৰ নৈকট্য অত্যন্ত আৱশ্যক। নহ'লে বাক্যাৰ্থবোধ নহয়। যেনে, ৰাতিপুৱা উচ্চাৰণ কৰা 'দেৱদত্ত' শব্দই গধূলি উচ্চাৰণ কৰা 'যায়' পদেৰে সৈতে অৰ্থবোধ কৰাব নোৱাৰে। কাৰণ বাক্যৰ পদসমূহৰ অৰ্থগত সম্বন্ধ বুজাবলৈ নৈকট্যৰ প্ৰয়োজন। বাক্যৰ উচ্চাৰিত প্ৰথম পদৰ সংস্কাৰ অন্তৰত সজীৱ হৈ থকাৰ লগে লগে দ্বিতীয় পদ উচ্চাৰণ নকৰিলে অৰ্থবোধ হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ অন্তৰালত উচ্চাৰণ কৰা দ্বিতীয় পদৰ পূৰ্বেই প্ৰথম পদৰ সংস্কাৰ বিনষ্ট হৈ গৈছে। গতিকে অব্যৱহিত পৰ ক্ষণত ব্যৱহাৰ কৰা পদেৰে সৈতে হে পৰস্পৰৰ অন্বয়া বা অৰ্থগত সম্বন্ধ স্থাপিত হ'ব পাৰে। বাক্যৰ অৰ্থবোধৰ কাৰণে পদসমূহৰ সন্নিকট উচ্চাৰণ (utterance in close sequence) অপৰিহাৰ্য। সন্নিধিৰ অভাৱত বাক্য অপ্ৰমাণ বুলি পৰিগণিত হয়। ইয়াৰ আশয় হ'ল এই যে যি পদসমূহৰ পৰস্পৰ আকাঙ্ক্ষা আছে আৰু এইবোৰৰ মিলনৰ যোগ্যতাও বিদ্যমান তেনেকুৱা পদসমূহ এটাৰ পিছতে আনটোৰ প্ৰয়োগ হোৱা নিতান্ত আৱশ্যক। যদি এক ঘণ্টাৰ অন্তৰে অন্তৰে এটা এটা পদ উচ্চাৰণ কৰি 'দেৱদত্ত যায়' বুলি কোৱা হয়, তেতিয়া সেইটোৰে বাক্য গঠন কৰিব নোৱাৰে; কিয়নো উভয় পদ একেলগে বুদ্ধিত উপস্থিত হোৱা নাই। আকৌ আসত্তি ৰক্ষা কৰিবলৈ হ'লে পৰস্পৰ সম্বন্ধবিশিষ্ট পদসমূহৰ যিটো যাৰ পিছত বহিলে সুখাৱহ আৰু অৰ্থবোধৰ

---

[১] কাৰণং সন্নিধানন্ত পদস্যাসত্তিৰুচ্যতে।
যৎপদাৰ্থস্য যৎপদাৰ্থেনান্বয়োঽপেক্ষিতস্তয়োৰব্যৱধানেনোপস্থিতিঃ কাৰণম্।
তেন গিৰিৰ্ভুক্তমগ্নিমান্ দেৱদত্তেনেত্যাদৌ ন শাব্দবোধঃ।
(ভাষাপৰিচ্ছেদ—সিদ্ধান্তমুক্তাৱলী, পৃ. ৮৮)

কোনো ব্যাঘাত নহয়, সেইটো তাৰ পিছত বিন্যাস কৰিব লাগে— অনাসন্ন পদৰদ্বাৰা আসন্ন পদৰ বিচ্ছেদে বাক্যবোধৰ অন্তৰায় ঘটায়। যেনে, 'পৰ্বত খালে বহ্নিমান দেৱদত্তই'। এনে ধৰণৰ প্ৰয়োগে বাক্য প্ৰস্তুত কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ 'পৰ্বত আৰু বহ্নিমান' এই দুই পদৰ মাজত 'খালে' এই পদৰ ব্যৱধান আছে আৰু এইদৰে 'খালে' আৰু 'দেৱদত্ত' এই দুই পদৰ মাজত 'বহ্নিমান' এই পদৰ ব্যৱধান আছে। কেইবাটাও ভাৱসূচক পদসমূহেৰে বাক্য গঠিত হয়, গতিকে এইটো আৱশ্যক যে প্ৰত্যেকটো ভাৱ সজীৱ বা বুদ্ধিস্থ হৈ থাকিলেহে সামূহিক ভাৱৰ অৰ্থবোধ সম্ভৱ হ'ব পাৰে। অন্তৰে অন্তৰে উচ্চাৰিত ভাৱে সামূহিক অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। গতিকে কোৱা হৈছে দিনান্তৰত উচ্চাৰণ কৰা 'দেৱদত্ত' আৰু 'যায়' শব্দই কোনো অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মাব নোৱাৰে। সেই কাৰণেই আসত্তি শব্দৰ অৰ্থ কৰা হৈছে নিৰন্তৰ-বোধ। কিন্তু বাস্তৱিক পক্ষে ক'বলৈ গ'লে শব্দৰ নিৰন্তৰ উচ্চাৰণৰ আৱশ্যক নাই। কিয়নো, উদাহৰণ স্বৰূপে ক'ব পাৰি মুদ্ৰিত পুস্তকত উচ্চাৰণ নোহোৱাকৈয়ে আমাৰ বাক্যবোধ হয়। কাৰণ, শব্দসমূহ সন্নিধি ৰূপত প্ৰকাশিত হৈছে।

গতিকে দেখা গ'ল আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসত্তিৰ ওপৰতে বাকাত ব্যৱহৃত পদসমূহৰ অৱস্থান. ক্ৰম আৰু পাৰস্পৰিক সংগতি নিৰ্ভৰ কৰে আৰু এই তিনিটা গুণ নাথাকিলে বাক্যৰদ্বাৰা মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি। গতিকে আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসত্তি-যুক্ত পদসমূহকে বাক্য বোলে নাইবা এই তিনিটাই বাক্যাৰ্থজ্ঞানৰ হেতু। 'তৰ্কসংগ্ৰহ'ত কৈছে আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু সন্নিধিয়ে বাক্যাৰ্থজ্ঞানৰ হেতু।[1] 'বেদান্তপৰিভাষা'ৰ মতে বাক্যৰপৰা ওপজা জ্ঞানৰ আকাঙ্ক্ষা. যোগ্যতা. আসত্তি আৰু তাৎপৰ্যজ্ঞান এই চাৰিটাই

---

[1] আকাঙ্ক্ষা যোগ্যতা সংনিধিশ্চ বাক্যাৰ্থজ্ঞানহেতুঃ।

(তৰ্কসংগ্ৰহ, পৃ. ১৬০)

কাৰণ।[1] 'পৰমলঘুমঞ্জুষা'কাৰে কয়, যে আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আসত্তি আৰু তাৎপৰ্য্যজ্ঞান শাব্দবোধৰ সহকাৰি-কাৰণ।[2]

বাক্যাৰ্থজ্ঞানৰ অপেক্ষিত আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসত্তি —এই তিনিটা চৰ্তৰ ভিতৰত আকাঙ্ক্ষা আৰু যোগ্যতা সম্বন্ধে 'সাহিত্যদৰ্পণ'কাৰ বিশ্বনাথৰ উক্তি প্ৰণিধানযোগ্য।[3] তেওঁৰ মতে আকাঙ্ক্ষাৰ সাধাৰণ অৰ্থ ইচ্ছা। ইচ্ছা মানুহৰ আত্মাৰ ধৰ্ম[4] আৰু যোগ্যতা বস্তুৰ ধৰ্ম। আত্মনিষ্ঠ আকাঙ্ক্ষা আৰু বস্তুনিষ্ঠ যোগ্যতা পদৰ বিশেষণ হয় কেনেকৈ? ইয়াৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে যে আকাঙ্ক্ষা আত্মনিষ্ঠ আৰু যোগ্যতা বস্তুনিষ্ঠ হ'লেও ইয়াত উভয় পদেই লাক্ষণিক (secondary sense) অৰ্থত ব্যৱহৃত হৈছে। লাক্ষণিক অৰ্থত ব্যৱহাৰ হোৱা উভয় পদকে বাক্যত ব্যৱহাৰ কৰা পদসমূহৰ ধৰ্ম বুলি কোৱা হৈছে। বিশ্বনাথে উভয় শব্দকে এটা পাৰিভাষিক অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে; কাৰণ আকাঙ্ক্ষাৰ অৰ্থ জিজ্ঞাসা। জিজ্ঞাসা বা জনাৰ ইচ্ছা কেৱল চেতন পদাৰ্থৰে ধৰ্ম[5], ই পদ বা পদৰ অৰ্থগত

---

১. বাক্যজন্যজ্ঞানে চ আকাঙ্ক্ষাযোগ্যতাসত্তিস্তাৎপৰ্যজ্ঞানং চেতি চত্বাৰি কাৰণানি। (বেদান্তপৰিভাষা, পৃ. ১৯৯)

২. শাব্দবোধসহকাৰিকাৰণানি আকাঙ্ক্ষাযোগ্যতাসত্তিতাৎপৰ্যাণি। (নাগেশভট্ট—পৰমলঘুমঞ্জুষা, পৃ. ১২)

৩. অত্ৰাকাঙ্ক্ষাযোগ্যতয়োৰাত্মাৰ্থধৰ্মত্বেঽপি পদোচ্চয়ধৰ্মত্বমুপচাৰাৎ। [অত্ৰ আকাঙ্ক্ষায়া আত্মধৰ্মত্বেঽপি যোগ্যতায়া অৰ্থধৰ্মত্বেঽপি তয়োৰ্যৎপদোচ্চয়ধৰ্মত্বমুক্তং তদুপচাৰাৎ] (সাহিত্যদৰ্পণ, পৃ. ২৪)

৪. আত্মাজন্যা ভবেৎ ইচ্ছা।

৫. আকাঙ্ক্ষায়া ইচ্ছাত্মকত্বেন চেতনধৰ্মত্বাৎ। সত্যম্। অৰ্থাস্তাৱৎ স্বপৰশ্ৰোতুৰশ্ৰোতুৰ্বিষয়াকাঙ্ক্ষাজনকত্বেন সাকাঙ্ক্ষা উচ্যন্তে। তদ্বাৰেণ তৎপ্ৰতিপাদকানি পদান্যপি সাকাঙ্ক্ষাণীত্যুপচৰ্যন্তে। এৱমৰ্থাঃ সাকাঙ্ক্ষাঃ পৰস্পৰান্বয়যোগ্যাঃ। তদ্বাৰা পদান্যপি যোগ্যানীত্যুপচৰ্যন্তে। (তৰ্কভাষা, পৃ. ৪৭-৪৮)

ধৰ্ম হ'ব নোৱাৰে। তেনেহ'লে পদসমূহ সাকাঙ্ক্ষ হ'ল কেনেকৈ? পদৰ নিজস্ব অৰ্থক এৰি আন এটা অৰ্থক বুজোৱাৰ শক্তিয়ে লক্ষণা। এই লক্ষণাৰ সহায়ত পদসমূহক সাকাঙ্ক্ষ বোলা হৈছে। পদসমূহ সাকাঙ্ক্ষ যিহেতু সিহঁতে নিজেই সাকাঙ্ক্ষ অৰ্থক প্ৰকাশ কৰে। অৰ্থসমূহো সাকাঙ্ক্ষ। কাৰণ, বক্তাই নিজৰ অভিপ্ৰায় ব্যক্ত কৰিবলৈ কোনো উক্তি কৰে, শ্ৰোতাই সেই উক্তিৰ অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিবলৈ প্ৰথম পদৰ অৰ্থৰ পিছতেই সম্বন্ধ থকা আন পদৰ অৰ্থ শ্ৰৱণৰ ইচ্ছা কৰে, শ্ৰোতাৰ সেই ইচ্ছাকেই আকাঙ্ক্ষা বোলা হৈছে। গতিকে শ্ৰোতাৰ জিজ্ঞাসা বা জনাৰ ইচ্ছাই আকাঙ্ক্ষা।[1]

সেইদৰে যোগ্যতা পদৰদ্বাৰা ব্যৱহাৰ হোৱা বস্তু মাত্ৰতহে জড়িত হৈ থাকে। সেচনৰ যোগ্যবস্তু জল; কিন্তু সেচন কাৰ্যৰ বাবে বহ্নি অযোগ্য। গতিকে বস্তুনিষ্ঠ ধৰ্মক যে পদৰ ধৰ্ম বোলা হৈছে তাক লাক্ষণিক অৰ্থতহে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে, কাৰণ পদ আৰু বস্তুধৰ্ম গাত লগাকৈ সন্নিবেশিত হৈ আছে।

বিশ্বনাথৰ মতে অকল আসত্তিয়েহে মাত্ৰ পদধৰ্ম। পদসমূহ উচ্চাৰিত বা মুদ্ৰিত যি কোনো নহওক লাগিলে যদি সেইবোৰ সন্নিহিত অৱস্থাত থাকে সিয়ে অৰ্থবোধ জন্মাব পাৰে।[2] তথাপি শাব্দবোধৰ কাৰণে আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসত্তি এই তিনিটাকে প্ৰধান কাৰণ বুলি সকলোৱে স্বীকাৰ কৰে।

তাৎপৰ্য (Purport) :

উপৰি উক্ত আলোচনাৰপৰা এইটো ভালদৰে বুজা গ'ল যে বাক্যাৰ্থবোধৰ কাৰণে আকাঙ্ক্ষা যোগ্যতা আৰু আসত্তিৰ নিতান্ত

---

[1] আকাঙ্ক্ষা প্ৰতীতিপৰ্যৱসানবিৰহঃ। স চ শ্ৰোতুৰ্জিজ্ঞাসা ৰূপঃ।
(সাহিত্যদৰ্পণ, পৃ. ২৪)

[2] সংনিহিতত্বং তু পদানামেকেনৈৱ পুংসা অবিলম্বোচ্চাৰিতত্বম্। তচ্চ সাকাঙ্ক্ষেষু পদেষু সত্স্বপি নাৰ্থবাধা। (তৰ্কভাষা, পৃ. ৪৯)

প্ৰয়োজন। এই তিনিটা চৰ্তৰ যি কোনো এটাৰ অভাৱ হ'লেই বাক্যাৰ্থবোধ সম্পূৰ্ণ হ'ব নোৱাৰে। তথাপি কিছুমানে কয়, যে এই তিনি বিধ চৰ্তৰে পৰিপূৰিত শব্দৰদ্বাৰা বাক্য নিষ্পাদিত হ'লেও সি নিখুঁতভাৱে অৰ্থ বহন কৰিবলৈ পৰ্যাপ্ত নহয়। তাৰ বাবে প্ৰয়োজন হয় আকৌ এবিধ বৃত্তি বা শক্তিৰ। এই বৃত্তিৰ নামেই হ'ল তাৎপৰ্যবৃত্তি। ই চতুৰ্থ বৃত্তিৰূপে পৰিচিত। গতিকে ইয়াৰ স্বৰূপ নিৰূপণৰ প্ৰয়োজন। 'ভাষাপৰিচ্ছেদ'কাৰ বিশ্বনাথৰ মতে বক্তাৰ ইচ্ছাকে 'তাৎপৰ্য' বুলি কোৱা হয়।[১] ইয়াৰ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ গৈ তেওঁ কয়, যে যদি শাব্দবোধৰ প্ৰতি তাৎপৰ্যক কাৰণ বুলি ধৰা নহয়, তেতিয়া 'সৈন্ধৱমানয়' ইত্যাদি স্থলত 'সৈন্ধৱ' পদে যে কেতিয়াবা নিমখ অৰ্থ আৰু কেতিয়াবা ঘোঁৰা অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰে তাৰ ইয়ত্তা নাইকিয়া হ'ব।[২]

কথাটো বহলাই ক'বলৈ হ'লে এইদৰে ক'ব পাৰি: 'সৈন্ধৱ আনা' এই বাক্যৰ দুটা অৰ্থ হ'ব পাৰে 'নিমখ আন' আৰু 'ঘোঁৰা আনা'। ইয়াত আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু সন্নিধি যাক আমি ইতিপূৰ্বে বাক্য সংগঠনৰ চৰ্ত বুলি কৈ আহিছোঁ, সেই আটাইবোৰেই বিদ্যমান; তথাপি যেতিয়ালৈকে বক্তাৰ তাৎপৰ্য knowledge of the intention of the speaker) বুজা নাযায়, তেতিয়ালৈকে এইটো নিশ্চয়কৈ ক'ব নোৱাৰি যে এই দুই অৰ্থৰ ভিতৰত কোনটো অৰ্থ বক্তাৰ যথাৰ্থৰূপে অভিপ্ৰেত। গতিকে বক্তাৰ উক্তিৰ সঠিক অভিপ্ৰায় বুজোৱাৰ কাৰণে তাৎপৰ্য জ্ঞানৰ আৱশ্যক অৱশ্যে স্বীকাৰ্য। উপৰি উক্ত বাক্য যদি বক্তাই ভোজন প্ৰসঙ্গত প্ৰয়োগ কৰে, তেন্তে নিশ্চয় বুজিব লাগিব যে তেওঁ

---

১. বক্তুৰিচ্ছা তু তাৎপৰ্যং পৰিকীৰ্তিতম্।

২. যদি তাৎপৰ্যজ্ঞানং কাৰণং ন স্যাৎ, তদা সৈন্ধৱমানয়েত্যাদৌ কাচিদশ্বস্য কচিল্লৱণস্য বোধ ইতি নিয়মো ন স্যাৎ।

(ভাষাপৰিচ্ছেদ-সিদ্ধান্তমুক্তাৱলী, পৃ, ৯০)

'সৈন্ধৱ' পদ 'নিমখ' অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে ; আকৌ সেই বাক্যটো যদি ঘৰৰপৰা বাহিৰলৈ যোৱাৰ কাৰণে সাজ-পাৰ পৰিধান কৰি কৰি যাত্ৰা প্ৰসঙ্গতে প্ৰয়োগ কৰে তেন্তে বুজিব লাগিব যে তেওঁ 'সৈন্ধৱ' পদ 'ঘোঁৰা' অৰ্থত প্ৰয়োগ কৰিছে। গতিকে 'সৈন্ধৱ পদ'ৰ তাৎপৰ্যজ্ঞান বক্তাৰ পৰিস্থিতি (circumstance) আৰু বাতাবৰণ বা প্ৰয়োজনৰদ্বাৰা (occasion) নিৰূপিত হৈছে। গতিকে দেখা যায় বক্তাৰ অভিপ্ৰায় বা তাৎপৰ্যজ্ঞান যথাৰ্থভাৱে নজনালৈকে কোনো বাক্যৰ সম্যকভাৱে অৰ্থবোধ কৰিব পৰা নাযায়, কাৰণ শব্দবোৰ দ্ব্যৰ্থক (ambiguous) নাইবা এটাতকৈ অধিক অৰ্থসূচক হ'ব পাৰে। গতিকে দেখা যায় যদি শাব্দবোধৰ প্ৰতি তাৎপৰ্যজ্ঞানক কাৰণ বুলি ধৰা নহয় তেতিয়া 'সৈন্ধৱমানয়' ইত্যাদি স্থলত বাক্যৰ যথাৰ্থ ৰূপে অৰ্থ-বোধ হ'ব নোৱাৰে। সেই দেখি তাৎপৰ্যজ্ঞানৰ আৱশ্যকতা নুই কৰিব নোৱাৰি।

আমি আগেয়ে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে নৈয়ায়িকসকলে বক্তাৰ ইচ্ছাকে তাৎপৰ্য বুলি অভিহিত কৰিছে (বক্তুৰিচ্ছা তাৎপৰ্যম্)। বক্তাৰ দ্বাৰা উচ্চাৰিত হোৱা শব্দৰ মাজেদি যেতিয়া তেওঁৰ বিবক্ষিত অৰ্থৰ বোধ জন্মে, তেতিয়া তাত তাৎপৰ্যজ্ঞান স্বীকাৰ কৰা হয়। অৰ্থাৎ বিবক্ষিত বস্তুৰ প্ৰতীতি বা অৰ্থবোধৰ ইচ্ছাৰে উচ্চাৰণ হোৱাকে তাৎপৰ্য বোলা হয়। 'তৰ্কসংগ্ৰহ'ত অন্নম্ভট্টই লক্ষণা নিৰূপণৰ বেলিকা সেই গ্ৰন্থৰ টীকাত তাৎপৰ্যজ্ঞানৰ উল্লেখ কৰিছে আৰু তাৰ পৰিভাষা দিছে—'তৎপ্ৰতীতীচ্ছয়োচ্চৰিতত্বম্' অৰ্থাৎ সেইটো বুজোৱাৰ ইচ্ছাৰে উচ্চাৰণ কৰাকে তাৎপৰ্যজ্ঞান বোলে। 'বেদান্তপৰিভাষা'কাৰ ধৰ্মৰাজাধ্বৰীন্দ্ৰৰ মতে নৈয়ায়িকৰ তাৎপৰ্যৰ পৰিভাষা নিৰ্ভুল বুলি ক'ব নোৱাৰি, কিয়নো মৌনী ব্যক্তিৰ দ্বাৰা লিখিত লিপিৰ সংকেতেৰে তেওঁৰ তাৎপৰ্যজ্ঞান অৱগত হোৱা যায়। ইয়াত তেওঁৰ বিবক্ষিত অৰ্থৰ প্ৰতীতিৰ ইচ্ছাৰে শব্দ উচ্চাৰিত হোৱা নাই। আৰু যিহেতু মৌনী লোক উচ্চাৰিত হোৱা নাই,

তেনে স্থলত তাত তৎপ্ৰতীতিৰ ইচ্ছাৰে উচ্চাৰিতত্ব ৰূপ তাৎপৰ্যজ্ঞান কিভাৱে সম্ভাৱিত হ'ব পাৰে? আকৌ মূৰ্খলোকে কেতিয়াবা কেতিয়াবা এনে কিছুমান শব্দ উচ্চাৰণ কৰে যাৰ অৰ্থ সিঁহতে নিজে বুজি নাপায়; কিন্তু তাৰ অৰ্থ শ্ৰোতাজনে বুজি পায়। ইয়াতো জানো তৎপ্ৰতীতিৰ ইচ্ছাৰে উচ্চৰিতত্ব ৰূপ তাৎপৰ্যৰ অৱকাশ থাকিব পাৰে? আকৌ যেতিয়া কোনো অৰ্থ নজনা অনভিজ্ঞ লোকে 'ভদ্ৰং কৰ্ণেভিঃ শৃণুয়াম দেৱাঃ' ইত্যাদি বেদ বাক্য উচ্চাৰণ কৰে, তেতিয়া তাক শ্ৰৱণ কৰি সংস্কৃতজ্ঞ লোকৰ শাব্দবোধ হয়; কিন্তু সেইটো হোৱা উচিত নাছিল, কিয়নো তাত তদৰ্থ প্ৰতীতিৰ ইচ্ছাৰে সেইটো উচ্চাৰিত হোৱা নাই। গতিকে এই আটাইবোৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায় যে নৈয়ায়িকাভিমত তাৎপৰ্যৰ লক্ষণ অব্যাপ্তি (inadequate extent of a proposition) দোষেৰে দূষিত।

কেতিয়াবা ভাটৌ পক্ষীয়ে কিছুমান শব্দ উচ্চাৰণ কৰে। সেই শব্দবোৰৰ অৰ্থ নিতৌ ব্যৱহাৰ কৰা ভাষাৰ শব্দেৰে সৈতে কিছু সামঞ্জস্য থাকিলেও বক্তাৰ সেই প্ৰতীতিৰ ইচ্ছাৰে উচ্চাৰিত বুলি ক'ব নোৱাৰি। অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত সেইবোৰক প্ৰকৃত শব্দ নুবুলি, শব্দাভাস বুলিও ক'ব পাৰি। আকৌ যদি কোনো শিক্ষকে কোনো গ্ৰন্থ ভুলভাৱে ব্যাখ্যা কৰে আৰু তেওঁ বুজাব খোজা অৰ্থ যদি ব্যাখ্যা কৰিবলগীয়া গ্ৰন্থৰ অভিপ্ৰায়ৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত হয়, তাত জানো তাৎপৰ্যজ্ঞানৰ অৱকাশ থাকিব পাৰে? আনপিনে যদি কোনো পাঠকে কোনো এখন গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰে তাত কোনো বক্তা নাথাকে সেই স্থলতো জানো 'তৎপ্ৰতীতীচ্ছয়োচ্চৰিতত্ব' অৰ্থাৎ তদৰ্থ অভিব্যক্ত কৰাৰ ইচ্ছাৰে উচ্চাৰিতত্ব সম্বন্ধ থাকিব পাৰে? আগতে যি বেদাদি বাক্যৰ উল্লেখ কৰা হ'ল সেই সমস্তৰে বক্তাৰ তাৎপৰ্যজ্ঞানৰ সলনি যদি ঈশ্বৰীয় তাৎপৰ্য স্বীকাৰ কৰা হয়, তেতিয়া অব্যুৎপন্ন অধ্যাপকৰ ব্যাখ্যাসমূহৰো ঈশ্বৰীয় তাৎপৰ্যজ্ঞানৰ দ্বাৰা শাব্দবোধ স্বীকাৰ কৰিবলগীয়া হয় আৰু সেইদৰে শাব্দবোধো সম্ভৱপৰ হৈ উঠে।

এই ক্ষেত্ৰত 'বেদান্তপৰিভাষা'কাৰে[1] কয় যে এইদৰে কোৱাটো সমীচীন হ'ব নোৱাৰে; কাৰণ নাস্তিক আৰু আস্তিক সাংখ্য-মীমাংসক আদিয়ে ঈশ্বৰ স্বীকাৰ নকৰে, অথচ তেওঁলোকৰ লৌকিক আৰু বৈদিক বাক্য-শ্ৰৱণৰ পিছত বাক্যাৰ্থবোধ নোহোৱাকৈ নাথাকে। সেই কাৰণে 'বেদান্তপৰিভাষা'কাৰে তাৎপৰ্যৰ লক্ষণ দিছে—'তৎপ্ৰতীতিজননযোগ্যত্বে সতি তদন্যপ্ৰতীতীচ্ছয়া নোচ্চৰিতত্বম্ তাৎপৰ্যম্।' অৰ্থাৎ যেতিয়া কোনো শব্দৰ এটা বিশেষ অৰ্থ বুজোৱাৰ সামৰ্থ্য থাকে আৰু তাত আন কোনো ভিন্ন অৰ্থ উচ্চাৰিত হোৱাৰ ইচ্ছা নাথাকে, তেতিয়া তাত তাৎপৰ্যজ্ঞান হয়। এই লক্ষণত দ্বিতীয় অংশ সংযোগ কৰাৰ ফলত 'সৈন্ধৱমানয়' এই বাক্যত 'সৈন্ধৱ' পদে যদিও 'লৱণ' আৰু 'অশ্ব'ক বুজায় তথাপি একেটা মাথোন অৰ্থকে বুজোৱাটোৱে বক্তাৰ ইচ্ছা বুলি ক'ব পাৰি।

---

[1] তত্ৰ তৎপ্ৰতীতীচ্ছয়োচ্চৰিতত্বং ন তাৎপৰ্যম্। অৰ্থজ্ঞানশূন্যেন পুৰুষেণোচ্চৰিতাদ্বেদাদৰ্থপ্ৰত্যয়াভাৱপ্ৰসঙ্গাৎ। 'অয়মধ্যাপকোঽব্যুৎপন্নঃ' ইতি বিশেষদৰ্শনেন তত্ৰ তৎপৰ্যভ্ৰমস্যাপ্যভাৱাৎ। ন চেশ্বৰীয়তাৎপৰ্যজ্ঞানাৎ তত্ৰ শাব্দবোধ ইতি বাচ্যম্। 'ঈশ্বৰানঙ্গীকৰ্তুৰপি তদ্বাক্যাৰ্থপ্ৰতিপত্তিদৰ্শনাৎ।'

(বেদান্তপৰিভাষা, পৃ. ২৫২)

অভিহিতান্বয়বাদ
আৰু
অন্বিতাভিধানবাদ

আমি ইতিপূৰ্বে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে শব্দৰ বৃত্তি তিনি প্ৰকাৰৰ। যেনে, অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনা আৰু এই ত্ৰিবিধ বৃত্তিৰে নিৰূপিত শব্দক যথাক্ৰমে বাচক, লক্ষক আৰু ব্যঞ্জক বোলা হয়। ইয়াৰ ভিতৰত বাচক শব্দৰদ্বাৰা বাচ্যাৰ্থ, লাক্ষণিক শব্দৰদ্বাৰা লক্ষ্যাৰ্থ আৰু ব্যঞ্জক শব্দৰদ্বাৰা ব্যঙ্গ্যাৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মে। এই প্ৰসঙ্গত আমি এটা কথা স্মৰণ ৰখা উচিত হ'ব যে ইয়াত শব্দৰ যি বাচক আদি ভেদৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে সেয়া বাস্তৱতে শব্দৰ ভেদ নহয়; কিন্তু সেইবোৰ হ'ল কেৱল উপাধি বা ব্যাপাৰৰ হে ভেদ অৰ্থাৎ একেটা শব্দই উপাধি ভেদে বাচক, লক্ষক নাইবা ব্যঞ্জকো হ'ব পাৰে। শব্দ এই তিনি প্ৰকাৰ উপাধিৰে জড়িত। যেনেকৈ অগ্নিৰ দাহিকা আৰু উজ্জ্বল বা প্ৰকাশ কৰা এই দুটা শক্তি আছে সেইদৰে শব্দসমূহৰ ভিতৰতো তিনি প্ৰকাৰ শক্তি নিহিত আছে। যেনে, অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনা। এই তিনি বিধ উপাধিৰে সম্বন্ধিত শব্দও বাচক, লক্ষক আৰু ব্যঞ্জক এই তিনি প্ৰকাৰ ভেদেৰে বিভক্ত। যি শব্দৰ অভিধা উপাধি বা ব্যাপাৰ তাক বাচক, লক্ষণোপাধিক শব্দক লক্ষক আৰু ব্যঞ্জনোপাধিক শব্দক ব্যঞ্জক বুলি কোৱা হয়।[1]

---

১. অভিধাদিত্ৰয়োপাধিবৈশিষ্ট্যাৎ ত্ৰিবিধো মতঃ।
শব্দোঽপি বাচকস্তদ্বল্লক্ষকো ব্যঞ্জকস্তথা॥
অভিধোপাধিকো বাচকঃ। লক্ষণোপাধিকো লক্ষকঃ।
ব্যঞ্জনোপাধিকো ব্যঞ্জকঃ।

(সাহিত্যদৰ্পণ—২।১৯)

কিছুমান দাৰ্শনিকে (কুমাৰিলভট্ট প্ৰভৃতি মীমাংসকাচাৰ্য) শব্দসমূহৰ অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনা বৃত্তিৰ উপৰিও আন এবিধ বৃত্তি স্বীকাৰ কৰে। শব্দৰ এই চতুৰ্থ বিধ বৃত্তিৰ নাম তাৎপৰ্যবৃত্তি। এই বৃত্তিৰদ্বাৰা যি অৰ্থ প্ৰকাশিত হয় তাৰ নাম তাৎপৰ্যাৰ্থ (sentence sense or purport-sense)। তাৎপৰ্যবৃত্তিৰ বিশেষত্ব এই যে অভিধা, লক্ষণা বা ব্যঞ্জনা বৃত্তিৰ দৰে ই পদনিষ্ঠ নহয়; কিন্তু সম্পূৰ্ণ বাক্যনিষ্ঠ অৰ্থাৎ এই বৃত্তি বাক্যৰ পদসমূহৰ সংশ্লিষ্ট অৰ্থ (connected meaning) প্ৰকাশক, ব্যক্তিগত পদসমূহৰ লগত ইয়াৰ কোনো সম্বন্ধ নাই। চমুকৈ ক'বলৈ হ'লে তাৎপৰ্যবৃত্তি বাক্যাৰ্থবোধৰ কাৰণে প্ৰযোজ্য অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনাৰ দৰে পদাৰ্থবোধৰ কাৰণে নহয়। ই পদসমূহৰ ব্যক্তিনিষ্ঠ বা নিজস্ব সাধাৰণ অৰ্থ প্ৰকাশ হোৱাৰ পিছত সেইবোৰৰ বাক্যনিষ্ঠ সামূহিক সম্বন্ধ-ঘটিত অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মায়। 'সাহিত্য-দৰ্পণ'কাৰ বিশ্বনাথে তাৎপৰ্যবৃত্তিৰ লক্ষণ এইদৰে দিছে:

তাৎপৰ্যাখ্যাং বৃত্তিমাহুঃ পদাৰ্থান্বয়বোধনে।
তাৎপৰ্যাৰ্থং তদৰ্থং চ বাক্যং তদ্‌বোধকং পৰে।[1]

বাক্যত প্ৰযুক্ত হোৱা পদসমূহৰ পৰস্পৰ অন্বয়বোধৰ কাৰণে কোনো কোনোৱে তাৎপৰ্য নামক এবিধ বৃত্তি স্বীকাৰ কৰে। সেই বৃত্তিৰে সম্পাদিত হোৱা অৰ্থক তাৎপৰ্যাৰ্থ বোলে আৰু বাক্যই হয় সেই তাৎপৰ্যাৰ্থৰ জ্ঞাপক। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে কিছুমানে কয় যে পৃথক পৃথকভাৱে ব্যৱহৃত হোৱা পদাৰ্থসমূহৰ কৰ্তৃত্ব, কৰ্মত্ব আদি ৰূপেৰে পৰস্পৰ অন্বয় (সম্বন্ধ) বোধৰ কাৰণে বাক্যত তাৎপৰ্য নামৰ এবিধ শক্তি স্বীকাৰ কৰা হয়। এই বৃত্তিৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় তাৎপৰ্যাৰ্থ আৰু বাক্যটোক বোলা হয় তাৎপৰ্যবোধক। 'সাহিত্যদৰ্পণ'কাৰে

---

[1] অভিধায়া একৈকপদাৰ্থবোধনবিৰমাদ্‌বাক্যাৰ্থৰূপস্য পদাৰ্থান্বয়স্য বোধকা তাৎপৰ্যং নাম বৃত্তিঃ। তদৰ্থশ্চ তাৎপৰ্যাৰ্থঃ। তদ্বোধকং চ বাক্যমিত্যভিহিতান্বয়বাদিনাং মতম্।

(সাহিত্যদৰ্পণ ২।২০ বৃত্তি)

উপৰি-উক্ত শ্লোকৰ বৃত্তিত উল্লেখ কৰিছে যে অভিধাশক্তি এটা এটা পদাৰ্থৰ বেলেগ বেলেগ অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰি বিৰত হোৱাৰ পিছত সেই পদাৰ্থবোৰত পৰস্পৰ সুসংবদ্ধ হৈ বাক্যাৰ্থৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিব পৰা তাৎপৰ্য নামক এটা বৃত্তি (শক্তি) নিহিত হৈ থাকে। এই বৃত্তিৰ-দ্বাৰা উৎপন্ন হোৱা অৰ্থকে তাৎপৰ্য বোলে আৰু এই তাৎপৰ্য শক্তিৰ-দ্বাৰা বাক্যাৰ্থৰ যি এটা সমষ্টিগত অৰ্থ-বোধ হয় তাক তাৎপৰ্যাৰ্থ বোলে। এইটোৱেই অভিহিতান্বয়বাদীসকলৰ মত। প্ৰাচীন নৈয়ায়িক আৰু কুমাৰিলভট্ট প্ৰভৃতি মীমাংসকসকলে 'গৌঃ' আদি পদসমূহৰ পৃথক পৃথকভাৱে অৱস্থিত অনন্বিত অৰ্থৰ উপস্থিতি মানে, আৰু এইদৰে উপস্থিত হোৱাৰ পিছত সেই পদাৰ্থসমূহৰ বাক্যাৰ্থৰূপেৰে পৰস্পৰৰ অন্বয় স্বীকাৰ কৰে, সেই কাৰণে তেওঁলোকক 'অভিহিতান্বয়-বাদী' অৰ্থাৎ অভিহিত (অভিধাৰ দ্বাৰা উপস্থিত) অৰ্থৰ অন্বয় (সম্বন্ধ) স্বীকাৰ কৰা বুলি কোৱা হয়।

যিসকল দাৰ্শনিকে চতুৰ্থ বা তাৎপৰ্য বৃত্তি স্বীকাৰ কৰে তেওঁলোকক অভিহিতান্বয়বাদী বোলে। এই অভিমত সমৰ্থনকাৰীসকল হ'ল—প্ৰাচীন নৈয়ায়িক, বৈশেষিক আৰু মীমাংসকাচাৰ্য কুমাৰিলভট্ট আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকল। মীমাংসক মাত্ৰেই তাৎপৰ্যবৃত্তি স্বীকাৰ নকৰে। এই সম্পৰ্কে মীমাংসকসকলৰ মাজত দুটা বিৰোধী মত দেখা যায়। তাৰ এটাৰ নাম হ'ল—অভিহিতান্বয়বাদ আৰু আনটো হ'ল অন্বিতাভিধানবাদ। আমি ইতিপূৰ্বে কৈ আহিছোঁ যে মীমাংসকাচাৰ্য কুমাৰিলভট্ট আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলক অভিহিতান্বয়বাদী বোলে। এই মত সাধাৰণতে ভাট্টমত (ভট্টকুমাৰিলৰ নামানুসাৰে) বুলি জনাজাত। আনটো মত অন্বিতাভিধানৰ পৃষ্ঠপোষক মীমাংসক প্ৰভাকৰ। এই মতৰ সমৰ্থকক সাধাৰণতে প্ৰাভাকৰ বা গুৰু-মতানুসাৰী বোলা হয়।

অভিহিতান্বয়বাদীসকলে তাৎপৰ্যবৃত্তি স্বীকাৰ কৰে। আনফালে অন্বিতাভিধানবাদীসকলে তাৎপৰ্যবৃত্তি স্বীকাৰ নকৰে। এওঁলোকে

পদসমূহৰ ক্ৰিয়ান্বয়—অৰ্থৰ উপস্থিতি স্বীকাৰ কৰে। এওঁলোকৰ মতে পদাৰ্থ এটা আনেৰে সৈতে সংবদ্ধ হৈ উপস্থিত হয়, অসংবদ্ধভাৱে নহয়। সকলো পদৰে অন্বিত অৰ্থৰ অভিধান স্বীকাৰ কৰা হেতু এওঁলোকক অন্বিতাভিধনানবাদী বোলে অৰ্থাৎ সকলো পদৰে অন্বিত অৰ্থৰ অভিধান এওঁলোকে স্বীকাৰ কৰে।

অভিহিতান্বয়বাদ ঃ

নিজৰ নিজৰ বৃত্তিৰে অভিহিত বা উক্ত পদসমূহেৰে প্ৰতিপাদিত অৰ্থৰ অন্বয়বোধ যিসকলে স্বীকাৰ কৰে তেওঁলোককেই অভিহিতান্বয়বাদী বোলে।[1] অভিধা বা লক্ষণাৰদ্বাৰা প্ৰতিপাদিত পদসমূহৰ অৰ্থৰ অন্বয়বোধক প্ৰাচীন নৈয়ায়িকসকলেও স্বীকাৰ কৰে। তাৎপৰ্যবৃত্তিৰ মূলত বাক্যাৰ্থ, পদাৰ্থ নহয়। বাক্যৰ পদবিলাকে অকলে নিজস্বভাৱে অৰ্থ বহন নকৰে। কিন্তু সেইবোৰ হয় বাক্যৰ ঘটক। আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে তেওঁলোকক অভিহিতান্বয়বাদী বুলি কোৱা হয় এই কাৰণে যে তেওঁলোকে ধাৰণা কৰে, বাক্যত ব্যৱহৃত হোৱা পদসমূহে প্ৰথমে সিহঁতৰ নিজ নিজ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে আৰু বাক্যত সংশ্লিষ্ট হোৱাৰ পিছত সিহঁতৰ পৰস্পৰৰ সন্নিৱেশত এটা সাম্মিলিত বা বাক্যগত সামূহিক অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে প্ৰত্যেক শব্দৰে এটা সাধাৰণ (generic) অৰ্থ আছে আৰু সেইটো সিহঁতে নিজস্বভাৱে প্ৰকাশ কৰে। আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসত্তি এই তিনিটা চৰ্তেৰে পৰিপূৰক শব্দেৰে সংগঠিত বাক্যও অভিপ্ৰেত অৰ্থ বুজাবলৈ যথেষ্ট নহয়। শব্দসমূহে

---

[1] (ক) অভিহিতানাং স্বস্ববৃত্ত্যা পদৈঃ প্ৰতিপাদিতানাম্ অৰ্থানাম্ অন্বয়ঃ ইতি যে বদন্তি তে।

(খ) অভিহিতানাম্ অভিধয়া লক্ষণয়া বা পদোপস্থাপিতানাম্ অন্বয়বোধবাদিনাং প্ৰাচীননৈয়ায়িকানাং (মতম্)

(সাহিত্যদৰ্পণ—ৰামচৰণতৰ্কবাগীশৰ টীকা)

নিজৰ নিজৰ সামান্য (generic) অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি বিৰত হয়। সেই সামান্য অৰ্থ সংকলিত হোৱাৰ পিছতো এনে এটা আন অৰ্থ অৱশিষ্ট হৈ থাকে যিটোৱে সেই অৰ্থক পৰস্পৰ সংযোজিত কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। অৱশ্যে সেই বাক্যত সেই অৰ্থ প্ৰকটিত কৰিবলৈ কোনো শব্দ নাথাকে। সেই বিশিষ্ট অৰ্থ সংসৰ্গ মৰ্যাদাৰে প্ৰতিভাসিত হয়। এই কথা কোৱাৰ অভিপ্ৰায় এই যে শব্দৰ অৰ্থ শব্দাৰ্থমাত্ৰতে পৰ্যবসিত, অন্বয়দ্বাৰা শব্দৰ শক্তি নিৰূপিত নহয়। এই অন্বয়ৰ অৰ্থ পৰিপূৰণ কৰিবলৈ পৃথক শক্তিৰ কল্পনা কৰাৰ আৱশ্যক। এই শক্তিকেই ভট্টমতাৱলম্বীয়ে তাৎপৰ্যশক্তি বুলি অভিহিত কৰে। ইয়াক বাক্যাৰ্থ, অন্বয়াৰ্থ নাইবা তাৎপৰ্য বুলিও অভিহিত কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে 'দেৱদত্তই গৰুটো আনিছে' এই বাক্যত দেৱদত্তৰ অৰ্থ দেৱদত্ত, গৰুৰ অৰ্থ গৰু আৰু আনিছেৰ অৰ্থ আনয়ন ক্ৰিয়া। ইয়াত 'দেৱদত্ত কৰ্তা' 'গৰুটো কৰ্ম' কিন্তু এই অৰ্থ কোনো শব্দৰপৰা পোৱা নহয়। আকাঙ্ক্ষাদিৰ কাৰণে ইয়াৰ অৰ্থ সংসৰ্গমৰ্যাদাৰে প্ৰতীত হয়, যিটোৰ অভাৱত সকলো অৰ্থ বিফল হৈ যায়। এয়া অভিহিতান্বয়বাদীসকলৰ মত।

তাৎপৰ্যবৃত্তিয়ে বাক্যত ব্যৱহৃত হোৱা পদসমূহৰ সমষ্টিগত অৰ্থ বহন কৰে। আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু সন্নিধিৰ দৰে প্ৰত্যেক শব্দৰ নিজ অৰ্থ সূচনা নকৰে যিদৰে লক্ষণাৰদ্বাৰা ব্যক্ত হোৱা অৰ্থক লক্ষ্য; ব্যঞ্জনাৰদ্বাৰা ব্যক্ত হোৱা অৰ্থক ব্যঙ্গ্য বোলে সেইদৰে তাৎপৰ্যৰদ্বাৰা ব্যক্ত হোৱা অৰ্থক তাৎপৰ্যাৰ্থ বোলে। অভিধেয় আৰু লক্ষ্যাৰ্থ শব্দেৰে প্ৰতিপাদিত হয়। তাৎপৰ্যাৰ্থ বাক্যৰদ্বাৰা প্ৰতিপাদিত হয়। তাৎপৰ্যবৃত্তি স্বীকাৰ কৰা অভিহিতান্বয়বাদীসকলৰ মতে এই বৃত্তিৰ স্বৰূপটো কেনে তাক উদাহৰণেৰে চোৱা যাওক। 'গাম্ আনয়' এই বাক্যটোৰ গাম্ পদটোত দুটা উপাদান আছে, এটা প্ৰকৃতি অৰ্থাৎ গো আৰু আনটো প্ৰত্যয় অৰ্থাৎ অম্। গো শব্দৰ অৰ্থ গলকম্বলাদিবিশিষ্টপদাৰ্থ আৰু অম্ প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থ কৰ্মত্ব-

বোধক বা কৰ্ম বিভক্তিৰ জ্ঞাপক আৰু নী পদৰ অৰ্থ গতিশীলতা। গতিকে 'গাম্' এই পদটোক আমি 'গো' এই পদটোৰ কৰ্মত্বৰ আশ্ৰয় বুলি ক'ব পাৰোঁ নাইবা 'গো' এই পদৰ কৰ্মত্ব ইয়াত নিহিত হৈ আছে।

গতিকে দেখা গ'ল 'গাম্' এই পদটোৰ ভিতৰত 'গো' পদৰ কৰ্মত্ব নিহিত আছে। কিন্তু 'গাম্ আনয়' এই বাক্যটোৰ 'গাম্' পদটো বিশুদ্ধ কৰ্মপদ [অৰ্থাৎ কোনো কাৰ্যৰে সৈতে জড়িত নোহোৱা] বুলিব নোৱাৰি, কাৰণ ইয়াত 'গাম্' পদটো যে কৰ্ম হৈছে সি কেৱল 'আনয়ন' ক্ৰিয়া সম্বন্ধীয় কৰ্মহে, যিকোনো কৰ্ম নহয়। কিয়নো 'গাম্ আনয়' এই বাক্যৰ 'গাম্' পদৰ কৰ্মত্বৰে সৈতে 'গাং বধান' এই বাক্যৰ 'গাম্' পদৰ কৰ্মত্বৰ কোনো পাৰ্থক্য নাই জানো, যদিও এই দুয়োটা বাক্যতে 'গাম্' এইটো কৰ্মপদ হিচাপে ব্যৱহৃত হৈছে?

যদি ইয়াৰ ভিতৰত পাৰ্থক্য আছে তেন্তে ধৰি ল'ব লাগিব যে 'গাম্' এই পদটো বিভিন্ন বাক্যত অৰ্থাৎ 'গাম্ আনয়' আৰু 'গাং বধান'ত প্ৰযুক্ত হৈ বিভিন্ন অৰ্থৰ সূচনা কৰিছে। কাৰণ, ইয়াত 'গো' পদৰ বিশুদ্ধ কৰ্মকাৰক 'গাম্'ৰ যি সাধাৰণ অৰ্থ তাক পৰিত্যাগ কৰিছে। অৰ্থাৎ 'গাম্' এই পদটোৱে 'গাম্ আনয়' এই বাক্যটোত তাৰ সাধাৰণ অৰ্থতকৈ অতিৰিক্ত অৰ্থ অৰ্থাৎ 'আনয়ন' ক্ৰিয়াৰ কৰ্মত্ব হিচাপে প্ৰতিপাদিত হৈছে। গতিকে 'গাম্' এই পদটোৱে এটা অতিৰিক্ত অৰ্থ বহন কৰিছে। যি বৃত্তিৰদ্বাৰা এই অতিৰিক্ত অৰ্থ বাহিত হয় তাৰেই নাম তাৎপৰ্যবৃত্তি আৰু এই তাৎপৰ্য বৃত্তিটো উপস্থিত হয় বাক্যৰ আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু সন্নিধিৰ জৰিয়তে। যেনে, 'গাম্' শব্দৰ লগত থকা 'আনয়' আৰু 'বধান'ৰ মাজত থকা আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু সন্নিধিৰ মাজেদি।

ইয়াৰপৰা এইটো বুজা যায় যে শব্দবিলাকৰ এটা নিজস্ব চৰম অৰ্থ থাকে; সেই অৰ্থটো অভিধা বা লক্ষণা বৃত্তিৰে পোৱা যায়।

কিন্তু যেতিয়া সেই শব্দবোৰ বাক্যৰ অংশ বিশেষ হিচাপে ব্যৱহৃত হয়, তেতিয়া সিহঁতে সিহঁতৰ সেই চৰম অৰ্থ পৰিত্যাগ কৰি এটা পৰিবৰ্তিত বা সম্বন্ধঘটিত অৰ্থ বহন কৰি বাক্যবোৰৰ এটা সামূহিক অৰ্থ পৰিবহণ কৰে। সেই বাক্যত সেই অৰ্থ প্ৰকটিত কৰিবলৈ কোনো শব্দ নাথাকে। সেই বিশিষ্ট অৰ্থ সংসৰ্গমৰ্যাদাৰে প্ৰতিভাসিত হয়। গতিকে তাৎপৰ্যবৃত্তি বাক্যাৰ্থ-ঘটক, পদাৰ্থ-ঘটক নহয়। তাকেই কোৱা হৈছে:

> অভিহিতানাম্ অভিধয়া লক্ষণয়া বা পদোপস্থাপিতানাম্ অন্বয়বোধবাদিনাং প্ৰাচীননৈয়ায়িকানাং (মতম্)।

অন্বিতাভিধানবাদ:

অভিহিতান্বয়বাদী ভাট্টমীমাংসকসকলৰ প্ৰতিপক্ষ হিচাপে প্ৰাভাকৰ বা গুৰুমতানুসাৰী মীমাংসকসকলে অন্বিতাভিধানবাদৰ উত্থাপন কৰে। গুৰু প্ৰভাকৰ মীমাংসকাচাৰ্য কুমাৰিলভট্টৰ শিষ্য আছিল। এই সম্প্ৰদায়ৰ মীমাংসকসকলে কয় যে বাক্যৰ পদসমূহে সাধাৰণভাৱে কোনো অৰ্থ বহন নকৰে; কিন্তু বাক্যৰ অংশ হিচাপে এটা সংযুক্ত বা আনুষংগিক অৰ্থহে বহন কৰে (অন্বিতম্ অভিধানম্ ইতি বদন্তি যে তে অন্বিতাভিধানবাদিনঃ) অৰ্থাৎ যিসকলে কেৱল অন্বিত পদৰহে অভিধান স্বীকাৰ কৰে তেওঁলোকক অন্বিতাভিধানবাদী বোলে। ইয়াত অন্বয়ৰদ্বাৰা সমন্বিত পদাৰ্থৰ অভিধানৰ সিদ্ধান্ত স্বীকাৰ কৰা হয়। বাক্যৰ পদবিলাকে নিজস্ব কোনো সাধাৰণ অৰ্থ বহন নকৰে। কিন্তু বাক্যৰ অংশ হিচাপে আন পদেৰে সৈতে সংশ্লিষ্ট হৈ তাৰ সংযুক্ত অৰ্থহে প্ৰকাশ কৰে।

তেওঁলোকে তাৎপৰ্যবৃত্তি স্বীকাৰ নকৰে বৰং তেওঁলোকে কয়, তাৎপৰ্যবৃত্তিৰ সহায়েৰে শব্দৰ অৰ্থ জানিবলগীয়া হ'লে শব্দজ্ঞানৰ চিৰ প্ৰচলিত প্ৰথাৰ অৱসান ঘটে আৰু তেওঁলোকে কয় যে শব্দৰ কোনো এটা চৰম অৰ্থ থকা বুলি ভবাটো ভুল। শব্দৰ অৰ্থ চৰম

এয়া এটা সাঁথৰ মাত্ৰ। শব্দৰ যি কোনো অৰ্থই নহওক লাগিলে সেয়া কোনো বিশেষ ক্ৰিয়াৰে সৈতে অন্বিত হ'লেহে তাৰ অৰ্থ বুজা যায়। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে শব্দ ক্ৰিয়াৰে সৈতে অন্বিত হ'লে কাৰকৰ জ্ঞান হয় আৰু সেই কাৰকসম্বন্ধদ্বাৰা তাৰ অৰ্থৰ বোধ হয়। বাক্যই এটা ক্ৰিয়াৰেই সূচনা কৰে আৰু বাক্যৰ মাজেদিহে আমাৰ অৰ্থবোধ হয়। এইটো এটা ইতিপূৰ্বৰপৰা চলি অহা প্ৰথা।

অন্বিতাভিধানবাদীৰ মতে শব্দৰ অৰ্থ বৃদ্ধব্যৱহাৰৰপৰাহে বুজা যায়। অৰ্থাৎ তেওঁলোকে কয় গৰু শব্দৰ অৰ্থ শিশু দেৱদত্তই কিভাৱে প্ৰথমে জানিলে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত তেওঁলোকে কয়, বৃদ্ধব্যৱহাৰৰপৰা। ব্যৱহাৰেই শব্দ জ্ঞানৰ মূল ভেটি স্থাপন কৰে আৰু সেই ব্যৱহাৰদ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰা শব্দসমূহেই অভিধান আদিত স্থান পায় আৰু তাৰ মাধ্যমেৰে মানুহে পিছত শব্দৰ জ্ঞান লাভ কৰে। বৃদ্ধ ব্যৱহাৰৰ প্ৰয়োগটো এনে ধৰণৰ অৰ্থাৎ অন্বিতাভিধানবাদীৰ মতে শব্দৰ শক্তিগ্ৰহৰ প্ৰণালী এনেধৰণৰ।

যজ্ঞদত্তই বিষ্ণুদত্তক আদেশ দিলে গৰুটো আনা (গাম্ আনয়)। বিষ্ণুদত্তই গৰুটো আনিলে। তাৰ পিছত ক'লে, গৰুটো বান্ধা; বিষ্ণুদত্তই গৰুটো বান্ধিলে। শিশু দেৱদত্তই ওচৰত থাকি যজ্ঞদত্ত আৰু বিষ্ণুদত্তৰ ব্যৱহাৰ (যজ্ঞদত্তৰ কথা আৰু বিষ্ণুদত্তৰ কাৰ্য) মনোযোগেৰে লক্ষ্য কৰিলে। দেৱদত্তই ভালদৰে বুজি পালে যে একেটা সাস্নাদিমৎপদাৰ্থ বা জন্তুক লৈ দুটা কাৰ্য কৰা হৈছে—আনয়ন আৰু বন্ধন। অৰ্থাৎ দেৱদত্তই গৰুটো আনা আৰু গৰুটো বান্ধা, এই দুয়োটা বাক্যতে একেটা প্ৰাণীৰ (গৰুৰ) উদ্দেশ্য দুটা ক্ৰিয়া অনুষ্ঠিত হৈছে বা দুটা কাৰ্যৰ কৰ্ম হিচাপে উপস্থাপিত কৰা হৈছে। গতিকে দেৱদত্তই বুজিলে গৰু শব্দই কি পদাৰ্থক বুজাইছে আৰু আনা আৰু বান্ধা শব্দই কোন ক্ৰিয়াৰ জ্ঞান জন্মাইছে। গতিকে দেখা যায় যে আমাৰ দৈনন্দিন ব্যৱহাৰৰপৰা বিভিন্ন ক্ৰিয়াৰে অন্বিত হৈ গৰু আদি শব্দৰ জ্ঞান জন্মে। সেই কাৰণে শব্দৰ শক্তিগ্ৰহ তত্ত্ব

সম্বন্ধে এই ধৰণৰ ব্যৱহাৰকেই মুখ্য বুলি কোৱা হয়। বৃদ্ধসকলৰ এনে ধৰণৰ ক্ৰিয়াকলাপৰপৰা শিশুবিলাকে সমস্ত ভাষাৰ জ্ঞান লাভ কৰে। ইয়াৰপৰা এইটো স্পষ্ট হৈ উঠে যে এনে ধৰণৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেদিয়েই বালকসকলৰ শব্দৰ শক্তিগ্ৰহ বাক্যৰদ্বাৰা প্ৰতিপাদিত হয়। শেষত বাক্যগত শব্দৰ অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মে। বাক্যগত শব্দবোৰ নিৰপেক্ষ নহয়। কিন্তু সেইবোৰৰ ভিতৰত অন্বয়াংশৰ উপৰঞ্জন বিদ্যমান থাকে। ইয়াৰদ্বাৰা যি পদৰ জ্ঞান হয় সেইবোৰৰ ভিতৰত কাৰক পদ ক্ৰিয়াৰে অন্বিত হয় আৰু ক্ৰিয়া পদ হয় কাৰকৰদ্বাৰা উপৰঞ্জিত। এইদৰে কৰ্তৃত্ব কৰ্মত্ব আদি অন্বয়াংশ প্ৰতীতি গোচৰ হোৱা শব্দেৰে সৈতে সম্বন্ধিত হয়। এই মতৰ মতে অন্বয়বোধ অভিধাবৃত্তিৰদ্বাৰা হয়। গতিকে ইয়াৰ কাৰণে পৃথক তাৎপৰ্যবৃত্তি স্বীকাৰ কৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। এইটোৱেই হ'ল তেওঁলোকৰ অভিমত। কিয়নো যদি আমি ক্ৰিযাৰে সৈতে অন্বিত বা কাৰকসম্বন্ধেৰে শব্দৰ অৰ্থবোধ কৰিব পাৰোঁ তেন্তে শব্দবিলাকৰ এটা চৰম অৰ্থ থকা বুলি স্বীকাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজন কি? কোনো ক্ৰিয়াৰে সৈতে অন্বিত নোহোৱাকৈ গৰু এই শব্দটোৰ 'গাম্' কৰ্মকাৰকত্ব কি ভাবে প্ৰতিপাদিত হ'ব পাৰে? আমি শব্দৰ যিকোনো অৰ্থকেই বুজাব নোখোজোঁ, কিয়নো সি নিশ্চয় কোনো কাৰ্যৰে সৈতে জড়িত হ'ব লাগিব। যদি সেয়ে হয় তেন্তে তাৎপৰ্যবৃত্তি বুলি আন এবিধ অতিৰিক্ত বৃত্তি স্বীকাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজনেই বা কি? বাক্যাৰ্থৰ বাহিৰে পদাৰ্থবিলাকৰ আন কোনো বেলেগ অৰ্থ স্বীকাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই।[১] সেই দেখি অন্বিতাভিধানবাদীসকলক কোৱা হৈছে—

অন্বিতানামেব পদাৰ্থানামভিধানং শব্দৈঃ প্ৰতিপাদন ইতি যে বদন্তি তে অন্বিতাভিধানবাদিনঃ।

---

১. ক্ৰিয়াকাৰকয়োঃ প্ৰথমত এব অন্বয়বোধো জায়তে ততঃ শক্তিগ্ৰহঃ। কিং তাৎপৰ্যবৃত্তি স্বীকাৰেণ।

(সাহিত্যদৰ্পণ—ৰামচৰণ তৰ্কবাগীশ)

অভিহিতান্বয়বাদ আৰু অন্বিতাভিধানবাদৰ আলোচনা সমাপ্ত কৰাৰ পূৰ্বে আন এটা কথা উল্লেখ কৰাৰ প্ৰয়োজন।

মীমাংসক আৰু নৈয়ায়িকসকলৰ মতে এটা বাক্যৰ সম্পূৰ্ণ অৰ্থবোধ কি প্ৰকাৰে প্ৰকটিত হয়, সেই বিচাৰ লৈয়ে অভিহিতান্বয়বাদ আৰু অন্বিতাভিধানবাদৰ উৎপত্তি হয়। এটা বাক্যৰ গঠন প্ৰণালী লৈ লক্ষ্য কৰিলে এইটো সুস্পষ্ট হৈ উঠে যে সেই বাক্য, পদ সমষ্টিৰ সমন্বয় আৰু সিহঁতে পৰস্পৰে অন্বয়-সম্বন্ধিত হৈ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। যদি বাক্যৰ পদসমূহ অন্বয়-সমন্বিত নহয় নাইবা সিহঁতৰ অন্বয়বোধৰ অভাৱ হয়, তেতিয়া পদসমূহ বাক্যত অসংশ্লিষ্ট হৈ থাকিবলগীয়া হয় আৰু তেনে ক্ষেত্ৰত বাক্যটোৰ সম্পূৰ্ণ অৰ্থবোধ কদাপি সম্ভৱপৰ হ'ব নোৱাৰে। যেতিয়া আমি এটা বাক্য প্ৰয়োগ কৰোঁ; যেনে, গৰু, মানুহ, হাতী, ঘোঁৰা তেতিয়া সিহঁতৰ মাজত কোনো অন্বয়ৰ সম্বন্ধ নথকা হেতু, সিহঁতে কেৱল বাক্যত ওপৰে ওপৰে ওপঙি আছে। গতিকে অভিহিতান্বয়বাদী নাইবা অন্বিতাভিধানবাদী কোনোৱেই স্বীকাৰ নকৰে যে বিনা অন্বিত সম্বন্ধেৰে বাক্যৰ অৰ্থবোধ হ'ব পাৰে। উভয়ে স্বীকাৰ কৰে বাক্যৰ অৰ্থবোধ হ'বলৈ হ'লে বাক্যঘটিত পদসমূহৰ অন্বয়ৰ প্ৰয়োজন। উভয় পক্ষই বাক্য-জ্ঞানৰ কাৰণে অন্বয়ৰ আৱশ্যকতা স্বীকাৰ কৰে যদিও সেই অন্বয়-বোধৰ প্ৰক্ৰিয়া নাইবা কিভাৱে সেই অন্বয়-বোধ সংঘটিত হয় সেই সম্বন্ধে তেওঁলোকৰ মাজত মতানৈক্য সুন্দৰৰূপে পৰিস্ফুট।

ভাট্টমতানুসাৰী অভিহিতান্বয়বাদী মীমাংসকসকলে কয় যে বাক্যৰ পদসমূহৰ সংযোগৰ বলত অন্বয়াৰ্থৰ উৎপত্তি হয়; পদবোৰে নিজাকৈ যি অৰ্থ বহন কৰিবলৈ অসমৰ্থ সেই পদবোৰেই বাক্যত সন্নিবিষ্ট হৈ এটা অৰ্থ প্ৰকাশৰ যোগ্যতা লাভ কৰে। গতিকে তেওঁলোকে কয় এই যে অন্বয়াৰ্থ সি পদাৰ্থ নহয় আৰু সেইদেখি এই অন্বয়াৰ্থ পদৰ বাচ্যাৰ্থ বা লক্ষ্যাৰ্থও নহয়, ই বিশেষ সাজেৰে গঠিত এটা বিশেষ বপু। মম্মটভট্টই কয়:

আকাংক্ষা-যোগ্যতা-সন্নিধি-বশাদ্বক্ষ্যমাণস্বৰূপাণাং পদাৰ্থানাং সমন্বয়ে তাৎপৰ্যাৰ্থো বিশেষবপুৰপদাৰ্থোঽপি বাক্যাৰ্থঃ সমুল্লসতীত্যভিহিতান্বয়বাদিনাং মতম্।[1]

এওঁলোকে আন অৰ্থৰ উপৰিও তাৎপৰ্যাৰ্থ স্বীকাৰ কৰে আৰু এই কাৰণে তেওঁলোকক অভিহিতান্বয়বাদী বোলা হয়। তেওঁলোকৰ ধাৰণা এই যে পদবিলাকে বাক্যত যি অৰ্থ অভিহিত বা প্ৰতিপাদিত কৰে সেই অৰ্থসমূহৰ অন্বয়েই অভিহিতান্বয়বাদৰ মূল।[2] ইয়াৰদ্বাৰা এইটো সহজে প্ৰতীয়মান হয় যে তেওঁলোকৰ মতে বাক্যঘটিত পদসমূহৰ সংমিশ্ৰণতহে বাক্যৰ অৰ্থবোধ হয় তাৰ আগত নহয়।

ইয়াৰ বিপৰীতে অন্বিতাভিধানবাদী প্ৰাভাকৰ মীমাংসকসকলে কয় যে বাক্যত আমি যি অন্বয়াৰ্থৰ সন্ধান পাওঁ তাত নতুনত্ব বুলিবৰ একো নাই। কাৰণ, প্ৰত্যেক পদৰেই ক্ৰিয়াৰে সৈতে যি ধৰণে সম্বন্ধিত হয় ঠিক সেই ধৰণেই তাৰ অৰ্থ প্ৰতিপাদিত হয়। ইয়াত অন্বিত (অন্বয়ৰদ্বাৰা সমন্বিত) পদাৰ্থৰ অভিধানৰ সিদ্ধান্ত স্বীকাৰ কৰা হয়।[3] কিয়নো ভাষাৰ উৎপত্তিৰ বেলিকা আমি প্ৰত্যেক পদৰেই বাক্যৰ অংশ হিচাপেহে অৰ্থ গ্ৰহণ কৰোঁ। কিন্তু অকলে পদটোৰ নিজস্ব কোনো অৰ্থ গ্ৰহণ নকৰোঁ। অন্বিতাভিধানবাদীসকলে কয় তেনেহ'লে আমি কেনেকৈ ক'ব নোৱৰাকৈ থাকিব পাৰোঁ যে যেতিয়া আমি শব্দৰ অৰ্থ-জ্ঞান লাভ কৰোঁ সেয়া কেৱল ক্ৰিয়াৰে সৈতে অন্বিত নোহোৱাকৈ হ'ব পাৰে? শব্দ মাত্ৰৰে মুখ্য অৰ্থৰ মাজেদিয়েই অন্বিতাৰ্থ নিহিত হৈ থাকে। গতিকে বাক্যত সংশ্লিষ্ট

---

[1] কাব্যপ্ৰকাশ—২।১ বৃত্তি

[2] অভিহিতানাং পদাৰ্থানাং অৰ্থাভিধায়িনাং বা পদানামন্বয়ঃ ইতি যে বদন্তি তে অভিহিতান্বয়বাদিনঃ।

[3] অন্বিতানামেব পদাৰ্থানামভিধানং শব্দৈঃ প্ৰতিপাদন ইতি যে বদন্তি তে অন্বিতাভিধানবাদিনঃ।

হোৱা শব্দসমূহৰ অন্বয়ৰ মাজেদি আকৌ এটা নতুন তাৎপৰ্যাৰ্থ স্বীকাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। শব্দবিলাকে প্ৰাথমিক পৰ্যায়তেই অন্বয়ৰ বোধ সূচনা কৰে। সেই কাৰণে তেওঁলোকে কয় অন্বিতানামেৱ অভিধানম্ আৰু সেই কাৰণে তেওঁলোক অন্বিতাভিধানবাদী বুলি খ্যাত[1]। Prof. Dasguptaই কয়:

The process by which according to Prabhākara the meanings of words are acquired may be exemplified thus: a senior commands a junior to bring a cow and to bind a horse, and the child on noticing the action of the junior in obedience to the senior's commands comes to understand the meaning of "cow" and "horse". Thus according to him the meanings of words can only be known from words occuring in injunctive sentences; he deduces from this the conclusion that words must denote things only as related to the other factors of the injunction (anvitābhidhānavāda), and no word can be comprehended as having any denotation when taken apart from such a sentence. This doctrine holds that each word yields its meaning only as being generally related to other factors or only as a part of an injunctive sentence, thus the word gām, accusative case of go (cow) means that it is intended that something is to be done with the cow or the bovine genus, and it appears only as connected with a specific kind of action, viz, bringing in the sentence gām ānaya—bring the cow. Kumārila, however, thinks that words

---

অন্বিতস্য অৰ্থান্তৰসংবদ্ধস্য অৰ্থস্য অভিধানং প্ৰতিপাদনং শব্দেন ক্ৰিয়তে ইতি বাদিনঃ।

independently express separate meanings which are subsequently combined into a sentence expressing one connected idea (abhihitānvayavāda). Thus in 'gām ānaya' according to Kumārila gām means the bovine class in the accusative character and ānaya' independently means bring ; these two are then combined into the meaning "bring the cow". But on the former theory the word gām means that it is connected with same kind of action, and the particular, sentence only shows that the special kind of action is, as in the above sentence it appears as associated with bringing, but it cannot have any meaning separately by itself. This theory of Kumārila which is also the Nyāya theory is called abhihitānvayavāda.[1]

লক্ষ্যাৰ্থ (Implication)

শব্দৰ মুখ্যাৰ্থ বা আভিধানিক অৰ্থ সম্বন্ধে আলোচনা কৰা হৈছে। অভিধেয় অৰ্থ বা বাচ্যাৰ্থ উৎপন্ন হয় অভিধা শক্তিৰপৰা—সেই কথাও উল্লেখ কৰা হৈছে আৰু উল্লেখ কৰা হৈছে যে অভিধা শক্তিৰদ্বাৰা যাৰ বোধ জন্মে তাক মুখ্যাৰ্থ বোলা হয়। সম্প্ৰতি লক্ষ্যাৰ্থ আৰু শেষত পূৰ্বেই উল্লেখ কৰা ব্যঙ্গ্যাৰ্থৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

শব্দৰ অভিধেয় শক্তিৰদ্বাৰা মুখ্যাৰ্থৰ উপলব্ধিত বাধা জন্মিলে অৰ্থাৎ বাক্যাৰ্থত মুখ্যাৰ্থৰ অন্বয় অনুপপন্ন হ'লে যি শক্তিৰ সহায়েৰে অভিধেয় অৰ্থৰে সৈতে সম্বন্ধ-বিশিষ্ট প্ৰকৃত অৰ্থৰ জ্ঞান জন্মে, তাৰ নাম লক্ষণা শক্তি। লক্ষণাশক্তিৰদ্বাৰা যি অৰ্থৰ প্ৰতীতি

---

[1] S. N. Dasgupta—A History of Indian Philosophy. (Vol. I, pp. 396-97)

হয় তাক লক্ষ্যাৰ্থ বা লাক্ষণিক অৰ্থ বোলে। আনভাৱে ক'বলৈ গ'লে কিছুমান ঠাইত শব্দ বাচ্যাৰ্থত প্ৰযুক্ত নোহোৱাকৈ তাৰে সৈতে সংশ্লিষ্ট থকা আন অৰ্থত ব্যৱহৃত হয়; শব্দৰ এনে ধৰণৰ অৰ্থকেই লক্ষ্যাৰ্থ বোলে। শব্দৰ যি বৃত্তি বা শক্তিৰদ্বাৰা লক্ষ্যাৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মে তাক লক্ষণা (derivative power) বোলে। 'সাহিত্যদৰ্পণ'কাৰ বিশ্বনাথে লক্ষণাৰ লক্ষণ এইদৰে দিছে:

মুখ্যাৰ্থবাধে তদ্যুক্তো যয়ান্যোঽৰ্থঃ প্ৰতীয়তে।
ৰূঢ়েঃ প্ৰয়োজনাদ্বাসৌ লক্ষণা শক্তিৰৰ্পিতা ॥[1]

আগেয়ে কৈ অহা হৈছে অভিধা শক্তিৰদ্বাৰা যাৰ বোধ জন্মে তাক বাচ্যাৰ্থ বা মুখ্যাৰ্থ নাইবা শক্যাৰ্থ বোলে, যেতিয়া সেই মুখ্যাৰ্থৰ প্ৰতিবন্ধক বা বাধ হয় অৰ্থাৎ যেতিয়া বাক্যত মুখ্যাৰ্থৰ অন্বয় অনুপপন্ন হয়, তেতিয়া ৰূঢ়ি বা প্ৰসিদ্ধ-কাৰণ নাইবা কোনো বিশেষ প্ৰয়োজন সূচনা কৰিবলৈ, মুখ্যাৰ্থৰে সৈতে সংবদ্ধ বা যুক্ত আন অৰ্থৰ জ্ঞান, যি শক্তিৰদ্বাৰা জন্মে তাক লক্ষণা বোলে। এই শক্তি অৰ্পিত অৰ্থাৎ কল্পিত বা অমুখ্য। উপৰি উক্ত কাৰিকাত অৰ্পিতা শব্দৰ অৰ্থ কৰা হৈছে 'স্বাভাৱিকেতৰা' অথবা 'ঈশ্বৰানুদ্ভাৱিতা'। যিসকলে অভিধাক স্বাভাৱিক শক্তি বোলে, তেওঁলোকৰ মতে লক্ষণা স্বাভাৱিকেতৰা আৰু যিসকলে অভিধাক ঈশ্বৰোদ্ভাৱিত বোলে, তেওঁলোকৰ মতে লক্ষণা ঈশ্বৰানুদ্ভাৱিতা। ইয়াৰ তাৎপৰ্য এই যে লক্ষণা শক্তি কৃত্ৰিম, ই মনুষ্য কল্পিত বা উদ্ভাৱিত আৰু অভিধাৰ দৰে ই সিদ্ধ নহয়।

সংক্ষেপে ক'বলৈ গ'লে যাৰদ্বাৰা শব্দৰ অন্য অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মে তাক লক্ষণা বোলে (যয়া অন্যোঽৰ্থঃ প্ৰতীয়তে অসৌ লক্ষণা

---

[1] সাহিত্যদৰ্পণ—২।৫

(ক) মম্মটভট্টই 'কাব্যপ্ৰকাশ'ত লক্ষণাৰ নিৰূপণ কৰিছে:

মুখ্যাৰ্থবাধে তদ্‌যোগে ৰূঢ়িতোঽথ প্ৰয়োজনাৎ।
অন্যোঽৰ্থো লক্ষ্যতে যৎ সা লক্ষণাৰোপিতা ক্ৰিয়া ॥

শক্তিঃ)। শব্দৰ অন্য অৰ্থৰ প্ৰতীতি, তিনিটা অৱস্থাৰ মাজেদি হ'ব লাগিব। যেনে,

(১) মুখ্যাৰ্থবাধ অৰ্থাৎ বাচ্যাৰ্থক খটাব নোৱৰা (inapplicable of বাচ্যাৰ্থ)

(২) মুখ্যাৰ্থযোগ (তদ্‌যোগ) অৰ্থাৎ লক্ষ্যাৰ্থ বাচ্যাৰ্থৰে সৈতে সসংযুক্ত হ'ব লাগিব (শক্যাৰ্থসম্বন্ধঃ—some connection with বাচ্যাৰ্থ)

(৩) ৰূঢ় প্ৰয়োজনান্যতৰৰ—অৰ্থাৎ আকৌ দুটা কথাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হ'ব লাগিব; যেনে,

(ক) ৰূঢ় (convention) বা প্ৰসিদ্ধিৰ উপস্থিতি (existence of ৰূঢ়

(খ) প্ৰয়োজন (purpose) উদ্দেশ্য সাপেক্ষ (লাক্ষণিকৰ ব্যৱহাৰ)

এই তিনিটা অৱস্থাৰ যিকোনো এটাৰ অভাৱ হ'লেও লক্ষণাৰ আবিৰ্ভাৱ অসম্ভৱ। লক্ষণা বৃত্তিক সেই কাৰণে অৰ্পিতা বৃত্তি বোলা হৈছে। লক্ষ্যাৰ্থৰ অৰ্থ হ'ল—যিয়ে আন অৰ্থক অপেক্ষা কৰে তাকেই লক্ষ্যাৰ্থ বোলে (যঃ অন্যঃ অৰ্থঃ লক্ষ্যতে স লক্ষ্যাৰ্থঃ)। লক্ষণা বৃত্তিক অৰ্পিতা বুলি কৈ তাক অভিধাবৃত্তিৰপৰা পৃথক কৰা হৈছে। শব্দৰ অভিধা নিজস্ব বৃত্তি আৰু লক্ষণা অৰ্পিতা (derivative) বৃত্তি বা শক্তি। যেতিয়া বাক্যত প্ৰয়োগ কৰা কোনো শব্দৰ বাচ্যাৰ্থই বাক্যৰ আন পদেৰে সৈতে মিলিত হৈ তাৰ যথাযোগ্য অৰ্থ বহন কৰিবলৈ অপাৰগ হয় তেতিয়া তাৰ লক্ষ্যাৰ্থ বৃত্তি অৰ্পিত বা প্ৰয়োগ কৰা হয়। সেই অৰ্পিত বৃত্তিৰদ্বাৰা বাচ্যাৰ্থৰ অতিৰিক্ত আন এটা অৰ্থ আহি তাৰে সৈতে সংযুক্ত হয় আৰু সেই দৰে তাৰ অৰ্থ-বোধ হয়। এই অৰ্থ-বোধৰ মূলত ব্যৱহাৰ বা প্ৰসিদ্ধি নাইবা কোনো প্ৰয়োজন বা অভিসন্ধি অন্তৰ্নিহিত থাকে।

লক্ষণা ঘটক চাৰিটা কাৰণ বা অৱস্থাৰ ভিতৰত প্ৰথম দুটাৰ অৰ্থাৎ মুখ্য অৰ্থৰ বাধ আৰু মুখ্যাৰ্থৰে সৈতে লক্ষ্যাৰ্থৰ সম্বন্ধ সকলো ক্ষেত্ৰতে নিতান্ত আৱশ্যক আৰু বাকী ৰূঢ়ি বা প্ৰয়োজন এই দুটা কাৰণৰ ভিতৰত যি কোনো এটাৰ প্ৰয়োজন। সেই কাৰণে লক্ষণাৰ লক্ষণত বা শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰি সেইবোৰক পৃথক পৃথকভাৱে নিৰ্দেশ কৰা হৈছে।

উদাহৰণ স্বৰূপে 'কলিঙ্গঃ সাহসিকঃ'। ইয়াত কলিঙ্গ শব্দই এখন দেশৰ নামক বুজাইছে আৰু সাহসিক শব্দৰ অৰ্থ হ'ল সাহসী। কিন্তু সাহসিক শব্দৰ প্ৰয়োগ কেৱল প্ৰাণী মাত্ৰতহে প্ৰযোজ্য হ'ব পাৰে। জড় পদাৰ্থত হ'ব নোৱাৰে। সাহসিক শব্দেৰে সৈতে কলিঙ্গ শব্দৰ অভেদ সম্বন্ধ অসম্ভৱ। গতিকে সেই শব্দই নিজৰ মুখ্যাৰ্থ (দেশ) বাধিত হোৱা হেতু সংযোগ সম্বন্ধৰদ্বাৰা সেই দেশ সম্বন্ধী পুৰুষৰ বোধ লক্ষণাৰদ্বাৰা সুগম কৰি তুলিছে। গতিকে বুজা গ'ল এই বাক্যটোৰ কেৱল মাত্ৰ শব্দৰ আভিধানিক বা অভিধেয় অৰ্থ প্ৰয়োগ কৰিলে বাক্যৰ অৰ্থৰ উপলব্ধিত বাধা জন্মে। লক্ষণা শক্তিৰ প্ৰয়োগেৰে অভিধেয় অৰ্থৰে সৈতে সম্বন্ধযুক্ত আন এটা অৰ্থৰদ্বাৰাহে আমি এই বাক্যৰ এটা সুসংগত অৰ্থ পাবলৈ সক্ষম হ'ব পাৰোঁ। এই অৰ্থই লক্ষ্যাৰ্থ বা লাক্ষণিক অৰ্থ। কলিঙ্গ দেশ নিজে নিজে উদ্ধত হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ, স্থান অচেতন পদাৰ্থ কিন্তু সাহসিকত্ব প্ৰাণীৰ ধৰ্ম। গতিকে এই ক্ষেত্ৰত কলিঙ্গ শব্দৰ অভিধেয় বা বাচ্যাৰ্থ অনুপপন্ন বা বাধিত বা অচল হোৱা হেতু লক্ষণাশক্তিৰদ্বাৰা অৰ্থ কৰিব লাগিব কলিঙ্গদেশবাসী। গতিকে কলিঙ্গ শব্দটোৱে ইয়াত মুখ্য বা বাচ্য অৰ্থ পৰিত্যাগ কৰি কলিঙ্গ দেশেৰে সৈতে জড়িত হৈ থকা সেই দেশৰ দেশবাসীক বুজাইছে। এইটোৱেই শব্দটোৰ লক্ষ্যাৰ্থ, ই অভিধেয় বা মুখ্যাৰ্থ কলিঙ্গেৰে সৈতে সম্বন্ধযুক্ত (মুখ্যাৰ্থ সম্বন্ধ)। গতিকে লক্ষণাশক্তিক কোৱা হৈছে অৰ্পিত অৰ্থাৎ কল্পিত (superimposed) শক্তি বা অমুখ্য শক্তি

আৰু ইয়াক স্বাভাৱিকত্বকৈ ইতৰ অৰ্থাৎ অস্বাভাৱিক বোলা হৈছে।

সম্প্ৰতি আমি আন এটা উদাহৰণলৈ আহোঁ ‘গঙ্গায়াং ঘোষঃ’—গঙ্গাত গোৱালৰ গাঁৱ। ইয়াত গঙ্গা শব্দৰ মুখ্যাৰ্থ বা বাচ্যাৰ্থ হ’ল জলপ্ৰবাহ। জলপ্ৰবাহৰ ওপৰত গাঁৱৰ আস্তানা বা অৱস্থিতি অসম্ভৱ। গতিকে গঙ্গা শব্দই জলপ্ৰবাহ ৰূপ মুখ্য অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ব্যৰ্থ হ’ল অৰ্থাৎ মুখ্যাৰ্থৰ বাধ হ’ল কাৰণ, গঙ্গা (জল প্ৰবাহ)ৰ ওপৰত গোৱালৰ বাসস্থান অসম্ভৱ। এই অসম্ভৱতাই আমাক গঙ্গা প্ৰবাহৰ সলনি গঙ্গাৰ নিচেই সন্নিকটস্থ দাঁতিৰ কথা ভাবিবলৈ বাধ্য কৰাইছে। গতিকে দেখা গ’ল ইয়াতো তদ্‌যোগে (মুখ্যাৰ্থযোগে) অৰ্থাৎ গঙ্গাৰ প্ৰবাহৰ লগত জড়িত সমীপৰ দাঁতিৰ কথাকেই সূচিত কৰি তুলিছে। এইখিনিতে আমি এটা কথা স্মৰণ ৰখা উচিত যে মুখ্যাৰ্থৰে সৈতে সম্বন্ধ নথকা অৰ্থৰ উপস্থিতি যদি মানি লোৱা হয়, তেতিয়া গঙ্গা শব্দৰ ঠাইত যমুনাৰ দাঁতিৰ উপস্থিতিৰ উত্থাপন কৰিলে আপত্তিৰ জানো কোনো কাৰণ থাকিব পাৰে? গতিকে স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে মুখ্যাৰ্থৰে সৈতে লক্ষ্যাৰ্থৰ সম্বন্ধৰ জ্ঞান লক্ষণাৰ অন্যতম কাৰণ।

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা উদাহৰণৰ কলিঙ্গ শব্দৰপৰা কলিঙ্গ দেশবাসী আৰু বৰ্ত্তমান উদাহণৰৰপৰা গঙ্গা শব্দৰপৰা গঙ্গাৰ তীৰস্থ ভূমিৰ জ্ঞান যি শক্তিৰদ্বাৰা লাভ কৰা হ’ল সেই অৰ্পিত শক্তিৰেই নাম লক্ষণা।

লক্ষণাক অৰ্পিত শক্তি বোলা হৈছে। শব্দৰ অভিধা শক্তিক অৱলম্বন কৰি সেই অৰ্পিত শব্দৰ অৰ্থ দুই ধৰণে কৰা হৈছে (১) যি স্বাভাৱিকত্বকৈ আন বা ইতৰ (স্বাভাৱিকেতৰা) সেয়ে অৰ্পিত (২) নাইবা ঈশ্বৰদ্বাৰা অনুদ্‌ভাৱিত (ঈশ্বৰানুদ্ভাৱিতা) অৰ্থাৎ মানুহৰ ইচ্ছাৰে গঠিত।

আমি ইমান সময়ে লক্ষণাৰ দুটা অৱস্থাৰ কথা আলোচনা কৰিছোঁ; কিন্তু ৰূঢ় নাইবা প্ৰয়োজন এই দুটাৰ যি কোনো এটাৰ

যে লক্ষ্যাৰ্থক বুজাবলৈ প্ৰয়োজন আছে সেই বিষয়ে কোৱা হোৱা নাই। এই দুটা কথাৰ উল্লেখ কৰাৰ লগে লগে আমি পূৰ্বৰ কথাৰ পুনৰাবৃত্তি কৰিব খুজিছোঁ।

আমি আগেয়ে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে তিনিটা অৱস্থা বা চৰ্তৰ মাজেদি লক্ষণাৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। যেনে, (১) মুখ্যাৰ্থ বাধ (২) তদ্‌যোগ আৰু (৩) ৰূঢ়ি প্ৰয়োজনান্ততৰৰ। এতিয়া এই তিনি বিধ অৱস্থা উল্লিখিত উদাহৰণ দুটাত কিভাৱে প্ৰতিপাদিত হৈছে তাক বহলাই ব্যাখ্যা কৰিলে বিষয়টো পৰিষ্কাৰ হ'ব বুলি অনুমান কৰিব পৰা যায়।

প্ৰথম চৰ্ত: শব্দ এটা যে লাক্ষণিক, তাক বুজিবলৈ প্ৰথম চৰ্ত হ'ল—মুখ্যাৰ্থ বাধ—অৰ্থাৎ মুখ্যাৰ্থ বা বাচাৰ্থৰ সংকেতিত অৰ্থৰ বাধ বা অনুপপত্তি বা অনৌচিত্য (impropriety) বুজাব লাগিব। মুখ্যাৰ্থ বা আভিধানিক অৰ্থৰ বাধ বা অনুপপত্তি প্ৰত্যাক্ষাদি প্ৰমাণৰ অভাৱেৰে উৎপন্ন হ'ব লাগিব। যেনে, 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ' ইয়াৰ গঙ্গা শব্দৰ অভিধা অৰ্থ 'জলপ্ৰবাহ'। ই প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণৰদ্বাৰা পৰাহত, কিয়নো গঙ্গাত গোৱালৰ গাঁৱৰ অধিকৰণতা অনুপপন্ন। গতিকে বাক্য জ্ঞানৰ দ্বিতীয় উপায়—যোগ্যতাৰ (অৰ্থাৎ আকাঙ্ক্ষা, যোগ্যতা আৰু সন্নিধ) ইয়াত অভাৱ পৰিলক্ষিত, কিয়নো জল প্ৰবাহত গাঁৱৰ অৱস্থিতি প্ৰমাণৰ অতীত। সেইদৰে কলিঙ্গৰ আভিধানিক অৰ্থ দেশ-বিশেষৰ লগত সাহসী এই অৰ্থও অনুপপন্ন। কলিঙ্গ শব্দটোৱে যে কলিঙ্গবাসীক বুজাইছে সেইটো ব্যৱহাৰৰপৰা লব্ধ। এখন দেশৰ দেশবাসীক বুজাবলৈ দেশখনৰদ্বাৰা নিৰ্দেশ কৰাটো এটা লোক-প্ৰসিদ্ধ কথা। যেনে, পাঞ্জাব বৰ প্ৰবিশ্ৰমী অৰ্থাৎ পাঞ্জাববাসী লোকসকল বৰ প্ৰবিশ্ৰমী।

মুখ্যাৰ্থ বাধৰ বেলিকা আন এটা লক্ষ্য কৰিবলগীয়া কথা এই যে এই বাধ প্ৰমাণ পৰাহত নাইবা বক্তাৰ তাৎপৰ্য বিষয় হ'ব লাগিব। অৱশ্যে প্ৰমাণপৰাহতক বক্তাৰ তাৎপৰ্য বিষয়ৰে অন্তৰ্গত

বুলি ক'ব পাৰি। 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ' বুলি যেতিয়া বক্তাই প্ৰয়োগ কৰে, তেতিয়া অৱশ্যেই তেওঁ প্ৰবাহৰূপ গঙ্গা শব্দৰ মুখ্যাৰ্থক বাধিত কৰি যে সমীপত থকা তীৰভূমিক লক্ষ্য কৰিছে তাৰ উদ্দেশ্য সেই ঠাইত চিৰবিৰাজমান শৈত্য আৰু পাৱনত্ব বা শীতত্বা আৰু পবিত্ৰতা বুজাবলৈকেহে। বক্তাৰ যদি তেনেকুৱা অভিপ্ৰায় নাথাকিলহেঁতেন, তেতিয়া তেওঁ 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ' ইয়াৰ পৰিবৰ্তে 'গঙ্গাতটে ঘোষঃ' বুলি উল্লেখ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। শীতলতা আৰু পাৱনতা প্ৰচুৰ পৰিমাণে গঙ্গাতহে থাকে, তীৰত নাথাকে। যদি গঙ্গাৰ তীৰত গোৱালৰ গাঁৱ বুলি উল্লেখ কৰা হ'লহেঁতেন, তেতিয়া গাঁৱখনৰ ওপৰত বিৰাজিত শীতলতা বা পাৱনতাৰ ধাৰণা কৰিব পৰা নগ'লহেঁতেন। গতিকে 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ' বুলি ব্যক্ত কৰাৰ লগে লগে আমাক উন্মুকিয়াই দিয়ে যে এই কথাৰ অভিপ্ৰায় এই যে গাঁৱখন এনে এটা পৰিস্থিতিত অৱস্থিত যে তাত সদায় শীতলতা আৰু পাৱনতা বিৰাজমান, যি গুণাৱলী গঙ্গাত নিত্য বৰ্তমান। এই উক্তিৰদ্বাৰা আমি ইয়াকেই বুজোঁ যে এই গাঁৱখন গঙ্গাৰ তীৰৰ কোনো এক শীতত্ব আৰু পাৱনত্ববিশিষ্ট ভূমিত পৰিবেষ্টিত। 'গঙ্গাতটে ঘোষঃ' বুলি ক'লে আমি কদাপি এই ধাৰণাটো কৰিব নোৱাৰিলোঁহেঁতেন।

লক্ষণাৰ দ্বিতীয় চৰ্ত তদ্যোগ অৰ্থাৎ—মুখ্যাৰ্থেৰে সৈতে লক্ষণাৰ যোগ বা সম্বন্ধই তদ্যোগ। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে লক্ষ্যাৰ্থেৰে সৈতে মুখ্যাৰ্থৰ যোগ বা সম্বন্ধকে তদ্যোগ বোলা হৈছে। ইয়াৰ তাৎপৰ্য এই যে লক্ষ্যাৰ্থেৰে সৈতে মুখ্যাৰ্থৰ কিবা প্ৰকাৰে হ'লেও সম্বন্ধ থাকিব লাগিব। যদি এই নিয়ম বা চুক্তি নাথাকে তেনেহ'লে মুখ্যাৰ্থৰ লগত কোনো ধৰণৰ সম্বন্ধ নথকা যি কোনোৰ লগতে, মুখ্যাৰ্থ বাধিত হ'লে অন্বয় হ'ব পাৰিব। উদাহৰণস্বৰূপে আমি যেতিয়া কলিঙ্গ শব্দৰ লক্ষ্যাৰ্থ কলিঙ্গদেশবাসীক বুজোঁ, তেতিয়া এই দ্বিতীয় নিয়ম বা চুক্তি মনা হৈছে কাৰণ, কলিঙ্গ আৰু কলিঙ্গদেশবাসীৰ লগত আশ্ৰয় আৰু আশ্ৰয়ী সম্বন্ধ বিদ্যমান আছে।

গতিকে লক্ষণাৰ দ্বিতীয় চৰ্তই বাধ্য কৰায় যে মুখ্যাৰ্থৰে সৈতে লক্ষ্যাৰ্থ কিবা প্ৰকাৰে হ'লেও সম্বন্ধ থাকিবই লাগিব।

লক্ষণাৰ তৃতীয় চৰ্ত হ'ল—ৰূঢ়ি প্ৰয়োজনান্যতৰত্ব অৰ্থাৎ লক্ষণা ৰূঢ়ি (established usage) নাইবা প্ৰয়োজনৰপৰা (purpose or motive) উদ্ভাৱিত হ'ব লাগিব। এই চৰ্তৰ তাৎপৰ্য এই যে শব্দৰ যি স্বাভাৱিক অৰ্থ তাকেই আভিধানিক বোলা হয়; এই কথা আমি আগেয়ে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। লক্ষণাই শব্দৰ এই আভিধানিক বা স্বাভাৱিক অৰ্থতকৈ আন এটা অৰ্থ সূচনা কৰিব বিচাৰে। সেই কাৰণে কিছুমান দাৰ্শনিকে বিশেষকৈ মীমাংসক ভট্টকুমাৰিলে মন্তব্য কৰিছে—'অগত্যা লক্ষণা-বৃত্তিঃ'। গতিকে যি স্থলত লক্ষণাবৃত্তি স্বীকাৰ কৰা হয় তাত কিছুমান বিশেষ যুক্তি থাকিব লাগিব। গতিকে কোৱা হৈছে যে লক্ষণা কিছুমান উদ্দেশ্য লৈহে প্ৰৱৰ্ত্তিত হয়; বিনা প্ৰয়োজনে ইয়াৰ প্ৰৱৰ্ত্তন হ'ব নোৱাৰে। গতিকে প্ৰয়োজনৱতী লক্ষণাৰ বিষয়ে চোৱা যাওক। 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ' অৰ্থাৎ 'গঙ্গা প্ৰৱাহত ঘোষঃ' এইটো এটা প্ৰয়োজনৱতী লক্ষণাৰ উদাহৰণ, য'ত গঙ্গা শব্দৰ অৰ্থ কৰা হৈছে 'গঙ্গাতটে' (গঙ্গাৰ তীৰত)। এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল আমি 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ'অৰ পৰিবৰ্ত্তে কি কাৰণত আমি 'গঙ্গাতটে ঘোষঃ' বুলি নকওঁ? তাৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে গঙ্গাৰ যি জলপ্ৰবাহ সেয়া শীতলতা, পাৱনতা আদি বিবিধ গুণেৰে গুণান্বিত এয়া সৰ্বজনবিদিত। যেতিয়া আমি 'গঙ্গাতটে ঘোষঃ'অৰ পৰিবৰ্ত্তে 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ' বুলি কওঁ, তেতিয়া আমাৰ মনৰ অভিপ্ৰায় বা একমাত্ৰ উদ্দেশ্য এই যে গঙ্গাৰ দাঁতিত থকা গাঁৱখনৰ শীতলতা আৰু পাৱনতা যে অত্যধিক পৰিমাণে বিৰাজমান তাকেই বুজোৱাৰ উদ্দেশ্যে। অৱশ্যে প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে যে 'গঙ্গাতটে' বুলি ক'লেও জানো গাঁৱখনৰ শীতলতা আৰু পাৱনতা বুজাব নোৱাৰিলেহেঁতেন? উত্তৰত ক'ব লাগিব, অৱশ্যে পাৰি তথাপি গাঁৱখনত নিত্য বিৰাজিত শীতলতা আৰু পাৱনতাৰ আতিশয্য বুজাবৰ উদ্দেশ্যেৰেহে 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ'

প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। গতিকে গাঁৱখনত শীতলতা আৰু পাৱনতা আদি গুণাৱলী অধিকভাৱে গাঁৱখনত বিৰাজ কৰা অৰ্থ প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ লক্ষণাৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

গতিকে বুজিব লাগিব যে ভাষাত যেতিয়া লক্ষণাৰ প্ৰয়োগ হৈছিল সেয়া কোনো এটা অভিপ্ৰায় বা প্ৰয়োজনৰ বাবেহে কৰা হৈছিল। কিন্তু কালৰ ক্ৰম বিৱৰ্ত্তনৰ লগত দেখা গ'ল যে কিছুমান শব্দৰ ক্ষেত্ৰত এই লক্ষণাৰ প্ৰথম উদ্দেশ্য নাইকিয়া হ'ল, আনকি তাক পাহৰি যোৱাৰ নিচিনা হ'ল। তথাপি কিন্তু ভাষাত সেই লাক্ষণিক অৰ্থ প্ৰচলিত হৈয়ে থাকিল। এই বিনা প্ৰয়োজনে প্ৰচলিত হৈ থকা লক্ষণাই ভাষাত ৰূঢ়িমূলা (established practice or usage) লক্ষণা বুলি সমৰ্থন লাভ কৰিলে। প্ৰয়োজন ব্যতিৰেকেও লক্ষণাৰ অৰ্থাৎ ৰূঢ়িমূলা লক্ষণাৰ প্ৰয়োগ যে লোক ব্যৱহাৰত প্ৰচলিত হৈ থাকিল তাৰ উদাহৰণ দিয়া হ'ল 'কলিঙ্গঃ সাহসিকঃ'। বিশ্বনাথে 'সাহিত্যদৰ্পণ'ত ৰূঢ়িলক্ষণা সম্বন্ধে মন্তব্য কৰিছে—পূৰ্বত্ৰ প্ৰয়োজনাভাৱাৎ ৰূঢ়িৰেৱ।[1]

এই বিষয়ে আলোচনা ইয়াতেই সামৰা হ'ল কাৰণ, লক্ষণাৰ বিশদ আলোচনা কৰিবলৈ হ'লে এখন বিশেষ পুস্তিকাৰ প্ৰয়োজন। অৱশ্যে এই প্ৰসংগত আন এটা প্ৰয়োজনীয় কথা উল্লেখ নকৰিলে বিষয়টো আধৰুৱা হৈ থাকিব। গতিকে উল্লেখ কৰা হ'ল।

---

[1] 'কলিঙ্গঃ সাহসিকঃ' ইত্যাদৌ কলিঙ্গাদিশব্দো দেশবিশেষাদিৰূপে স্বাৰ্থেঽসংভৱন্ যয়া শব্দশক্ত্যা স্বসংযুক্তান্ পুৰুষাদীন্ প্ৰত্যায়য়তি, যয়া চ 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ' ইত্যাদৌ গঙ্গাদিশব্দো জলময়াদিৰূপাৰ্থৱাচকত্বাৎ প্ৰকৃতেঽসম্ভৱন্ স্বস্যসামীপ্যাদিসংবন্ধসংবন্ধিনং তটাদিং বোধয়তি, সা শব্দস্যাৰ্পিতা স্বাভাৱিকেতৰা ঈশ্বৰানুদ্ভাৱিতা বা শক্তিৰ্লক্ষণা নাম। পূৰ্বত্ৰ হেতু ৰূঢ়িঃ প্ৰসিদ্ধিৰেৱ। উত্তৰত্ৰ 'গঙ্গাতটে ঘোষঃ' ইতি প্ৰতিপাদনাদলভ্যস্য শীতত্বপাৱনত্বাতিশয়স্য বোধনৰূপং প্ৰয়োজনম্। হেতুং বিনাপি যস্য কস্যচিৎ সম্বন্ধিনো লক্ষণেঽতিপ্ৰসঙ্গঃ স্যাদিত্যুক্তম্ —'ৰূঢ়েঃ প্ৰয়োজনাদ্বাপি' ইতি।

(সাহিত্যদৰ্পণ—২।৫ বৃত্তি)

লক্ষণা তিনি প্ৰকাৰৰ ; যেনে, জহৎস্বাৰ্থা, অজহৎস্বাৰ্থা আৰু জহদজহৎস্বাৰ্থা অৰ্থাৎ জহৎ আৰু অজহৎ মিশ্ৰিত।

যি ঠাইত বাক্যাৰ্থৰ অনুপপত্তি হোৱা হেতু মুখ্যাৰ্থক পৰিত্যাগ কৰি অন্য অৰ্থ পৰিকল্পিত হয়, সেই ঠাইতেই জহৎস্বাৰ্থা লক্ষণা হয় ; যেনে, পূৰ্বোদ্ধৃত উদাহৰণ 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ' (গঙ্গাত গোৱালৰ গাঁৱ) এই ঠাইত জলপ্ৰবাহৰূপ গঙ্গাত গোৱালৰ বাস অসম্ভৱ হোৱা হেতু গঙ্গা শব্দৰ গঙ্গাতীৰৰ অৰ্থ কল্পনা কৰিব লগা হৈছে। কিন্তু এই ঠাইত গঙ্গা শব্দৰ জলপ্ৰবাহৰূপ মুখ্যাৰ্থ পৰিত্যাগ কৰি তীৰৰূপ অৰ্থ পৰিগ্ৰহ কৰা হৈছে। গতিকে এই স্থলত জহৎস্বাৰ্থা লক্ষণাৰ উৎপত্তি হৈছে। ত্যাগ অৰ্থত জহৎ শব্দৰ প্ৰয়োগ হয়। গঙ্গাৰ নিজ অৰ্থ জলপ্ৰবাহক ত্যাগ কৰি গঙ্গাতীৰত লক্ষ্যাৰ্থৰ প্ৰয়োগ নিৰূপিত কৰা হৈছে।

যি ঠাইত বাক্যৰ তাৎপৰ্যৰ অনুপপত্তি হোৱা হেতু তাৰ অন্তৰ্গত সমুদায় শব্দৰ মুখ্যাৰ্থ পৰিত্যাগ নকৰাকৈ আন অৰ্থ স্বীকাৰ কৰা হয়, সেই ঠাইত অজহৎস্বাৰ্থা লক্ষণা হয় ; যেনে, 'শোনোঽয়ং ধাৱতি,' অৰ্থাৎ ৰক্তবৰ্ণ ধাৱিত হৈছে। এই ঠাইত ৰক্তবৰ্ণৰ গমন অসম্ভৱ গতিকে ৰক্তবৰ্ণ শব্দৰ অৰ্থ অশ্ব কৰিব লাগিব। ইয়াত দেখা গৈছে যে ৰক্তবৰ্ণৰূপ প্ৰকৃত অৰ্থ পৰিত্যক্ত হোৱা নাই অথচ ৰক্তবৰ্ণবিশিষ্ট অশ্ব এই ধৰণৰ অৰ্থ কৰা হৈছে গতিকে এই লক্ষণাক অজহৎস্বাৰ্থা লক্ষণা বোলা হয়। কাৰণ ইয়াত স্বাৰ্থ (মুখ্যাৰ্থ) পৰিত্যাগ কৰা হোৱা নাই।

আকৌ যি ঠাইত মুখ্যাৰ্থৰ এক অংশৰ পৰিত্যাগ কৰি আন এক অংশৰ অৰ্থ বলবৎ থাকে, সেই ঠাইত জহৎ অজহৎ (partial indication) উভয় মিশ্ৰিত লক্ষণা হয় আৰু তাকেই তৃতীয় ভাগলক্ষণা বোলে। যেনে, 'সোঽয়ং দেৱদত্তঃ' (এই সেই দেৱদত্ত) অৰ্থাৎ যাক আগতে বা পূৰ্বকালত দেখা গৈছিল তেৱেঁই এওঁ। ইয়াত 'সঃ' শব্দই সেই কালবিশিষ্ট দেৱদত্ত (তৎকালিনো দেৱদত্তঃ) আৰু 'অয়ম্'

শব্দই এই কালবিশিষ্ট (এতৎকালিনো দেৱদত্তঃ) দেৱদত্তক বুজাইছে। ইয়াত দুই দেৱদত্তৰ সমতা বা একত্ব বুজাবলৈ দুই দেৱদত্তৰ বিশেষণ পদ সেই কালবিশিষ্ট আৰু এই কালবিশিষ্ট 'সঃ' আৰু 'অয়ম'ৰ মুখ্য অৰ্থ পৰিত্যক্ত হৈছে। অৰ্থাৎ দেৱদত্তৰ একত্ব বুজাবলৈ দুই বিশেষণ-পদক তৎকালিন আৰু এতৎকালিন উভয়কে পৰিত্যাগ কৰা হৈছে। আকৌ 'তত্ত্বমসি' এই বাক্যত 'তৎ' শব্দই নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মক বুজাইছে আৰু 'ত্বম্' শব্দই সগুণ জীৱক বুজাইছে গতিকে ইয়াত ব্ৰহ্মৰ নিৰ্গুণত্ব আৰু সগুণত্ব ধৰ্মক বাদ দিলে উভয়ৰে সমত্ব বা একত্ব প্ৰতিপাদিত হয়। ইয়াকে ভাগ লক্ষণা বোলে। 'সোঽয়ং দেৱদত্তঃ' এই ঠাইত বিৰুদ্ধাংশ সেই কালবিশিষ্টৰূপ দেৱদও অৰ্থ পৰিত্যাগ কৰি দেৱদত্তৰূপ অৰ্থত বাক্যাৰ্থৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছে। গতিকে দেখা গ'ল বাক্যাৰ্থৰ কোনো অংশৰ পৰিবৰ্জন আৰু কোনো অংশৰ অপৰিবৰ্জন হৈছে— বিৰুদ্ধাংশ সেই কালবিশিষ্টৰূপ অৰ্থৰ পৰিত্যাগ আৰু অবিৰুদ্ধাংশ দেৱদত্ত অৰ্থৰ স্বীকাৰ কৰা হৈছে গতিকে ভাগলক্ষণাৰদ্বাৰা ইয়াৰ অৰ্থৰ উপপত্তি হৈছে। সেই কালবিশিষ্টত্ব আৰু এই কালবিশিষ্টত্ব ইহঁত বিৰুদ্ধাংশ কাৰণ, সেই কাল আৰু এই কাল একে সময়তে সম্ভাৱিত হ'ব নোৱাৰে। এনে ধৰণে স্থলবিশেষত বহুবিধ লক্ষণাৰ আৱিৰ্ভাৱ হয়। আমাৰ কাৰণে সেইবোৰৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।

ব্যঙ্গ্যাৰ্থ (Suggested sense)

শব্দৰ অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিৰ বিষয়ে সাধাৰণভাৱে আলোচনা কৰা হ'ল। এতিয়া আমি শব্দৰ তৃতীয় বৃত্তি বা শক্তি ব্যঞ্জনালৈ আহোঁ। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে ইতিপূৰ্বে বাচ্যাৰ্থ আৰু লক্ষ্যাৰ্থ সম্বন্ধে আলোচনা কৰা হৈছে, এতিয়া ব্যঙ্গ্যাৰ্থ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা যাওক।

এইখিনিতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব যে অভিধা আৰু লক্ষণা বৃত্তি সম্বন্ধে কোনো সম্প্ৰদায়ৰে মাজত কোনো মতভেদ

নাই। দাৰ্শনিক আৰু অলংকাৰিক সকলোৱে সৰ্বসম্মতিক্ৰমে শব্দৰ এই বৃত্তিদ্বয়ক স্বীকাৰ কৰে আৰু কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত তাৎপৰ্য-বৃত্তিকো স্বীকাৰ কৰে। বৈয়াকৰণসকলেই সৰ্বপ্ৰথম শব্দৰ স্ফোটবাদ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাৰ সময়ত কৌশলিকভাৱে ব্যঞ্জনাবৃত্তিক স্বীকাৰ কৰে বুলি ধ্বনিবাদী আলংকাৰিকসকলে ক'ব খোজে, কাৰণ বৈয়াকৰণ-সকলে স্ফোটক বৰ্ণাভিব্যঙ্গ্য বুলি অভিহিত কৰে। কিন্তু প্ৰাচীন বৈয়াকৰণসকলে স্ফোটবাদ স্বীকাৰ কৰে যদিও ব্যঞ্জনাক এটা স্বকীয়া বৃত্তি হিছাপে স্বীকাৰ নকৰে।

ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাত ব্যঞ্জনাবৃত্তিৰ আবিষ্কাৰক আলংকাৰিক-সকলেই। অলংকাৰ সাহিত্যত ধ্বনিবাদৰ ভেটি স্থাপন-কৰ্তা ধ্বনি-কাৰৰ (নৱম শতাব্দী) দিনতে ব্যঞ্জনা বৃত্তিৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। শেষত 'ধ্বন্যালোক'ৰ গ্ৰন্থকাৰ আলংকাৰিক আনন্দবৰ্ধনে দৃঢ়ভাৱে ক'বলৈ ধৰিলে যে ধ্বনিয়েই কাব্যৰ আত্মা আৰু সেই ধ্বনিক বুজাবলৈ ব্যঞ্জনাৰ প্ৰয়োজন। আনন্দবৰ্ধনেই ধ্বনিবাদৰ সুদৃঢ় ভেটি স্থাপন কৰিছে। গতিকে আনন্দবৰ্ধনৰ মতে ব্যঞ্জনা বৃত্তিৰ প্ৰয়োজন নিতান্ত আৱশ্যক। অৱশ্যে যিসকল আলংকাৰিকে ধ্বনিবাদ স্বীকাৰ নকৰে তেওঁলোকে ব্যঞ্জনাকো এটা স্বকীয়া বৃত্তি বুলি স্বীকাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ নকৰে। 'হৃদয়দৰ্পণ'ৰ গ্ৰন্থকৰ্তা ভট্টনায়ক আৰু 'বক্ৰোক্তিজীৱিতকাৰ'ৰ গ্ৰন্থকৰ্তা কুন্তক এই আলংকাৰিক-সকলে ধ্বনিক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ নকৰে। গতিকে তেওঁ-লোকৰ মতে ব্যঞ্জনা বৃত্তি স্বীকাৰ কৰাৰ কোনো প্ৰশ্নই নুঠে।

ধ্বনিবাদৰ আটাইতকৈ শক্তিশালী প্ৰতিপক্ষ হ'ল আলংকাৰিক 'ব্যক্তিবিবেক'ৰ গ্ৰন্থকৰ্তা মহিমভট্ট। তেওঁৰ মতে ব্যঙ্গ্যাৰ্থৰ ধাৰণা কৰিবলৈ হ'লে অনুমানেই যথেষ্ট। অনুমানৰ বাহিৰে আন একোৰেই প্ৰয়োজন নাই।

সৰ্বসাধাৰণ মীমাংসক আৰু নৈয়ায়িকসকলে ব্যঞ্জনাক এটা অতিৰিক্ত বৃত্তি বুলি স্বীকাৰ নকৰে। অৱশ্যে মীমাংসকসকলৰ

ব্যঙ্গ্যাৰ্থৰ প্ৰতি সহানুভূতি আছে যদিও তেওঁলোকে ব্যঞ্জনা বুলি শব্দৰ তৃতীয় বৃত্তি স্বীকাৰ নকৰে। তেওঁলোকে অভিধা বা লক্ষণা বা অনুমানৰ জৰিয়তে ব্যঙ্গ্যাৰ্থৰ বক্তব্য প্ৰতিপাদন কৰা বুলি অনুমান কৰে।

কিছুমান নৈয়ায়িকে আকৌ তাৎপৰ্যবৃত্তিৰ মাধ্যমেৰে ব্যঙ্গ্যাৰ্থৰ প্ৰতীতি হোৱা বুলি স্বীকাৰ কৰে। পুনশ্চ আন কিছুমান নৈয়ায়িকে ব্যঙ্গ্যাৰ্থক শব্দৰ অভিধা আৰু লক্ষণা বৃত্তিৰ মাধ্যমেৰে প্ৰতীত হোৱা বুলি প্ৰকাশ কৰে আৰু তেওঁলোকে অভিধাৰপৰা উৎপন্ন ব্যঙ্গ্যাৰ্থক শব্দশক্তিমূলা ব্যঞ্জনা আৰু লক্ষণাৰপৰা জাত ব্যঙ্গ্যাৰ্থক অৰ্থশক্তিমূলা ব্যঞ্জনা বুলি অভিহিত কৰে।

সাধাৰণভাৱে ক'বলৈ হ'লে ভাৰতীয় চিন্তাবিদ্‌সকলে ব্যঞ্জনাক পৃথক বৃত্তি বুলি স্বীকাৰ নকৰে। গতিকে আলংকাৰিকসকলৰ ধ্বনিবাদী সম্প্ৰদায়ৰ সমৰ্থকসকলে ব্যঞ্জনা বৃত্তিৰ মৰ্যাদা আৰু প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে যথেষ্ট পুৰুষাৰ্থ কৰিবলগীয়া হৈছে। 'কাব্যপ্ৰকাশ'কাৰ মম্মটভট্ট, 'সাহিত্যদৰ্পণ'কাৰ বিশ্বনাথ আৰু 'ৰসগঙ্গাধৰ'ৰ প্ৰণেতা জগন্নাথ প্ৰভৃতি আলংকাৰিকসকলে ব্যঞ্জনাবৃত্তি স্বীকাৰ কৰে। কাৰণ তেওঁলোক কাব্যৰ ধ্বনিবাদৰ সমৰ্থক। এই ব্যঞ্জনাশক্তিলব্ধ ব্যঙ্গ্যাৰ্থ বুলিলে সাধাৰণতে আমি কি বুজোঁ? এই ব্যঙ্গ্যাৰ্থৰ সাধাৰণ লক্ষণ কি?

যি ঠাইত বাচ্যাৰ্থত বা লক্ষ্যাৰ্থত শব্দৰ কোনো প্ৰয়োগ নহয়; কিন্তু সেই সম্বন্ধীয় আন কোনো নতুন অৰ্থত শব্দৰ ব্যৱহাৰ হয়, সেই ঠাইত শব্দৰ এই অভিনৱ অৰ্থকে ব্যঙ্গ্যাৰ্থ বোলে। আন ধৰণে ক'বলৈ হ'লে—যি শক্তিৰ বলত অভিধেয় অথবা লক্ষ্যাৰ্থক অৱলম্বন আৰু অতিক্ৰম কৰি আন এটা নতুন অৰ্থৰ সূচনা কৰে তাৰ নাম ব্যঞ্জনা শক্তি। ব্যঞ্জনা শক্তিৰদ্বাৰা প্ৰকাশমান অৰ্থৰ নাম ব্যঙ্গ্যাৰ্থ বা প্ৰতীয়মান অৰ্থ। যেনে (১) সূৰ্য অস্ত গ'ল বুলি গুৰুৰ উচ্চাৰিত বাক্য শুনি শিষ্যই সন্ধ্যা বন্দনাৰ সময় উপস্থিত হোৱা বুলি বুজিলে।

(২) যোৱাকালি হৰিনাথৰ বৈকুণ্ঠপ্ৰাপ্তি ঘটিল—অৰ্থাৎ মৰিল। আলংকাৰিকে আভিধানিক অৰ্থৰ বাহিৰেও শব্দৰ যি দুটা অৰ্থ স্বীকাৰ কৰিছে সেয়া লক্ষ্যাৰ্থ আৰু ব্যঙ্গ্যাৰ্থ। কোনো কোনো ঠাইত সেই অৰ্থই প্ৰাধান্য লাভ কৰি ৰচনাৰ সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে।

'সহিত্যদৰ্পণ'কাৰ বিশ্বনাথে ব্যঞ্জনাৰ লক্ষণ দিছে:

বিৰতাস্বভিধাদ্যাসু যয়াঽৰ্থো বোধ্যতে পৰঃ।
সা বৃত্তিৰ্ব্যঞ্জনা নাম শব্দস্যাৰ্থাদিকস্য চ॥[1]

যেতিয়া অভিধা আদি বৃত্তিসমূহে সিহঁতৰ নিজৰ নিজৰ অৰ্থবোধ কৰাই বিৰত হয়, তেতিয়া যি বৃত্তি বা ব্যাপাৰে সেই শব্দৰ বা অৰ্থৰ আকৌ আন এটা অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মায় তাক ব্যঞ্জনা বৃত্তি বোলে।

শাব্দী আৰু আৰ্থী হিচাপে ব্যঞ্জনা দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। শাব্দী ব্যঞ্জনাক আকৌ দুই ভাগত ভগাব পাৰি; যেনে, অভিধামূলা আৰু লক্ষণামূলা। লক্ষণামূলা ব্যঞ্জনাৰ মূলত এনে এটা শক্তি আছে যিয়ে আমাক সপ্ৰয়োজন লক্ষণাৰ প্ৰয়োজনৰ বিষয়ে অনুসন্ধান দিব পাৰে। আনহাতে অভিধামূলক ব্যঞ্জনা এনে ধৰণৰ যিটোৱে আমাক শব্দৰ দ্বিতীয় অৰ্থৰ সন্ধান দিয়ে। যেনে; বংশ (bamboo) শব্দটো সময় সাপেক্ষে পৰিয়ালবৰ্গক বুজাবলৈ ব্যৱহৃত হয় আৰু তেতিয়া বংশৰ অৰ্থ হয় বংশাৱলী (race)।

ব্যঞ্জনাৰ বিভাগবোৰ এইদৰে দেখুৱাব পাৰি—

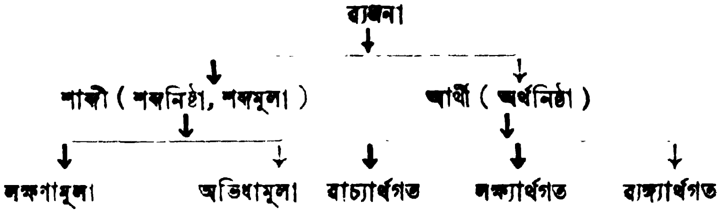

---

[1] সাহিত্যদৰ্পণ—২।১২

'কাব্যপ্ৰকাশ'ত মম্মটে ব্যঞ্জনাৰ লক্ষণ এইদৰে দিছে :

যস্য প্ৰতীতিমাধাতুং লক্ষণা সমুপাস্যতে।
ফলে শব্দৈকগম্যেঽত্ৰ ব্যঞ্জনান্নাপৰা ক্ৰিয়া ॥[1]

প্ৰয়োজনৱতী লক্ষণাৰদ্বাৰা যি প্ৰয়োজন বা ফলৰ কথা লাক্ষণিক শব্দৰদ্বাৰা ব্যক্ত কৰা হৈছে সেই প্ৰয়োজন যিটো লাক্ষণিক শব্দৰদ্বাৰা বোৱা হৈছে সি ব্যঞ্জনাৰ বাহিৰে আন একো নহয়।

লাক্ষণিক শব্দৰ ভিতৰত এনে এটা ব্যাপাৰ থাকে যি ব্যাপাৰ ব্যঞ্জনাৰ বাহিৰে আন কোনো ধৰণৰ নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে আমি যেতিয়া কওঁ 'গঙ্গায়াং' তেতিয়া গঙ্গা শব্দৰ বাচ্যাৰ্থ অৰ্থাৎ জলপ্ৰবাহ আৰু লক্ষ্যাৰ্থ 'তট'ৰ অতিৰিক্ত আন এটা ব্যঙ্গ্যাৰ্থ পাওঁ (শীতত্বপাৱনত্বাদি)। এই যে আমি ব্যঙ্গ্যাৰ্থটো পাইছোঁ তাৰ মূল কাৰণ ব্যঞ্জনা বৃত্তি। লাক্ষণিক শব্দৰ ভিতৰত যি বৃত্তি নিহিত থকা হেতু ব্যঙ্গ্যাৰ্থ বা লক্ষণাৰ প্ৰয়োজন সম্বন্ধে সন্ধান পাওঁ তাক লক্ষণামূলা ব্যঞ্জনা বোলা হয়।

আৰ্থী ব্যঞ্জনাৰ উদাহৰণস্বৰূপে নিম্নোদ্ধৃত শ্লোকটি উল্লেখ কৰিব পাৰি :

গচ্ছ গচ্ছসি চেৎকান্ত পন্থানঃ সন্তু তে শিবাঃ।
মমাপি জন্ম তত্ৰৈৱ ভূয়াদ্যত্ৰ গতো ভৱান্ ॥

ইয়াত বক্তাই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব খুজিছে সেয়া হ'ল প্ৰিয়জনৰ গমনৰ পিছত মোৰো প্ৰাণ বিয়োগ হ'ব।

আমাৰ আলোচনাৰ বাবে ব্যঞ্জনাৰ বিষয়ে এইখিনিয়েই যথেষ্ট। ইয়াতেই সাধাৰণভাৱে শব্দাৰ্থ-বিজ্ঞানৰ আলোচনাৰ অন্ত পৰিল।

---

[1] কাব্যপ্ৰকাশ—২।৯

শ্ৰীমদ্ভগৱৎপতঞ্জলিমুনিবিৰচিত
ব্যাকৰণ-মহাভাষ্যৰ
প্ৰথম অধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদৰ
প্ৰথম আহ্নিক

ব্যাকৰণ-মহাভাষ্যৰ প্ৰথম আহ্নিক

সম্প্ৰতি আমি প্ৰস্তাৱিত শ্ৰীমদ্ভগৱৎপতঞ্জলিমুনিবিৰচিত ‘ব্যাকৰণ-মহাভাষ্য’ৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদৰ প্ৰথম আহ্নিকলৈ আহোঁ। ‘মহাভাষ্য’ৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদত নটা আহ্নিক আছে। এদিনত অধ্যয়ন কৰিব পৰা গ্ৰন্থাংশকে আহ্নিক নামেৰে অভিহিত কৰা হয়। এই নৱাহ্নিকৰ ভিতৰত প্ৰথম আহ্নিকৰ নামকৰণ কৰা হৈছে পস্পশাহ্নিক। সাধাৰণতে কোনো গ্ৰন্থৰ প্ৰস্তাৱনা বা উপোদ্‌ঘাট সন্দৰ্ভক পস্পশ (an introductory chapter in general) বোলা হয়। পণ্ডিতসকলে পস্পশৰ লক্ষণ দিছে :

শাস্ত্ৰস্যাৰম্ভকো গ্ৰন্থঃ উপোদ্‌ঘাত ইতীৰিতঃ।
স এব গ্ৰন্থসন্দৰ্ভঃ পস্পশঃ কথিতো বুধৈঃ॥

যি গ্ৰন্থ সন্দৰ্ভেৰে শাস্ত্ৰ আৰম্ভ কৰা হয় তাক উপোদ্‌ঘাত বোলে আৰু সেই উপোদ্‌ঘাত গ্ৰন্থসন্দৰ্ভেকে পণ্ডিতসকলে পস্পশ বুলি অভিহিত কৰে।

কবিবৰ মাঘে ৰাজনীতিক (State-craft) শব্দবিদ্যাৰে (science of grammar) সৈতে তুলনা কৰি কৈছে :

শব্দবিদ্যেৱ নো ভাতি ৰাজনীতিৰপস্পশা।[১]

অপস্পশা—(অপগতঃ স্পশঃ চাৰো যস্যাঃ সাপস্পশা) অৰ্থাৎ স্পশ বা চৰ (spy) ৰহিত ৰাজনীতি যিদৰে কাৰ্যকৰী নহয় সেইদৰে অপস্পশা—(অবিদ্যমানঃ পস্পশঃ শাস্ত্ৰাৰম্ভসমৰ্থক উপোদ্‌ঘাতসন্দৰ্ভগ্ৰন্থো যস্যাঃ সা) পস্পশ বা উপোদ্‌ঘাত গ্ৰন্থ সন্দৰ্ভ বৰ্জিত শব্দবিদ্যা বা ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ ফলোপযোগী হ’ব নোৱাৰে।

স্পশ (গুপ্তচৰ) ৰহিত ৰাজনীতিৰ দৰে—পস্পশ বৰ্জিত শব্দবিদ্যাৰ কোনো মূল্য নাই। ইয়াৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যাৰ আমাৰ প্ৰয়োজন নাই;

---

[১] অনুৎসূত্ৰপদন্যাসা সদ্‌বৃত্তিঃ সন্নিবন্ধনা।
শব্দবিদ্যেৱ নো ভাতি ৰাজনীতিৰপস্পশা॥
(মাঘ—শিশুপালবধ ২।১১২)

সাৰাংশই যথেষ্ট) ৰাজনীতি যিমানেই নীতিগতভাৱে সকলো কাৰ্যসূচী আচৰণ নকৰক লাগিলে, যিমানেই অমাত্য আৰু ৰাজবিষয়াবৰ্গক সন্তুষ্টিজনক বেতন আৰু প্ৰশংসনীয় বা সন্তুষ্টিমূলক কাৰ্যৰ বাবে যিমানেই পাৰিতোষিক আৰু দানাদি নিদিয়ক লাগিলে, যদি সেই ৰাজনীতিত চৰ নিয়োগ কৰা নহয়, তেতিয়া সি কদাপি কাৰ্যকৰী হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ; চৰহীন ৰাজনীতি অন্ধসদৃশ। চৰেই ৰজাৰ চক্ষু-স্বৰূপ। গুপ্তচৰৰ অভাৱত কোনো ধৰণৰ বৈদেশিক নীতি কোনো প্ৰকাৰে সুচাৰুৰূপে ফলপ্ৰসূ কৰি তুলিব পৰা নাযায়।

ৰাজতন্ত্ৰত স্পশ বা চৰৰ যি উপযোগিতা ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰত 'মহাভাষ্য'ৰ পস্পশ অধ্যায়ৰ সেই একে ধৰণৰ উপযোগিতা। কাৰণ, ব্যাকৰণশাস্ত্ৰ যিমানেই সূত্ৰৰ (পাণিনিৰ) জৰিয়তে সকলো শব্দ সাধন কৰিব পৰা সুচিন্তিত 'ন্যাসে'ৰে* ('কাশিকাবৃত্তি'ৰ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ) পৰিপূৰ্ণ নহওক লাগিলে, যিমানেই উৎকৃষ্ট বৃত্তিৰে ('কাশিকাবৃত্তি'ৰে) সুসংকলিত নহওক লাগিলে আৰু যিমানেই সুগভীৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ 'মহাভাষ্যে'ৰে সমলংকৃত নহওক লাগিলে পস্পশ বৰ্জিত হ'লে সি কদাপি যথোপযুক্ত ফল প্ৰদায়ক হ'ব নোৱাৰে।

ইয়াৰদ্বাৰা এইটো স্পষ্ট হৈ উঠে যে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ প্ৰাৰম্ভণিত পস্পশৰ প্ৰয়োজনিয়তা অপৰিহাৰ্য। 'ব্যাকৰণ-মহাভাষ্য'ৰ অধ্যয়নৰ বেলিকা পস্পশে এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা অধিকাৰ কৰি আছে। পস্পশৰ সম্যক অধ্যয়ন নকৰিলে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ মৌলিক তত্ত্বসমূহৰ সন্ধান পোৱা অসম্ভৱ। সেয়েহে ভগৱান পতঞ্জলি তেওঁৰ 'মহাভাষ্য'ৰ প্ৰাৰম্ভণিতে পস্পশাহ্নিকৰ অৱতাৰণা কৰিছে।

---

* ন্যাস—জয়াদিত্য আৰু বামন প্ৰণীত 'কাশিকাবৃত্তি'ৰ জৈনবৈয়াকৰণ জিনেন্দ্ৰবুদ্ধি বিৰচিত ব্যাখ্যা গ্ৰন্থৰ নাম ন্যাস। এই ন্যাসৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হ'ল অকল পাণিনিৰ সূত্ৰৰ দ্বাৰা অৰ্থাৎ কাত্যায়নৰ বাৰ্তিকৰ উপসংখ্যান আৰু পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্য'ৰ 'ইষ্টি'ৰ সহায় নোলোৱাকৈ (সেইবোৰক অপেক্ষা নকৰাকৈ) সকলো শব্দৰ সাধন নিষ্পাদন কৰা।

সংস্কৃত ভাষা আৰু ত্ৰিমুনি-ব্যাকৰণ

‘পাণিনি-ব্যাকৰণ’ ‘ত্ৰিমুনি-ব্যাকৰণ’ বুলি চিৰ প্ৰসিদ্ধ। কাৰণ, সেই ব্যাকৰণৰ পৰিনিষ্পত্তিত তিনিজন মহাবৈয়াকৰণৰ অৱদান বিজড়িত। এই মুনিত্ৰয় হ’ল মহৰ্ষি পাণিনি, মহামুনি কাত্যায়ন আৰু ভগৱান পতঞ্জলি। এওঁলোক ক্ৰমিকভাৱে উত্তৰোত্তৰ কালত আৱিৰ্ভূত। ‘পাণিনি-ব্যাকৰণ’ৰ এওঁলোক ক্ৰমান্বয়ে সূত্ৰকাৰ, বাৰ্তিককাৰ আৰু ভাষ্যকাৰ হিচাপে বিশেষভাৱে পৰিচিত আৰু ব্যাকৰণ সম্প্ৰদায়ৰ পৰিনিষ্ঠিত সিদ্ধান্ত হ’ল—‘যথোত্তৰং মুনীনাং প্ৰামাণ্যম্’ অৰ্থাৎ উত্তৰোত্তৰ মুনিৰ মত প্ৰামাণ্যৰূপে পৰিগৃহীত।

এই তিনিজন যুগান্তকাৰী মহাবৈয়াকৰণৰ প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষৰ তিনিটা দিশত অৰ্থাৎ পশ্চিমোত্তৰ দিশত পাণিনি, দক্ষিণ দিশত কাত্যায়ন আৰু পূৰ্বদেশত পতঞ্জলিৰ উদয় হয় আৰু এওঁলোকৰ আৱিৰ্ভাৱে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ নৱযুগৰ সূচনা কৰে। সেই মুনিত্ৰয়ৰ পিছত আৰৌ এচাম বৈয়াকৰণৰ আৱিৰ্ভাৱে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ পৰিপুষ্টি বিধান কৰিছে। তাৰ ভিতৰত ভৰ্তৃহৰি, কৈয়ট, নাগেশ, জয়াদিত্য, বামন আৰু ভট্টোজিদীক্ষিত আদি প্ৰধান।

আচাৰ্য দণ্ডীয়ে তেওঁৰ ‘কাব্যাদৰ্শ’ত ভাষা বিভাগৰ বেলিকা সংস্কৃত ভাষা সম্বন্ধে কৈছে ‘সংস্কৃতং নাম দৈৱী বাগন্বাখ্যাতা মহৰ্ষিভিঃ’।[1] সংস্কৃত দেৱ-ব্যৱহাৰ্য ভাষা, ইয়াত যাস্ক, পাণিনি প্ৰভৃতি মহৰ্ষিসকলে শব্দসমূহৰ প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয় দৰ্শাই ব্যাখ্যা কৰিছে। সংস্কৃত ভাষাৰ আন নাম দেৱভাষা। সংস্কৃত ভাষা বিশ্বৰ প্ৰাচীনতম ভাষা কাৰণ, বিশ্ব-বাঙ্ময়ৰ ভিতৰত অনাদি গ্ৰন্থ বেদ এই ভাষাতেই সংকলিত কৰা হৈছে। এই ভাষা লোকভাষা হিচাপে পৰিগৃহীত। যাস্ক,

---

১. কাব্যাদৰ্শ—১।৩৩

পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলি প্ৰভৃতি মহৰ্ষিসমূহে সংস্কৃতক লোকভাষা ৰূপে গ্ৰহণ কৰি ব্যাখ্যা কৰিছে। পাণিনিৰ 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ অনুশীলনৰপৰা এইটো স্পষ্টভাৱে প্ৰতীত হয় যে তেওঁ যি সংস্কৃত ভাষাত ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল সেই ভাষা আছিল লোকভাষা নাইবা জনতাৰ ব্যৱহাৰ্য ভাষা। পাণিনিয়ে জনভাষাৰ ব্যৱহাৰলভ্য শব্দৰ সিদ্ধিৰ কাৰণে 'অষ্টাধ্যায়ী'ত বহু সূত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিছে। সংস্কৃত ভাষা যে জনভাষা আছিল তাক সমাজত প্ৰচলিত কিছুমান নীতি-নিয়মৰদ্বাৰা অনুমান কৰিব পাৰি। অভিবাদন, প্ৰত্যভিবাদন, আশীৰ্বাদ, নিমন্ত্ৰণ আদিত প্ৰচলিত শব্দাৱলীৰ উচ্চাৰণ আৰু প্লুতাদি বিধান আদি সূক্ষ্ম বিচাৰৰদ্বাৰাও বুজা যায় যে এই ভাষাৰ ব্যাকৰণ এটা জীৱন্ত ভাষাৰ ব্যাকৰণ। অভিবাদনৰ উত্তৰ স্বৰূপে যি বাক্য প্ৰয়োগ কৰা হয় তাক প্ৰত্যভিবাদন বোলে। যেনে, অভিবাদন—অভিবাদয়ে দেৱদত্তোঽহম্। প্ৰত্যভিবাদন—ভো আয়ুষ্মানেধি দেৱদত্তত৩।

দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহাৰ্য বস্তুৰ নাম সিদ্ধ কৰিবলৈ মহৰ্ষিয়ে বহু সূত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিছে। সংস্কৃত ভাষাৰ যে এটা ক্ৰমবিকাশ আছে তাকো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। বেদ, সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আদিৰ ভাষাৰে সৈতে পৰবৰ্তী যুগৰ উপনিষদ আৰু কাব্যাদি গ্ৰন্থৰ ভাষা ৰিজাই চালে তাত যে কালকৃত ক্ৰমবিকাশ ঘটিছে তাক অনুমান কৰিব পাৰি। পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলি এই মুনিত্ৰয়ে নিজৰ নিজৰ গ্ৰন্থত নিজৰ নিজৰ সময়ত চলিত ভাষাৰ ভেদ নিৰূপণ কৰি দেখুৱাইছে। অকল কালকৃত ভেদেই নহয়, প্ৰাচ্য, উদীচ্য, প্ৰাচ্যমধ্য, সুৰাষ্ট্ৰ, কম্বোজ আদি দেশকৃত ভেদৰ প্ৰাদেশিক ৰূপান্তৰৰ ব্যাখ্যা তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত পোৱা যায়। ইয়াৰপৰাও সংস্কৃত যে জনসাধাৰণৰ কথিত ভাষা আছিল তাক সহজে বুজিব পাৰি। কথিত ভাষা হিচাপে সময়ে সময়ে যিবোৰ পৰিবৰ্তন হৈছিল সেইবোৰ সেই যুগৰ সাহিত্যত প্ৰতিবিম্বিত হৈ

উঠিছিল। কালৰ ক্ৰমবিৱৰ্তনত ভাষাৰ এনেদৰে পৰিৱৰ্তনৰ ফলত প্ৰাদেশিক উপভাষাই গঢ় লৈ উঠিছিল। এইদৰে পালি, মাগধী, শৌৰসেনী, মহাৰাষ্ট্ৰী আদি ভাষান্তৰৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল। জনসাধাৰণৰ মাজত এই প্ৰাদেশিক ভাষাসমূহৰ প্ৰচলন হ'লেও শিক্ষিত লোকসকলে লৌকিক আৰু সাংস্কৃতিক ব্যৱহাৰৰ কাৰণে সংস্কৃত ভাষাকেই ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ক'বলৈ গ'লে একে খন সমাজত একে সময়তে দুই ধৰণৰ ভাষাৰ প্ৰচলন হৈছিল। সৰ্বসাধাৰণৰ মাজত প্ৰচলিত ভাষাৰ নাম আছিল প্ৰাকৃত আৰু সুশিক্ষিত সম্প্ৰদায়ৰ মাজত প্ৰচলিত ভাষা আছিল সংস্কৃত। আচাৰ্য দণ্ডীয়ে কয়:

তদ্ভৱস্তৎসমো দেশীত্যনেকঃ প্ৰাকৃতক্ৰমঃ।
মহাৰাষ্ট্ৰাশ্ৰয়াং ভাষাং প্ৰকৃষ্টং প্ৰাকৃতং বিদুঃ॥[1]

সংস্কৃত ভাষাৰপৰা উৎপন্ন হোৱা ভাষাকেই প্ৰাকৃত বোলা হৈছিল বুলি কিছুমানে মত প্ৰকাশ কৰে—'প্ৰকৃতেঃ সংস্কৃতাদুৎপন্নং প্ৰাকৃতমিতি কেচিৎ।' সেই প্ৰাকৃত তদ্ভৱ, তৎসম আৰু দেশী আদি অনেক প্ৰকাৰৰ। এইবোৰৰ বিশদ আলোচনা আমাৰ কাৰণে নিষ্প্ৰযোজন।

ভাষা যেনে প্ৰাচীন, ব্যাকৰণো তেনে প্ৰাচীন। ব্যাকৰণক বেদৰ মুখ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে—'মুখং ব্যাকৰণং স্মৃতম্'। বেদৰ ছয় অংগৰ ভিতৰত ব্যাকৰণ মুখ্য বা প্ৰধান। বেদেৰে সৈতে ব্যাকৰণৰ সাক্ষাৎ সম্বন্ধ কাৰণ, বেদত অনেক শব্দৰ ব্যুৎপত্তি বৰ্ণোচ্চাৰণ আদি পদ্ধতিৰ উপলব্ধি হয়। বেদৰ ঠায়ে ঠায়ে ব্যাকৰণৰ পাৰিভাষিক সংজ্ঞাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ইয়াৰপৰা ব্যাকৰণৰ প্ৰাচীনতা প্ৰমাণিত হয়। ভগৱান পতঞ্জলিয়ে 'মহাভাষ্য'ৰ পস্পশাহ্নিকত ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োজন প্ৰসংগত কৈছে—বেদক মৌলিক ৰূপত সুৰক্ষিত কৰিবলৈ ব্যাকৰণৰ আৱশ্যক আৰু ব্যাকৰণৰ প্ৰয়োজন দেখুৱাবলৈ গৈ তেওঁ বৈদিক মন্ত্ৰ উদ্ধৃত কৰি তাৰ ব্যাকৰণগত অৰ্থৰ

---

[1] কাব্যাদৰ্শ—১।৩৩

নিৰ্দেশ কৰিছে।[1] বেদক সুৰক্ষিত কৰাৰ উদ্দেশ্যে পদপাঠৰ প্ৰৱৰ্তন কৰা হৈছিল; কিন্তু পদপাঠতকৈ ব্যাকৰণৰ আবিৰ্ভাৱ প্ৰাচীনতৰ। ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰক অনুশীলন কৰি হে পদপাঠৰ বিভাজন কৰা হৈছে। আকৌ বেদৰ বিভিন্ন শাখাৰ ভাষা বিষয়ক বিশ্লেষণৰ কাৰণে প্ৰাতিশাখ্য গ্ৰন্থ সংকলিত কৰা হৈছে।

বেদাধ্যয়নৰ সহায়ক হিছাপে যি ছয়টা[2] অংগৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে তাৰ ভিতৰত শিক্ষা, নিৰুক্ত আৰু ব্যাকৰণ—এই তিনি বিধৰ ভাষাৰে সৈতে সাক্ষাৎ সম্বন্ধ। ভগৱান পতঞ্জলিয়ে কৈছে—

সংস্কৃত সাহিত্য মাত্ৰৰে অধ্যয়নৰ বাবে মূলতঃ ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান সৰ্বপ্ৰথম একান্ত আৱশ্যক।

‘প্ৰধানং ষড়ঙ্গেষু ব্যাকৰণং, প্ৰধানে চ কৃতো যত্নঃ ফলবান্ ভৱতি।’[3]

ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ প্ৰথম প্ৰৱক্তা বৃহস্পতি। ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ ভিতৰত ‘ঐন্দ্ৰ-তন্ত্ৰ’ই প্ৰাচীতম গ্ৰন্থ। ভগৱান পতঞ্জলিয়ে ‘মহাভাষ্য’ত ব্যক্ত কৰিছে:

‘বৃহস্পতিৰিন্দ্ৰায় দিব্যং বৰ্ষসহস্ৰং প্ৰতিপদোক্তানাং শব্দানাং শব্দপাৰায়ণং প্ৰোৱাচ নান্তং জগাম।’[4]

বৃহস্পতিয়ে সৰ্বপ্ৰথম একহাজাৰ বৰ্ষ পৰ্যন্ত নিৰন্তৰ ভগৱান ইন্দ্ৰক প্ৰতিপদ পাঠৰদ্বাৰা শব্দোপদেশ দিছিল। বৈদিক আৰু লৌকিক সংস্কৃত সম্বন্ধে যিবোৰ মহৰ্ষিয়ে ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল তেওঁলোকৰ ভিতৰত ইন্দ্ৰ, শাকটায়ন. গাৰ্গ্য, আপিশলি, শাকল্য,

---

১. ৰক্ষাৰ্থং বেদানামধ্যেয়ং ব্যাকৰণম্।
(মহাভাষ্য—পস্পশাহ্নিক পৃ. ১৭)

২. শিক্ষা, কল্প, ব্যাকৰণ, নিৰুক্ত, ছন্দ আৰু জ্যোতিষ।
মুখং ব্যাকৰণং তস্য, জ্যোতিষং নেত্ৰমুচ্যতে।
নিৰুক্তং শ্ৰোত্ৰমুদ্দিষ্টং, ছন্দসাং বিচিতিঃ পদে॥
শিক্ষা ঘ্ৰাণং তু বেদস্য; হস্তৌ কল্পান্ প্ৰচক্ষতে।

৩. মহাভাষ্য, পৃ. ১৯

৪. মহাভাষ্য পৃ. ৪২

শৌনক, কাশ্যপ, কাশকৃৎস্ন, স্ফোটায়ন, চাক্ৰবৰ্মণ আদি উল্লেখত যোগ্য। এওঁলোকৰ ৰচিত কোনো গ্ৰন্থকে পোৱা নাযায়। কেৱল তেওঁলোকৰ নামোল্লেখ আৰু মতসমূহৰ বিষয়ে ঠায়ে ঠায়ে উল্লেখ পোৱা যায়।

তাৰ পিছত প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষত পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলি এই ত্ৰিমুনিৰ ক্ৰমান্বয়ে আবিৰ্ভাৱ হয়। সূত্ৰকাৰ পাণিনি, বাৰ্তিককাৰ কাত্যায়ণ আৰু ভাষ্যকাৰ পতঞ্জলি— এই ত্ৰিমুনিৰ অৱদানে 'পাণিনি-ব্যাকৰণ'ৰ পৰিপুষ্টি সাধন কৰিছে।

মহৰ্ষি পাণিনি

পাণিনিৰ পিতাৰ নাম মহৰ্ষি পণি আৰু মাতৃৰ নাম দাক্ষী। ভগৱান পতঞ্জলিয়ে, মন্তব্য কৰিছে 'দাক্ষীপুত্ৰস্য পাণিনেঃ' আৰু তেওঁ তেওঁৰ 'মহাভাষ্য'ত পাণিনিক আচাৰ্য, ভগৱান আদি শ্ৰদ্ধাস্পদ বিশেষণেৰে সন্মানপূৰ্বক স্মৰণ কৰিছে। পাণিনিৰ জন্মস্থান শালাতুৰ। 'গণতন্ত্ৰ-মহোদধি'ত পোৱা যায় 'শালাতুৰো নাম গ্ৰামঃ। সোঽভি-জনোঽস্যাস্তীতি শালাতুৰীয়ঃ তত্ৰভৱান্ পাণিনিঃ।' শালাতুৰ, অবিভক্ত ভাৰতৰ পশ্চিমোত্তৰত অৱস্থিত বৰ্তমান পাকিস্তানৰ অন্তৰ্ভুক্ত লাহোৰ নামেৰে প্ৰসিদ্ধ।

পাণিনিৰ জন্মকাল সম্বন্ধে বিভিন্ন পণ্ডিতৰ বিভিন্ন মত পৰিলক্ষিত হয়। তাৰ ভিতৰত উল্লেখনীয় হ'ল—Goldstuckerৰ মতে পাণিনিৰ জন্ম সময় খ্ৰীঃ পূঃ অষ্টম শতক, Smithৰ মতে খ্ৰীঃ পূঃ ষষ্ঠ শতক Winternitzৰ মতে খ্ৰীঃ পূঃ পঞ্চম শতক Max Muller আৰু Weberৰ মতে পাণিনিৰ জন্ম সময় খ্ৰীঃ পূঃ চতুৰ্থ শতক। আন আন বহু পণ্ডিতে সাধাৰণতে পাণিনিৰ জন্ম খ্ৰীঃ পূঃ চতুৰ্থ বা পঞ্চম শতক বুলি মন্তব্য কৰে।

পাণিনিৰ গুৰুৰ নাম উপবৰ্ষাচাৰ্য। তেওঁ নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সুপ্ৰসিদ্ধ আচাৰ্য আছিল। পতঞ্জলিৰ মতে পাণিনিয়ে কোনো পৱিত্ৰ

ধ্যানত একাত্মমনে বহি তেওঁৰ সূত্ৰ ৰচনা কৰিছিল। প্ৰবাদমতে পাণিনিয়ে একাত্মমনে ঘোৰ তপস্যা কৰি আশুতোষ ভগৱান শংকৰক প্ৰসন্ন কৰিছিল আৰু শংকৰ সন্তুষ্ট হৈ তাণ্ডৱ নৃত্য কৰি তেওঁ চৈধ্যবাৰ তেওঁৰ ডম্বৰু বজাইছিল আৰু ফলস্বৰূপে অ ই উ ন আদি চৈধ্যটা শিৱসূত্ৰৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল। নন্দিকেশ্বৰবিৰচিত 'কাশিকা'ত এইদৰে পোৱা যায়:

> নৃত্যাৱসানে নটৰাজৰাজো ননাদ ঢক্কাং নৱপঞ্চৱাৰান্।
> উদ্ধৰ্তুকামঃ সনকাদি-সিদ্ধান্ এতদ্বিমৰ্শে শিৱসূত্ৰজালম্॥

পাণিনিয়ে সেই ডম্বৰুৰ শব্দৰপৰা চতুৰ্দশ মাহেশ্বৰ সূত্ৰ উপলব্ধি কৰি সেই সূত্ৰৰ আধাৰতে 'অষ্টাধ্যায়ী' ৰচনা কৰিছে। সেই হেতু মংগলাচৰণত পোৱা যায়:

> যেনাক্ষৰসমাম্নায়মধিগম্য মহেশ্বৰাৎ।
> কৃৎস্নং ব্যাকৰণং প্ৰোক্তং তস্মৈ পাণিনয়ে নমঃ॥

পাণিনিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ 'অষ্টাধ্যায়ী'। এই গ্ৰন্থ সূত্ৰাকাৰত ৰচিত আৰু আঠটা অধ্যায়ত পৰিসমাপ্ত। আঠোটা অধ্যায়ত পৰিসমাপ্ত হোৱা বাবে ইয়াক 'অষ্টাধ্যায়ী' বোলে। ইয়াৰ প্ৰকৃত নাম 'শব্দানুশাসন'। লোকপ্ৰচলিত নাম 'অষ্টাধ্যায়ী'। প্ৰত্যেক অধ্যায়ত চাৰিটাকৈ পাদ আছে আৰু প্ৰত্যেক পাদত আৱশ্যক অনুসৰি কম-বেছি পৰিমাণে সূত্ৰ আছে। পাণিনিৰ মুঠ সূত্ৰ সংখ্যা হৈছে ৩৯৭৮টা। পাণিনি প্ৰণীত পাঁচখন গ্ৰন্থ; যেনে, 'শব্দানুশাসন', 'গণপাঠ', 'ধাতুপাঠ', 'উণাদিসূত্ৰ' আৰু 'লিঙ্গানুশাসন'। ইয়াৰ ভিতৰত 'শব্দানুশাসন', অৰ্থাৎ 'অষ্টাধ্যায়ী' মুখ্য। ইয়াৰ উপৰিও 'পাণিনীয়-শিক্ষা'কো পাণিনি প্ৰণীত বুলি কিছুমানে মন্তব্য কৰে।

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে, 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ ৰচনা-শৈলী সূত্ৰ। এই সূত্ৰবোৰ এনে ধৰণে সুসম্বদ্ধ যে তাৰ এক মাত্ৰাও ব্যতিক্ৰম কৰিলে অৰ্থৰ ব্যাঘাত জন্মে। 'অষ্টাধ্যায়ী'ত শব্দৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰা হৈছে।

যদিও পাণিনিৰ পূৰ্বে সূত্ৰশৈলী বিদ্যমান আছিল তথাপি মহৰ্ষিৰ হাতত সি বিশুদ্ধতা আৰু পৰিপক্কতাৰ পৰাকাষ্ঠা লাভ কৰিছে। পাণিনিৰ হাতত সূত্ৰ সাহিত্যই এক অভিনৱ ৰূপ ধাৰণ কৰিছে। অধিক কথা সামৰি লৈ অল্পাক্ষৰত (extreme concisness) ৰচিত এই সূত্ৰ[1]সমূহ। এই সূত্ৰসমূহক অতি সংক্ষেপ কৰাৰ কাৰণে মহৰ্ষিয়ে অল্পাক্ষৰী টি, ঘু আদি সংজ্ঞা সূত্ৰৰ দৰে পৰিভাষা, বিধি, অতিদেশ, অধিকাৰ আদি ছয় বিধ[2] সূত্ৰৰ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিছে। ইয়াৰ উপৰি অন্, অচ্ আদি প্ৰত্যাহৰ, ভ্বাদি সৰ্বাদি গণ, ঙ্, ঞ্ আদি অনুবন্ধ, ইকো গুণবৃদ্ধী আদি পৰিভাষা আৰু পূৰ্বপদৰ অনুবৃত্তিৰ অনুমোদন কৰিছে। এই সূত্ৰবোৰৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল যে ইয়াত কোনো ক্ৰিয়াপদ ব্যৱহাৰ কৰা হোৱা নাই। মহৰ্ষিৰ হাতত সূত্ৰই এনে ৰূপ

---

[1] অল্পাক্ষৰমসন্দিগ্ধং সাৰৱদ্বিশ্বতো মুখম্।
অস্তোভমনৱদ্যং চ সূত্ৰং সূত্ৰবিদো বিদুঃ॥

A sūtra is made up of the fewest possible words, faultless, pithy, wide in application, free from ambiguity as well as superfluity, "The prose in which the works are composed is so compressed that the wording of the most laconic telegram would often appear diffuse compared with it, and cannot be understood without the help of detailed commentaries (ভাষ্য)."

M. S. Bhandare—Śiśupālavadha, p. 102

[2] সংজ্ঞা চ পৰিভাষা চ বিধিৰ্নিয়ম এৱ চ।
অতিদেশোঽধিকাৰশ্চ ষড়্‌বিধং সূত্ৰলক্ষণম্॥

(ক) সংজ্ঞাসূত্ৰ—বৃদ্ধিৰাদৈচ্ ১।১।১ ; অদেঙ্ গুণঃ ১।১।২ ইত্যাদি।

(খ) পৰিভাষাসূত্ৰ—ইকো গুণবৃদ্ধী ১।১।৩ ; আদ্যন্তৌ টকিতৌ ১।১।৪৬ ইত্যাদি।

(গ) বিধিসূত্ৰ—কৃত্তদ্ধিত—সমাসাশ্চ ১।২।৪৬ ইত্যাদি।

(ঘ) অতিদেশসূত্ৰ—স্থানিৱদাদেশোঽনল্বিধৌ ১।১।৫৬ ইত্যাদি।

(ঙ) অধিকাৰসূত্ৰ—ঙ্যাপ্প্ৰাতিপদিকাৎ ৪।১।১ ইত্যাদি।

ধাৰণ কৰিছে যেন, ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ কাৰণে এয়া উপযোগী উপকৰণ।

যাইকৈ পাণিনিৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় হ'ল—প্ৰাচীন বৈদিক ভাষাৰ ৰূপভেদ নিৰূপণ কৰি নিজৰ সময়ত প্ৰচলিত শিষ্টজনানুমোদিত লোকভাষাৰ স্বৰূপ বিশ্লেষণ কৰা। পাণিনিয়ে সংস্কৃত ভাষাৰ বৈদিক আৰু লৌকিক এই দুয়ো ৰূপৰ প্ৰয়োগ প্ৰতিপাদন কৰি, তেওঁৰ ব্যাকৰণক সংস্কৃত ভাষাৰ এখন স্বয়ং সম্পূৰ্ণ ব্যাকৰণৰূপে অতুলনীয় কৰি তুলিছে আৰু বিশেষকৈ মহৰ্ষিয়ে তেওঁৰ ব্যাকৰণত ধ্বনিৰ উচ্চাৰণ, ধ্বনিৰ পৰিবৰ্ত্তন. শব্দৰস্বৰূপ, শব্দৰ ব্যুৎপত্তি, স্বৰ-যোজনা, বাক্য-যোজনা আদি ভাষাৰ সকলোবোৰ অংগৰ পৰ্যালোচনা কৰি নিজৰ বক্তব্যক বিশদভাৱে প্ৰকাশ কৰি তুলিছে।

পাণিনিৰ আবিৰ্ভাৱৰ পূৰ্বে যি ভাষা প্ৰচলিত আছিল তেওঁ সেইবোৰ ভালদৰে সমালোচনা কৰিছিল। পাণিনিৰ পূৰ্বে অনেক বৈয়াকৰণৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল। পাণিনিয়ে তেওঁৰ সূত্ৰত দহজন পূৰ্বাচাৰ্যৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। যেনে, (১) আপিশলি (২) কাশ্যপ (দুবাৰ উল্লেখ কৰিছে) (৩) গাৰ্গ্য (৪) গালৱ (৫) চাক্ৰবৰ্মণ (৬) ভাৰদ্বাজ (৭) শাকটায়ন (৮) শাকল্য (৯) সেনক আৰু (১০) স্ফোটায়ন। ইয়াৰদ্বাৰা এইটো বুজা যায় যে মহৰ্ষিয়ে এই সমস্ত বৈয়াকৰণ গ্ৰন্থ সমালোচনা কৰিছে। এইবোৰ বৈয়াকৰণে নিজৰ নিজৰ প্ৰাদেশিক ভাষাৰ প্ৰচলনৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব দিছে। ভাষাৰ পূৰ্বদেশৰ প্ৰয়োগ আৰু উত্তৰ দেশৰ প্ৰয়োগকো পাণিনিয়ে প্ৰাচাম্[১] আৰু উদীচাম্[২] আদি শব্দেৰে উল্লেখ কৰিছে। পাণিনিয়ে এই স্থানীয় বিভেদ আৰু প্ৰাদেশিক ৰূপসমূহক সংকলিত কৰি সমগ্ৰ দেশতে প্ৰচলিত হ'ব পৰা সাৰ্বদেশিক ৰূপত নিজৰ ব্যাকৰণ ৰচনা

---

১. এঙ্ প্ৰাচাং দেশে ১।১।৭৫

২. (ক) উদীচামিঞ্ ৪।১।১৫৩

(খ) উদীচ্যগ্ৰামাচ্চবহ্বচোঽন্তোদাত্তাৎ ৪।২।১০৯

কৰিছে। ভাৰতৰ উত্তৰ, দক্ষিণ, পশ্চিম আৰু পূৰ্ব দেশৰ ভাষা সংকলিত কৰি তেওঁৰ অপ্ৰতিম প্ৰতিভাৰে সৰ্বভাৰতীয় ৰূপত 'অষ্টাধ্যায়ী' প্ৰণয়ন কৰিছে।

পাণিনিয়ে তেওঁৰ যুগৰ বিশাল ভাৰতবৰ্ষৰ জনপদ, নগৰ, গ্ৰাম, পৰ্বত, বন, গোত্ৰ, ব্যক্তি, বেশ-ভূষা, ৰীতি-আচাৰ আদিৰ সমস্ত দিশৰ বাচক শব্দ প্ৰস্তুত কৰি সেইবোৰৰ বৈশিষ্ট্য প্ৰদান কৰিছে আৰু সেইবোৰৰ শিষ্ট ব্যৱহাৰৰ কাৰণে নিয়ম প্ৰণালীবদ্ধ কৰি ভাষাৰ মানদণ্ড নিৰূপণ কৰাৰ লগে লগে সেই সময়ৰ সমাজৰ সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ এখনি আলেখ্য উপস্থাপিত কৰিছে।

পাণিনিৰ মহত্ব বিচাৰ কৰিবলৈ গ'লে একাষাৰতে ক'ব পাৰি যে তেওঁ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ শিৰোমণি আছিল। সুবিস্তীৰ্ণ দেশ এই ভাৰতবৰ্ষ। বিভিন্ন প্ৰদেশৰ ভৌগোলিক আৰু সামাজিক পৰিস্থিতি বিভিন্ন। এইবোৰৰ ভাষা, ধ্বনি, শব্দৰ স্বৰূপ আদিৰো বিভিন্নতা প্ৰচুৰ। বহু ভাষা, উপভাষাৰে পৰিপূৰ্ণ এই দেশ। সেই যুগত ভাষান্তৰৰ প্ৰভাৱত সংস্কৃত ভাষা বিকৃত ৰূপত পৰিণত হ'বলৈ উপক্ৰম হৈছিল। বিভিন্ন প্ৰদেশত প্ৰচলিত বিভিন্ন ভাষাসমূহৰ সমন্বয় ঘটাই এখন অখিল ভাৰতীয় স্তৰত ব্যাকৰণ প্ৰণয়নৰ আৱশ্যকতা অনুভূত হৈছিল। পাণিনিয়ে সৰ্বদেশত প্ৰয়োজ্য কৰি তেওঁৰ ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছে। সকলো দেশতে সমানে প্ৰয়োগ কৰিব পৰা ব্যাকৰণ ৰচনা কৰি পাণিনিয়ে সমগ্ৰ দেশৰে সাংস্কৃতিক ঐক্য বিধান কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা কৰিছিল। 'পাণিনি-ব্যাকৰণ' সম্বন্ধে Goldstückerৰ মন্তব্য প্ৰণিধান যোগ্য :

Paṇini's Grammar is the centre of a vast and important branch of the ancient literature. No work has struck deeper roots than his in the soil of the scientific development of India. It is the standard of accuracy in speech—the gramma-

tical basis of the Vedic commentaries; It is appealed to by every scientific writer whenever he meets with a linguistic difficulty.[১]

পাণিনিয়ে নিজৰ যুগৰ কেৱল লোকভাষা সংস্কৃতৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিয়ে ক্ষান্ত থকা নাই। তেওঁ তেওঁৰ পূৰ্বকালৰ সাহিত্যিক ভাষা আৰু বৈদিক সংস্কৃত আদি সকলোবোৰৰে স্বৰূপ পৰ্যালোচনা কৰি ৰচিত তেওঁৰ ব্যাকৰণক এক ব্যাপক আধাৰত পৰ্য্যবসিত কৰি তুলিছে। ভাষাৰ সকলো অংগ নিৰূপণ কৰিবলৈ হ'লে একমাত্ৰ 'পাণিনি-ব্যাকৰণ'কেই সৰ্বাংগীণ বুলি ক'ব পাৰি। ইয়াৰ অতি সুন্দৰ আৰু সুবুদ্ধ ৰচনাৰ প্ৰশংসা সকলো দেশৰ লোকে মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰিছে।

পাণিনিৰ পৰবৰ্তী কালত যিবোৰ আচাৰ্য্যই ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছে তেওঁলোক আটায়ে পাণিনিক আশ্ৰয় কৰি লিখিছে। পাণিনিৰ পূৰ্বকালত যিসকল বৈয়াকৰণে ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল তেওঁলোকৰ মত পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ীত সন্নিৱিষ্ট কৰিছে। এইদৰে চাবলৈ গ'লে পাণিনি ব্যাকৰণৰ ইতিহাসক চাৰিটা যুগত বিভক্ত কৰিব পাৰি; যেনে, (১) পূৰ্ব পাণিনীয় কাল (২) পাণিনি কাল (৩) ব্যাখ্যা কাল আৰু (৪) প্ৰক্ৰিয়া কাল। প্ৰথম যুগত বিভিন্ন বৈয়াকৰণৰ নামোল্লেখ কৰিব পাৰি। পাণিনিৰ পূৰ্বাচাৰ্য্য-সকলৰ নাম আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ইতিহাসত পাণিনিৰ যুগটোৱে সকলোতকৈ মহত্বপূৰ্ণ যুগ। এই যুগতেই পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলিৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল আৰু ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ মৌলিক গ্ৰন্থসমূহ ৰচিত হৈছিল। পাণিনিয়ে ব্যাকৰণৰ তথ্যসমূহ সূত্ৰ-বদ্ধ কৰি 'অষ্টাধ্যায়ী' নিৰ্মাণ কৰিছে। কাত্যায়নে এই সূত্ৰবোৰৰ ওপৰত 'বাৰ্তিক' গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি বাৰ্তিককাৰ নামেৰে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছে। 'বাৰ্তিক' গ্ৰন্থ কাক

---

[১] Goldstücker—Pāṇini

যোগে পিছত কোৱা হ'ব। তাৰ পিছত ভগৱান্ পতঞ্জলিয়ে সূত্ৰ আৰু বাৰ্তিক এই উভয় গ্ৰন্থৰ ওপৰত ভাষ্য ৰচনা কৰি ভাষ্যকাৰ হিচাপে চিৰ প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছে। ভগৱান পতঞ্জলিৰ ভাষ্য 'মহাভাষ্য' হিচাপে প্ৰসিদ্ধ। সূত্ৰকাৰ পাণিনি, বাৰ্তিককাৰ কাত্যায়ন আৰু ভাষ্যকাৰ পতঞ্জলিৰ হাতত 'পাণিনি ব্যাকৰণে' পূৰ্ণতা লাভ কৰা হেতু এই ব্যাকৰণক 'ত্ৰিমুনি-ব্যাকৰণ' হিচাপে অভিহিত কৰা হৈছে। ব্যাখ্যাকাল সম্বন্ধে ক'ব পাৰি যে এই যুগতেই 'অষ্টাধ্যায়ী' আৰু 'মহাভাষ্য'ৰ ওপৰত অনেকে টীকাগ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰা হৈছে। টীকাকৰ্ত্তাসকলৰ ভিতৰত প্ৰধান হ'ল জয়াদিত্য, ৰামন, হৰদত্ত আৰু কৈয়ট। অৱশ্যে সৰ্বপ্ৰথম মহাবৈয়াকৰণ জয়াদিত্য আৰু বামনে 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ ওপৰত 'কাশিকাবৃত্তি' লিখে। এই 'কাশিকাবৃত্তি' কেৱল 'বৃত্তি' নামেৰেও পৰিচিত। 'কাশিকা-বৃত্তি' 'পাণিনি-ব্যাকৰণ'ৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ। তাৰ পিছত জৈন বৈয়াকৰণ জিনেন্দ্ৰবুদ্ধিয়ে 'কাশিকা'ৰ ওপৰত 'কাশিকাবিৱৰণ-পঞ্জিকা' বা 'ন্যাস' নামৰ টীকা প্ৰণয়ন কৰে। হৰদত্তই 'পদমঞ্জৰী' নামে 'কাশিকা'ৰ ওপৰত টীকা লিখে। 'মহাভাষ্য'ৰ ওপৰত কৈয়টে প্ৰদীপ নামৰ অতিপ্ৰামাণিক টীকা গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

ইয়াৰ পিছতেই আহিল প্ৰক্ৰিয়া কাল। এই যুগৰ প্ৰধান লক্ষ্য হ'ল 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ সূত্ৰক্ৰম বাদ দি প্ৰয়োগৰ সুবিধাৰ কাৰণে সূত্ৰসমূহক নৱীন ৰূপত ৰূপায়িত কৰি ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন সুগম কৰি তোলা। এই যুগত প্ৰয়োগ সিদ্ধিৰ সুবিধাৰ কাৰণে প্ৰকৰণ অনুসৰি 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ সূত্ৰসমূহক নতুন ৰূপ দিয়া হৈছে। এই যুগৰ প্ৰধান বৈয়াকৰণসকল হ'ল—ৰামচন্দ্ৰাচাৰ্য, শেষ শ্ৰীকৃষ্ণ, ভট্টোজিদীক্ষিত, নাগেশভট্ট প্ৰভৃতি।

'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ নতুন ৰূপত ৰূপায়িত কৰা বৈয়াকৰণসকলৰ ভিতৰত ৰামচন্দ্ৰাচাৰ্যৰ 'প্ৰক্ৰিয়াকৌমুদী' প্ৰথম আৰু উল্লেখযোগ্য। তাৰ পিছত মহাবৈয়াকৰণ ভট্টোজিদীক্ষিতে 'সিদ্ধান্তকৌমুদী' নাম দি গ্ৰন্থ

ৰচনা কৰে। তেওঁ 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ প্ৰকৰণ অনুসৰি সূত্ৰক্ৰম ৰূপায়িত কৰিছে আৰু লগতে প্ৰক্ৰিয়োপযোগী কৰিবলৈ 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ সূত্ৰেৰে সৈতে উণাদিসূত্ৰ, ফিট্‌সূত্ৰ, লিঙ্গানুশাসন, গণপাঠ আৰু ধাতুপাঠ সন্নিৱিষ্ট কৰি তেওঁৰ কৌমুদীক সৰ্বাংগসুন্দৰ কৰি তুলিছে।

পাণিনিৰ ব্যাকৰণে এইদৰে পূৰ্বকালীন, তৎকালীন আৰু উত্তৰকালীন সংস্কৃত ভাষাৰ একমাত্ৰ প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। পাণিনিয়ে তেওঁৰ ব্যাকৰণত লৌকিক আৰু সাহিত্যিক এই উভয় ভাষা সামৰি লৈ সংস্কৃত ভাষাক এনেদৰে ৰূপায়িত কৰিছে যে তেওঁৰ ব্যাকৰণ সকলো দেশৰ আৰু সকলো সময়ৰে উপযোগীৰূপে পৰিগণিত হৈছে।

পাণিনিৰ মহত্ত্ব সম্বন্ধে ক'বলৈ গ'লে আন এটা কথা মন কৰিবলগীয়া এই যে এই সৰ্বাংগীণ বৃহত্তম ব্যাকৰণখনক লঘুতম কলেবৰতো নিবদ্ধ কৰিবলৈ পাণিনি সমৰ্থ হৈছে। এই সকলো দিশৰপৰা বিচাৰ কৰি চালে এইটো ক'ব লাগিব যে মহৰ্ষি পাণিনি ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আচাৰ্য।

মহামুনি কাত্যায়ন

'পাণিনি-ব্যাকৰণ' ৰচিত হোৱাৰ পিছৰপৰাই ই অত্যন্ত জনপ্ৰিয় হৈ উঠিল আৰু এই বিষয়ে বহু আলোচনাও চলিল। এই বিচাৰকসমূহৰ ভিতৰত কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলি অত্যন্ত প্ৰসিদ্ধ।

মহামুনি কাত্যায়নৰ আন নাম বৰৰুচি। তেওঁ অকল বাৰ্তিককাৰেই নহয়, এওঁ এজন মহাকবিও আছিল। এওঁৰ 'স্বৰ্গাৰোহণ' নামৰ কাব্যৰ প্ৰশংসা বহু গ্ৰন্থত পোৱা যায়। Max Müller আৰু Goldstückerৰ মতে কাত্যায়নৰ জন্ম সময় খ্ৰীঃ পূঃ ৩৫০। মহাভাষ্যকাৰ পতঞ্জলিৰ মতে কাত্যায়ন দাক্ষিণাত্যৰ লোক আছিল। কাত্যায়ন যে দাক্ষিণাত্যৰ লোক এই কথা মহাভাষ্যকাৰৰ 'তদ্ধিতপ্ৰিয়া হি দাক্ষিণাত্যাঃ' এই উক্তিৰদ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰা হৈছে। পতঞ্জলিৰ

প্ৰামাণ্যৰ ওপৰতে কাত্যায়নক দক্ষিণদেশীয় লোক বুলি স্থিৰ কৰা হৈছে।

পাণিনিৰ জন্মৰ প্ৰায় ডেৰশ বছৰৰ পিছত কাত্যায়নৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। কাত্যায়নৰ সময়ত পাণিনিৰ যুগৰ কিছুমান শব্দ অপ্ৰচলিত, কিছুমান নতুন শব্দৰ উদ্ভৱ আৰু কিছুমান শব্দই পুৰণি অৰ্থ পৰিত্যাগ কৰি নতুন অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিছিল। কাৰণ, তেতিয়া সংস্কৃত কথিত ভাষা আছিল আৰু তাৰ গতিশীলতা শিথিল হোৱা নাছিল। সময়ৰ বিৱৰ্তনত গতিশীল ভাষাৰ এনে ধৰণৰ পৰিবৰ্তন হোৱা স্বাভাৱিক। এই সকলোবোৰ বিৱৰণ ব্যাকৰণত সন্নিৱিষ্ট কৰাৰ আৱশ্যক। কাত্যায়নে তাকে কৰিছে। কাত্যায়নে পাণিনিৰ সূত্ৰসমূহ অতি সূক্ষ্মভাৱে পৰ্যালোচনা কৰি দেখিলে যে ইয়াৰদ্বাৰা বহুবোৰ শব্দৰ ব্যাখ্যা আৰু ব্যুৎপত্তি নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি, গতিকে তেওঁ পাণিনিৰ সূত্ৰৰ ব্যাখ্যা কৰাৰ লগে লগে তাৰ ত্ৰুটি-বিচ্যুতিবোৰ সমাধান কৰিবলৈ সেই সূত্ৰৰ উপৰিও কিছুমান ওপৰঞ্চি (supplementary) আৰু ব্যাখ্যাকাৰী (explanatory) সূত্ৰ প্ৰণয়ন কৰে। এই সূত্ৰবোৰকেই বাৰ্তিক আখ্যা দিয়া হয়। সামান্যভাৱে সূত্ৰৰ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থকেই বাৰ্তিক গ্ৰন্থ বোলে। সেই বাৰ্তিকৰ আখ্যা দিয়া হৈছে—
উক্তানুক্তদুৰুক্তাৰ্থব্যক্তিকাৰি তু বাৰ্তিকম্।'

যিবোৰ উক্ত, যিবোৰ অনুক্ত আৰু যিবোৰ দুৰুক্ত সেই সূত্ৰবোৰৰ ব্যাখ্যাকৰী সূত্ৰকেই বাৰ্তিক বোলে। অৰ্থাৎ যিবোৰ সূত্ৰ উক্ত হ'লেও তাৰ বিশদ ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন, যিবোৰৰ ওপৰঞ্চি হিচাপে প্ৰয়োজন আৰু যিবোৰ উক্ত হ'লেও দুৰ্বোধ্য, তাক পৰিষ্কাৰ কৰিবলৈ বাৰ্তিক সূত্ৰবোৰৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। এই বাৰ্তিক সূত্ৰবোৰক সাধাৰণতে উপ-সংখ্যানম্ (enumeration) বুলি সংজ্ঞা দিয়া হৈছে কাৰণ, প্ৰত্যেক বাৰ্তিক সূত্ৰৰ পিছত 'ইতি উপসংখ্যানম্' বুলি নিৰ্দেশ কৰা হৈছে; যেনে, 'জুগুপ্সাবিৰামপ্ৰমাদাৰ্থানামুপসংখ্যানম্।' অৱশ্যে কোনো কোনো সূত্ৰত উপসংখ্যানমৰ ঠাইত

বাচ্যম্ বা বক্তব্যম্ বুলিও উল্লেখ কৰা হৈছে। যেনে, ‘নিষ্কে চেতি বাচ্যম্’, ‘কালাৎ সপ্তমী চ ব্যক্তব্যা’ ইত্যাদি। নাগেশভট্টই বাৰ্তিকৰ লক্ষণ দিছে :

সূত্ৰেঽনুক্ত-দুৰুক্ত-চিন্তাকৰত্বং বাৰ্তিকম্।
উক্তানুক্ত-দুৰুক্ত-চিন্তাকৰত্বং হি বাৰ্তিকম্।

এই দুয়োৰে তাৎপৰ্য একেটা। সূত্ৰত যি উক্ত, অনুক্ত (যিটো কোৱা হোৱা নাই) অথবা দুৰুক্ত (অনুচিতভাৱে কথিত) বিষয়ৰ চিন্তা বা বিশ্লেষণ কৰা বাক্যাৱলীকে বাৰ্তিক বোলা হয়। পাণিনিৰ মুঠ সূত্ৰ ৩৯৭৮ অৰ ভিতৰত ১২৪৫টা সূত্ৰৰ ওপৰত কাত্যায়নে বাৰ্তিক ৰচনা কৰিছে।

কৈয়টে বাৰ্তিকক ব্যাখ্যানসূত্ৰ নামে অভিহিত কৰিছে অৰ্থাৎ বাৰ্তিক এনে ধৰণৰ সূত্ৰাত্মক বাক্য, যি বাক্য পাণিনিৰ মূলসূত্ৰৰ ব্যাখ্যানস্বৰূপ। এইটোৱেই বাৰ্তিকৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয়ৰ যথাৰ্থ দ্যোতক।

‘পাণিনি-ব্যাকৰণ’ক কেৱল ৰূপসিদ্ধিৰ সাধন হিচাপে গ্ৰহণ কৰাই কাত্যায়নৰ বাৰ্তিকৰ মূল লক্ষ্য নহয়; ব্যাকৰণক তেওঁ দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগীৰে বিচাৰণীয় বিষয় হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে আৰু ইয়াক শব্দাৰ্থৰ গভীৰ তত্ত্ব নিৰূপণৰ আহিলা হিচাপে পৰিগণিত কৰিছে। সেয়েহে তেওঁৰ প্ৰথম সূত্ৰই হ’ল ‘সিদ্ধে শব্দাৰ্থসম্বন্ধে’ যাৰদ্বাৰা তেওঁ ব্যাকৰণ-দৰ্শনৰ মৌলিক তথ্যৰ অৱতাৰণা কৰিব বিচাৰিছে। তেওঁৰ মতে শব্দ, তাৰ অৰ্থ আৰু সিহঁত দুয়োৰো পৰস্পৰ সম্বন্ধ—এই তিনিও বিধেই সিদ্ধ অৰ্থাৎ নিত্য বুলি স্বীকাৰ কৰি লৈ ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰা হৈছে।

কাত্যায়নৰ বৈশিষ্ট্য হ’ল তেওঁৰ আছিল এজন বিশিষ্ট ব্যাখ্যাকাৰ আৰু সেই ব্যাখ্যাৰ কাম সুসম্পন্ন কৰিছে বাৰ্তিকৰ মাধ্যমেৰে। কাত্যায়ন পাণিনিৰ প্ৰতিস্পৰ্ধী নাইবা নিন্দক নাছিল; কিন্তু তেওঁ আছিল আচাৰ্যৰ প্ৰকৃত গুণগ্ৰাহী, যথাৰ্থ প্ৰশংসক আৰু গভীৰ আলোচক।

কাত্যায়নৰ বাৰ্তিক পাণিনিৰ সূত্ৰৰ সহায়ক আৰু পৰিপূৰক—সেইদেখি সূত্ৰ আৰু বাৰ্তিক একেলগে পঠন-পাঠনৰ যোগ্য হৈছে।

কাত্যায়নৰ আন ৰচনাৰ ভিতৰত 'ৱাজসনেয়িপ্ৰাতিশাখ্য'ৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি। 'কাত্যায়নশ্ৰৌতসূত্ৰ'কো তেওঁৰেই ৰচিত বুলি বহুতে ধাৰণা কৰে।

ভগৱান পতঞ্জলি

পূৰ্বে উল্লেখ কৰা ত্ৰিমুনি ব্যাকৰণৰ শেষ আচাৰ্য শেষাৱতাৰ ভগৱান পতঞ্জলি আৰু অন্তিম গ্ৰন্থ তেওঁৰ ৰচিত 'মহাভাষ্য'।[1] 'পাণিনি-ব্যাকৰণ' সম্বন্ধীয় যাৱতীয় গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য' সৰ্বাধিক উৎকৃষ্ট, গভীৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ, ব্যাপক দৃষ্টিসম্পন্ন আৰু সকলোপিনৰেপৰা অনুপম প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ। 'মহাভাষ্য' অকল ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰে উপাদেয় গ্ৰন্থ নহয়, ই সমস্ত বাঙ্‌ময়ৰ মৌলিক গ্ৰন্থ বুলি সৰ্বত্ৰ প্ৰসিদ্ধ। ভাষাৰ পিনৰপৰা 'মহাভাষ্য' সৰল, সুবোধ আৰু উদাহৰণেৰে পৰিপুষ্ট। আন আন দাৰ্শনিক গ্ৰন্থৰ ভাষ্য গ্ৰন্থক কেৱল সামান্যভাৱে ভাষ্য সংজ্ঞাৰে অভিহিত কৰা হৈছে। যেনে—শাবৰভাষ্য, শাংকৰভাষ্য। কিন্তু পূৰ্বত উল্লেখ কৰা বৈশিষ্ট্যৰ কাৰণে পতঞ্জলিৰ ভাষ্যক মহাভাষ্য বুলি আখ্যা দিয়া হৈছে। ভগৱান পতঞ্জলিকৃত 'মহাভাষ্য' এখন মহান্ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ হিচাপে চিৰ প্ৰসিদ্ধ। ইয়াৰ নামকৰণ সম্বন্ধে জনশ্ৰুতিয়ে কয়, যে গোনৰ্দ দেশৰ কোনো আচাৰ্যই সৰ্বপ্ৰথমে পাণিনিৰ 'অষ্টাধ্যায়ী' অধ্যয়নৰ কাৰণে এখন ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ প্ৰস্তুত কৰিছিল। পতঞ্জলিয়ে সেই গ্ৰন্থ পৰ্যালোচনা কৰি 'অষ্টাধ্যায়ী' অধ্যয়নৰ বাবে স্বয়ং সম্পূৰ্ণ বুলি নাভাবি সেই ব্যাখ্যা গ্ৰন্থৰে পৰিবৰ্দ্ধিত ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ সংকলন কৰি উলিয়ালে আৰু সেয়েহে তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ নামকৰণ

---

[1] সূত্ৰাৰ্থো বৰ্ণ্যতে যত্ৰ পদৈঃ সূত্ৰানুসাৰিভিঃ।
স্বপদানি চ বৰ্ণ্যন্তে ভাষ্যং ভাষ্যবিদো বিদুঃ॥

কৰা হ'ল 'মহাভাষ্য' (মহান্ ভাষ্য)। ভর্তৃহৰিয়ে তেওঁৰ 'বাক্যপদীয়'ত উল্লেখ কৰিছে :

কৃতেঽথ পতঞ্জলিনা গুৰুণা তীৰ্থদৰ্শিনা।
সৰ্বেষাং ন্যায়বীজানাং মহাভাষ্যে নিবন্ধনে ॥[১]

ভর্তৃহৰিয়ে তেওঁৰ সেই একেখন গ্ৰন্থতে পুনঃ মহাভাষ্যকাৰ সম্বন্ধে উল্লেখ কৰিছে যে তেওঁ শাৰীৰিক শুদ্ধিৰ কাৰণে 'চৰক-সংহিতা', বাগ্‌শুদ্ধিৰ কাৰণে ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰ (মহাভাষ্য) আৰু চিত্তৰ শুদ্ধিৰ কাৰণে 'যোগশাস্ত্ৰ' (যোগসূত্ৰ) প্ৰণয়ন কৰিছে। এই প্ৰসঙ্গত চক্ৰপাণিৰ উক্তি বিশেষভাৱে প্ৰণিধানযোগ্য :

যোগেন চিত্তস্য পদেন বাচাং মলং শৰীৰস্য চ বৈদ্যকেন।
যোঽপাকৰোত্তং প্ৰৱৰং মুনীনাং পতঞ্জলিং পাঞ্জলিৰানতোঽস্মি ॥

এই শ্লোকটো কৈয়েই তেওঁৰ টীকাৰ প্ৰাৰম্ভণিতে উল্লেখ কৰিছে।

ভগৱান পতঞ্জলিয়ে সমাজৰ কল্যাণৰ কাৰণে মানুহৰ মনোবাক্কায়দোষ নিবাৰণৰ উদ্দেশ্যে 'যোগসূত্ৰ', 'মহাভাষ্য' আৰু আয়ুৰ্বেদৰ বাৰ্তিক ৰচনা কৰিছে। অৱশ্যে এতিয়ালৈকে সেই বাৰ্তিক গ্ৰন্থৰ কোনো অনুসন্ধান পোৱা হোৱা নাই।

মহাদাৰ্শনিক বৈয়াকৰণ ভর্তৃহৰিয়ে মহাভাষ্যকাৰক প্ৰশংসা কৰিবলৈ গৈ পুনঃ উক্ত কৰিছে :

কায়বাগ্‌বুদ্ধিবিষয়া যে মলা সমৱস্থিতাঃ।
চিকিৎসালক্ষণাধ্যাত্মশাস্ত্ৰৈস্তেষাং বিশুদ্ধয়ঃ ॥[২]

ৰামভদ্ৰৰ 'পাতঞ্জলচৰিতে'ও এই কথা সমৰ্থন কৰে। 'চৰক-সংহিতা'ৰ প্ৰসিদ্ধ টীকাকৰ্তা চক্ৰপাণিৰ উক্তিৰপৰা এই কথা সন্দেহ নোহোৱাকৈ গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। কাৰণ, চক্ৰপাণিয়ে পতঞ্জলিক আয়ুৰ্বেদৰ গ্ৰন্থকৰ্তা হিচাপে স্বীকাৰ কৰিছে আৰু কেৱল মনো-

---

[১] বাক্যপদীয়—১।৪৮৬
[২] ঐ —১।১৪৮

বাক্-কায়দোষ নিবাৰক হিচাপে উল্লেখ কৰিবলৈ বাকী থকা নাই, তেওঁ পতঞ্জলিক 'সৰ্পৰাজ'[1] বুলি প্ৰণাম জনাইছে।

এই প্ৰসঙ্গতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব যে ভাৰতৰ চিৰ-প্ৰচলিত জনশ্ৰুতিয়ে পতঞ্জলিক শেষনাগৰ অৱতাৰ বুলি স্বীকাৰ কৰে। ৰামভদ্ৰবিৰচিত 'পাতঞ্জলচৰিতে'ও এই কথা সমৰ্থন কৰে। শেষনাগৰ অৱতাৰ বুলিয়ে তেওঁক 'ভগৱান' বুলি অভিহিত কৰা হয় আৰু সেইদেখি তেওঁৰ ৰচিত 'মহাভাষ্য' 'ফণিভাষ্য' ৰূপে অভিব্যক্তি লাভ কৰে। কোণ্ডভট্টই তেওঁৰ 'ব্যাকৰণভূষণসাৰ'ত আৰু শ্ৰীহৰ্ষই তেওঁৰ 'নৈষধচৰিত্ৰ'ত 'মহাভাষ্য'ক 'ফণিভাষ্য' বুলি আখ্যা দিছে।[2] 'ভোজবৃত্তি'ৰ গ্ৰন্থকাৰেও তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰাৰম্ভণিতে উল্লেখ কৰিছে, 'জয়ন্তি ৱাচঃ ফণিভৰ্তুঃ' আৰু 'ৱাক্‌চেতোৱপুষাং মলঃ ফণিভৃতাং ভৰ্ত্ৰেৱ যেনোদ্ধৃতঃ'।

'ভাৱপ্ৰকাশ'ৰ গ্ৰন্থকৰ্তাই এই বিষয়ে এইদৰে বিশদভাৱে উল্লেখ কৰিছে যে একসময়ত ভগৱান অনন্তই গুপ্তচৰ হিচাপে পৃথিৱীত বিচৰণ কৰিছিল আৰু তেওঁ মানুহৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক

---

১. মনোৱাক্কায়দোষাণাং হন্ত্ৰেঽহিপতয়ে নমঃ।

২. 'ফণিভাষিত ভাষ্য'—শব্দকৌস্তুভ উদ্ধৃত (বৈয়াকৰণভূষণ, কা)
ফণিভাষিতভাষ্যপক্কিকা ইত্যাদি (নৈষধচৰিত)

According to the current tradition, as incorporated in Ramabhadra's 'Pātañjala-carita' and elsewhere, Pantañjali is an incarnation of Śeṣa—the serpent-king holding the lord Nārāyaṇa over his thousand heads. He is, therefore, deified as 'Bhagavat', an epithet that is usually applied to 'divine beings'. That he was an incarnation of Śeṣa seems to have been so popularly believed that the Mahābhāṣya is also called 'Phaṇibhāṣya. Both Koṇḍabhatta and Śrīharṣa speak of the Great Commentary as ফণিভাষিতভাষ্য।

The Indian Historical Quarterly Vol. 2. 1926 p, 262,

ৰোগ আৰু কষ্ট দেখি অতিশয় ব্যথিত হয়। তেওঁ পৃথিৱীত অৱতীৰ্ণ হ'ল আৰু তেওঁ মানুহৰ শাৰীৰিক ব্যাধিৰ নিবৃত্তিৰ কাৰণে 'চৰক' গ্ৰন্থৰ প্ৰবৰ্ত্তন কৰিলে। যিহেতু তেওঁ পৃথিৱীত প্ৰথমে চৰৰূপে আৱিৰ্ভূত হৈছিল, সেই কাৰণে তেওঁৰ নাম চৰক বুলি প্ৰখ্যাত হৈছিল। গতিকে আয়ুৰ্বেদৰ কৰ্তাৰূপে তেওঁৰ নাম চৰক বুলি জনাজাত। সেই ভগৱান অনন্তই পতঞ্জলি নাম ধাৰণ কৰি 'যোগসূত্ৰ' আৰু 'মহাভাষ্য' প্ৰণয়ন কৰে। 'ভাৱপ্ৰকাশ'ৰ গ্ৰন্থকৰ্তাই নিঃসন্দেহে অনন্তক (পতঞ্জলিক) চৰকৰূপে নিৰ্ধাৰণ কৰিছে। এইদৰে পতঞ্জলিক 'মহাভাষ্য'ৰ ৰচয়িতা, 'যোগসূত্ৰ'ৰ প্ৰণেতা আৰু 'চৰক-সংহিতা'ৰ সংকলয়িতা বুলি স্থিৰ কৰি ৰাচিক-মানসিক-কায়িক দোষৰ নিৱাৰক হিচাপে মানি লোৱা হৈছে।

এইখিনিতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে 'মহাভাষ্য' আৰু 'যোগসূত্ৰ' এই দুই মহাগ্ৰন্থ যে একেজন ব্যক্তিৰ লেখনী-প্ৰসূত তাক সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক'ব পাৰি, কিয়নো এই উভয় গ্ৰন্থকে যথাক্ৰমে আৰম্ভ কৰা হৈছে—'অথ শব্দানুশাসনম্' আৰু 'অথ যোগানুশাসনম্'। এই উভয় ক্ষেত্ৰতে 'অনুশাসন' পদটোৰ উল্লেখৰপৰা কিছুমান পণ্ডিতে এই দুয়োখন গ্ৰন্থ একেজন লেখকৰে লেখনীপ্ৰসূত বুলি অনুমান কৰে। ভগৱান পতঞ্জলিৰ পিতৃ-মাতৃ, জন্মস্থান আৰু স্থিতিকাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতভেদ দেখা যায়। কোন মহামানৱৰ জীৱন ভগৱান পতঞ্জলিৰ পিতৃৰূপে কৃতকৃত্য হৈছিল তাৰ সঠিক সমাধান এতিয়াও নিশ্চিতৰূপে নিৰ্ধাৰিত হোৱা নাই। ভাৰতৰ চিৰপ্ৰচলিত জনশ্ৰুতিয়ে তেওঁক শেষাৱতাৰ হিচাপে শ্ৰদ্ধাৰে স্মৰণ কৰি আহিছে। তেওঁৰ জন্ম সম্বন্ধে জনশ্ৰুতিটো এনে ধৰণৰ :

পৃথিৱীত অৱতীৰ্ণ হোৱাৰ মানসেৰে শেষনাগে উপযুক্ত স্থান আৰু জননীৰ অন্বেষণ কৰিবলৈ ধৰিলে। অৱশেষত গোনৰ্দদেশৰ কোনো এক পৱিত্ৰ তপোৱনত বিদ্বান পুত্ৰৰ কামনাৰত গণিকা

নামৰ সূৰ্য উপাসক কোন এজনী তপস্বিনীক দেখিলে আৰু সেই তপস্বিনীয়ে তেওঁৰ উপযুক্ত জননী হ'ব বুলি স্থিৰ কৰি তেওঁৰ অঞ্জলিত পতিত হ'ল। আৰু মাতৃৰ অঞ্জলিৰপৰা পতিত হোৱাৰ কাৰণে তেওঁৰ নাম হ'ল—পতঞ্জলি।[1] নাগোজীভট্টই তেওঁৰ 'শব্দেন্দুশেখৰ' গ্ৰন্থত পতঞ্জলি শব্দটোৰ ব্যাকৰণগত বিশেষত্ব বিশ্লেষণৰ বেলিকা এই উপাখ্যানটো উল্লেখ কৰিছে।[2]

প্ৰকৃতপক্ষে ক'বলৈ গ'লে ভগৱান পতঞ্জলিৰ পিতৃ-মাতৃ আৰু জন্মস্থান সম্বন্ধে সঠিকভাৱে কোনো সমিধান পোৱা নাযায়। তথাপি এই প্ৰসঙ্গত 'মহাভাষ্য'ত উল্লেখ কৰা দুটা প্ৰয়োগৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। যেনে, গোনৰ্দীয় আৰু গণিকাপুত্ৰ। ইয়াৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয়টোৱে ক্ৰমান্বয়ে পতঞ্জলিৰ জন্মস্থান আৰু মাতৃৰ নাম নিৰ্দেশ কৰা বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে। কৈয়টে গোনৰ্দীয় আচাৰ্যক 'মহাভাষ্য'কাৰ পতঞ্জলিৰূপে নিৰ্দেশ কৰা দেখা যায়, কিয়নো তেওঁ 'গোনৰ্দীয়স্ত্বাহ' আৰু 'ভাষ্যকাৰস্ত্বাহ'

---

[1] তৱাঞ্জলৌ মহাভাগ পতিতোহহং হিতায় তে। (পাতঞ্জল-চৰিত)
'গোনৰ্দদেশে কস্যাচিদৃষেৰঞ্জলেঃ সন্ধ্যাকৰণসময়ে পতিত ইত্যৈতিহ্যম'

[2] While discussing the grammatical peculiarity of the word 'Patañjali' in his 'Śabdenduśekhara', Nāgojī states that Patañjali is so called because he is said to have fallen down from the añjali of a sage while performing his daily worship in the city of Gonarda. As soon as he fell from her hands, he assumed the form of a brahmin boy resplendent in celestial beauty. Goṇika at once felt filial affection towards him, taking him to be a reward of her long practised austerity and baptised him with the name Patañjali from the fact of his falling from her hands.

The Indian Historical Quarterly Vol. II, 1926, p. 263

সমানাৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে। আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যে তেওঁৰ মাতৃৰ নাম গণিকা। এই প্ৰসঙ্গত এটা কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে প্ৰাচীন ভাৰতত জন্মস্থান আৰু মাতৃ-নামেৰে মানুহৰ পৰিচয় দিয়া এটা বিশেষ ধৰণৰ প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। মহৰ্ষি পাণিনিৰ পৰিচয় দিয়া হৈছে—শালাতুৰীয় আৰু দাক্ষীপুত্ৰ বুলি। ইয়াৰ প্ৰথমটো জন্মস্থান আৰু দ্বিতীয়টো মাতৃনাম।[1]

পতঞ্জলিৰ জন্মস্থান সম্বন্ধে কিছুমান পণ্ডিতে 'মহাভাষ্য' আৰু আন গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা গোনৰ্দীয় আচাৰ্যক পতঞ্জলি বুলি স্বীকাৰ কৰি লৈ পতঞ্জলিক গোনৰ্দদেশীয় বুলি স্থিৰ কৰিছে। অৱশ্যে সেই সময়ত ভাৰতবৰ্ষৰ কোন অংশক প্ৰকৃতপক্ষে গোনৰ্দ বুলি কোৱা হৈছিল সেই বিষয়ে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। সেই সম্বন্ধে বিস্তৃত আলোচনা আমাৰ পক্ষে নিষ্প্ৰয়োজন। সম্প্ৰতি আমি নিশ্চিতৰূপে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰালৈকে পতঞ্জলিক প্ৰাচীন ভাৰতৰ গোনৰ্দ ঠাইৰ নিবাসী বুলি ধৰি লৈ সন্তুষ্ট থকাৰ বাহিৰে আন উপায় নাই। অৱশ্যে 'মহাভাষ্য' ৰচনা কৰা সময়ত পতঞ্জলিয়ে পাতলিপুত্ৰত বাস কৰা বুলি বহু পণ্ডিতে মন্তব্য কৰে।

পতঞ্জলিৰ স্থিতিকাল সম্বন্ধে বিশেষ আলোচনাৰ প্ৰয়োজন নাই কাৰণ, তেওঁৰ নিজ গ্ৰন্থ 'মহাভাষ্য'ৰ আভ্যন্তৰীণ অনুশীলনৰপৰা 'মহাভাষ্য'ৰ ৰচনা কাল সম্বন্ধে বিশেষ বিৱৰণ পোৱা যায়। পতঞ্জলিয়ে চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজসভাৰ উল্লেখ কৰিছে। এই চন্দ্ৰগুপ্ত সন্দেহ নোহোৱাকৈ মৌৰ্য সম্ৰাট বুলি প্ৰতীতি হয়। ইয়াৰপৰা

---

[1] শালাতুৰীয়দাক্ষেয়ৌ গোনৰ্দীয়ে পতঞ্জলিঃ

(হেমচন্দ্ৰ—অভিধানচিন্তামণি)

আৰু

সৰ্বে সৰ্বপদাদেশা দাক্ষীপুত্ৰস্য পাণিনেঃ।
একদেশবিকাৰে হি নিত্যত্বং নোপপদ্যতে॥

মহাভাষ্য, পৃ. ২৯৫

এইটো স্পষ্টভাৱে ক'ব পাৰি যে মৌৰ্য যুগৰ পিছত পতঞ্জলিৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল। শুংগবংশীয় ৰজা পুষ্যাই অশ্বমেধ যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান কৰে আৰু সেই যজ্ঞানুষ্ঠানত স্বয়ং পতঞ্জলি যাজকৰূপে নিযোজিত হোৱাৰ কথা 'মহাভাষ্য'ত বিশেষভাৱে উল্লেখ আছে[১] আৰু এই ক্ৰিয়া বৰ্তমান কালত প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।[২] পতঞ্জলিয়ে লঙ্ বিভক্তি প্ৰয়োগৰ বেলিকা উল্লেখ কৰিছে যে লোকবিখ্যাত পৰোক্ষৰ কাৰণে যিটো প্ৰযোক্তাৰ দৰ্শনৰ বিষয়ো হ'ব পাৰে, তেতিয়া লঙ্ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ হ'ব পাৰে[৩]; যেনে, অৰুণদ্ যৱনঃ সাকেতম্। অৰুণদ্ যৱনো মধ্যমিকাম্ অৰ্থাৎ যৱনৰদ্বাৰা সাকেত আৰু মধ্যমিকা নগৰ অৱৰুদ্ধ হৈছিল। 'মহাভাষ্য'ৰ এই উক্তিৰপৰা বুজা যায় যে যৱনৰদ্বাৰা এই দুই নগৰৰ অৱৰোধ পতঞ্জলিৰ জীৱন কালতে 'মহাভাষ্য' ৰচনাৰ পূৰ্বে সংঘটিত হয়। কিন্তু পতঞ্জলি সেই ঘটনাৰ প্ৰত্যক্ষদৰ্শী নহয়। Goldstrückerঅৰ মতে সাকেত (প্ৰাচীন অযোধ্যা) আৰু মধ্যমিকা (চিতোৰৰ সমীপৰ নগৰী) অৱৰোধকাৰী Minandorঅৰ সময় খ্ৰীঃপূঃ দুই শতক। Lassenঅৰ মতে এই অৱৰোধ খ্ৰীঃপূঃ দুই শতকৰ মধ্যভাগ বুলি বিবেচিত। এই উদাহৰণৰপৰা বুজা যায় যে 'মহাভাষ্য'ৰ ৰচনা কাল খ্ৰীঃপূঃ দুই শতকৰ মধ্যভাগ বা খ্ৰীঃপূঃ ১৫০ অব্দত।

ভগৱান পতঞ্জলিবিৰচিত 'মহাভাষ্য' এখন বিশ্ববিখ্যাত বৃহৎ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ। সেই গ্ৰন্থক 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ সূত্ৰৰে কেৱল ব্যাখ্যা

---

১. প্ৰবৃত্তস্যাবিৰামে শাসিতব্যা ভৱন্তী। ইহাধীমহে। ইহ ৱসামঃ। ইহ পুষ্যমিত্ৰং যাজয়াম ইতি।

মহাভাষ্য ৩।২।১২৩

২. 'পুষ্যমিত্ৰো যজতে, যাজকা যাজয়ন্তী'তি।

মহাভাষ্য ৩।১।২৬

৩. পৰোক্ষে চ লোকবিজ্ঞাতে প্ৰয়োক্তুৰ্দৰ্শনবিষয়ে লঙ্ ৱক্তব্যঃ। অৰুণদ্ যৱনঃ সাকেতম্। অৰুণদ্ যৱনো মধ্যমিকাম্।

মহাভাষ্য—৩।২।১১১

হুৰ্বূাল বাৰ্তিকবোৰ বৃহৎ ব্যাখ্যা বুলি আখ্যা দিয়া উচিত। পতঞ্জলিৰ পূৰ্বে বহু বৈয়াকৰণে ‘অষ্টাধ্যায়ী’ৰ ওপৰত বাৰ্তিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। সেই সমূহৰ ভিতৰত মহামুনি কাত্যায়নৰ বাৰ্তিকেই মুখ্যতম। পতঞ্জলিয়ে বাৰ্তিকৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যা কৰিছে। তেওঁ কাত্যায়নৰ পূৰ্ণ সমৰ্থক। পতঞ্জলিয়ে নিজে বাৰ্তিকৰ প্ৰথম আক্ষেপ আৰু সন্দেহ উপস্থাপিত কৰি নিজেই সেইবোৰৰ সমাধান কৰি বাৰ্তিকক গৌৰৱ-মণ্ডিত কৰি তুলিছে। তেওঁ যে প্ৰথমে বাৰ্তিকৰ দোষ আৰু শেষত সমাধান কৰিছে এয়া তেওঁৰ ৰচনা-শৈলীৰ অন্যতম কৌশল। কাত্যায়নৰ বাৰ্তিকৰ ওপৰত পতঞ্জলিৰ ব্যাখ্যাই প্ৰথম উপলব্ধ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ। অৱশ্যে পতঞ্জলিৰ ব্যাখ্যাৰ পূৰ্বেও কোনো ব্যাখ্যাকাৰ থকা যেন লাগে কাৰণ. পতঞ্জলিয়ে কোনো ঠাইত ‘অপৰস্তু আহ’ এনে ধৰণৰ প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়।

কাত্যায়নৰ জন্মৰ প্ৰায় দুশ বছৰ পিছত পতঞ্জলিৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। পতঞ্জলিৰ সময়তো সংস্কৃত কথিত ভাষা হিচাপে প্ৰচলিত আছিল। এই দুশ বছৰৰ ভিতৰত ভাষাত নতুন শব্দৰ আবিৰ্ভাৱ আৰু পুৰণি শব্দৰ অৰ্থৰ পৰিবৰ্তন নাইবা আন কিছুমান শব্দ অপ্ৰচলিত হোৱা স্বাভাৱিক। পতঞ্জলিৰ মতে অকল পাণিনিৰ সূত্ৰ বা কাত্যায়নৰ বাৰ্তিকৰদ্বাৰা এই নতুন শব্দবোৰৰ প্ৰচলন বা ব্যুৎপত্তি আদিৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ পৰ্যাপ্ত নহয়, সেই কাৰণে তেওঁ ব্যাকৰণৰ সাম্প্ৰতিক সকলো সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ পুনঃ কিছুমান ওপৰঞ্চি সূত্ৰ ৰচনা কৰিছে আৰু তেওঁৰ ৰচিত সূত্ৰবোৰক ‘ইষ্টি’ বুলি অভিহিত কৰা হৈছে কাৰণ, তেওঁৰ সূত্ৰবোৰৰ শেষত ‘ইতি ইষ্যতে’ বুলি কোৱা হৈছে--‘ইষ্টয়ো ভাষ্যকাৰস্য ইতি ভাষ্যকাৰেষ্টা’। পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু অন্যান্য বাৰ্তিককাৰৰ মতসমূহ যথাৰ্থৰূপে পৰ্যালোচনা আৰু সুবিবেচনা কৰি পতঞ্জলিয়ে নিজৰ বিশিষ্ট ‘ইষ্টি’ৰ যোজনা কৰিছে। পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ সময়ৰ ভাষাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত ‘ইষ্টি’বোৰ প্ৰণয়ন কৰিছে আৰু ভাষাৰ পৰিবৰ্ধিত ৰূপৰ সমস্যাবোৰৰ সমাধান

কৰিছে। পাণিনিৰপৰা কাত্যায়নলৈ আৰু কাত্যায়নৰপৰা পতঞ্জলিলৈ ভাষাৰ পৰিবৰ্তন আৰু পৰিবৰ্ধন হৈছিল আৰু সেই কাৰণে কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলিৰ পক্ষে ওপৰাঞ্চি সূত্ৰ তৈয়াৰ কৰিবলগীয়া হৈছিল। কাত্যায়নৰ যুগৰপৰা ভাষাৰ যি পৰিবৰ্তন, আৰু নতুন শব্দৰ উদ্ভাৱন হৈছিল পতঞ্জলিয়ে সেইবোৰ সমীক্ষা কৰি সেই সকলোবোৰৰ সমাধান কৰিছে। সেই কাৰণে পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য' ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ অতি প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ হিচাপে পৰিগণিত হৈছে। মুনিয়ে ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰদেশ পৰ্যটন কৰিছিল আৰু পৰ্যটন কৰা প্ৰত্যেক প্ৰদেশৰে ভাষাসমূহ ভালদৰে অধ্যয়ন কৰিছিল। অকল সেয়ে নহয় তেওঁ সেই দেশৰ লোক ব্যৱহাৰ, নীতি-নিয়ম আৰু আচাৰ-ব্যৱহাৰৰো সম্যগ জ্ঞান আহৰণ কৰি 'মহাভাষ্য'ৰ যথাস্থানত যথোপযোগী হিচাপে উল্লেখ কৰি নিজৰ অসামান্য প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে। প্ৰসঙ্গক্ৰমে এইখিনিতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰা অপ্ৰাসঙ্গিক হ'ব যেন নালাগে। জয়াদিত্য আৰু বামন বিৰচিত 'কাশিকাবৃত্তি'ৰ ওপৰত বিখ্যাত জৈন বৈয়াকৰণ জিনেন্দ্ৰবুদ্ধিয়ে 'ন্যাস' নামৰ টীকা প্ৰণয়ন কৰে। সেই টীকাত জিনেন্দ্ৰবুদ্ধিয়ে এইটো প্ৰতিপন্ন কৰিবৰ বিচাৰিছে যে যিকোনো শব্দৰে গঠন আৰু ব্যুৎপত্তি প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ পাণিনিৰ সূত্ৰই পৰ্যাপ্ত। সেইদেখি তেওঁৰ মতে কাত্যায়নৰ বাৰ্তিক-উপসংখ্যান আৰু মহাভাষ্যৰ ইষ্টি এইবোৰৰ কোনোটিৰেই কোনো প্ৰয়োজন নাই। মহৰ্ষি পাণিনিৰ ১২৪৫ সূত্ৰৰ ওপৰতহে মাত্ৰ 'কাশিকাবৃত্তি' প্ৰণয়ন কৰা হৈছে।

পাণিনিৰ ৩৯৭৮টা সূত্ৰৰ ভিতৰত পতঞ্জলিয়ে 'মহাভাষ্য'ত কেৱল ১৭২০টা সূত্ৰৰ ব্যাখ্যা আৰু আলোচনা কৰিছে। কাৰণ, পতঞ্জলিৰ পূৰ্বে 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ বহু বৃত্তিগ্ৰন্থ ৰচিত হৈছে আৰু সেই বৃত্তিগ্ৰন্থবোৰত সূত্ৰৰ অৰ্থ আৰু তাৰ উদাহৰণ, প্ৰত্যুদাহৰণ সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। সেই কাৰণে পতঞ্জলিয়ে 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ আটাইবোৰ সূত্ৰৰ ব্যাখ্যাৰ প্ৰতি মনোনিৱেশ কৰা নাই। প্ৰকৃতপক্ষে 'মহাভাষ্য'ক

পাণিনিৰ সূত্ৰৰ হুবহু টীকা বুলি ক'ব নোৱাৰি। কাত্যায়নে বাৰ্ত্তিক গ্ৰন্থত পাণিনিৰ সূত্ৰৰ যিবোৰ আসোঁৱাহ বা আক্ষেপ উত্থাপন কৰিছে পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ গ্ৰন্থত সেইবোৰৰ যথাৰ্থ প্ৰত্যুত্তৰ আৰু সমাধান আগ বঢ়াইছে। কাত্যায়নৰ আক্ষেপ বা সন্দেহক পতঞ্জলিয়ে পাণিনিৰ সূত্ৰৰ দ্বাৰায়ো ঠায়ে ঠায়ে সমাধান কৰি দেখুৱাইছে। মুঠতে ক'বলৈ গ'লে পাণিনিৰ 'অষ্টাধ্যায়ী' আৰু কাত্যায়নৰ বাৰ্ত্তিকৰ সমবেত ব্যাখ্যা কৰাই 'মহাভাষ্য'ৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়। ভাষ্যকাৰে তেওঁৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় তিনি প্ৰকাৰে প্ৰতিপাদন কৰিছে। যেনে, প্ৰথমে তেওঁৰ সূত্ৰৰ প্ৰয়োজন বৰ্ণনা কৰিছে; দ্বিতীয়তে, সূত্ৰৰ পদসমূহৰ সমুচিত অৰ্থ বিচাৰ কৰি সূত্ৰবোৰৰ নিশ্চিত অৰ্থ নিৰ্ণয় কৰিছে আৰু তৃতীয়তে, তেওঁৰ সময়ত প্ৰচলিত ভাষাৰ লগত সামঞ্জস্য ৰাখি সূত্ৰবোৰৰ প্ৰয়োগ পৰিবৰ্দ্ধিত ৰূপত পৰিষ্কাৰ কৰি তুলিছে।

যিহেতু 'মহাভাষ্য' 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ ব্যাখ্যা গ্ৰন্থ সেই কাৰণে 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ ক্ৰম অৰ্থাৎ অধ্যায় আৰু পাদৰ বিভাজন একে ধৰণে সেই গ্ৰন্থত ৰক্ষা কৰা হৈছে। কিন্তু এই পাদসমূহৰ বিভাজনটো পতঞ্জলিৰ নিজস্ব। এই বিভাজনৰ নাম তেওঁ আহ্নিক ৰাখিছে। এক দিনত অধ্যয়ন কৰা গ্ৰন্থাংশকেই আহ্নিক বোলে। মুঠতে 'মহাভাষ্য'ৰ আঠ অধ্যায়, প্ৰত্যেক অধ্যায়ৰ চাৰিটাকৈ পাদ আৰু প্ৰত্যেক পাদত কম-বেছি পৰিমাণে আহ্নিক আছে। আহ্নিকৰ সৰ্বমুঠ সংখ্যা পঁচাশী।

'মহাভাষ্য'ৰ ভাষা আৰু ৰচনাশৈলী বিশেষভাৱে মন কৰিবলগীয়া। ভাষাৰ পিনৰপৰা চাবলৈ গ'লে 'মহাভাষ্য'ৰ ভাষা অত্যন্ত সৰল, সুবোধ আৰু সহজে হৃদয়ঙ্গম কৰিব পৰা বিধৰ। ইয়াৰ শব্দাৱলী দ্ব্যৰ্থক নাইবা আন কোনো দোষৰপৰা বিনিৰ্মুক্ত। 'মহাভাষ্য'ৰ ৰচনাশৈলী যিদৰে কথোপকথন-সমৃদ্ধ সেইদৰে তাৰ ভাষাও দৈনিক ব্যৱহাৰ্য শব্দাৱলীৰে পৰিপুষ্ট আৰু সংলাপ শৈলীৰে প্ৰতিষ্ঠিত।

গুৰু-শিষ্য সংবাদ বা প্ৰশ্নোত্তৰ প্ৰণালীৰে পতঞ্জলিয়ে 'মহাভাষ্য' এনেদৰে ৰচনা কৰিছে যেন, তেওঁৰ সম্মুখতে বিদ্যাৰ্থী বিদ্যমান আছে। এই অভিনৱ প্ৰণালীৰেই ভগৱান পতঞ্জলিয়ে বিদ্যাভ্যাস কৰাই শিক্ষাৰ্থীসকলৰ পাঠ্যক্ৰম হৃদয়ংগম কৰি তুলিছিল। শিষ্যই প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰে আৰু গুৰুৱে তাৰ সমিধান দিয়ে। এইদৰে গুৰু-শিষ্যৰ অন্তৰংগ সম্বন্ধৰ মাজেদি 'মহাভাষ্য'ৰ পঠন-পাঠন কৰা হৈছিল। পতঞ্জলিৰ শিক্ষাদানৰ প্ৰণালী অতি মৌলিক আৰু বৈজ্ঞানিক। শিক্ষা একদেশী প্ৰক্ৰিয়া নহয়। ছাত্ৰ আৰু শিক্ষকৰ সহযোগতহে শিক্ষাৰ প্ৰকৃত ফল লাভ কৰিব পাৰি। 'মহাভাষ্য'ত কোনো দীৰ্ঘ সমাসবদ্ধ শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হোৱা নাই আৰু ইয়াৰ ভাষাক কোনো ৰূপ কৃত্ৰিমতাই স্পৰ্শ কৰিব পৰা নাই। ইয়াৰ ভাষাৰ প্ৰবাহ গংগা সলিলৰ দৰে স্বাভাৱিক। পতঞ্জলিয়ে 'মহাভাষ্য' প্ৰণয়নত যি সংবাদ শৈলীৰ অৱতাৰণা কৰিছে সেয়া জীৱন্ত সংলাপ[1] অৱসৰ অনুসৰি অনুকূল দৃষ্টান্ত[2] তীক্ষ্ণ ব্যংগ[3] আৰু কটাক্ষ[4] আদি

---

[1] ন ব্ৰূমোঽস্মাভিৰপ্ৰযুক্তা ইতি।
কিং তৰ্হি ?
লোকেঽপ্ৰযুক্তা ইতি।
ননু চ ভৱানপ্যভ্যন্তৰো লোকে ?
অভ্যন্তৰোঽহং লোকে, ন তু অহং লোকঃ। (মহাভাষ্য ১।১।১)

[2] তদ্যথা কূপখানকঃ কূপং খনন্ যদ্যপি মৃদা পাংসুভিশ্চাৱকীৰ্ণো ভৱতি। সোঽপ্সু সংজাতাসু তত এৱ তং গুণমাসাদয়তি যেন চ স দোষো নিৰ্হণ্যতে ; ভূয়সা চাভ্যুদয়েন যোগো ভৱতি।
(মহাভাষ্য ১।১।১)

[3] কশ্চেদানীং ভৱতো মৎসৰো, যদি সৰ্বো লোকোঽভ্যুদয়েন যুজ্যেত ?
(মহাভাষ্য ১।১।১)

[4] কিং পুনৰনেন বৰ্ণ্যেন ? কিং ন মহতা কণ্ঠেন নিত্যশব্দো এৱোপাত্তো যস্মিন্নুপাদীয়মানেঽসন্দেহঃ স্যাৎ ? ॥ (মহাভাষ্য ১।১।১)

নানা উপাদানেৰে সুসমৃদ্ধ। তেওঁৰ ৰচনাশৈলীৰ অভিনৱ কৌশল দেখিলে তেওঁ যে এজন অত্যন্ত মেধাবী আৰু কুশাগ্ৰবুদ্ধিৰ লোক আছিল তাক নিঃসন্দেহে অনুমান কৰিব পাৰি। তেওঁ বেদ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, শ্ৰৌত-গৃহ্য, কল্পসূত্ৰ আদি বিবিধ গ্ৰন্থৰ নিপুণ অধ্যয়ন কৰ্তা আছিল। বিবিধ অভিজ্ঞতাৰ কাৰণে তেওঁ আছিল সৰ্বজনৰ সন্মানভাজন। আকৌ তেওঁ আছিল নিপুণ দৃষ্টিসম্পন্ন, প্ৰত্যুৎপন্নমতি আৰু বাক্‌চাতুৰ্যৰ অভিনৱ আচাৰ্য।

ভগৱান পতঞ্জলিৰ ৰচনাশৈলীৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য এই যে ব্যাকৰণৰ দৰে নীৰস শাস্ত্ৰকো তেওঁ সাহিত্য শাস্ত্ৰৰ দৰে সৰস কৰি তুলিছে। আৰু ব্যাকৰণৰ জটিল সমস্যাবোৰো তেওঁৰ অপূৰ্ব তুলিকাৰ স্পৰ্শত সৰল, সহজ আৰু অনায়াসে আয়ত্ত কৰিব পৰা হৈছে। সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ ভিতৰত পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য' অনন্য।

'মহাভাষ্যত' পতঞ্জলিৰ সময়ত সমাজত প্ৰচলিত বহু ধৰণৰ নীতি-প্ৰৱচনৰ (proverbial maxim) উল্লেখ পোৱা যায়। যেনে, (১) মাতৃক সন্মান আৰু পিতৃক শুশ্ৰূষা কৰিব লাগে[1] (২) ধাৰ্মিকেহে ধৰ্ম আচৰণ কৰে।[2] (৩) হৰিণৰ আশঙ্কাত যৱৰ খেতি, মগনীয়াৰ ভয়ত অন্নৰ পাক নকৰাকৈ নাথাকে[3] (৪) দেৱতাসকলহে জনাৰ অধিকাৰী[4] (৫) গুৰুৰ দৰে গুৰুপুত্ৰক আচৰণ কৰিব লাগে ইত্যাদি।[5] প্ৰবাদ-বাক্যসমূহৰপৰা এইটো নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি যে

---

[1] মাতৰি বৰ্তিতব্যং, পিতৰি শুশ্ৰূষিতব্যম্। (মহাভাষ্য, পৃ. ৫৩২)

[2] ধৰ্মং চৰতি ধাৰ্মিকঃ। (মহাভাষ্য, পৃ. ৫৪২)

[3] ন হি ভিক্ষুকাঃ সন্তীতি স্থাল্যো নাধিশ্ৰীয়ন্তে ন চ মৃগাঃ সন্তীতি যবা নোপ্যন্তে। (মহাভাষ্য, পৃ. ৩৫৬)

[4] দেবা জ্ঞাতুমৰ্হন্তি।

[5] গুৰুবদ্ গুৰুপুত্ৰে বৰ্তিতব্যম্। (মহাভাষ্য, পৃ. ৫০২)

তেওঁ এজন লোকপ্ৰবাদাভিজ্ঞ নিপুণ সামাজিক লোক আছিল। এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখযোগ্য উক্তি :

'Proverbial expressions and references to matter of everyday life are introduced and serve both to enliven the discussion and give us valuable hints of the condition of life and thought in the time of Patañjali, who thus is a source of information for religious and social history as well as for literature.'[১]

পতঞ্জলিৰ সময়তো সংস্কৃত কথিত ভাষা আছিল। অৱশ্যে এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে অধিক শিক্ষিত লোকে সংস্কৃত আৰু ইতৰ লোকসকলে প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ইতৰ লোকসকলেও সংস্কৃত বুজিছিল; কিন্তু দৈনন্দিন ব্যৱহাৰত তেওঁলোকে প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

পতঞ্জলিয়ে 'মহাভাষ্য'ৰ প্ৰাৰম্ভণিতে ভাষা দুই বিধ বুলি উল্লেখ কৰিছে; যেনে, বৈদিক বা ছান্দস আৰু লৌকিক বা ভাষা। ইয়াৰ প্ৰথমটোৱে নিঃসন্দেহে বৈদিক সাহিত্যত প্ৰয়োগ কৰা ভাষা আৰু আনটোৰদ্বাৰা সেই সময়ত লোক সমাজত প্ৰচলিত কথিত ভাষাৰ কথাকেই বুজাইছে। যাস্কৰ সময়ৰপৰা পতঞ্জলিৰ সময়লৈকে ভাষা শব্দটোৰ যি প্ৰয়োগ চলি আছিল সেইটোৱে নিঃসন্দেহে সংস্কৃত ভাষাকেই বুজাইছিল। তাৰপৰা বুজিব পাৰি যে সংস্কৃত সেই সময়ত কথিত ভাষা আছিল। পতঞ্জলিয়ে বৈদিক বিধান উল্লেখ কৰিছে 'ন ম্লেচ্ছিতবৈ নাপভাষিতবৈ' অৰ্থাৎ ম্লেচ্ছসকলৰ মাজত যি শব্দ ব্যৱহৃত হৈছিল ব্ৰাহ্মণসকলে সেইবোৰ শব্দ প্ৰয়োগ নকৰিব। এই বিধান কেৱল যজ্ঞীয় ক্ৰিয়া-কাণ্ডৰ বেলিকাহে প্ৰয়োজ্য আছিল

---

[১] শ্ৰীক্ষিতীশ চন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায়—মহাভাষ্যম্ (পস্পশাহ্নিকম্)—Preface, p. 2.

সাধাৰণ অনুজ্ঞাত অশুদ্ধ বা অপভ্ৰংশৰ ব্যৱহাৰ স্বীকাৰ কৰি লোৱা হৈছিল আৰু সেইদেখি এটা সংস্কৃত শব্দৰে ঠাই বিশেষে বহু অপভ্ৰংশৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল। যদিও গৌঃ এই শুদ্ধ শব্দটোৰে সৈতে অপভ্ৰংশ গাৱী, গোণী, গোতা গোপোতলিকা আদি সমানে সাধাৰণ অনুজ্ঞাত ব্যৱহাৰ্য বুলি ধৰি লোৱা হৈছিল তথাপি যজ্ঞীয় বিধানৰ সময়ত অকল বিশুদ্ধ সংস্কৃত শব্দ 'গো'হে প্ৰয়োগ কৰিব লগীয়া বিধান বিধিসম্মত আছিল।

পতঞ্জলিয়ে যেতিয়া 'যথা লৌকিকবৈদিকেষু' এই বাৰ্তিকৰ ব্যাখ্যা কৰে, তেতিয়া উল্লেখ কৰিছে যে 'প্ৰিয়তদ্ধিতা দাক্ষিণাত্যাঃ' দাক্ষিণাত্যৰ লোকসকলে তদ্ধিত প্ৰত্যয় প্ৰয়োগ কৰি বিশেষভাৱে ভাল পায় কাৰণ, তেওঁলোকে 'লোকে' আৰু 'বেদে' শব্দৰ ঠাইত 'লৌকিক' আৰু 'বৈদিক' শব্দ প্ৰয়োগ কৰে। পতঞ্জলিৰ এই উক্তি কেৱল এটা জীৱন্ত ভাষাৰ বেলিকাহে খাটে। আকৌ পতঞ্জলিয়ে নিম্নোদ্ধৃত শ্লোক 'মহাভাষ্য'ৰ প্ৰথম আহ্নিকত উল্লেখ কৰিছে:

'অবিদ্বাংসঃ প্ৰত্যভিবাদে নাম্নো যে ন প্লুতিং বিদুঃ।
কামং তেষু তু বিপ্ৰোষ্য স্ত্ৰীষ্বিবায়মহং বদেৎ॥'

যি অশিক্ষিত লোকে প্ৰত্যভিবাদনৰ বেলিকা অভিবাদকৰ নাম প্লুত উচ্চাৰণ কৰিব নাজানে সেই লোক দূৰ দেশৰপৰা আহি 'অয়ম্ অহম্' বুলি অভিবাদন কৰিব, যেনেকৈ স্ত্ৰীসকলে কৰে।

ইয়াৰদ্বাৰা পতঞ্জলিয়ে ব্যক্ত কৰিছে যে যিসকল লোকে প্ৰত্যভিবাদনৰ বেলিকা প্লুত (protected vowel) উচ্চাৰণ কৰিব নাজানে তেওঁলোকক স্ত্ৰী বুলি গণ্য কৰা হ'ব। সংস্কৃত কথিত ভাষা নহ'লে সমাজত এনে ধৰণৰ আচৰণ প্ৰচলিত হৈ নাথাকিলহেঁতেন। পতঞ্জলিয়ে 'মহাভাষ্য'ত আকৌ উল্লেখ কৰিছে যে সমাজত কেৱল

---

১. একৈকস্য শব্দস্য বহবোঽপভ্ৰংশাঃ। তদ্যথা গৌৰিত্যস্য গাৱী গোণী গোতা গোপোতলিকেত্যেৱমাদয়োঽপভ্ৰংশাঃ। (মহাভাষ্য ১।১।১)

শিক্ষিত ব্ৰাহ্মণবিলাকেই যে সংস্কৃতক কথিত ভাষা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল এনে নহয়, সমাজত এনে এচাম লোক আছিল যিসকলে ব্যাকৰণৰ জ্ঞান নথকাকৈয়ো সংস্কৃতেৰে কথোপকথন চলাইছিল আৰু তেওঁলোককেই শিষ্ট বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। এই শিষ্টসকলৰ ব্যাকৰণৰ জ্ঞান থাককেই বা নাথাককেই তেওঁলোকে অনায়াসে সংস্কৃতত কথোপকথন কৰিব পাৰিছিল। এই শিষ্টসকলে প্ৰয়োগ কৰা কিছুমান শব্দ ব্যাকৰণৰ মতে শুদ্ধ নহ'লেও প্ৰামাণিক বুলি গণ্য কৰা হৈছিল আৰু বৈয়াকৰণসকলেও সেই প্ৰয়োগক হেলাৰঙে মানি লৈছিল আৰু ব্যৱহাৰো কৰিছিল। আমি যেনেকৈ নিজৰ মাতৃভাষাক ব্যাকৰণ নজনাকৈ অনায়াসে ক'ব পাৰোঁ ঠিক সেইদৰে শিষ্টসকলেও ব্যাকৰণৰ এটা অক্ষৰো নজনাকৈ বিশুদ্ধভাৱে সংস্কৃত ক'ব পাৰিছিল। এই বিষয়ে আলোচনা বঢ়াই লাভ নাই কাৰণ, পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য'ত আৰু অনেক দৃষ্টান্ত আছে যাৰদ্বাৰা তেওঁৰ সময়ত যে সংস্কৃত কথিত ভাষা আছিল তাক অনায়াসে প্ৰতিপন্ন কৰিব পাৰি।[1]

পতঞ্জলিৰ সময়ত অপভ্ৰংশ বা প্ৰাকৃতৰ নাইবা আঞ্চলিক ভাষাৰ বহুল প্ৰয়োগ হৈছিল। পতঞ্জলিয়ে ভাষা প্ৰশিক্ষণৰ কাৰণে সংস্কৃত ব্যকৰণৰ অধ্যয়নৰ প্ৰতি জনৰুচি জাগৃত কৰিবলৈ 'মহাভাষ্য' ৰচনা কৰিছিল। পতঞ্জলিয়ে সেই ভাষ্যৰ মাধ্যমেৰে দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ দৰে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ অধ্যয়নকো সমান মৰ্যাদা সম্পন্ন কৰি তুলিছে।

সংস্কৃত ভাষা নিৰূপণৰ কাৰণে যিসকল আচাৰ্যৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল তাৰ ভিতৰত মহৰ্ষি পাণিনি, মহামুনি কাত্যায়ন আৰু ভগৱান পতঞ্জলি এই মুনিত্ৰয়ে সৰ্বপ্ৰধান। এই ত্ৰিমুনিয়ে তিনিটা যুগৰ

---

[1] বি. দ্ৰ.—বিশেষ আলোচনাৰ বাবে P. Chakravarty's Lingustic Speculation of the Hiudus, pp. 116-121 দ্ৰষ্টব্য।

কালকৃত আৰু দেশকৃত ভাষাৰ বিভিন্ন অৱস্থা আৰু ক্ৰমবিকাশ নিৰূপণ কৰিছে। এই ক্ৰম বিকশিত ভাষা নিৰূপণৰ প্ৰামাণ্য উত্তৰোত্তৰ হিচাপে সৰ্বত্ৰ স্বীকৃত। অন্তিম অৱস্থাত ভাষা নিৰূপণ কৰা ভগৱান পতঞ্জলিৰ প্ৰামাণ্য সৰ্বাধিক বুলি সৰ্বত্ৰ প্ৰসিদ্ধ। 'যথোত্তৰং হি মুনিত্ৰয়স্য প্ৰামাণ্যম্' 'মহাভাষ্য'ৰ প্ৰদীপৰ[১] এই চিৰাদৃত উক্তিৰে বিষয়ৰ সামৰণি মৰা হ'ল।

---

[১] মহাভাষ্য, পৃ. ৩৩৬

শ্রীমদ্ভগবৎপতঞ্জলিবিরচিতে ব্যাকরণ-মহাভাষ্যে

প্রথমাধ্যায়স্য প্রথমে পাদে প্রথমমাহ্নিকম্

(বিষয়-প্রবেশঃ)

১. অথ শব্দানুশাসনম্ ॥

অথেত্যয়ং শব্দোঽধিকারার্থঃ প্রযুজ্যতে। শব্দানুশাসনং নাম শাস্ত্রমধিকৃতং বেদিতব্যম ॥

২. কেষাং শব্দানাম্ ? ॥

লৌকিকানাং বৈদিকানাং চ।

তত্র লৌকিকাস্তাবৎ—গৌরশ্বঃ পুরুষো হস্তী শকুনির্মৃগো ব্রাহ্মণ ইতি ॥ বৈদিকাঃ খল্বপি*—শন্নো দেবীরভিষ্টয়ে। ইষে ত্বোর্জে ত্বা। অগ্নিমীড়ে পুরোহিতম্। অগ্ন আয়াহি বীতয় ইতি ॥

[শব্দ-পরিভাষা]

৩. অথ-গৌরিত্যত্র কঃ শব্দঃ ? ॥

কিং যত্তৎ সাস্না-লাঙ্গুলককুদখুরবিষাণ্যর্থরূপং স শব্দঃ ? ॥

'নে'ত্যাহ। দ্রব্যং নাম তৎ ॥

যত্তর্হি-তদিঙ্গিতং চেষ্টিতং নিমিষিতমিতি স শব্দঃ ? ॥

'নে'ত্যাহ। ক্রিয়া নাম সা ॥

যত্তর্হি তচ্ছুক্লো নীলঃ কপিলঃ কপোত ইতি স শব্দঃ ? ॥

'নে'ত্যাহ। গুণো নাম সঃ ॥

---

* ক্রমেণাথর্ব্বযজুর্ঋক্সামবেদানাং প্রারম্ভমন্ত্রা উদাহৃতাঃ।

যত্তর্হি তদ্ভিন্নেষ্বভিন্নং ছিন্নেষ্বচ্ছিন্নং সামান্যভূতং, স শব্দঃ ? ॥
'নে'ত্যাহ। **আকৃতির্নাম সা ॥**

৪. কস্তর্হি শব্দঃ ? ॥

যেনোচ্চারিতেন সাস্না-লাঙ্গূল-ককুদ-খুরবিষাণিনাং সংপ্রত্যয়ো ভবতি স শব্দঃ ॥

৫. **অথবা**—প্রতীতপদার্থকো লোকে ধ্বনিঃ 'শব্দ' ইত্যুচ্যতে। তদ্যথা—'শব্দংকুরু', 'মা শব্দং কার্ষীঃ' 'শব্দকার্যয়ং মাণবকঃ', ইতি ধ্বনিং কুর্বন্নেবমুচ্যতে। তস্মাদ্ ধ্বনিঃ শব্দঃ ॥

[শব্দানুশাসনস্য প্রয়োজনানি]

৬. কানি পুনঃ শব্দানুশাসনস্য প্রয়োজনানি ? ॥

৭. রক্ষোহাগমলঘ্বসন্দেহাঃ প্রয়োজনম্।

রক্ষার্থং বেদানামধ্যেয়ং ব্যাকরণম্। লোপাগমবর্ণবিকারজ্ঞো হি সম্যগ্ বেদান্ পরিপালয়িষ্যতীতি ॥

৮. **ঊহঃ খল্বপি**—ন সর্বৈর্লিঙ্গৈর্ন চ সর্বাভির্বিভক্তিভির্বেদে মন্ত্রা নিগদিতাঃ। তে চাবশ্যং যজ্ঞগতেন পুরুষেণ যথাযথং বিপরিণময়িতব্যাঃ। তান্নাবৈয়াকরণঃ শক্নোতি যথাযথং বিপরিণময়িতুম্। তস্মাদধ্যেয়ং ব্যাকরণম্ ॥

৯. **আগমঃ খল্বপি**—'ব্রাহ্মণেন নিষ্কারণো ধর্মঃ ষড়ঙ্গো বেদোঽধ্যেয়ো জ্ঞেয়শ্চে'তি। প্রধানং চ ষড়ঙ্গেষু ব্যাকরণম্। প্রধানে চ কৃতো যত্নঃ ফলবান্ ভবতি ॥

১০. **লঘ্বর্থং চাধ্যেয়ং ব্যাকরণম্।** 'ব্রাহ্মণেনাবশ্যং শব্দা জ্ঞেয়াঃ' ইতি। ন চান্তরেণ ব্যাকরণং লঘুনোপায়েন শব্দাঃ শক্যা জ্ঞাতুম্ ॥

১১. অসন্দেহার্থং চাধ্যেয়ং ৱ্যাকরণম্। যাজ্ঞিকাঃ পঠন্তি—'স্থূলপৃষতীমাগ্নিৱারুণীমনড্বাহীমালভেতে'তি। তস্যাং সন্দেহঃ—স্থূলা চাসৌ পৃষতী চ স্থূলপৃষতী, স্থূলানি ৱা পৃষন্তি যস্যাঃ সেয়ং স্থূলপৃষতীতি। তাং নাৱৈয়াকরণঃ স্বরতোঽধ্যৱস্যতি—যদি পূর্ৱপদপ্রকৃতিস্বরত্বং ততো বহুব্রীহিঃ। অথ সমাসান্তোদাত্তত্বং ততস্তৎপুরুষ ইতি॥

[শব্দানুশাসনস্য প্রয়োজনান্তরাণি]

১২. ইমানি চ ভূয়ঃ শব্দানুশাসনস্য প্রয়োজনানি—'তেঽসুরাঃ'। 'দুষ্টঃ শব্দঃ'। 'যদধীতম্'। 'যস্তু প্রযুঙ্‌ক্তে'। 'অৱিদ্বাংসঃ'। 'ৱিভক্তিং কুর্ৱন্তি'। 'যো ৱা ইমাম্'। 'চত্বারি'। 'উত ত্বঃ'। 'সক্তুমিৱ'। 'সারস্বতীম্'। 'দশম্যাং পুত্রস্য'। 'সুদেৱো অসি ৱরুণে'তি॥

১৩. তেঽসুরাঃ—'তেঽসুরা হেলয়ো হেলয় ইতি কুর্ৱন্তঃ পরাবভূবুস্তস্মাদ্ব্রাহ্মণেন ন ম্লেচ্ছিতৱৈ নাপভাষিতৱৈ। ম্লেচ্ছো হ ৱা এষ যদপশব্দঃ'। 'ম্লেচ্ছা মা ভূমে'ত্যধ্যেয়ং ৱ্যাকরণম্। —তেঽসুরাঃ॥

১৪. দুষ্টঃ শব্দঃ—

'দুষ্টঃ শব্দঃ স্বরতো ৱর্ণতো ৱা
মিথ্যাপ্রযুক্তো ন তমর্থমাহ।
স ৱাগ্বজ্রো যজমানং হিনস্তি
যথেন্দ্রশত্রুঃ স্বরতোঽপরাধাৎ॥' ইতি॥

'দুষ্টাঞ্ছব্দান্মা প্রযুক্ষ্মহী'ত্যধ্যেয়ং ৱ্যাকরণম্॥ [—দুষ্টঃ শব্দঃ]

১৫. **যদধীতম্ —**

'যদধীতমবিজ্ঞাতং নিগদেনৈব শব্দ্যতে ।
অনগ্নাবিব শুষ্কৈধো ন তজ্জ্বলতি কর্হিচিৎ ॥'

তস্মাদনর্থকং মাধিগীষ্মহীত্যধ্যেয়ং ব্যাকরণম্ । [—যদধীতম্]

১৬. **যস্তু প্রযুঙ্‌ক্তে—**

'যস্তু প্রযুঙ্‌ক্তে কুশলো বিশেষে
  শব্দান্ যথাবদ্ব্যবহারকালে ।
সোঽনন্তমাপ্নোতি জয়ং পরত্র
  বাগ্‌যোগবিদ্দুষ্যতি চাপশব্দৈঃ ॥'

[—'দুষ্যতি চাপশব্দৈঃ']

কঃ ?

বাগ্‌যোগবিদেব ।

কুত এতৎ ?

যো হি শব্দাঞ্জানাত্যপশব্দানপ্যসৌ জানাতি । যথৈব হি শব্দজ্ঞানে ধর্মঃ, এবমপশব্দজ্ঞানেঽপ্যধর্মঃ ॥

অথবা ভূয়ানধর্মঃ প্রাপ্নোতি । ভূয়াংসোঽপশব্দাঃ, অল্পীয়াংসঃ শব্দা ইতি । একৈকস্য হি শব্দস্য বহবোঽপভ্রংশাঃ । তদ্যথা—'গৌ'রিত্যস্য শব্দস্য-গাবী গোণী গোতা গোপোতলিকেত্যাদয়ো বহবোঽপভ্রংশাঃ । অথ যোঽবাগ্‌যোগবিদজ্ঞানং তস্য শরণম্ ।

১৭. **বিষম উপন্যাসঃ ।** নাত্যন্তায়াঽজ্ঞানং শরণং ভবিতুমর্হতি । যো হ্যজানন্ বৈ ব্রাহ্মণং হন্যাৎ সুরাং বা পিবেৎ সোঽপি মন্যে পতিতঃ স্যাৎ ॥

১৮. এবং তর্হি—'সোঽনন্তমাপ্নোতি জয়ং পরত্র
ৱাগ্‌যোগৱিদ্ দুষ্যতি চাপশব্দৈঃ।'

কঃ? অৱাগ্‌যোগৱিদেৱ। অথ যো ৱাগ্‌যোগৱিদ্ৱিজ্ঞানং তস্য শরণম্॥

১৯. ক্ব পুনরিদং পঠিতম্ ?॥

ভ্রাজা নাম শ্লোকাঃ॥

কিং চ ভোঃ শ্লোকা অপি প্রমাণম্ ?॥

কিং চাতঃ ?॥

যদি শ্লোকা অপি প্রমাণম্, অয়মপি শ্লোকঃ প্রমাণং ভৱিতুমর্হতি—

'যদুদুম্বরৱর্ণানাং ঘটীনাং মণ্ডলং মহৎ।
পীতং ন গময়েৎ স্বর্গং কিং তৎক্রতুগতং নয়েৎ।' ইতি॥

প্রমত্তগীত এষ তত্রভৱতঃ। যস্ত্বপ্রমত্তগীতস্তৎপ্রমাণম্।

[যস্তু প্রযুঙ্‌ক্তে]

২০. অৱিদ্বাংসঃ—

'অৱিদ্বাংসঃ প্রত্যভিৱাদে নাম্নো যে ন প্লুতিং ৱিদুঃ।
কামং তেষু তু ৱিপ্রোষ্য স্ত্রীষ্ৱিৱায়মহং ৱদেৎ॥'

'অভিৱাদে স্ত্রীৱন্মাভূমে'ত্যধ্যেয়ং ৱ্যাকরণম্। [—অৱিদ্বাংসঃ]

২১: ৱিভক্তিং কুর্ৱন্তি—

যাজ্ঞিকাঃ পঠন্তি-'প্রযাজাঃ সৱিভক্তিকাঃ কার্যাঃ' ইতি। ন চান্তরেণ ৱ্যাকরণং প্রযাজাঃ সৱিভক্তিকাঃ শক্যাঃ কর্ত্তুম্।

[ৱিভক্তিং কুর্ৱন্তি]॥

২২. **যো বা ইমাম্,**—যো বা ইমাং পদশঃ স্বরশোঽক্ষরশশ্চ বাচং বিদধাতি স আর্ত্বিজীনো ভবতি'। 'আর্ত্বিজীনাঃ স্যামে'ত্যধ্যেয়ং ব্যাকরণম্। [যো বা ইমাম্] ॥

২৩. **চত্বারি**—

'চত্বারি শৃঙ্গা ত্রয়ো অস্য পাদা
দ্বে শীর্ষে সপ্ত হস্তাসো অস্য।
ত্রিধা বদ্ধো বৃষভো রোরবীতি
মহো দেবো মর্ত্যাঁ আবিবেশ ॥' ইতি

'চত্বারি শৃঙ্গাণি'—চত্বারি পদজাতানি নামাখ্যাতোপসর্গনিপাতাশ্চ। 'ত্রয়ো অস্য পাদাঃ'—ত্রয়ঃ কালা ভূতভবিষ্যদ্বর্ত্তমানাঃ। 'দ্বে শীর্ষে'-দ্বৌ শব্দাত্মানৌ নিত্যঃ কার্যশ্চ। 'সপ্তহস্তাসো অস্য'-সপ্ত বিভক্তয়ঃ। 'ত্রিধা বদ্ধঃ'—ত্রিষু স্থানেষু বদ্ধ উরসি কণ্ঠে শিরসীতি। 'বৃষভো'-বর্ষণাৎ। 'রোরবীতি'—শব্দং করোতি। কুত এতৎ? রৌতিঃ শব্দকর্মা।

'মহো দেবো মর্ত্যাঁ আবিবেশে'তি,—মহান্ দেবঃ শব্দঃ। মর্ত্যা-মরণধর্মাণো মনুষ্যাস্তানাবিবেশ। 'মহতা দেবেন নঃ সাম্যং যথা স্যা'দিত্যধ্যেয়ং ব্যাকরণম্ ॥

২৪. **অপর আহ**—

'চত্বারি বাক্‌পরিমিতা পদানি
তানি বিদুর্ব্রাহ্মণা যে মনীষিণঃ।
গুহা ত্রীণি নিহিতা নেঙ্গয়ন্তি
তুরীয়ং বাচো মনুষ্যা বদন্তি।'

'চত্বারি বাক্‌পরিমিতা পদানি'। চত্বারি পদজাতানি নামাখ্যাতোপসর্গনিপাতাশ্চ। 'তানি বিদুর্ব্রাহ্মণা যে মনীষিণঃ'। -মনস ঈষিণো মনীষিণঃ। 'গুহা ত্রীণি নিহিতা নেঙ্গয়ন্তি'। -গুহায়াং ত্রীণি নিহিতানি নেঙ্গয়ন্তি, -ন চেষ্টন্তে, ন নিমিষন্তীত্যর্থঃ। 'তুরীয়ং বাচো মনুষ্যা বদন্তি।' -তুরীয়ং বা এতদ্বাচো যন্মনুষ্যেষু বর্ত্ততে চতুর্থমিত্যর্থঃ। [—চত্বারি]॥

২৫. উত ত্বঃ—

'উত ত্বঃ পশ্যন্ন দদর্শ বাচ—
মুত ত্বঃ শৃণ্বন্ন শৃণোত্যেনাম্।
উতো ত্বস্মৈ তন্বং বিসস্রে
জায়েব পত্য উশতী সুবাসাঃ।'

'উত ত্বঃ'। অপি খল্বেকঃ পশ্যন্নপি ন পশ্যতি বাচম্। অপি খল্বেকঃ শৃণ্বন্নপি ন শৃণোত্যেনামিতি। —অবিদ্বাংসমাহার্ধম্॥

'উতো ত্বস্মৈ তন্বং বিসস্রে'। তনুং বিবৃণুতে। 'জায়েব পত্য উশতী সুবাসাঃ'। তদ্যথা জায়া পত্যে কাময়মানা সুবাসাঃ স্বমাত্মানং বিবৃণুতে, এবং বাগ্বাগ্বিদে স্বাত্মানং বিবৃণুতে। বাঙ্‌ নো বিবৃণুয়াদাত্মানমিত্যধ্যেয়ং ব্যাকরণম্—[উত ত্বঃ]॥

২৬. সক্তুমিব —

'সক্তুমিব তিতউনা পুনন্তো
যত্র ধীরা মনসা বাচমক্রত।
অত্রা সখায়ঃ সখ্যানি জানতে
ভদ্রৈষাং লক্ষ্মীর্নিহিতাধিবাচি॥'

‘সক্তুঃ’—সচতের্দ্ধাবো ভবতি, কসতের্বা বিপরীতাদ্বিকসিতো ভবতি। ‘তিতউ’—পরিপবনং ভবতি—ততবদ্বা তুন্নবদ্বা। ‘ধীরা’-ধ্যানবন্তঃ। ‘মনসা’—প্রজ্ঞানেন। ‘বাচমক্রত’—বাচমকৃষত। ‘অত্রা সখায়ঃ সখ্যানি জানতে’। অত্র সখায়ঃ সন্তঃ সখ্যানি জানতে, সযুজ্যানি জানতে ?

ক ? ॥
য এষ দুর্গো মার্গঃ, একগম্যো বাগ্বিষয়ঃ ॥
কে পুনস্তে ? ॥ বৈয়াকরণাঃ ॥
কুত এতৎ ?

‘ভদ্রৈষাং লক্ষ্মীর্নিহিতাঽধিবাচি’। এষাং বাচি ভদ্রা লক্ষ্মীর্নিহিতা ভবতি। লক্ষ্মীর্লক্ষণাদ্ভাসনাৎপরিবৃঢা ভবতি —সক্তুমিব ॥

২৭. ‘সারস্বতীম্’।

যাজ্ঞিকাঃ পঠন্তি—‘আহিতাগ্নিরপশব্দং প্রযুজ্য প্রায়শ্চিত্তীয়াং সারস্বতীমিষ্টিং নির্বপেৎ’ ইতি।
‘প্রায়শ্চিত্তীয়া মা ভূমে’ত্যধ্যেয়ং ব্যাকরণম্। সারস্বতীম্ ॥

২৮: দশম্যাং পুত্রস্য—

যাজ্ঞিকাঃ পঠন্তি—দশম্যুত্তরকালং পুত্রস্য জাতস্য নাম বিদধ্যাদ্ঘোষবদাদ্যন্তরন্তঃস্থমবৃদ্ধং ত্রিপুরুষানূকমনরিপ্রতিষ্ঠিতম্, তদ্ধি প্রতিষ্ঠিততমং ভবতি, দ্ব্যক্ষরং চতুরক্ষরং বা নাম কৃতং কুর্যান্ন তদ্ধিতম্’ ইতি। ন চান্তরেণ ব্যাকরণং কৃতস্তদ্ধিতা বা শক্যা বিজ্ঞাতুম্॥ দশম্যাং পুত্রস্য ॥

২৯. **‘সুদেৱো অসি’**—

‘সুদেৱো অসি ৱৰুণ । যস্য তে সপ্ত সিন্ধৱঃ ।
অনুক্ষৰন্তি কাকুদং সূৰ্ম্যং সুষিৰামিৱ ॥’

‘সুদেৱো অসি ৱৰুণ’ ! -সত্যদেৱোঽসি । ‘যস্য তে সপ্ত সিন্ধৱঃ ।’ সপ্ত ৱিভক্তয়ঃ । ‘অনুক্ষৰন্তি কাকুদম্’ । কাকুদং-তালু । কাকুর্জিহ্বা, সাস্মিন্নুদ্যত ইতি কাকুদম্ । ‘সূৰ্ম্যং সুষিৰামিৱ’ । তদ্যথা-শোভনামূৰ্মিং সুষিৰামগ্নিৰন্তঃ প্ৰৱিশ্য দহত্যেৱং তে সপ্ত সিন্ধৱঃ সপ্ত ৱিভক্তয়স্তাল্বনুক্ষৰন্তি । তেনাসি সতাদেৱঃ । ‘সত্যদেৱাঃ স্যামে’ত্যধ্যেয়ং ৱ্যাকৰণম্ । সুদেৱো অসি ॥

৩০: কিং পুনৰিদং ৱ্যাকৰণমেৱাধিজিগাংসমানেভ্যঃ প্ৰয়োজনমন্বাখ্যায়তে, ন পুনৰন্যদপি কিঞ্চিৎ ? ॥ “ওম্” ইত্যুক্ত্বা বৃত্তান্তশঃ ‘শ’মিত্যেৱমাদীন্ শব্দান্ পঠন্তি ? ॥

৩১. **পুৰাকল্প এতদাসীৎ**—‘সংস্কাৰোত্তৰকালং ব্ৰাহ্মণা ৱ্যাকৰণং স্মাধীয়তে । তেভ্যস্তত্তৎস্থানকৰণনাদানুপ্ৰদানজ্ঞেভ্যো ৱৈদিকাঃ শব্দা উপদিশ্যন্তে ।’ তদদ্যত্বে ন তথা । ৱেদমধীত্য ত্বৰিতা ৱক্তাৰো ভৱন্তি—‘ৱেদান্নো ৱৈদিকাঃ শব্দাঃ সিদ্ধাঃ, লোকাচ্চ লৌকিকাঃ, অনৰ্থকং ৱ্যাকৰণম্’ইতি । তেভ্য এৱং ৱিপ্ৰতিপন্ন—বুদ্ধিভ্যোঽধ্যেতৃভ্যঃ সুহৃদ্‌ ভূত্বা—আচাৰ্য ইদং শাস্ত্ৰমন্বাচষ্টে—‘ইমানি প্ৰয়োজনান্যধ্যেয়ং ৱ্যাকণম্’—ইতি ॥

৩২. **উক্তঃ শব্দঃ** । স্বৰূপমপ্যুক্তম্ । প্ৰয়োজনান্যপ্যুক্তানি ।

[অথ শব্দানুশাসনং প্ৰাৰভ্যতে]

(অনুশাসন-ৰীতি-নিৰূপণম্)

শব্দানুশাসনমিদানীং কৰ্ত্তব্যম্। তৎকথং কৰ্ত্তব্যম্? কিং শব্দোপদেশঃ কৰ্ত্তব্যঃ, আহোস্বিদপশব্দোপদেশঃ, আহোস্বিদুভয়োপদেশ ইতি?॥

অন্যতৰোপদেশেন কৃতং স্যাৎ। তদ্যথা, ভক্ষ্যনিয়মেনাভক্ষ্যপ্ৰতিষেধো গম্যতে। 'পঞ্চ পঞ্চনখা ভক্ষ্যাঃ' ইত্যুক্তে গম্যতে এতদ 'তোঽন্যেঽভক্ষ্যাঃ' ইতি।

অভক্ষ্যপ্ৰতিষেধেন ৱা ভক্ষ্যনিয়মঃ। তদ্যথা,—'অভক্ষ্যো গ্ৰাম্যকুক্কুটঃ', 'অভক্ষ্যো গ্ৰাম্যসূকৰঃ' ইত্যুক্তে গম্যত এতদ্—'আৰণ্যো ভক্ষ্য' ইতি।

এৱমিহাপি। যদি তাৱচ্ছব্দোপদেশঃ ক্ৰিয়তে, গৌৰিত্যেতস্মিন্নুপদিষ্টে গম্যত এতদ্ 'গাৱ্যাদয়োঽপশব্দাঃ' ইতি। অথাপ্যপশব্দোপদেশঃ ক্ৰিয়তে, -গাৱ্যাদিষুপদিষ্টেষু গম্যত এতদ্—'গৌৰিত্যেষ শব্দ'-ইতি।

৩৩. কিং পুনৰত্ৰ জ্যায়ঃ?॥

লঘুত্বাচ্ছব্দোপদেশঃ। লঘীয়াঞ্ছব্দোপদেশো গৰীয়ানপশব্দোপদেশঃ। একৈকস্য শব্দস্য বহৱোঽপভ্ৰংশাঃ। তদ্যথা—'গৌ'ৰিত্যস্য শব্দস্য-গাৱীগোণীগোতাগোপোতলিকা ইত্যেৱমাদয়োঽপভ্ৰংশাঃ॥ ইষ্টান্বাখ্যানং খল্বপি ভৱতি॥

অথৈতস্মিঞ্ছব্দোপদেশে সতি কিং শব্দানাং প্ৰতিপত্তৌ প্ৰতিপদপাঠঃ কৰ্ত্তব্যঃ? গৌৰশ্বঃ পুৰুষো হস্তী শকুনিৰ্ম্মৃগো ব্ৰাহ্মণ ইত্যেৱমাদয়ঃ শব্দাঃ পঠিতব্যাঃ?॥

'নে'ত্যাহ। অনভ্যুপায় এষ শব্দানাং প্ৰতিপত্তৌ প্ৰতিপদপাঠঃ।

এবং হি শ্রূয়তে—'বৃহস্পতিরিন্দ্রায় দিব্যং বর্ষসহস্রং প্রতিপদোক্তানাং শব্দানাং শব্দপারায়ণং প্রোবাচ, নান্তং জগাম'। বৃহস্পতিশ্চ প্রবক্তা, ইন্দ্রশ্চাধ্যেতা, দিব্যং বর্ষসহস্রমধ্যয়নকালো ন চান্তং জগাম। কিং পুনরদ্যত্বে। যঃ সর্বথা চিরং জীবতি বর্ষশতং জীবতি। চতুর্ভিশ্চ প্রকারৈর্বিদ্যোপযুক্তা ভবতি—আগমকালেন, স্বাধ্যায়কালেন, প্রবচন কালেন, ব্যবহারকালেনেতি। তত্র চাস্যাগমকালেনৈবায়ুঃ কৃৎস্নং পর্যুপযুক্তং স্যাৎ।। তস্মাদনভ্যুপায়ঃ শব্দানাং প্রতিপত্তৌ প্রতিপদপাঠঃ।

কথং তর্হীমে শব্দাঃ প্রতিপত্তব্যাঃ ? ॥

কিংচিৎসামান্যবিশেষবল্লক্ষণং প্রবর্ত্ত্যম্। যেনাল্পেন যত্নেন মহতো মহতঃ শব্দৌঘান্ প্রতিপদ্যেরন্ ॥

কিং পুনস্তৎ ? ॥ উৎসর্গাপবাদৌ ॥ কশ্চিদুৎসর্গঃ কর্ত্তব্যঃ, কশ্চিদপবাদঃ ॥ কথংজাতীয়কঃ পুনরুৎসর্গঃ কর্ত্তব্যঃ, কথংজাতীয়কোঽপবাদঃ ? ॥ সামান্যেনোৎসর্গঃ কর্ত্তব্যঃ। তদ্যথা—'কর্মণ্যণ্'[1]।

তস্য বিশেষেণাঽপবাদঃ। তদ্যথা-'আতোঽনুপসর্গে কঃ'।[2]

[পদানাং জাতি-ব্যক্তিবাচকত্বনির্ণয়ঃ]

৩৪. **কিং পুনরাকৃতিঃ পদার্থঃ, আহোস্বিদ্ দ্রব্যম্ ?**

'উভয়'মিত্যাহ ॥

কথং জ্ঞায়তে ? ॥

---

[1] পা. ৩. ২. ১

[2] পা. ৩. ২. ৩

উভয়থা হ্যাচার্যেন সূত্রানি পঠিতানি। আকৃতিং পদার্থং মত্বা—'জাত্যাখ্যায়ামেকস্মিন্বহুবচনমন্যতরস্যাম্'[1] ইত্যুচ্যতে। দ্রব্যং পদার্থং মত্বা 'সরূপাণাম্'[2]-ইত্যেকশেষ আরভ্যতে।

[শব্দস্য নিত্যত্বানিত্যত্ব-বিচারঃ]

৩৫. কিং পুনর্নিত্যঃ শব্দঃ, আহোস্বিৎ কার্যঃ ? ॥

সংগ্রহ এতৎপ্রাধান্যেন পরীক্ষিতম্—'নিত্যো বা স্যাৎকার্যো বে'তি। তত্রোক্তা দোষাঃ, প্রয়োজনান্যপ্যুক্তানি। তত্র ত্বেষ নির্ণয়ঃ—'যদ্যেব নিত্যঃ, অথাপি কার্যঃ, উভয়থাপি লক্ষণং প্রবর্ত্য'মিতি ॥

৩৬. কথং পুনরিদং ভগবতঃ পাণিনেরাচার্যস্য লক্ষণং প্রবৃত্তম্ ?

॥ সিদ্ধে শব্দার্থসম্বন্ধে ॥

সিদ্ধে শব্দেঽর্থে সম্বন্ধে চেতি ॥

অথ সিদ্ধশব্দস্য কঃ পদার্থঃ ? ॥

নিত্যপর্যায়বাচী সিদ্ধশব্দঃ ॥

কথং জ্ঞায়তে ? ॥

যৎকূটস্থেষ্ববিচালিষু ভাবেষু বর্ততে। তদ্যথা—সিদ্ধা দ্যৌঃ, সিদ্ধা পৃথিবী, সিদ্ধমাকাশমিতি ॥

ননু চ ভোঃ কার্যেষ্বপি বর্ততে। তদ্যথা—সিদ্ধ ওদনঃ, সিদ্ধঃ সূপঃ, সিদ্ধা যবাগূরিতি। যাবতা কার্যেষ্বপি বর্ততে, তত্র কুত এত'ন্নিত্যপর্যায়বাচিনো গ্রহণং ন পুনঃ কার্যে যঃ সিদ্ধশব্দস্তস্যে'তি ? ॥

১. পা. ১. ২. ৫৮

২. পা. ১ ২. ৬৭

সংগ্ৰহে তাৰৎকাৰ্যপ্ৰতিদ্বন্দ্বিভাৰান্মন্যামহে 'নিত্যপৰ্যায়ৰাচিনো গ্ৰহণ'মিতি। ইহাপি তদেৰ ॥

৩৭. অথৰা—সন্ত্যেকপদান্যপ্যৰধাৰণানি। তদ্যথা—'অব্‌ভক্ষো' 'ৰায়ুভক্ষ' ইতি। অপ এৰ ভক্ষয়তি, ৰায়ুমেৰ ভক্ষয়তীতি গম্যতে। এৰমিহাপি সিদ্ধ এৰ, ন সাধ্য ইতি ॥

অথৰা—পূৰ্বপদলোপোঽত্ৰ দ্ৰষ্টব্যঃ—অত্যন্তসিদ্ধঃ সিদ্ধ ইতি। তদ্যথা—দেৰদত্তো দত্তঃ, সত্যভামা ভামেতি।

অথৰা—'ৰ্যাখ্যানতো ৰিশেষপ্ৰতিপত্তিৰ্ন হি সন্দেহাদলক্ষণম্' ইতি নিত্যপৰ্যায়ৰাচিনো গ্ৰহণমিতি ৰ্যাখ্যাস্যামঃ ॥

৩৮. কিং পুনৰনেন ৰৰ্ণেন ?। কিং ন মহতা কণ্ঠেন নিত্যশব্দ এৰোপাত্তো যস্মিন্নুপাদীয়মানেঽসন্দেহঃ স্যাৎ ? ॥

॥ মঙ্গলাৰ্থম্ ॥

মাঙ্গলিক আচাৰ্যো মহতঃ শাস্ত্ৰৌঘস্য মঙ্গলাৰ্থং সিদ্ধশব্দমাদিতঃ প্ৰযুঙ্‌ক্তে। মঙ্গলাদীনি হি শাস্ত্ৰানি প্ৰথন্তে, ৰীৰপুৰুষাণি চ ভৰন্তি, আয়ুষ্মৎপুৰুষাণি চ, অধ্যেতাৰশ্চ সিদ্ধাৰ্থা যথা স্যুৰিতি ॥

৩৯: অয়ং খলু নিত্যশব্দো নাৰশ্যং কূটস্থেষ্ৰৰিচালিষু ভাৰেষু ৰৰ্ততে ॥ কিং তৰ্হি ? ॥

আভীক্ষ্ণ্যেঽপি ৰৰ্ততে। তদ্যথা—নিত্যপ্ৰহসিতো নিত্যপ্ৰজল্পিত ইতি। যাৰতাঽঽভীক্ষ্ণ্যেঽপি ৰৰ্ততে তত্ৰাপ্যনেনৈৰাৰ্থঃ স্যাৎ—'ৰ্যাখ্যানতো ৰিশেষপ্ৰতিপত্তিৰ্ন হি সন্দেহাদলক্ষণম্' ইতি।

পশ্যতি ত্বাচার্যো—'মঙ্গলার্থশ্চৈব সিদ্ধশব্দ আদিতঃ প্রযুক্তো ভবিষ্যতি, শক্ষ্যামি চৈনং নিত্যপর্যায়বাচিনং বর্ণয়িতু'মিতি। অতঃ সিদ্ধশব্দ এবোপাত্তো ন নিত্যশব্দঃ ॥

৪০. **অথ কং পুনঃ** পদার্থং মত্বা এষ বিগ্রহঃ ক্রিয়তে—'সিদ্ধে শব্দেঽর্থে সম্বন্ধে চে'তি ?

'আকৃতি'মিত্যাহ ॥

কুত এতৎ ? ॥

আকৃতির্হি নিত্যা. দ্রব্যমনিত্যম্ ॥

অথ দ্রব্যে পদার্থে কথং বিগ্রহঃ কর্তব্যঃ ? ॥

'সিদ্ধে শব্দে অর্থসম্বন্ধে চে'তি। নিত্যোহ্যর্থবতামর্থৈরভিসম্বন্ধঃ ॥

৪১. **অথবা** দ্রব্য এব পদার্থে এষ বিগ্রহো ন্যায্যঃ—'সিদ্ধে শব্দে অর্থে সম্বন্ধে চে'তি। দ্রব্যং হি নিত্যমাকৃতিরনিত্যা ॥ কথং জ্ঞায়তে ?

এবং হি দৃশ্যতে লোকে মৃৎকয়াচিদাকৃত্যা যুক্তঃ পিণ্ডো ভবতি, পিণ্ডাকৃতিমুপমৃদ্য ঘটিকাঃ ক্রিয়ন্তে, ঘটিকাকৃতিমুপমৃদ্য কুণ্ডিকাঃ ক্রিয়ন্তে,।

তথা সুবর্ণং কয়াচিদাকৃত্যা যুক্তং পিণ্ডো ভবতি, পিণ্ডাকৃতিমুপমৃদ্য কচকাঃ ক্রিয়ন্তে, কচকাকৃতিমুপমৃদ্য, কটকাঃ ক্রিয়ন্তে, কটকাকৃতিমুপমৃদ্য স্বস্তিকাঃ ক্রিয়ন্তে। পুনরাবৃত্তঃ সুবর্ণপিণ্ডঃ পুনরপরয়াকৃত্যা যুক্তঃ খদিরাঙ্গারসবর্ণে কুণ্ডলে ভবতঃ। আকৃতিরন্যা চান্যা চ ভবতি, দ্রব্যং পুনস্তদেব। আকৃত্যুপমর্দেন দ্রব্যমেবাবশিষ্যতে ॥

৪২. **আকৃতাবপি পদার্থ এষ বিগ্রহো ন্যায্যঃ—'সিদ্ধে শব্দে অর্থে সম্বন্ধে চে'তি ॥**

ননু চোক্তম্—'আকৃতিরনিত্যে'তি ।

নৈতদস্তি । নিত্যাঽঽকৃতিঃ ।

কথম্ ?

ন ক্বচিদুপরতেতি কৃত্বা সর্বত্রোপরতা ভবতি ।

দ্রব্যান্তরস্থা তূপলভ্যতে ॥

অথবা নেদমেব নিত্যলক্ষণম্—'ধ্রুবং কূটস্থমবিচাল্যনপায়োপজনবিকার্যনুৎপত্ত্যবৃদ্ধ্যব্যয়যোগি যত্তন্নিত্য'মিতি ।

তদপি নিত্যং যস্মিংস্তত্ত্বং ন বিহন্যতে ।

কিং পুনস্তত্ত্বম্ ? তদ্ভাবস্তত্ত্বম্ ॥ আকৃতাবপি তত্ত্বং ন বিহন্যতে ।

অথবা কিং ন এতেন—'ইদং নিত্যমিদমনিত্য'মিতি । যন্নিত্যং তং পদার্থং মত্বৈষ বিগ্রহঃ ক্রিয়তে—'সিদ্ধে শব্দেঽর্থে সম্বন্ধে চে'তি ॥

[লোকব্যবহারস্য নির্ণায়কত্বেঽপি শাস্ত্রজ্ঞানস্য উপযোগিতা]

৪৩. কথং পুনর্জ্ঞায়তে—'সিদ্ধঃ শব্দোঽর্থঃ সম্বন্ধশ্চে'তি ?

। লোকতঃ ।

যল্লোকেঽর্থমর্থমুপাদায় শব্দান্ প্রযুঞ্জতে, নৈষাং নির্বৃত্তৌ যত্নং কুর্বন্তি । যে পুনঃ কার্যা ভাবা নির্বৃত্তৌ তাবত্তেষাং যত্নঃ ক্রিয়তে । তদ্যথা—ঘটেন কার্যং করিষ্যন্ কুম্ভকারকুলং গত্বাহ—

‘কুরু ঘটং, কার্যমনেন করিষ্যামী’তি। ন তদ্বচ্ছব্দান্প্রযুযুক্ষমাণো বৈয়াকরণকুলং গত্বাহ—‘কুরু শব্দান্ প্রযোক্ষ্য’ ইতি। তাবত্যেবার্থমুপাদায় শব্দান্ প্রযুঞ্জতে॥

৪৪. **যদি তর্হি লোক এষু প্রমাণম্, কিং শাস্ত্রেণ ক্রিয়তে?॥**

॥ লোকতোর্থপ্রযুক্তে শব্দপ্রয়োগে শাস্ত্রেণ ধর্মনিয়মঃ॥

লোকতোঽর্থপ্রযুক্তে শব্দপ্রয়োগে শাস্ত্রেণ ধর্মনিয়মঃ ক্রিয়তে॥ কিমিদং ধর্মনিয়ম ইতি?॥

ধর্মায় নিয়মো ধর্মনিয়মঃ, ধর্মার্থো বা নিয়মো ধর্মনিয়মঃ, ধর্মপ্রয়োজনো বা নিয়মো ধর্মনিয়মঃ॥

॥ যথা লৌকিকবৈদিকেষু॥

৪৫. **প্রিয়তদ্ধিতা দাক্ষিণাত্যাঃ**—‘যথা লোকে বেদে চে’তি প্রযোক্তব্যে ‘যথা লৌকিকবৈদিকেষু’ ইতি প্রযুঞ্জতে॥

অথবা যুক্ত এবাত্র তদ্ধিতার্থঃ—‘যথা লৌকিকেষু বৈদিকেষু চ কৃতান্তেষু।’

লোকে তাবদ্—‘অভক্ষ্যো গ্রাম্য কুক্কুটঃ’, ‘অভক্ষ্যো গ্রাম্য শূকর’ ইত্যুচ্যতে। ভক্ষ্যং চ নাম ক্ষুৎপ্রতিঘাতার্থমুপাদীয়তে। শক্যং চানেন শ্বমাংসাদিভিরপি ক্ষুৎপ্রতিহন্তুম্। তত্র নিয়মঃ ক্রিয়তে—‘ইদং ভক্ষ্যমিদমভক্ষ্য’মিতি॥

তথা—খেদাৎস্ত্রীষু প্রবৃত্তির্ভবতি। সমানশ্চ খেদবিগমো গম্যায়াং চাগম্যায়াং চ।

তত্র নিয়মঃ ক্রিয়তে—'ইয়ং গম্যেয়মগম্যে'তি ॥

ৱেদে খল্বপি—'পয়োব্রতো ব্রাহ্মণো, যৱাগূব্রতো ৰাজন্যঃ, আমিক্ষাব্রতো ৱৈশ্যঃ' ইত্যুচ্যতে। ব্রতং চ নামাভ্যৱহাৰাৰ্থমুপাদীয়তে। শক্যং চানেন শালিমংসাদীন্যপি ব্রতয়িতুম্। তত্র নিয়মঃ ক্রিয়তে ॥

তথা—'বৈল্বঃ খাদিৰো ৱা যূপঃ স্যাৎ' ইত্যুচ্যতে। যূপশ্চ নাম পশ্বনুবন্ধাৰ্থমুপাদীয়তে। শক্যং চানেন যৎকিঞ্চিদেৱ কাষ্ঠমুচ্ছ্রিত্যানুচ্ছ্রিত্য ৱা পশুৰনুবন্দ্ধুম্। তত্র নিয়মঃ ক্রিয়তে।

তথা—অগ্নৌ কপালান্যধিশ্রিত্যাঽভিমন্ত্রয়তে—'ভৃগূণামঙ্গিৰসাং ধৰ্মস্য তপসা তপ্যধ্বম্' ইতি'। অন্তৰেণাপি মন্ত্ৰমগ্নিৰ্দহনকৰ্মা কপালানি সন্তাপয়তি। তত্র চ নিয়মঃ ক্রিয়তে—'এৱং ক্রিয়মাণমভ্যুদয়কাৰি ভৱতী'তি ॥

এৱমিহাপি—সমানায়ামৰ্থাৱগতৌ শব্দেন চাঽপশব্দেন চ ধৰ্মনিয়মঃ ক্রিয়তে—'শব্দেনৈৱাৰ্থোঽভিধেয়ো নাপশব্দেনে'তি। 'এৱং ক্রিয়মাণমভ্যুদয়কাৰি ভৱতী'তি।

॥ অস্ত্যপ্রযুক্তঃ ॥

৪৬. **সন্তি বৈ শব্দা অপ্রযুক্তাঃ**। তদ্যথা—'ঊষ', 'তেৰ', 'চক্র', 'পেচে'তি।

কিমতো যৎসন্ত্যপ্রযুক্তাঃ? ॥

প্রয়োগাদ্ধি ভৱাঞ্ছব্দানাং সাধুত্বমধ্যৱস্যতি। য ইদানীমপ্রযুক্তা, নামী সাধৱঃ স্যুঃ ॥

ইদং তাৱদ্বিপ্রতিষিদ্ধম্—যদুচ্যতে—'সন্তি বৈ শব্দা অপ্রযুক্তা' ইতি। যদি সন্তি নাঽপ্রযুক্তাঃ, অথাঽপ্রযুক্তা ন সন্তি, 'সন্তি চাঽপ্রযুক্তাশ্চে'তি বিপ্রতিষিদ্ধম্। প্রযুঞ্জান এৱ খলু

ভবানাহ—'সন্তি শব্দা অপ্রযুক্তা' ইতি। কশ্চেদানীমন্যো ভবজ্জাতীয়কঃ পুরুষঃ শব্দানং প্রয়োগে সাধুঃ স্যাৎ ? ॥

নৈতদ্বিপ্রতিষিদ্ধম্। 'সন্তী'তি তাবদ্ ব্রূমঃ, যদেতাঞ্শাস্ত্রবিদঃ শাস্ত্রেণানুবিদধতে। 'অপ্রযুক্তা' ইতি ব্রূমঃ, যল্লোকেঽপ্রযুক্তা ইতি।

যদপ্যুচ্যতে—'কশ্চেদানীমন্যো ভবজ্জাতীয়কঃ পুরুষঃ শব্দানাং প্রয়োগে সাধুঃ স্যাদি'তি। ন ব্রূমোঽস্মাভিরপ্রযুক্তা ইতি ॥

কিং তর্হি ? ॥

লোকেঽপ্রযুক্তা ইতি ॥

ননু চ ভবানপ্যভ্যন্তরো লোকে ? ॥

অভ্যন্তরোঽহং লোকে, ন ত্বহং লোকঃ ॥

॥ অস্ত্যপ্রযুক্ত ইতি চেন্নার্থে শব্দপ্রয়োগাৎ ॥

৪৭. **অস্ত্যপ্রযুক্তঃ,** ইতি চেৎ। তন্ন।

কিং কারণম্ ? ॥

'অর্থে শব্দপ্রয়োগাৎ'। অর্থে শব্দাঃ প্রযুজ্যন্তে। সন্তি চৈষাং শব্দানামর্থাঃ, যেষ্বর্থেষু প্রযুজ্যন্তে ॥

॥ অপ্রয়োগঃ প্রয়োগান্যত্বাৎ ॥

৪৮. **অপ্রয়োগঃ খল্বপ্যেষাং শব্দানাং ন্যায্যঃ** ॥

কুতঃ ? ॥

'প্রয়োগান্যত্বাৎ'। যদেষাং শব্দানামর্থেঽন্যাঞ্ছব্দান্ প্রযুঞ্জতে। তদ্যথা—'ঊষে'ত্যস্য শব্দস্যার্থে—'ক যূয়মুষিতাঃ', 'তেরে'-ত্যস্যার্থে—'ক যূয়ং তীর্ণাঃ'। 'চক্রে'ত্যস্যার্থে—'ক যূয়ং কৃতবন্তঃ।' 'পেচে'ত্যস্যার্থে—'ক যূয়ং পক্ববন্ত' ইতি ॥

। অপ্রযুক্তে দীর্ঘসত্রবৎ ।

৪৯. যদ্যপ্যপ্রযুক্তাঃ,—অবশ্যং দীর্ঘসত্রবল্লক্ষণেনানুবিধেয়াঃ। তদ্যথা দীর্ঘসত্রাণি বার্ষশতিকানি বার্ষসহস্রিকাণি চ। ন চাদ্যত্বে কশ্চিদপ্যাহরতি, কেবলমৃষিসংপ্রদায়ো ধর্ম ইতি কৃত্বা যাজ্ঞিকাঃ শাস্ত্রেণানুবিদধতে॥

॥ সর্বে দেশান্তরে ॥

৫০. সর্বে খল্বপ্যেতে শব্দা দেশান্তরেষু প্রযুজ্যন্তে॥

ন চৈবোপলভ্যন্তে॥

উপলব্ধৌ যত্নঃ ক্রিয়তাম্। মহান্ হি শব্দস্য প্রয়োগবিষয়ঃ। সপ্তদ্বীপা বসুমতী, ত্রয়ো লোকাঃ, চত্বারো বেদাঃ সাঙ্গাঃ সরহস্যা বহুধা ভিন্না—একশতমধ্বর্যুশাখাঃ, সহস্রবর্ত্মা সামবেদঃ, একবিংশতিধা বাহ্বৃচ্যং, নবধাঽঽথর্বণো বেদঃ, বাকোবাক্যম্, ইতিহাসঃ, পুরাণং বৈদ্যকমিত্যেতাবাঞ্ছব্দস্য প্রয়োগবিষয়ঃ। এতাবন্তং শব্দস্য প্রয়োগবিষয়মননুনিশম্য 'সন্ত্যপ্রযুক্তা' ইতি বচনং কেবলং সাহসমাত্রমেব।

এতস্মিংশ্চাতিমহতি শব্দস্য প্রয়োগবিষয়ে তে তে শব্দাস্তত্র তত্র নিয়তবিষয়া দৃশ্যন্তে।

তদ্যথা—শবতির্গতিকর্মা কম্বোজেষ্বেব ভাষিতো ভবতি, বিকার এনমার্যা ভাষন্তে 'শব' ইতি। হম্মতিঃ সুরাষ্ট্রেষু। রংহতিঃ প্রাচ্যমধ্যেষু। গমিমেব ত্বার্যাঃ প্রযুঞ্জতে। দাতির্লবনার্থে প্রাচ্যেষু॥ দাত্রমুদীচ্যেষু॥

যে চাপ্যেতে ভবতোঽপ্রযুক্তা অভিমতাঃ শব্দা এতেষামপি প্রয়োগো দৃশ্যতে।

ক ? ॥ বেদে ।

তদ্যথা—'সপ্তাস্যে ৰেবতীৰেবদূষ।' 'যদ্বো ৰেবতী ৰেবত্যাং তদূষ'। 'যন্মে নৰঃ শ্ৰুত্যং ব্ৰহ্ম চক্ৰ'। 'যত্ৰা নশ্চক্ৰা জৰসং তনূনাম্' ইতি ॥

[সাধুশব্দজ্ঞানপূৰ্বকপ্ৰয়োগস্য ধৰ্মজনকতা]

৫১. কিং পুনঃ—শব্দস্য জ্ঞানে ধৰ্মঃ, আহোস্বিৎপ্ৰয়োগে ? ॥
কশ্চাত্ৰ বিশেষঃ ?

॥ জ্ঞানে ধৰ্ম ইতি চেত্তথাঽধৰ্মঃ ॥

'জ্ঞানে ধৰ্ম' ইতি চেত্তথাঽধৰ্মোঽপি প্ৰাপ্নোতি। যো হি শব্দাঞ্জানাত্যপশব্দানপ্যসৌ জানাতি। যথৈব শব্দজ্ঞানে ধৰ্ম এবমপশব্দজ্ঞানেঽপ্যধৰ্মঃ ॥

অথবা ভূয়ানধৰ্মঃ প্ৰাপ্নোতি। ভূয়াংসো হ্যপশব্দা অল্পীয়াংসঃ শব্দাঃ। একৈকস্য শব্দস্য বহবোঽপভ্ৰংশাঃ। তদ্যথা 'গৌ'ৰিতস্য গাবীগোণীগোতাগোপোতলিকেত্যেবমাদয়োঽপভ্ৰংশাঃ ॥

॥ আচাৰে নিয়মঃ ॥

৫২. আচাৰে পুনৰ্ঋষিৰ্নিয়মং বেদয়তে-'তেঽসুৰা হেলয়ো হেলয় ইতি কুৰ্বন্তঃ পৰাবভূবুঃ' ইতি।
অস্তু তৰ্হি প্ৰয়োগে ॥

॥ প্ৰয়োগে সৰ্বলোকস্য ॥

যদি প্ৰয়োগে ধৰ্মঃ, সৰ্বো লোকোঽভ্যুদয়েন যুজ্যেত ॥

কশ্চেদানীং ভবতো মৎসরো, যদি সর্বো লোকোঽভ্যুদয়েন যুজ্যেত ?॥

ন খলু কশ্চিন্মৎসরঃ। প্রযত্নানর্থক্যং তু ভবতি। ফলবতা চ নাম প্রযত্নেন ভবিতব্যম্। ন চ প্রযত্নঃ ফলাদ্ ব্যতিরেচ্যঃ।

ননু চ যে কৃতপ্রযত্নাস্তে সাধীয়ঃ শব্দান্ প্রযোক্ষ্যন্তে, ত এব সাধীয়োঽভ্যুদয়েন যোক্ষ্যন্তে॥

ব্যতিরেকোঽপি বৈ লক্ষ্যতে। দৃশ্যন্তে হি—কৃতপ্রযত্নাশ্চাপ্রবীণাঃ, অকৃতপ্রযত্নাশ্চ প্রবীণাঃ। তত্র ফলব্যতিরেকোঽপি স্যাৎ॥

এবং তর্হি নাপি জ্ঞান এব ধর্মো নাপি প্রয়োগ এব।

কিং তর্হি ?

॥ শাস্ত্রপূর্বকে প্রয়োগেঽভ্যুদয়স্তত্তুল্যং বেদশব্দেন ॥

৫৩. শাস্ত্রপূর্বকং যঃ শব্দান্ প্রযুঙ্ক্তে সোঽভ্যুদয়েন যুজ্যতে। 'তত্তুল্যং বেদশব্দেন'। বেদশব্দা অপ্যেবমভিবদন্তি—'যোঽগ্নিষ্টোমেন যজতে য উ চৈনমেবং বেদ'। 'যোঽগ্নিং নাচিকেতং চিনুতে য উ চৈনমেবং বেদ'॥

অপর আহ—'তত্তুল্যং বেদশব্দেনে'তি। যথা বেদশব্দা নিয়মপূর্বমধীতাঃ ফলবন্তো ভবন্ত্যেবং যঃ শাস্ত্রপূর্বকং শব্দান্ প্রযুঙ্ক্তে সোঽভ্যুদয়েন যুজ্যত ইতি॥

অথবা পুনরস্তু—'জ্ঞান এব ধর্ম' ইতি।

ননু চোক্তং—'জ্ঞানে ধর্ম ইতি চেত্তথাঽধর্ম'ইতি।

নৈব দোষঃ। শব্দপ্রমাণকা বয়ম্। যচ্ছব্দ আহ তদস্মাকং প্রমাণম্। শব্দশ্চ শব্দজ্ঞানে ধর্মমাহ, নাপশব্দজ্ঞানেঽধর্মম্। যচ্চ পুনরশিষ্টাঽপ্রতিষিদ্ধং, নৈব তদ্দোষায় ভবতি; নাভ্যুদয়ায়। তদ্যথা হিক্কিতহসিতকণ্ডূয়িতানি নৈব দোষায় ভবন্তি, নাভ্যুদয়ায়॥

[অভ্যুপায়োবাঽপশব্দজ্ঞানং শব্দজ্ঞানে]

৫৪. **অথবাঽভ্যুপায়** এবাপশব্দজ্ঞানং শব্দজ্ঞানে। যো হ্যপশব্দাঞ্জানাতি শব্দানপ্যসৌ জানাতি। তদেবং 'জ্ঞানে ধর্মঃ', ইতি ব্রুবতোঽর্থাদাপন্নং ভবতি—'অপশব্দজ্ঞানপূর্বকে শব্দজ্ঞানে ধর্মঃ' ইতি॥

[। কূপখানকবদ্বা ।]

৫৫. **অথবা** কূপখানকবদেতদ্ ভবিষ্যতি। তদ্যথা কূপখানকঃ কূপং খনন্নপি মৃদা পাংসুভিশ্চাবকীর্ণো ভবতি। সোঽপ্সু সংজাতাসু তত এব তং গুণমাসাদয়তি যেন চ স দোষো নির্হণ্যতে; ভূয়সা চাঽভ্যুদয়েন যোগো ভবতি।

এবমিহাপি যদ্যপ্যপশব্দজ্ঞানেঽধর্মস্তথাপি যস্ত্বসৌ শব্দজ্ঞানে ধর্মস্তেন চ স দোষো নির্ঘানিষ্যতে, ভূয়সা চাঽভ্যুদয়েন যোগো ভবিষ্যতি॥

[আচারে নিয়ম ইতি চেদ্যাজ্ঞে কর্মণি স নিয়মোঽন্যত্রাঽনিয়মঃ]

৫৬. যদপ্যুচ্যতে—'আচারে নিয়মঃ' ইতি যাজ্ঞে কর্মণি স নিয়মোঽন্যত্রাঽনিয়মঃ। এবং হি শ্রূয়তে—'যর্বাণস্তর্বাণো

নাম ঋষয়ো বভূবুঃ প্রত্যক্ষধর্মাণঃ পরাঽপরজ্ঞা বিদিতবেদিতব্যা অধিগতযাথাতথ্যাঃ'। তে তত্রভবন্তো যদ্বা নস্তদ্বা ন ইতি প্রয়োক্তব্যে যর্বাণস্তর্বাণ ইতি প্রযুঞ্জতে, যাজ্ঞে পুনঃ কর্মণি নাঽপভাষন্তে। তৈঃ পুনরসুরৈর্যাজ্ঞে কর্মণ্যপভাষিতম্, ততস্তে পরাভূতাঃ।

(ব্যাকরণ-স্বরূপ-বিচারঃ)

৫৭. অথ 'ব্যাকরণ'মিত্যস্য শব্দস্য কঃ পদার্থঃ ?

সূত্রম্ ॥

॥ সূত্রে ব্যাকরণে ষষ্ঠ্যর্থোঽনুপপন্নঃ ॥

সূত্রে ব্যাকরণে ষষ্ঠ্যর্থো নোপপদ্যতে—'ব্যাকরণস্য সূত্রম্' ইতি। কিং হি তদন্যৎসূত্রাদ্ ব্যাকরণং যস্যাঽদঃ সূত্রং স্যাৎ ? ॥

॥ শব্দাঽপ্রতিপত্তিঃ ॥

৫৮. শব্দানাং চাঽপ্রতিপত্তিঃ প্রাপ্নোতি,—'ব্যাকরণাচ্ছব্দান্ প্রতিপদ্যামহে' ইতি। ন হি সূত্রত এব শব্দান্ প্রতিপদ্যন্তে ॥ কিং তর্হি ?

ব্যাখ্যানতশ্চ ॥

ননু চ তদেব সূত্রং বিগৃহীতং ব্যাখ্যানং ভবতি। ন কেবলানি চর্চাপদানি ব্যাখ্যানম্—'বৃদ্ধিঃ', 'আৎ', 'ঐ'জিতি। কিং তর্হি ?

উদাহরণং প্রত্যুদাহরণং বাক্যাধ্যাহার ইত্যেতৎসমুদিতং ব্যাখ্যানং ভবতি ॥

এবং তর্হি—শব্দঃ ।

॥ শব্দে ল্যুডর্থঃ ॥

৫৯. যদি শব্দো ব্যাকরণং, ল্যুডর্থো নোপপদ্যতে—'ব্যাক্রিয়ন্তে শব্দা অনেনে'তি ব্যাকরণম্ । ন হি শব্দেন কিংচিদ্ ব্যাক্রিয়তে কেন তর্হি ? ॥

সূত্রেণ ॥

॥ ভবে চ তদ্ধিতঃ ॥

ভবে চ তদ্ধিতো নোপপদ্যতে—'ব্যাকরণে ভবো যোগো বৈয়াকরণঃ' ইতি । নহি শব্দে ভবো যোগঃ ॥

ক তর্হি ? ॥

সূত্রে ॥

॥ প্রোক্তাদয়শ্চ তদ্ধিতাঃ ॥

প্রোক্তাদয়শ্চ তদ্ধিতা নোপপদ্যন্তে, 'পাণিনিনা প্রোক্তং পাণিনীয়ম্', আপিশলং কাশকৃৎস্নমিতি । নহি পাণিনিনা শব্দাঃ প্রোক্তাঃ ।

কিং তর্হি ? ॥

সূত্রম্ ॥

কিমর্থমিদমুভয়মুচ্যতে— 'ভবে', 'প্রোক্তাদয়শ্চ তদ্ধিতাঃ' ইতি । ন 'প্রোক্তাদয়শ্চ তদ্ধিতাঃ' ইত্যেব ভবেঽপি তদ্ধিতশ্চোদিতঃ স্যাৎ ॥

পূর্বত্তাদিদমাচার্যেণ দৃষ্টম্—'ভবে চ তদ্ধিতঃ' ইতি, তৎপঠিতম্। তত উত্তরকালমিদং দৃষ্টম্—'প্রোক্তাদয়শ্চ তদ্ধিতাঃ' ইতি, তদপি পঠিতম্। ন চেদানীমাচার্যাঃ সূত্রাণি কৃত্বা নিবর্ত্তয়ন্তি॥

৬০. অয়ং তাবদদোষঃ—যদুচ্যতে—'শব্দে ল্যুডর্থঃ' ইতি। নাবশ্যং করণাধিকরণয়োরেব ল্যুড্ বিধীয়তে।
কিং তর্হি? ॥

অন্যেষ্বপি কারকেষু—'কৃত্যল্যুটো বহুলম্' ইতি। তদ্যথা প্রস্কন্দনং প্রপতনমিতি॥

৬১. অথবা শব্দৈরপি শব্দা ব্যাক্রিয়ন্তে। তদ্যথা 'গৌঃ' ইত্যুক্তে সর্বে সন্দেহা নিবর্ত্তন্তে' 'নাশ্বো ন গর্দভ'ইতি।
অয়ং তর্হি দোষঃ—'ভবে' 'প্রোক্তাদয়শ্চ তদ্ধিতাঃ' ইতি।
এবং তর্হি—

॥ লক্ষ্যলক্ষণে ব্যাকরণম্ ॥

লক্ষ্যং চ লক্ষণং চৈতৎসমুদিতং ব্যাকরণং ভবতি॥

কিং পুনর্লক্ষ্যং, কিং বা লক্ষণম্?

শব্দো লক্ষ্যঃ, সূত্রং লক্ষণম্॥

এবমপ্যয়ং দোষঃ—সমুদায়ে ব্যাকরণশব্দঃ প্রবৃত্তোঽবয়বে নোপপদ্যতে। সূত্রাণি চাপ্যধীয়ান ইষ্যতে—'বৈয়াকরণ' ইতি॥

নৈষ দোষঃ। সমুদায়েষু হি শব্দাঃ প্রবৃত্তা অবয়বেষ্বপি বর্ত্তন্তে। তদ্যথা—'পূর্বে পঞ্চালাঃ', 'উত্তরে পঞ্চালাঃ', 'তৈলং

ভুক্তম্’, ‘ঘৃতং ভুক্তম্’, ‘শুক্লো’, ‘নীলঃ’ ‘কপিলঃ’, ‘কৃষ্ণ’ ইতি । এবময়ং সমুদায়ে ব্যাকরণশব্দঃ প্রবৃত্তোঽবয়বেষ্বপি বর্ত্ততে ॥

৬২. **অথবা** পুনরস্তু সূত্রম্ ॥

ননু চোক্তম্—‘সূত্রে ব্যাকরণে ষষ্ঠ্যর্থোঽনুপপন্নঃ’—ইতি । নৈষ দোষঃ । ব্যপদেশিবদ্ভাবেন ভবিষ্যতি ॥

যদপ্যুচ্যতে—‘শব্দাঽপ্রতিপত্তিরিতি । নহি সূত্রত এব শব্দান্ প্রতিপদ্যন্তে ॥ কিং তর্হি ? ॥ ব্যাখ্যানতশ্চে’তি ॥ পরিহৃতমেতৎ,—‘তদেব সূত্রং বিগৃহীতং ব্যাখ্যানং ভবতী’তি ॥

ননু চোক্তম্—‘ন কেবলানি চর্চাপদানি ব্যাখ্যানম্—‘বৃদ্ধিঃ আৎ ঐ’জিতি ? কিং তর্হি ? উদাহরণং প্রত্যুদাহরণং বাক্যাধ্যাহার ইত্যেতৎসমুদিতং ব্যাখ্যানং ভবতী’তি ॥

অবিজানত এতদেবং ভবতি । সূত্রত এব হি শব্দান্ প্রতিপদ্যন্তে । আতশ্চ সূত্রত এব, যো হ্যুৎসূত্রং কথয়েন্নাদো গৃহ্যেত ॥

[বর্ণোপদেশপ্রয়োজনানি]

৬৩. **অথ** কিমর্থো বর্ণানামুপদেশঃ ? ॥

॥ বৃত্তিসমবায়ার্থ উপদেশঃ ॥

বৃত্তিসমবায়ার্থো বর্ণানামুপদেশঃ ॥
কিমিদং বৃত্তিসমবায়ার্থ ইতি ? ॥

বৃত্তয়ে সমবায়ো বৃত্তিসমবায়ঃ । বৃত্ত্যর্থো বা সমবায়ো বৃত্তিসমবায়ঃ । বৃত্তিপ্রয়োজনো বা সমবায়ো বৃত্তিসমবায়ঃ ॥

কা পুনর্বৃত্তিঃ ? ॥

শাস্ত্রপ্রবৃত্তিঃ ॥

অথ কঃ সমবায়ঃ ? ॥

বর্ণানামানুপূর্ব্যেণ সংনিবেশঃ ॥

অথ ক উপদেশঃ ? ॥

উচ্চারণম্ ॥

কুত এতৎ ? ॥

দিশিরুচ্চারণক্রিয়ঃ। উচ্চার্য হি বর্ণানাহ—'উপদিষ্টা ইমে বর্ণা' ইতি ॥

॥ অনুবন্ধকরণার্থশ্চ ॥

অনুবন্ধকরণার্থশ্চ বর্ণানামুপদেশঃ—'অনুবন্ধানাসঙ্ক্ষ্যামী'মি। ন হ্যনুপদিশ্য বর্ণাননুবন্ধাঃ শক্যা আসঙ্‌ক্তুম্। স এষ বর্ণানামুপদেশো বৃত্তিসমবায়ার্থশ্চাঽনুবন্ধকরণার্থশ্চ। বৃত্তিসমবায়শ্চাঽনুবন্ধকরণং চ প্রত্যাহারার্থম্। প্রত্যাহারো বৃত্ত্যর্থঃ ॥

॥ ইষ্টবুদ্ধ্যর্থশ্চ ॥

ইষ্টবুদ্ধ্যর্থশ্চ বর্ণানামুপদেশঃ—'ইষ্টান্ বর্ণান্ ভোৎস্যামহে' ইতি। ন হ্যনুপদিশ্য বর্ণানিষ্টা বর্ণাঃ শক্যা বিজ্ঞাতুম্ ॥

॥ ইষ্টবুদ্ধ্যর্থশ্চেতি চেদুদাত্তানুদাত্তস্বরিতানুনাসিক-দীর্ঘপ্লুতানামপ্যুপদেশঃ ॥

৬৪: ইষ্টবুদ্ধ্যর্থশ্চেতি চেদুদাত্তানুদাত্তস্বরিতানুনাসিকদীর্ঘপ্লুতানামপ্যুপদেশঃ কর্তব্যঃ। এবংগুণা অপি হি বর্ণা ইষ্যন্তে ॥

॥ আকৃত্যুপদেশাৎসিদ্ধম্ ॥

৬৫. অবর্ণাকৃতিরুপদিষ্টা সর্বমবর্ণকুলং গ্রহীষ্যতি। তথেবর্ণাকৃতিঃ। তথোবর্ণাকৃতিঃ॥

॥ আকৃত্যুপদেশাৎসিদ্ধমিতি চেৎ সংবৃতাদীনাং প্রতিষেধঃ ॥

'আকৃত্যুপদেশাৎসিদ্ধমি'তি চেৎ সংবৃতাদীনাং প্রতিষেধো বক্তব্যঃ॥

কে পুনঃ সংবৃতাদয়ঃ?

সংবৃতঃ, কলো, ধ্মাত এণীকৃতোঽম্বূকৃতোঽর্দ্ধকো, গ্রস্তো, নিরস্তঃ, প্রগীতঃ, উপগীতঃ, ক্ষ্বিণ্ণো, রোমশ ইতি॥

অপর আহ—

'গ্রস্তং নিরস্তমবলম্বিতং নির্হত—
মম্বূকৃতং ধ্মাতমথো বিকম্পিতম্।
সন্দষ্টমেণীকৃতমর্ধকং দ্রুতং
বিকীর্ণমেতাঃ স্বরদোষভাবনাঃ॥' ইতি॥

অতোঽন্যে ব্যঞ্জনদোষাঃ॥

নৈষ দোষঃ।

॥ গর্গাদিবিদাদিপাঠাৎসংবৃতাদীনাং নিবৃত্তিঃ ॥

৬৬. গর্গাদিবিদাদিপাঠাৎসংবৃতাদীনাং নিবৃত্তির্ভবিষ্যতি॥

॥ সমুদায়সাধুত্বার্থং তু গর্গাদিবিদাদি পাঠঃ ॥

অস্ত্যন্যদ্ গর্গাদিবিদাদিপাঠে প্রয়োজনম্॥

কিম্?

সমুদায়ানাং সাধুত্বং যথা স্যাদিতি ।

॥ প্রত্যাপত্তিবচনম্ ॥

এবং তর্হ্যষ্টাদশধা ভিন্নাং নিবৃত্তকলাদিকামবর্ণস্য প্রত্যাপত্তিং বক্ষ্যামি ॥

সা তর্হি বক্তব্যা ॥

॥ লিঙ্গার্থা তু প্রত্যাপত্তিঃ ॥

লিঙ্গার্থা সা তর্হি ভবতি ।

তত্তর্হি বক্তব্যম্ ॥

যদ্যপ্যেতদুচ্যতে অথ বৈতর্হি অনেকমনুবন্ধশতং নোচ্চার্যমিৎসংজ্ঞা চ ন বক্তব্যা, লোপশ্চ ন বক্তব্যঃ । যদনুবন্ধৈঃ ক্রিয়তে তৎকলাদিভিঃ করিষ্যতে ॥

৬৭. সিদ্ধ্যত্যেবমপাণিনীয়ং তু ভবতি ॥ যথান্যাসমেবাস্তু ॥

ননু চোক্তম্—'আকৃত্যুপদেশাৎসিদ্ধমিতি চেৎসংবৃতাদীনাং প্রতিষেধঃ' ইতি ॥

পরিহৃতমেতৎ,—'গর্গাদিবিদাদিপাঠাৎ সংবৃতাদীনাং নিবৃত্তির্ভবিষ্যতি'—ইতি ।

ননু চান্যদ্ গর্গাদিবিদাদিপাঠে প্রয়োজনমুক্তম্ ॥

কিম্ ? ॥

সমুদায়ানাং সাধুত্বং যথা স্যাদিতি ॥

এবং তর্হ্যুভয়মনেন ক্রিয়তে—পাঠশ্চৈব বিশেষ্যতে, কলাদয়শ্চ নিবর্ত্যন্তে ॥

কথং পুনরেকেন যত্নেনোভয়ং লভ্যম্ ? ॥

লভ্যমিত্যাহ ॥

কথম্ ? ॥

দ্বিগতা অপি হেতবো ভবন্তি। তদ্যথা—'আম্রাশ্চ সিক্তাঃ, পিতরশ্চ প্রীণিতা' ইতি। তথা বাক্যানি দ্বিষ্ঠানি ভবন্তি—'শ্বেতো ধাবতি।'

'অলম্বুসানাং যাতে'তি ॥

অথবা ইদং তাবদয়ং প্রষ্টব্যঃ,—'ক্বেমে সংবৃতাদয়ঃ শ্রূয়ের'ন্নিতি ?

আগমেষু ॥

আগমাঃ শুদ্ধাঃ পঠ্যন্তে ॥

বিকারেষু তর্হি ॥

বিকারা অপি শুদ্ধাঃ পঠ্যন্তে ॥

প্রত্যয়েষু তর্হি ॥

প্রত্যয়া অপি শুদ্ধাঃ পঠ্যন্তে ॥

ধাতুষু তর্হি ॥

ধাতবোঽপি শুদ্ধাঃ পঠ্যন্তে ॥

প্রাতিপদিকেষু তর্হি।

প্রাতিপদিকান্যপি শুদ্ধানি পঠ্যন্তে ॥

যানি তর্হ্যগ্রহণানি প্রাতিপদিকানি ॥

এতেষামপি স্বরবর্ণানুপূর্বীজ্ঞানার্থ উপদেশঃ কর্তব্যঃ। 'শশঃ' 'ষষ' ইতি মা ভূৎ, 'পলাশ' 'পলাষ' ইতি মা ভূৎ। 'মঞ্চকো' 'মঞ্জক' ইতি মা ভূত্।

'আগমাশ্চ বিকারাশ্চ প্রত্যয়াঃ সহ ধাতুভিঃ।
উচ্চার্যন্তে ততস্তেষু নেমে প্রাপ্তাঃ কলাদয়ঃ' ॥

ইতি শ্রীমদ্ভগবৎপতঞ্জলিবিরচিতে ব্যাকরণমহাভাষ্যে
প্রথমাধ্যায়স্য প্রথমে পাদে প্রথমমাহ্নিকম্ ॥

শ্ৰীমদ্ভগৱৎপতঞ্জলি-বিৰচিত

ব্যাকৰণ-মহাভাষ্যৰ

প্ৰথম অধ্যায়, প্ৰথম পাদ, প্ৰথম পস্পশাহ্নিকৰ

অসমীয়া অনুবাদ

শ্ৰীমদ্ভগৱৎপতঞ্জলি-বিৰচিত ব্যাকৰণ-মহাভাষ্যৰ

প্ৰথম অধ্যায়, প্ৰথম পাদ, প্ৰথম পস্পশাহ্নিকৰ অসমীয়া অনুবাদ

[বিষয়-প্ৰৱেশ]

। অথ শব্দানুশাসনম্ ।

১. এতিয়া শব্দৰ অনুশাসন (**the compilation of the instruction of words**) (কৰা হ'ব) ।

ইয়াত 'অথ'[১] এই শব্দটো অধিকাৰ (অধিক্ৰিয়তে ইত্যাধিকাৰঃ প্ৰাৰম্ভঃ) অৰ্থত প্ৰয়োগ কৰা হৈছে । (ইয়াৰপৰা) শব্দানুশাসন[২] নামক (শব্দশিক্ষণশাস্ত্ৰ — ব্যাকৰণ) শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভ বা প্ৰয়োজন সম্বন্ধে আলোচনা কৰা হ'ব বুলি বুজিব লাগিব ।

---

[১] বিষয়-বস্তুৰ সূচনা বা আৰম্ভ কৰিবলৈ 'অথ' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হয় অৰ্থাৎ কোনো নতুন বিষয়ত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ হ'লে প্ৰস্তাৱিত বিষয় বা প্ৰসঙ্গৰ প্ৰাৰম্ভণিত 'অথ' (আৰম্ভ অৰ্থৰ দ্যোতক) শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হয় ; যেনে, 'বেদান্ত-দৰ্শন'ত 'অথাতো ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসা', 'যোগদৰ্শনত' 'অথ যোগানুশাসনম্' ইত্যাদি । কোষকাৰসকলে 'অথ' শব্দক মঙ্গল, অনন্তৰ, আৰম্ভ, প্ৰশ্ন আদি অৰ্থত প্ৰয়োগ কৰিছে । ভগৱান শঙ্কৰাচাৰ্যৰ মতে 'অৰ্থান্তৰপ্ৰযুক্ত এব হ্যথশব্দঃ শ্ৰুত্যা মঙ্গলপ্ৰয়োজনো ভৱতি ।'

[২] 'শব্দ'-পদৰ অৰ্থ ভাষা বা বাণী ; আৰু অনুশাসন পদৰ অৰ্থ নিয়ম সম্বন্ধে উপদেশ বা প্ৰশিক্ষণ । (শব্দানামনুশাসনং শব্দানুশাসনম্) অসাধু শব্দৰপৰা বিচাৰপূৰ্বক সাধু শব্দৰ পৃথক-কৰণৰ জ্ঞান-লাভকেই অনুশাসন বোলে (অনুশিষ্যন্তেঽসাধুশব্দেভ্যো বিবিচ্য জ্ঞাপ্যন্তেঽনেনেতি) । ইয়াৰ আন এটা নাম ব্যাকৰণ । 'সৰ্বদৰ্শনসংগ্ৰহ'কাৰৰ মতে শব্দানুশাসন পদৰ দ্বাৰা পাণিনি-প্ৰণীত ব্যাকৰণশাস্ত্ৰক বুজায় (শব্দানুশাসন শব্দেন চ পাণিনি-প্ৰণীতং ব্যাকৰণ-

[ব্যাখ্যা কৰিবলৈ লোৱা শব্দৰ নিৰ্ণয় সম্বন্ধে আক্ষেপ]

২. কোনবোৰ শব্দৰ ?[1] (অনুশাসন কৰা হ’ব)

লৌকিক[2] আৰু বৈদিক (এই দুয়ো প্ৰকাৰ শব্দৰ)। ইয়াৰ ভিতৰত লৌকিক (শব্দ) হৈছে গৌঃ (গৰু) অশ্বঃ (ঘোঁৰা) পুৰুষঃ (মানুহ) হস্তী (হাতী) শকুনি (পক্ষী) মৃগঃ (হৰিণ) ব্ৰাহ্মণঃ (ব্ৰাহ্মণ) ইত্যাদি। আৰু বৈদিক (শব্দ) হৈছে শন্নো দেৱীৰভিষ্টয়ে; ইষে ত্বোৰ্জে ত্বা; অগ্নিমীড়ে পুৰোহিতম্; অগ্ন আয়াহি বীতয়ে ইত্যাদি।

[সিদ্ধান্তীৰ সমাধান আৰু উদাহৰণ]

শাস্ত্ৰং বিৱক্ষতে)। ভগৱান পতঞ্জলিয়ে অসাধু শব্দৰপৰা পৃথক কৰি উলিওৱা সাধু শব্দৰ জ্ঞান লাভকেই ব্যাকৰণৰ বিষয় বুলি প্ৰতিপাদন কৰিছে। পদৰ ব্যুৎপাদন বা প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয়-বিভাগ অৰ্থাৎ বিশ্লেষণ বা নিৰ্দেশ কৰি দেখুওৱাটোৱে ব্যাকৰণৰ খাই উদ্দেশ্য (ব্যাক্রিয়ন্তে শব্দা অনেনেতি)। পতঞ্জলিয়ে পাণিনি-প্ৰণীত ‘অষ্টাধ্যায়ী’ৰ ওপৰত ‘মহাভাষ্য’ ৰচনা কৰিছে। ‘অষ্টাধ্যায়ী’ত লৌকিক আৰু বৈদিক উভয় সংস্কৃত ভাষাকে সামৰি লোৱা হৈছে। গতিকে ইয়াত লৌকিক ভাষাৰ শব্দৰ উদাহৰণ; যেনে, গৌঃ, অশ্বঃ, পুৰুষঃ, হস্তী, শকুনি (পক্ষী) ইত্যাদি দিয়াৰ পিছত পতঞ্জলিয়ে বৈদিক ভাষাৰ উদাহৰণ স্বৰূপে ক্ৰমে অথৰ্ববেদ, যজুৰ্বেদ, ঋগ্বেদ আৰু সামবেদৰ প্ৰথম মন্ত্ৰ উল্লেখ কৰিছে; যেনে, শন্নো দেৱীৰভিষ্টয়ে ইত্যাদি।

[1] শাকটায়নাদি শাস্ত্ৰত কেৱল লৌকিক আৰু প্ৰাতিশাখ্যাদি শাস্ত্ৰত কেৱল বৈদিক শব্দৰ অনুশাসনৰ বিধান দেখা যায়, তেনে স্থলত ইয়াত প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰা হৈছে কোনবোৰ শব্দৰ অনুশাসন কৰা হ’ব। তাৰ সমাধান ৰূপে কোৱা হৈছে লৌকিক আৰু বৈদিক উভয় বিধ শব্দৰেই অনুশাসন কৰা হ’ব। গতিকে ইয়াৰ দ্বাৰা বুজা যায় ‘পাণিনি-ব্যাকৰণ’ শাকটায়ন আৰু প্ৰাতিশাখ্যাদি শাস্ত্ৰ অপেক্ষা অধিক ব্যাপক আৰু বৈদিক শব্দৰ অনুশাসনৰপৰা ইয়াৰ বেদাঙ্গত্বও প্ৰতিপাদিত হৈছে।

[2] লৌকিক শব্দৰ অৰ্থ হ’ল লোক-প্ৰসিদ্ধ (লোকে ভৱ, লৌকিকঃ)। লোক বুলিলে সৰ্বসাধাৰণ লোককে বুজায়। সাধু-শব্দ লোক সমাজত সদায়

প্ৰসিদ্ধ; অপভ্ৰংশ শব্দ কাচিৎ-কদাচিত হে ব্যৱহাৰ হয়। ইয়াত যি শব্দানুশাসনৰ কথা কোৱা হৈছে সেয়া কেৱল সাধু শব্দ সম্বন্ধে হে, অপভ্ৰংশ শব্দ সম্বন্ধে নহয়।

সাধাৰণতে লোক-ব্যৱহাৰত শব্দ বুলিলে 'অৰ্থবোধক বৰ্ণাত্মক ধ্বনিকে' বুজা যায়। তেনে স্থলত 'গৌঃ' ইয়াত শব্দ কোনটো বুলি কিবা আশঙ্কা কৰি প্ৰশ্ন সুধিবলগীয়া কথা আছে জানো? অৱশ্যে নাই, তথাপি যে এই প্ৰশ্ন উত্থাপিত হৈছে তাৰ মূল কাৰণ হ'ল—

বাক্যত ব্যৱহাৰ কৰা পদসমূহৰ পদাৰ্থ-জ্ঞান হ'লেহে সেই বাক্যৰ অৰ্থ বুজা যায়। যেতিয়ালৈকে শব্দ, অনুশাসন আদি পদবোৰৰ পৃথক-পৃথক-ভাৱে পদাথজ্ঞান নহয়, তেতিয়ালৈকে বাক্যৰ অথবোধ হোৱা সম্ভৱ নহয়, গতিকে প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰা হৈছে 'গৌঃ', বোলোতে—ইয়াত শব্দ কোনটো? বৈয়াকৰণসকলৰ মতে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সম্বন্ধ হৈছে তাদাত্ম্য সম্বন্ধ (referential function of a word) অৰ্থাৎ শব্দ আৰু অৰ্থৰ ভিতৰত কোনো প্ৰভেদ নাই, উভয়েই অভিন্নভাৱে ব্যৱহৃত হয়। শব্দ আৰু অৰ্থৰ অভেদভাৱে ব্যৱহাৰ হোৱা হেতু প্ৰশ্ন উত্থাপিত হ'ল 'গৌঃ'শব্দ কোনটো?

সন্মুখত উপস্থিত হোৱা গৰুটো দেখি বালকে যেতিয়া প্ৰশ্ন কৰে—এইটো কি? অৰ্থাৎ গলকম্বল আদি বিশিষ্ট পদাৰ্থটোৰ বাচক বা নাম কি? তেতিয়া ওচৰত থকা বৃদ্ধজনে উত্তৰ দিলে 'এইটো গৰু' ইয়াৰ বৰণ বগা। এই যে পদাৰ্থটোৰ সংকেত কৰা হ'ল, সেয়া উদ্দেশ্য আৰু গো ইয়াৰ বিধেয়। এই দুয়ো সমানাধিকৰণ ৰূপে নিৰ্দিষ্ট হৈছে। গৰু এটা দ্ৰব্য (বস্তু) আৰু 'গৰু' এটা শব্দ। গতিকে গৰু শব্দটো গৰু দ্ৰব্যটোক (জাতিক) বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰাত বুজা গ'ল যে শব্দ আৰু দ্ৰব্যৰ সম্বন্ধটো তাদাত্ম্য সম্বন্ধ। এই তাদাত্ম্য সম্বন্ধৰ কাৰণে দ্ৰব্য শব্দৰ ভিতৰত শব্দৰ আশঙ্কা উপস্থিত হল। বৈয়াকৰণৰ মতে শব্দ আৰু অৰ্থৰ শক্তি তাদাত্ম্য। আনহাতে গুণ, ক্ৰিয়া আৰু জাতি আদিয়ে দ্ৰব্যক আশ্ৰয় নকৰাকৈ স্বতন্ত্ৰভাৱে অৱস্থান কৰিব নোৱাৰে। গতিকে এইটো সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক'ব পাৰি যে গুণ, ক্ৰিয়া আৰু জাতি দ্ৰব্যাশ্ৰিত হোৱা হেতু সাক্ষাৎভাৱেই শব্দেৰে

[শব্দৰ স্বৰূপ নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ প্ৰশ্নকাৰীৰ প্ৰশ্ন]

(শব্দৰ পৰিভাষা)

৩. ॥ অথ গৌৰিত্যত্ৰ কঃ শব্দঃ ? ॥

এতিয়া গৌঃ বোলোতে ইয়াত শব্দ কোনটো (concept behind)।

[প্ৰশ্নকৰ্তাৰ আশঙ্কা]

ডিঙিত গল-বিচনী, নেজ, কান্ধ, খুৰা আৰু শিং বিশিষ্ট যিটো পদাৰ্থ, সিয়েই জানো শব্দ ? (তাকেই জানো শব্দ বোলা হয়)

[সমাধান—দ্ৰব্য শব্দ নহয়]

—[আচাৰ্যই কয়] নহয়। এয়া এটা দ্ৰব্য (বস্তু) হে। (অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ বিশিষ্ট এটা প্ৰাণী মাথোন)

সৈতে সিহঁতৰ অভেদ সম্বন্ধ সম্ভাৱিত হয়। অৰ্থাৎ জাতি-ব্যক্তিৰে সৈতে, গুণ-গুণীৰে সৈতে আৰু ক্ৰিয়া-ক্ৰিয়াৱত্তোৰে সৈতে অভিন্ন জ্ঞান হয়। দ্ৰব্যেৰে সৈতে জাতি. গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰ অভেদ জ্ঞান হোৱা হেতু শব্দৰ জাতি, গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰে সৈতে তাদাত্ম্য সম্বন্ধ সিদ্ধ হ'ল। সেই কাৰণে দ্ৰব্য-গুণ-ক্ৰিয়া-জাতিসমূহ আৰু সেইবোৰক বুজোৱা শব্দবোৰ অভিন্ন হোৱা বাবে প্ৰশ্ন উত্থাপিত হ'ল—'গৌৰিত্যত্ৰ কঃ শব্দঃ ? গৰু বুলিলে ইয়াত শব্দ কোনটো ; শব্দানুশাসন বুলি বিষয়ত প্ৰৱেশ কৰি ডিঙিত গল-কম্বল (গলবিচনী) আদি বিশিষ্ট দ্ৰব্য বিশেষৰ অনুশাসনৰ কোনো অৱকাশ নাই। গতিকে দ্ৰব্যৰ অতিৰিক্ত শব্দ বিষয়ৰ প্ৰশ্ন।

এইখিনিতে আকৌ এটা মন কৰিবলগীয়া কথা এই যে শব্দ হ'ল শ্ৰোত্ৰেন্দ্ৰিয়ৰ বিষয় অৰ্থাৎ শব্দ মাত্ৰৰে জ্ঞান কেৱল কাণেৰেহে হয় দ্ৰব্যৰ নহয়, সেইদৰে গুণ, ক্ৰিয়া, আৰু জাতিৰ আদিৰো জ্ঞান কাণেৰে নহয়। কাণেৰে যাৰ জ্ঞান নহয় সি শব্দ নহয় ; গতিকে দেখা যায় দ্ৰব্য, গুণ, ক্ৰিয়া আদি শব্দ নহয়।

[প্ৰশ্নকৰ্তাৰ পুনঃ আশঙ্কা]

তেনেহ'লে কি ইংগিত বা সংকেত (মুখভঙ্গিমা—চকু আদিৰে অন্তৰৰ ভাৱ প্ৰকাশন বা অভিপ্ৰায় সূচক ব্যাপাৰ), চেষ্টা (শৰীৰ পৰিস্পন্দন ৰূপ বাহ্যেন্দ্ৰিয়ৰ ব্যাপাৰ), নিমিষিত (অক্ষিব্যাপাৰ), ইয়াকে কি শব্দ বোলা হয়? (তেনেহ'লে কি এয়া পৰিস্পন্দনৰূপ কিছুমান শাৰীৰিক ব্যাপাৰৰ সমষ্টি; যেনে, আন্তৰিক অনুভূতি বুজাবলৈ কৰা চেষ্টা (দামুৰিক জিভাৰে চেলেকা আদি), স্বেচ্ছাকৃত গতি (খোজকঢ়া আদি), অথবা স্বাভাৱিক ইন্দ্ৰিয় বৃত্তি (চকু, কাণ আদিৰ চালনা জানো শব্দ?)

[সমাধান ক্ৰিয়া শব্দ নহয়]

[আচাৰ্যই কয়] নহয়। এয়া ক্ৰিয়া মাথোন।

[যদি ইংগিতাদি ক্ৰিয়া, শব্দ নহয়, তেন্তে বগা প্ৰভৃতি গৰুত যি গুণ দেখা যায় সেয়ে কি শব্দ? তাকেই প্ৰশ্ন কৰা হৈছে]

[প্ৰশ্ন]

তেনেহ'লে শব্দই কি কিছুমান বৰণ ;যেনে, বগা, নীলা, কপিল, ফুট-ফুটীয়া দাগ থকাকে বুজায়?

[সমাধান গুণ শব্দ নহয়]

[আচাৰ্যই কয়] ইও নহয়। এয়া গুণ হে।

[প্ৰশ্ন]
[সামান্য[১]ৰ শব্দত্ব আশঙ্কা]

তেনেহ'লে যিটো ভিন ভিন পদাৰ্থ (দ্ৰব্য)ৰ মাজতো এক ৰূপতেই অৱস্থান কৰে, যিটো এটা পদাৰ্থ নষ্ট হৈ যোৱাৰ পিছতো নষ্ট হৈ নাযায়, যিটো সকলোতে সমানভাৱে অনুস্যূত হৈ থাকে সেয়ে কি শব্দ?

---

১. এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথা এই যে ইয়াত আমাৰ উত্থাপিত আশঙ্কাৰ পুনঃ সমাধান বিচৰা হৈছে। আমাৰ আশঙ্কা হ'ল—গো শব্দৰ দ্বাৰা গো-দ্ৰব্যক, নে ইয়াৰে লৈতে জড়িত হৈ থকা ইয়াৰ (গৰুৰ) ৰূপ, ৰং, চেষ্টা

[জাতি বা সামান্য শব্দ নহয়]

(আচাৰ্যই কয়), ইও নহয়, এয়াটো জাতি (সামান্য[2] বা আকৃতি)[3]

আৰু জাতি আদিৰ ভিতৰত কোনটোক বাস্তৱিকতে বুজা যায়। উত্তৰত কোৱা হৈছে—ইয়াৰ কোনোটোকেই শব্দ বুলি ক'ব নোৱাৰি। কাৰণ, শব্দস্বৰূপ মন বা বুদ্ধিৰ সহায়েৰে উপলব্ধি কৰা যায় অৰ্থাৎ শব্দৰ স্বৰূপ বুদ্ধিলব্ধ বা বুদ্ধিগত। মানুহৰ কণ্ঠৰপৰা উচ্চাৰিত সাৰ্থক ধ্বনিয়ে শব্দৰূপে অভিব্যক্ত হয়। কোনো এজনৰ অভিব্যক্ত শব্দ শুনি শ্ৰোতাই নিজৰ মনত তাৰ অৰ্থ অনুধাবন কৰে অৰ্থাৎ উচ্চাৰিত গো-শব্দ শুনিলে গো-দ্ৰব্য বিষয়ক অৰ্থবোধ শ্ৰোতাৰ নিজ বুদ্ধিত প্ৰতিভাত হৈ উঠে। এইদৰে বুদ্ধিত প্ৰতিভাত হোৱা শব্দকেই বৈয়াকৰণসকলে স্ফোট (eternal sound essence) বুলি অভিহিত কৰে। অৰ্থাৎ বৈয়াকৰণৰ মতে শব্দ স্ফোট ৰূপ। বৈয়াকৰণৰ এই মতবাদক স্ফোটবাদ হিচাপে অভিহিত কৰা হয় আৰু সেই কাৰণে এওঁলোক স্ফোটবাদীৰূপে পৰিচিত।

প্ৰকৃত পক্ষে বৈয়াকৰণসকলৰ এই স্ফোটবাদ—নৈয়ায়িক আৰু মীমাংসক-সকলৰ বৰ্ণবাদ অৰ্থাৎ পদৰ প্ৰত্যেক বৰ্ণৰ বাচকত্ব বা অৰ্থবোধকত্বৰ প্ৰতিবাদ কৰে উপস্থাপিত কৰা হৈছে। স্ফোটবাদ সম্পৰ্কে বিতং আলোনা কৰা হৈছে। ইয়াত মাত্ৰ প্ৰসঙ্গ ক্ৰমে উল্লেখ কৰা হৈছে। ভগৱান পতঞ্জলিয়ে প্ৰশ্ন কৰিছে—'অথ গৌৰিত্যত্ৰ কঃ শব্দঃ? সমাধানত কোৱা হৈছে—'যেনোচ্চাৰিতেন সাস্নালাঙ্‌গূলককুদখুৰবিষাণিনাং সম্প্ৰত্যয়ো ভৱতি, স শব্দঃ।'

[যেন স্ফোটেন উচ্চাৰিতেন অভিব্যক্তেন প্ৰকাশিতেন সাস্নাদিযুক্ত গো—ব্যক্তেঃ সংপ্ৰত্যয়ঃ জ্ঞানং ভৱতি সঃ স্ফোটঃ শব্দঃ]

যি স্ফোট উচ্চাৰিত হোৱাত গলকম্বলাদিযুক্ত গৰুটোৰ জ্ঞান প্ৰকাশমান হয় সেই স্ফোটেই শব্দ। সেই কাৰণে কোৱা হৈছে। স্ফোটৰূপঃ শব্দঃ।

[2] নিত্যমেকমনেকানুগতং সামান্যমিতি।
ভিন্ন ভিন্ন পদাৰ্থৰ মাজতো দৃশ্যমান এক ৰূপতাই সামান্য বা জাতিৰ একত্ব বুজাইছে; পদাৰ্থ নষ্ট হৈ গলেও যিটো নষ্ট নহয় তাৰদ্বাৰা সামান্যৰ নিত্যত্ব বুজাইছে।

[3] আকৃতি—জাতি বা সংস্থান। যিটোৱে আশ্ৰিতক আনৰপৰা পৃথক কৰি দেখুৱাব পাৰে তাকেই আকৃতি বা জাতি বোলে (আক্ৰিয়ন্তে—ব্যৱচ্ছিদ্যন্তে আশ্ৰয়োহনয়েতীতি)॥

[প্ৰশ্ন] ৪. তেনেহ'লে শব্দ কি?

[আচাৰ্যৰ সমাধান] যিটো উচ্চাৰণ কৰিলে অৰ্থাৎ যিয়ে উচ্চাৰিত ধ্বনিৰে অভিব্যক্ত হৈ গলবিচনী, নেজ, কান্ধ, খুৰা আৰু শিং বিশিষ্ট (গো-দ্ৰব্য)ৰ সম্যক জ্ঞান জন্মায়, সেয়া শব্দ।[1]

[সমাধানান্তৰ] ৫. নাইবা[2] লোক ব্যৱহাৰত পদাৰ্থৰ জ্ঞান জন্মোৱা ধ্বনি অৰ্থাৎ যি ধ্বনিৰ দ্বাৰা অৰ্থবোধ হয় তাকেই শব্দ বোলা হয় নেকি? যেনেকৈ ধ্বনি কৰা ল'ৰাজনক উদ্দেশ্য কৰি কোৱা হয় (আৰু অধিক) শব্দ কৰা, শব্দ নকৰিবা, এই ল'ৰাজন শব্দকাৰী (কথকু), সেই কাৰণে ধ্বনিও শব্দই।

---

[1] বৈয়াকৰণসকলে কয়, যে উচ্চাৰিত হোৱাৰ ক্ষণান্তৰতে ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হোৱা বৰ্ণই শব্দৰ অৰ্থবোধ কৰাব নোৱাৰে। এইবোৰৰ বাচকত্ব নাই। ই কেৱল শ্ৰৱণৰ বিষয়, ইয়াৰ বোধকত্ব নাই। বৈয়াকৰণে শব্দক এটা নিত্য তত্ত্ব বুলি জ্ঞান কৰে, যিটো উচ্চাৰিত ধ্বনিৰ মাধ্যমেৰে অভিব্যক্ত হয় আৰু অভিব্যক্ত হোৱাৰ পিছত যথাযথ অৰ্থৰ বোধ জন্মায়, সেই কাৰণে ইয়াক স্ফোট বোলে— স্ফুটত্যৰ্থোঽস্মাদিতি)।

[2] ইয়াত নাইবা আদি পদৰদ্বাৰা কেৱল বৈয়াকৰণসকলৰদ্বাৰা বুজিব পৰা স্ফোটবাদক বাদ দি সৰ্বসাধাৰণ মানুহে প্ৰয়োগ কৰা লোক-প্ৰসিদ্ধ ধ্বনি-শব্দ-বাদ সম্পৰ্কে উল্লেখ কৰা হৈছে। অৰ্থাৎ লোক-ব্যৱহাৰত শব্দ বুলিলে যি বুজা যায় তাৰেই লক্ষণ ইয়াত প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। এই শব্দ কাৰ্য বা অনিত্য—নৈয়ায়িকসকলে ইয়াকেই শব্দ বুলি জ্ঞান কৰে (শব্দ্যতে যেনাসৌ শব্দ ইতি)।

[শব্দানুশাসনৰ প্ৰয়োজন বিষয়ক প্ৰশ্ন]

৬: শব্দানুশাসনৰ (ব্যাকৰণৰ অৰ্থাৎ ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ) প্ৰয়োজন আকৌ কি ?

৭. ৰক্ষোহাগমলঘ্বসন্দেহাঃ প্ৰয়োজনম্

[ৰক্ষাদি প্ৰয়োজনান্তৰৰ প্ৰদৰ্শন]

(১) ৰক্ষা (বেদ-ৰক্ষা) উহ (আৱশ্যক বিভক্তি আদিৰ পৰিৱৰ্তন) (৩) আগম (শাস্ত্ৰৰ বিধান বা বিধায়ক শাস্ত্ৰ) (৪) লাঘৱ (সংক্ষেপ, সৰলতা) (৫) অসন্দেহ (সন্দেহ নিবৃত্তি) এই বিলাকেই প্ৰয়োজন।

ৰক্ষাৰ্থং[1] বেদানামধ্যেয়ং ব্যাকৰণম্[2]।

[ৰক্ষাৰ্থৰ প্ৰতিপাদন]

বেদ সংৰক্ষণৰ কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত। কিয়নো বৰ্ণৰ লোপ (নাইকিয়া হোৱা) আগম (উদ্ভৱ হোৱা) আৰু বিকাৰ (পৰিৱৰ্তন, আদেশ হোৱা) আদি জনা লোকে হে সঠিকভাৱে বেদ ৰক্ষা কৰিব পাৰে।[3]

[উহাৰ্থৰ প্ৰতিপাদন]

৮. **উহ** (প্ৰয়োজনীয় পৰিৱৰ্তন)ৰো প্ৰয়োজন আছে। বেদত মন্ত্ৰবোৰ সকলো লিঙ্গ আৰু সকলো বিভক্তি প্ৰয়োগ কৰি পাঠ কৰা হোৱা নাই। অৱশ্যে সেইবোৰ যজ্ঞত প্ৰবৃত্ত হোৱা লোকে

---

[1] ৰক্ষাৰ্থং—ইয়াত ৰক্ষা শব্দৰদ্বাৰা বেদ-ৰক্ষাকে বুজাইছে। অসাধু শব্দবোৰৰপৰা সাধুশব্দৰ ৰক্ষাক বুজোৱা নাই। অৰ্থ শব্দই প্ৰয়োজনক বুজাইছে।

[2] ব্যাকৰণ শব্দটো শব্দানুশাসনৰ পৰ্যায় (synonym) শব্দ। গতিকে প্ৰশ্ন বাক্যত শব্দানুশাসনৰ প্ৰয়োগ কৰি, উত্তৰ বাক্যত ব্যাকৰণ শব্দৰ ব্যৱহাৰ দূষণীয় হোৱা নাই।

[3] ব্যাকৰণৰ জ্ঞান থকা জনে লোপ, আগম, বৰ্ণবিকাৰ আদিৰ বিষয়ে ভুল নকৰে আৰু শব্দৰ যথাযথ অৰ্থজ্ঞানো লাভ কৰিব পাৰে।

(পুৰোহিতে) যেনে হোৱা আৱশ্যক ঠিক সেইভাৱে পৰিবৰ্ত্তন কৰি লোৱা উচিত। ব্যাকৰণ নজনা লোকে সেইবোৰ যথাযথভাৱে (সমুচিত ৰীতিৰে) পৰিবৰ্ত্তন কৰি ল'বলৈ সমৰ্থ নহয়। ব্যাকৰণ নজনা লোকে সেইবোৰ সমুচিত ৰীতিৰে বদলাই লব নাজানে। সেই কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰিব লাগে।

[আগমাথৰ প্ৰতিপাদন]

৯. আকৌ শাস্ত্ৰৰ বিধানো আছে অৰ্থাৎ শাস্ত্ৰও (ব্যাকণাধ্যয়নৰ) প্ৰযোজক (প্ৰেৰক)। ব্ৰাহ্মণসকলে নিষ্কাম কৰ্ত্তব্য ৰূপে (অৰ্থাৎ লাভ আদি প্ৰয়োজন ৰহিতভাৱে) ছয় অঙ্গেৰে সৈতে বেদ অধ্যয়ন কৰা আৰু বুজা উচিত। ছয় অঙ্গ[1]ৰ ভিতৰত ব্যাকৰণ মুখ্য আৰু মুখ্য বিষয়ত কৰাপ্ৰযত্নই পচুৰ ফল দিয়ে।

[লাঘৱাথ'ৰ প্ৰতিপাদন]

১০. আৰু লাঘৱ (সংক্ষেপ)ৰ উদ্দেশ্যেও ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰিব লাগে। ব্ৰাহ্মণৰ অৱশ্যে শব্দজ্ঞান থাকিব লাগে[2]। ব্যাকৰণৰ বাহিৰে আন কোনো সংক্ষিপ্ত বা সৰল উপায়েৰে শব্দজ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰি।

---

[1] শিক্ষা (বৰ্ণোচ্চাৰণ শিক্ষা) কল্প (কৰ্মকাণ্ড শাস্ত্ৰ) নিৰুক্ত (নিৰ্বচন শাস্ত্ৰ) ছন্দ, আৰু জ্যোতিষ এই ছয়টাকে ষড়ঙ্গ বোলা হয়। বেদৰ অৰ্থবোধৰ কাৰণে ব্যাকৰণক প্ৰধান কাৰণ বুলি কোৱা হৈছে। আৰু বৈদিক শব্দৰ অৰ্থ বুজোৱা বাবেই ব্যাকৰণৰ বেদাঙ্গত্ব প্ৰতিপাদিত হৈছে। আকৌ ব্যাকৰণক বেদাঙ্গ বুলি নাজানিলে মানুহে ব্যাকৰণ অধ্যয়নত প্ৰবৃত্ত নহ'লহেঁতেন।

[2] ঠায়ে ঠায়ে বৈদিক সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ নিয়ম লৌকিক সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ নিয়মতকৈ ভিন্ন। গতিকে বেদ-পাঠ-কৰ্তাৰ যদি সেই বিষয়ে জ্ঞান নাথাকে আৰু লৌকিক সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ অনুকৰণত বৈদিক শব্দৰূপকো পাঠকৰে, তেতিয়া বৈদিক মন্ত্ৰৰ মৌলিক পাঠ ৰক্ষিত নহয়; উদাহৰণ স্বৰূপে লৌকিক সংস্কৃতৰ সংজহাৰ পদ বৈদিক সংস্কৃতত সংজভাৰ হয়।

১১. সন্দেহ নিবৃত্তি কৰিবলৈকো ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত (অৰ্থাৎ সন্দেহ যাতে উপস্থিত নহয়)। যজ্ঞকৰ্তাই (কৰ্মকাণ্ডীয়ে) পাঠ কৰে— 'স্থূলপৃষতী-মাগ্নিবাৰুণীমনড্‌বাহীমালভেতে'তি'— অগ্নি আৰু বৰুণৰ উদ্দেশ্যে উৎসৰ্গ কৰা 'স্থূলপৃষতী' —শকত ফুটফুটীয়া দাগ থকা ছেউৰী গৰুক বলি দিব লাগে। এই ধৰণৰ পাঠত (তস্যাং শ্ৰুতৌ) অথবা ছেউৰী গৰু সম্বন্ধে সন্দেহ উপস্থিত হয় অৰ্থাৎ ইয়াত স্থূলপৃষতী এই বিশেষণ পদটোৰ অৰ্থ সম্বন্ধে সন্দেহ হয়। ইয়ে জানো, শকত আৰু লগতে ফুট্‌ফুটীয়া দাগ, নাইবা তাইৰ—যাৰ ফুট্‌ফুটীয়া দাগবোৰ ডাঙৰ বা স্পষ্ট বুলি হে বুজাইছে। ব্যাকৰণ নজনা জনে স্বৰৰ সহায় লৈ মূল পাঠৰ অৰ্থ (বা ছেউৰী গৰুৰ প্ৰকৃত ৰূপ) নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰে। যদি (স্থূলপৃষতী শব্দৰ) পূৰ্বপদ (অৰ্থাৎ স্থূল)ত নিজৰ মূল স্বৰ ৰখা হয়, তেতিয়া সেইটো বহুব্ৰীহি সমাস হয় আৰু যদি সমাসৰ অন্তিম স্বৰ উদাত্ত হয়, তেতিয়া তৎপুৰুষ সমাস হয়।[২]

[অসন্দেহৰ[১]
প্ৰতিপাদন]

---

১. ইয়াত অসন্দেহ পদটো প্ৰাগভাৱ অৰ্থত হে ব্যৱহাৰ হৈছে; প্ৰধ্বংসাভাৱত নহয় বৈয়াকৰণৰ সন্দেহ উৎপন্ন হৈ বিনাশ নহয়; আনৰ পক্ষেহে সেয়া সম্ভৱ। বৈয়াকৰণৰ সংশয় নাই। (—সন্দেহস্য প্ৰাগভাৱোঽত্ৰ দ্ৰষ্টব্যো নতু প্ৰধ্বংসাভাৱঃ। নহি বৈয়াকৰণস্য সংশয় উৎপদ্য বিনশ্যতি, ইতৰস্যৈব তদুৎপাদাৎ—প্ৰদীপ)

২. তৎপুৰুষ (কৰ্মধাৰয়) সমাস কৰিলে বিগ্ৰহ বাক্য হ'ব 'স্থূলা চাসৌ পৃষতী চ' অৰ্থাৎ 'ফুট্‌ফুটীয়া দাগ থকা আৰু শকত' ছেউৰী গৰু, হ'ব অৰ্থ। বহুব্ৰীহি সমান কৰিলে বিগ্ৰহ বাক্য হ'ব 'স্থূলানি পৃষন্তি যস্যাঃ' অৰ্থাৎ শকত ফুট্‌ফুটীয়া দাগ থকা ছেউৰী গৰু, হ'ব অৰ্থ।

[ব্যাকৰণৰ আন প্ৰয়োজন]

[ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ বেদৰক্ষাদি মুখ্য প্ৰয়োজনসমূহ প্ৰদৰ্শন কৰি আন আন আনুষঙ্গিক প্ৰয়োজনৰ প্ৰদৰ্শন]

১২. এইবোৰৰ বাহিৰে শব্দানুশাসনৰ বা ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ আন প্ৰয়োজনো আছে—(১) তেঽসুৰাঃ। (২) দুষ্টঃ শব্দঃ। (৩) যদধীতম্। (৪) যস্তু প্ৰযুঙ্‌ক্তে। (৫) অবিদ্বাংসঃ। (৬) বিভক্তিং কুৰ্ৱন্তি। (৭) যো বা ইমাম্। (৮) চত্বাৰি। (৯) উত ত্বঃ। (১০) সক্তুমিৱ। (১১) সাৰস্বতীম্। (১২) দশম্যাং পুত্ৰস্য। (১৩) সুদেৱো অসি ৱৰুণ।

১৩. (১) **তেঽসুৰাঃ**। সেই অসুৰবোৰ (হেঽৰয়, 'হেঽৰয়' অৰ ঠাইত) 'হেঽলয়, হেঽলয়' বুলি কৈ পৰাজিত হৈছিল। সেই কাৰণে ব্ৰাহ্মণে ম্লেচ্ছ অৰ্থাৎ অপভাষণ কৰা উচিত নহয় অৰ্থাৎ অপভাষণ কৰা অনুচিত। ইয়াত যি অপ শব্দ আছে সেয়ে নিশ্চিতভাৱে ম্লেচ্ছ। মই ম্লেচ্ছ (অশুদ্ধভাষী) নহওঁ, সেই কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত। এয়ে তেঽসুৰাঃ।

[বৰ্ণ-ঘটিত অপৰাধ (দোষ)ৰ কথা কৈ বাক্যৰ অপৰাধ (দোষ)ৰ উল্লেখ কৰা হৈছে]

১৪. **দুষ্টঃ শব্দঃ**। (অশুদ্ধ শব্দ)। স্বৰ (accent) আৰু বৰ্ণৰ অশুদ্ধ উচ্চাৰণ কৰি, প্ৰয়োগ কৰা দোষযুক্ত শব্দই তাৰ নিজৰ (অভিপ্ৰেত বা বিৱক্ষিত) অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে[১]। সেই বাণীৰূপ বজ্ৰই প্ৰযোক্তা যজমান নিজকে বিনাশ কৰে; যেনেকৈ

---

[১] যি অৰ্থ-প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ কোনো শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হয় সেই শব্দ যদি স্বৰ আৰু বৰ্ণ দোষেৰে দূষিত হয়, তেতিয়া সেই শব্দই অভিপ্ৰেত অৰ্থৰ সলনি আন অৰ্থ হে প্ৰতিপাদন কৰে। আৰু নিজ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সমৰ্থ নহয়। যিদৰে অধ্বৰ্যু সম্পাদিত হোমৰ দ্বাৰা যজমানৰ ধৰ্মোৎপত্তি হয়; সেইদৰে অধ্বৰ্যুৰে কৰা অপ শব্দ প্ৰয়োগৰ ফলত যজমানৰ প্ৰত্যবায় ঘটে। ইয়াত দৃষ্টান্ত স্বৰূপে 'ইন্দ্ৰশত্ৰু'ৰ উল্লেখ কৰা হৈছে
(শব্দকৌস্তুভ)

ইন্দ্ৰশত্ৰু (বৃত্ৰ)ৰ স্বৰ দোষৰ কাৰণে মৃত্যু হৈছিল। মই দোষ-যুক্ত শব্দৰ প্ৰয়োগ নকৰোঁ, সেই কাৰণে মই ব্যাকৰণ পঢ়া উচিত। এয়ে দুষ্টঃ শব্দঃ।

১৫. **যদধীতম্** [যি অধ্যয়ন কৰা হৈছে]। যি অধ্যয়ন কৰা হৈছে অথচ অৰ্থবোধ হোৱা নাই, সেই আবৃত্তিমূলক উচ্চাৰিত বা কেৱল পাঠ মাত্ৰৰ দ্বাৰা উচ্চাৰণ কৰা শব্দ, জুইৰ সংস্ৰৱ নোপোৱা শুকান কাঠৰ দৰে কদাপি জ্বলি নুঠে অৰ্থাৎ প্ৰকাশ বা

ইয়াৰ আখ্যানটো এনে ধৰণৰ :

ত্বষ্টাৰ পুত্ৰ বিশ্বৰূপক ইন্দ্ৰই হত্যা কৰিছিল। তেতিয়া ত্বষ্টাই ইন্দ্ৰক বধ কৰিবলৈ এক অভিচাৰ যাগৰ অনুষ্ঠান কৰে আৰু তাত 'স্বাহেন্দ্ৰশত্ৰুৰ্বৰ্ধস্ব' এইদৰে মন্ত্ৰ পাঠ কৰা হয়। ইয়াত শত্ৰু ক্ৰিয়া শব্দ, সংজ্ঞা শব্দ নহয় আৰু শত্ৰু শব্দৰ অৰ্থ হৈছে শাতয়িতা অৰ্থাৎ নাশকৰ্তা। 'ইন্দ্ৰশত্ৰু' শব্দটোৰ সমাস দুই ধৰণে কৰিব পাৰি ; যেনে, তৎপুৰুষ আৰু বহুব্ৰীহি। যেতিয়া ইন্দ্ৰস্য শত্ৰুঃ—শাতয়িতা অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰৰ নাশকৰ্তা (the killer of Indra) এইদৰে—ষষ্ঠী তৎপুৰুষ সমাস কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াৰ অন্তত উদাত্ত স্বৰ হোৱা উচিত। আনহাতে 'ইন্দ্ৰঃ শত্ৰুঃ শাতয়িতা যস্য সঃ' অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰা নাশ হ'বলগীয়া লোক (one whose killer is ইন্দ্ৰ)—এইদৰে সমাস কৰিলে বহুব্ৰীহি সমাস হয় আৰু বহুব্ৰীহি সমাসৰ আদিত উদাত্ত স্বৰ হয়। ত্বষ্টাই ইন্দ্ৰক নাশ কৰিবলৈকে 'ইন্দ্ৰশত্ৰুঃ বৰ্ধস্ব' বুলি অভিচাৰ কৰিবলৈ বিচাৰিছিল। সেই অভিপ্ৰায়েৰে তেওঁ ইয়াত তৎপুৰুষ সমাস অনুসাৰে অন্তত উদাত্ত স্বৰ প্ৰয়োগৰ অভিপ্ৰায় কৰিলে ; কিন্তু ভুলক্ৰমে তেওঁ আদিত উদাত্ত স্বৰৰ উচ্চাৰণ কৰিলে, যাৰ ফলত বহুব্ৰীহি সমাস অনুসৰি ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল—'হে অগ্নি তুমি এনেদৰে প্ৰজ্বলিত হোৱা যাৰ ফলত উৎপন্ন হোৱা অসুৰ (বৃত্ৰ)ৰ নাশকৰ্তা হয় ইন্দ্ৰ। এইদৰে অভিপ্ৰেত অৰ্থক নুবুজাই বিপৰীত অৰ্থহে বুজালে আৰু ফলস্বৰূপে নিজৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ ঠাইত বিপৰীত পৰিণামৰ সন্মুখীন হ'ব লগীয়া হ'ল। এই যজ্ঞৰ ফলত বৃত্ৰৰ উৎপন্ন হয় আৰু তেওঁ ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰা নিহত হয়। এই আখ্যান তৈত্তিৰীয়সংহিতাৰ দ্বিতীয় কাণ্ডৰ পঞ্চম প্ৰপাঠকত পোৱা যায়।

ফলৱতী নহয়। মই নিৰৰ্থক পাঠমাত্ৰ নকৰোঁ, গতিকে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত। যদধীতম্—এইদৰে ব্যাখ্যাত হ'ল।

[ব্যাকৰণ অধ্যয়ন অভ্যুদয়ৰ কাৰণ]

১৬ যস্তু প্ৰযুঙ্‌ক্তে। (শব্দৰ) প্ৰয়োগ বিশেষত নিপুণ লোকে ব্যৱহাৰৰ সময়ত শব্দৰ যথাযথ বা ঠিক ঠিক প্ৰয়োগ কৰে। বাণীৰ গূঢ় প্ৰয়োগ জনা ব্যক্তি বা শব্দাৰ্থ সম্বন্ধ জনা লোকে পৰলোকত অনন্ত উৎকৰ্ষ লাভ কৰে আৰু যি নাজানে তেওঁ অপ শব্দৰ দ্বাৰা পাপ-ভাগী বা দূষিত হয়।

কোন?

বাণীৰ প্ৰয়োগ বা শব্দাৰ্থ সম্বন্ধ জনাজনেই।

এইটো কেনেকৈ জনা যায়?

যি জনে (শুদ্ধ) শব্দ জানে, তেওঁ অপশব্দ (অশুদ্ধ)ও জানে। যিদৰে (শুদ্ধ) শব্দ জানিলে ধৰ্ম হয়, সেইদৰে অশুদ্ধ শব্দ জানিলে অধৰ্ম হয়। প্ৰকৃতপক্ষে অধৰ্ম অধিক হয়, কিয়নো অপশব্দ অনেক (শুদ্ধ) শব্দ (অপেক্ষাকৃতভাৱে) কম। এটা এটা শব্দৰে অপভ্ৰংশ (বিকৃতৰূপ) অধিক আছে। সেয়া; যেনে, গৌ এই একেটা শব্দৰে গাৱী, গোণী, গোতা, গোপতলিকা ইত্যাদি বহু অপভ্ৰংশ আছে।

আৰু যিজনে বাণীৰ প্ৰয়োগ বা বাগ্-অৰ্থ সম্বন্ধ নাজানে তেওঁ। অজ্ঞানেই হয় তেওঁৰ একমাত্ৰ আশ্ৰয়। [অৰ্থাৎ যাৰ বাণী প্ৰয়োগত জ্ঞান নাই তেওঁৰ দোষো নাই, গুণো নাই গতিকে তেওঁৰ পক্ষে অজ্ঞানেই হয় একমাত্ৰ আশ্ৰয় বা ৰক্ষক]

[আক্ষেপ]

১৭. এনে ধৰণৰ কথা ঠিক নহয়। অজ্ঞানতাই সম্পূৰ্ণভাৱে ৰক্ষক বা আশ্ৰয়ৰূপে কাম কৰিব নোৱাৰে। যিজনে নজনাকৈ বা অজ্ঞানৱশতঃ ব্ৰাহ্মণ হত্যা কৰে বা মত্তপান কৰে তেৱোঁ পতিত হোৱা বুলি মই ভাবোঁ।

[সিদ্ধান্তীৰ সমাধান]

১৮. তেনেহলে আমি 'সোঽনন্তমাপ্নোতি জয়ং পৰত্ৰ ৱাগ্‌ যোগৱিদ্' আৰু তাৰ পিছত 'দুষ্যতি চাপশব্দৈঃ' এইদৰে যোগ দি পাঠ কৰা উচিত। অৰ্থাৎ যিজনে বাণীৰ প্ৰয়োগ জানে তেওঁ পৰলোকত অত্যন্ত উৎকৰ্ষ লাভ কৰে; আনহাতে অপ শব্দৰ কাৰণে দূষিত হয়।

কোন?

যিজনে বাণীৰ প্ৰয়োগ বা শব্দাৰ্থ সম্বন্ধ নাজানে।

আৰু যিজনে বাণীৰ প্ৰয়োগ জানে—তেওঁৰ?

বিশিষ্ট জ্ঞানেই[1] হয় তেওঁৰ সংৰক্ষণৰ কাৰণ বা বিশিষ্ট জ্ঞানেই হয় তেওঁৰ ত্ৰাণকৰ্তা।

[আক্ষেপ] ১৯. কোন ঠাইত বাৰু এইটো কোৱা হৈছে?

[সমাধান] ভ্ৰাজ[2] নামৰ শ্লোক (ৰ'ত) আছে (তাতেই)।

মহাশয়, এই শ্লোকো জানো প্ৰমাণৰূপে গৃহীত?

হ'লেই বা তাৰদ্বাৰা কি (দোষ) হয়?

[প্ৰশ্ন]

যদি শ্লোকেই প্ৰমাণ হয়, তেনেহ'লে এই শ্লোকো প্ৰমাণ হোৱা উচিত। তাম্ৰবৰ্ণৰ (তামৰবৰণীয়া গাঢ় লাল ৰঙৰ) বহু সংখ্যক ঘট (সুৰাৰ কলহ) পান কৰিলেও যদি স্বৰ্গ লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱা নাযায়, তেন্তে এই (সৌত্ৰামণী) যজ্ঞানুষ্ঠানত সাধাৰণ (অলপ পৰিমাণৰ) সোমপানে কি স্বৰ্গপ্ৰাপ্তি ঘটাব পাৰে?

[সিদ্ধান্তীৰ সমাধান]

আপোনাৰ এই বাক্য প্ৰমাদপূৰ্ণ (inadvertence)। প্ৰমাদ ৰহিত বাক্যহে প্ৰমাণৰূপে গৃহীত। অৰ্থাৎ যি শ্লোক সমাহিত চিত্তেৰে পাঠ কৰা হয়, সেইটোহে প্ৰমাণিত বুলি গৃহীত। 'যস্তু প্ৰযুঙ্‌ক্তে'—শ্লোকৰ এইদৰে ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

---

[1] ইয়াৰপৰা 'পুনৰস্তু জ্ঞানে এৰ ধৰ্ম ইয়াক পৰিস্ফুট কৰিবলৈ কৈছে।

[2] ভ্ৰাজ নামক প্ৰসিদ্ধ কাত্যায়ন প্ৰণীত শ্লোক।

২০. **অবিদ্বাংসঃ**। যি (ব্যাকৰণ বিষয়ে) অশিক্ষিত লোকে প্ৰত্যভিবাদনত [অভিবাদন[১] (আশীৰ্বাদ বাক্য)ৰ উত্তৰ) (অভিবাদকৰ) নাম প্লুত কৰিব নাজানে, প্ৰবাসৰপৰা অহা এনে লোকে ইচ্ছানুসাৰে তিৰোতাৰ দৰে (অভিবাদন) 'অয়মহমভিবাদয়ে' অৰ্থাৎ 'অয়ম্ অহম্' বুলি কৈ অভিবাদন কৰা উচিত যিদৰে তিৰোতাসকলৰ পক্ষে (বিধান কৰা হৈছে)। অভিবাদন বিষয়ত যাতে আমি তিৰোতাৰ দৰে গণ্য হ'ব নালাগে তাৰ কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত। অবিদ্বাংসঃ এইদৰে ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

২১. **বিভক্তিং কুৰ্বন্তি**। বিভক্তিযুক্ত কৰি উচ্চাৰণ কৰিব লাগে।

---

[১] অভিবাদন বিষয়ে ভগৱান মনুৰ উক্তিঃ

অভিবাদাৎপৰং বিপ্ৰো জ্যায়াং সমভিবাদয়ন্ ।
অসৌ নামাহমস্মীতি স্বং নাম পৰিকীৰ্ত্তয়েৎ ॥
নামধেয়স্য যে কেচিদভিবাদং ন জানতে ।
তান্প্ৰাজ্ঞোঽয়মহং ব্ৰূয়াৎ স্ত্ৰিয়ঃ সৰ্বাস্তথৈৱ চ ॥ মনু ২।১২২

শিক্ষিত লোকৰ প্ৰতি দেৱদত্তৰ অভিবাদন বাক্যৰ স্বৰূপ হ'ব—'অভিবাদয়ে দেৱদত্তোঽহং ভো'। ইয়াৰ উত্তৰত শিক্ষিত ব্যক্তিয়ে দেৱদত্তৰ নাম প্লুত (Prolation) কৰি ক'ব—'আয়ুষ্মান্ ভৱ ভো দেৱদত্ত' কিন্তু যিজনে প্লুত উচ্চাৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ নহয়, সেই লোকৰ প্ৰতি দেৱদত্তই নিজৰ নাম নোলোৱাকৈয়ে অভিবাদন কৰিব 'অভিবাদয়ে অয়ম্ অহং ভো' এই বুলি। এয়ে ইয়াৰ তাৎপৰ্য।

ভগৱান পাণিনিৰ সূত্ৰ এই ক্ষেত্ৰত 'প্ৰত্যভিবাদেঽশূদ্ৰে (৮।২।৮৩) দ্ৰষ্টব্য। [প্ৰত্যভিবাদে হি গুৰুণা প্লুতঃ কাৰ্যঃ। যস্তু প্লুতং কৰ্তুং ন জানাতি স স্ত্ৰীৱৎ ৱক্তব্যঃ 'অয়মহমিতি, ন তু 'অভিবাদয়ে দেৱদত্তোঽহম্' ইত্যাদিনা সংস্কৃত-বাক্যেনেত্যৰ্থঃ—প্ৰদীপ]

যাজ্ঞিক অৰ্থাৎ কৰ্মকাণ্ডীয়ে কয়, 'প্ৰযাজ-মন্ত্ৰ'ক বিভক্তিৰে সৈতে উচ্চাৰণ কৰিব লাগে, ব্যাকৰণ বিনা (ব্যাকৰণ নাজানিলে) প্ৰযাজ-মন্ত্ৰ বিভক্তিযুক্ত কৰি (উচ্চাৰণ) কৰিব পৰা নাযায়। (গতিকে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰিব লাগে)।

'বিভক্তিং কুৰ্বন্তি'ৰ এয়ে ব্যাখ্যা।

২২. **যো ৱা ইমাম্।** যিজনে ইয়াৰ।

যিজনে পদ, স্বৰ আৰু অক্ষৰৰ পিনৰপৰা এই বাণীৰ প্ৰত্যেকটো সঠিকভাৱে উচ্চাৰণ কৰিব পাৰে তেওঁ (যজমান) আৰ্ত্বিজীন[1] (যজ্ঞৰ অধিকাৰী যাজক) হোতা হ'ব পাৰে। আমি আৰ্ত্বিজীন হ'ব বিচাৰেঁ, গতিকে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত।

(যো ৱা ইমাম্—এইদৰে ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।[2]

[ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰপৰা ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম সাধন হোৱাৰ উপৰিও মোক্ষ সাধনো যে ব্যাকৰণৰপৰা ওপজে তাৰ উল্লেখ]

---

১. আৰ্ত্বিজীন শব্দটো দুই ধৰণে ব্যুৎপাদন কৰিব পাৰি। পাণিনিৰ সূত্ৰ—যজ্ঞৰ্ত্বিগ্ভ্যাং ঘখঞৌ (৫।১।৭১)। যজ্ঞ শব্দ আৰু ঋত্বিক্ শব্দৰ পিছত অৰ্হ অৰ্থত ক্ৰমে ঘ-প্ৰত্যয় আৰু খঞ্ প্ৰত্যয় হয়। যজ্ঞম্ অৰ্হতি যঃ স যজ্ঞিয়ো ব্ৰাহ্মণঃ। ঋত্বিজম্ অৰ্হতি যঃ স আৰ্ত্বিজীনো যজমানঃ। খঞ্ প্ৰত্যয়েৰে আৰ্ত্বিজীনপদ নিষ্পন্ন। 'যজ্ঞৰ্ত্বিগ্ভ্যাং তৎকৰ্মাৰ্হতীতি চোপসংখ্যানম্' এই বাৰ্ত্তিক অনুসাৰে যজ্ঞিয় দেশঃ, আৰ্ত্বিজীনো ব্ৰাহ্মণ অৰ্থাৎ ঋত্বিকৰ কৰ্মত যোগ্য হোৱা এই অৰ্থত আৰ্ত্বিজীন ঋত্বিক্ (যাজক)ৰ বোধক হৈছে॥

২. ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম আদি সিদ্ধিৰ কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত এয়ে ইয়াৰ অভিপ্ৰায় (ধৰ্মাৰ্থকামাদিসিদ্ধয়ে ব্যাকৰণমধ্যেয়মিতি যাৱৎ-ৰাজলক্ষ্মী)।

চত্বাৰি—চাৰি।

ইয়াৰ চাৰিটা শিং, তিনিখন ঠেং, দুটা মূৰ আৰু সাতখন হাত আছে। তিনি ঠাইত বা তিনিপ্ৰকাৰে বান্ধ খাই থকা বৃষভ (ষাঁড়)টোৱে বৃহৎ শব্দ কৰি (চিঞঁৰি) আছে। মহান দেৱতা মনুষ্যৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ (was revealed humanity) কৰিছেহি।

[বৃষভৰূপেৰে শব্দৰ নিৰূপণ]

[শব্দব্যাজেন সমনুপ্ৰৱিষ্টঃ] ইয়াত যি চাৰিটা শিঙৰ কথা কোৱা হৈছে—সেয়া চাৰি প্ৰকাৰ পদৰাশি—নাম (প্ৰাতিপদিক, বিশেষ্য বা সুবন্ত), আখ্যাত (ক্ৰিয়া, তিঙন্ত), উপসৰ্গ (প্ৰ, পৰা ইত্যাদি) আৰু নিপাত (হে, ৰ আদি)।

ইয়াৰ তিনিখন ঠেং হৈছে—ভূত, ভৱিষ্যত আৰু বৰ্তমান এই তিনি প্ৰকাৰ কাল। ইয়াৰ যি দুটা মূৰৰ কথা কোৱা হৈছে সেয়া দুই প্ৰকাৰৰ শব্দ—এক নিত্য (eternal)—স্ফোট-ৰূপ, মানসিক বা আন্তৰ (ব্যংগ্যো), আনটো কাৰ্য (উৎপাদ্য, অনিত্য, কাৰ্যৰূপ, বাচিকৰূপ ধ্বনি (ব্যঞ্জক) (artificial)। ইয়াৰ সাতখন হাতেই হৈছে—সাতবিধ বিভক্তি। 'তিনি ঠাইত বা প্ৰকাৰে বান্ধ খাই' থকাৰ অৰ্থ হৈছে—হৃদয়, কণ্ঠ আৰু শিৰত (মূৰ্ধা) এই তিনি স্থানত আবদ্ধ (অৱস্থিত) হৈ থকা।

(কামনাক) বৰ্ষণ[1] (showering) কৰা হেতু ইয়াক বৃষভ[2] বোলা হয় (বৃষ ইৱ ভাতীতি)। 'ৰোৰৱীতি'ৰ অৰ্থ হৈছে—শব্দ কৰি আছে। এইটো কেনেকৈ (হয়)? ৰু ধাতু শব্দ কৰা অৰ্থত পঠিত হোৱা হেতু। 'মহো দেৱঃ' ইত্যাদিৰ অৰ্থ হৈছে মহান দেৱ-ৰূপ শব্দ (শব্দ ব্যাজেৰে) মৰণস্বভাৱ মনুষ্য

---

[1] শ্ৰুতিত কোৱা হৈছে—'একঃ শব্দঃ সুজ্ঞাতঃ সুষ্টু প্ৰযুক্তঃ স্বৰ্গে লোকে কামধুগ্ ভৱতি'

[2] জ্ঞান, মোক্ষ আদি ফল প্ৰদান কৰা হেতু বৃষভ বোলা হৈছে।

লোক ব্যাপি (comprised humanity in its fold) আছে। সেই মহান দেৱতাৰে (পৰব্ৰহ্মস্বৰূপ অন্তৰ্যামী শব্দ অৰ্থাৎ শব্দব্ৰহ্ম) সৈতে আমাৰ সম্বন্ধ (সাযুজ্য[1] বা অভেদ—marging of individuality) হওক, সেই কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত।

২৪. **অপৰ আহ—আন মানুহে কয়,**

বাণী বা ভাষা চাৰিটা পদত পৰিচ্ছিন্ন (পৰিগণিত)। এইবোৰক (চাৰিপদক) মনীষী বা মননশীল ব্ৰাহ্মণে জানে। ইয়াৰ ভিতৰত (অৰ্থাৎ এই চাৰিপদৰ ভিতৰত) তিনিটা পদ গুহাত নিহিত বা অৱস্থিত হোৱা হেতু স্পন্দনহীনভাৱে (অপ্ৰকাশিত-প্ৰয়োগৰহিত) থাকে। ভাষাৰ চতুৰ্থ ভাগকহে (অবৈয়াকৰণ বা সাধাৰণ) মানুহে কয় (প্ৰয়োগ বা ব্যৱহাৰ কৰে)। ভাষা চাৰটা পদত পৰিচ্ছিন্ন। এই পদ চাৰিটা হ'ল—নাম (সুবন্ত) আখ্যাত (তিঙন্ত), উপসৰ্গ আৰু নিপতে।[2]

মননশীল ব্ৰাহ্মণে (ব্যাকৰণবিদে) এইবোৰ জানে। মনৰ ওপৰত অধিকাৰ বা মানসিক সংযম থকাজনকে মনীষী বোলে। 'গুহা....নেঙ্গয়ন্তি'ৰ অৰ্থ হ'ল—তিনিভাগ গুহাত[3] অৱস্থিত আৰু স্পন্দন বা চেষ্টা ৰহিত হৈ থাকে—অৰ্থাৎ সিহঁতৰ

---

[1] অপি প্ৰযোক্তুৰাত্মানং শব্দমন্তৰৱস্থিতম্।
প্ৰাহুৰ্মহান্তমৃষভং যেন সাযুজ্যমিষ্যতে ॥
(ভৰ্তৃহৰি—ব্যাক্যপদীয়)

[2] পৰা, পশ্যন্তী, মধ্যমা আৰু বৈখৰীৰূপ।

[3] অজ্ঞানৰূপ মূলাধাৰ, নাভি আৰু হৃদয় স্বৰূপ গুহাত থকা পৰা, পশ্যন্তী আৰু মধ্যমা অংশ।

পৰা বাঙ্‌মূলচক্ৰস্থা পশ্যন্তী নাভিসংস্থিতা।
হৃদিস্থা মধ্যমা জ্ঞেয়া বৈখৰী কণ্ঠদেশগা ॥

তাৎপৰ্য: নাম আদি চাৰিবিধ পদৰ প্ৰত্যেকৰে চাৰিটা অংশ আছে। মননশীল ব্যক্তি বা ব্যাকৰণবিদে (বৈয়াকৰণ) এই সম্পূৰ্ণ পাদ চতুষ্টয়বতী

প্ৰচলন বা চলাচল নাই, সিহঁত অপ্ৰকাশিত হৈ থাকে। ‘তুৰীয়ং বদন্তি’ অৰ্থাৎ ভাষাৰ যি চতুৰ্থভাগ আছে সিয়েই কেৱল মানুহৰ মাজত প্ৰচলিত অৰ্থাৎ তাকেই মাথোন সাধাৰণ মানুহে বা অবৈয়াকৰণে ব্যৱহাৰ কৰে। তুৰীয়ৰ অৰ্থ চতুৰ্থ। চত্বাৰি এইদৰে ব্যাখ্যা কৰা হ’ল।

২৫. উত ত্বঃ[1]—আৰু কোনো এক।

এই মন্ত্ৰৰ অৰ্থ এনেকুৱা—‘আন কোনোজনে (অবৈয়াকৰণ) বাণী বা ভাষাক দেখা সত্ত্বেও দেখা নাপায়, আকৌ আন কোনোজনে (অবৈয়াকৰণ) শুনা সত্ত্বেও নিশ্চয় শুনিবলৈ নাপায়।’ এই আধা ভাগেৰে অবিদ্বানৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

আৰু আন কোনো এজনৰ প্ৰতি এই বাণী বা বাগ্‌দেৱীয়ে নিজে নিজৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰি দিয়ে, যিদৰে পতিক কামনা কৰা (ঋতুস্নাতা) পত্নীয়ে সুন্দৰ শুভ্ৰ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰি পতিৰ ওচৰত নিজক উন্মুক্ত কৰি দিয়ে। এইদৰে বাণীয়েও নিজক জনাজনৰ প্ৰতি নিজৰ স্বৰূপ প্ৰকট কৰি দিয়ে। বাণী বা ভাষাই নিজৰ স্বৰূপ আমাৰ ওচৰত প্ৰকট কৰি দিয়ক। সেইকাৰণে আমি ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত।[2] এইদৰে উত ত্বঃ ব্যাখ্যা কৰা হ’ল।

বাণী ব্যৱহাৰ কৰে। ব্যাকৰণ নজনা মানুহে (অবৈয়াকৰণ) ইয়াৰ কেৱল বৈখৰীৰূপ তুৰীয় বা চতুৰ্থাংশ হে ব্যৱহাৰ কৰে ; বাকী তিনি অংশ অজ্ঞানৰূপ গুহাত অৱস্থিত হৈ থাকে। সেই তিনি অংশ ব্যাকৰণ স্বৰূপ প্ৰদীপদ্বাৰা প্ৰকাশিত হয়। ব্যাকৰণ নজনা জনৰ পক্ষে অজ্ঞানস্থিত তিনিও অংশ অজ্ঞাত হৈয়ে থাকে। পাদচতুষ্টয়বৰ্তী বাণীৰ সম্যক্‌জ্ঞানৰ কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা যুগুত।

[1] ত্ব—বেদত ত্ব শব্দ এক অৰ্থ বুজোৱা সৰ্বনাম শব্দ।

[2] এই শ্লোকৰ প্ৰথমাৰ্ধত অবিদ্বান অৰ্থাৎ অবৈয়াকৰণৰ নিন্দা আৰু দ্বিতীয়াৰ্ধতবিদ্বান অৰ্থাৎ বৈয়াকৰণৰ প্ৰশংসা কৰা হৈছে। ব্যাকৰণ নজনা মানুহে বক্তা আৰু শ্ৰোতাৰ ব্যৱহাৰ সাক্ষাৎ কৰিও তেওঁলোকৰ

২৬: সক্তুমিৱ—আটাগুড়িৰ দৰে।

যিদৰে চালনীৰে চালি তুঁহৰপৰা ময়দা পিঠাগুড়িবোৰ পৃথক কৰা হয় (ময়দা আৰু তুঁহক বেলেগ বেলেগ কৰা হয়) সেইদৰে ধ্যানশীল (ব্যাকৰণ বিষয়ে) বা বুদ্ধিমান ব্যক্তিয়ে নিজ বুদ্ধিৰে (ব্যাকৰণৰ জ্ঞানেৰে) বাণী বিশ্লেষণ কৰে (ব্যাকৰণৰ জ্ঞানেৰে অসাধু বা অপভ্ৰংশাদি শব্দৰপৰা সাধু বা শুদ্ধ শব্দবোৰ পৃথক কৰি লয় বা উলিয়ায়) অৰ্থাৎ প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয়-বিভাগ বিশ্লেষণ কৰি লৈ সেই বাণীক আপোন কৰি লৈ সিহঁতেৰে (শব্দবোৰেৰে) সৈতে মিত্ৰতা অনুভৱ কৰে। তেওঁলোকৰ বাণীতেই কল্যাণময়ী শোভা বিৰাজ কৰে। 'সক্তু' শব্দ সচ্ ধাতুৰপৰা উৎপন্ন—ই দুঃসাধ্য বা ইয়াৰদ্বাৰা স্পষ্ট বা পৰিষ্কাৰ কৰা কঠিন। নাইবা সক্তু শব্দ কস্ ধাতুৰ আদি আৰু অন্ত্যবৰ্ণ বিপৰ্য্যয় (Metathesis) কৰি নিষ্পন্ন কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াৰ অৰ্থ (সক্তু শব্দৰ অৰ্থ) হয় বিস্তাৰিত। তিতউ শব্দৰ অৰ্থ চালনী, কাৰণ ই বিস্তাৰশালী

ব্যৱহৃত বাক্য বুজি নাপায় অৰ্থাৎ শব্দৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰিও অৰ্থ নজনা হেতু তাক বুজি নাপায় আৰু বাণী শ্ৰৱণেন্দ্ৰিয়ৰ গোচৰ হলেও শুনিবলৈ নাপায়। ব্যাকৰণ নজনা জনৰ পক্ষে আনৰ ব্যৱহৃত বাক্যৰ অৰ্থ নজনা হেতু, তাৰ দৰ্শন আৰু শ্ৰৱণ নিৰৰ্থক অৰ্থাৎ তাৰ কোনো ফল পোৱা নাযায়, কিয়নো অৰ্থজ্ঞান জন্মোৱাটোৱেই বাণীৰ উদ্দেশ্য। যাৰ অৰ্থজ্ঞান হয় সিয়েই বাণীক সম্যকভাৱে দেখে, সম্যক্‌ভাৱে শুনে ; কিন্তু অৰ্থজ্ঞান নোহোৱা জনৰ পক্ষে সেই বাক্য নেদেখা নুশুনাৰ দৰেই হৈ থাকে। ঋতুকালত কামাসক্ত পত্নীয়ে নিজৰ সৰ্ব অৱয়ৱ উদঙাই দিলে যিদৰে পতিয়ে পত্নীৰ সৰ্বাঙ্গ দেখিবলৈ পায়, তেওঁৰ কথা শুনিবলৈ পায়, সেই দৰে জ্ঞাতা বা ব্যাকৰণবিদৰ ওচৰত বাগ্‌দেৱীয়ে প্ৰত্যেক পদৰ প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয় কঁহিয়াই বা বিশ্লেষ কৰি নিজস্ব স্বৰূপ প্ৰকট কৰি তোলে। তেতিয়া বাণীৰ সম্যক অৰ্থলাভ হয় ; অৰ্থই শব্দৰ শৰীৰ সদৃশ। [কঠোপনিষদত উপাস্য উপাসকৰ অভেদ দেখুৱাবলৈ কৈছে 'যমেবৈষ বৃণুতে তেন লভ্যস্তস্যৈষ আত্মা বিবৃণুতে তনূং স্বাম্। উপাস্য দেৱতাই উপাসকৰ ওচৰত বা অন্তৰত নিজেই নিজৰ নিজৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰে।

অথবা তুন্নৱৎ—বহু ছিদ্ৰযুক্ত। 'ধীৰা' শব্দৰ অৰ্থ ধ্যানৱন্ত (বৈয়াকৰণসকল) 'মনসা'ৰ অৰ্থ প্ৰজ্ঞাৰদ্বাৰা (প্ৰকৃষ্টজ্ঞানৰ দ্বাৰা)। 'ৱাচমক্ৰত'—ৱাচমকুৰ্বত অৰ্থাৎ বাণীৰ বিশ্লেষণ কৰে ব্যাকৃত কৰে, অৰ্থাৎ শব্দক অপশব্দৰপৰা পৃথক কৰে। 'অত্ৰ সখায়ঃ সখ্যানি জানতে'—ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল তাত (এনে অৱস্থাত) সমদৰ্শীয়ে বন্ধুত্ব স্থাপন কৰি মিত্ৰতা অনুভৱ কৰে অৰ্থাৎ তাত সমানদৰ্শী হৈ সাযুজ্য অনুভৱ কৰে।

ক'ত? য'ত একমাত্ৰ (জ্ঞানেৰে) লাভ কৰিব পৰা দুৰ্গম[1] বাণীৰ পথ তাতেই।

তেওঁলোক কোন? বৈয়াকৰণসকল।

সেইটো কেনেকৈ?

এওঁলোকৰ বাণীত কল্যাণময়ী শোভা স্থিত হৈ থাকে। লক্ষ্মীক এই কাৰণেই লক্ষ্মী বোলা হয় যিহেতু ই লক্ষণ (সূচনা) কৰে আৰু শোভিত হৈ সমৃদ্ধ হয়। সক্তুমিৱ এইদৰে ব্যাখ্যাত হ'ল।

২৭. **সাৰস্বতীম্**—সৰস্বতী দেৱতা সম্বন্ধীয়—

কৰ্মকাণ্ডীসকলে পাঠ কৰে, 'যদি কোনোৱে বেদীত অগ্নি আধান বা স্থাপন কৰোঁতে অপশব্দ প্ৰয়োগ কৰে, তেওঁলোকে প্ৰায়শ্চিত্তৰ কাৰণে সৰস্বতী দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে ইষ্টি-যাগ কৰিব।'

---

[1] ব্যাকৰণ-বিষয়ে চিন্তাশীল লোকে ব্যাকৰণৰ জ্ঞানেৰে অসাধু বা অপশব্দৰপৰা সাধু বা বিশুদ্ধ শব্দবোৰ বাছি উলিয়ায়। আনভাৱে ক'বলৈ হ'লে, যিসকলে শাস্ত্ৰজ্ঞানেৰে প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয়াদি বিভাগ কৰি সাধু শব্দৰ জ্ঞান লাভ কৰে তেওঁলোকেই শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ সম্যকভাৱে অনুধাৱন কৰি মানস জ্ঞানেৰে অসাধু শব্দবোৰৰপৰা সাধু শব্দক পৃথক কৰি উলিয়াব পাৰে। সেই জ্ঞানলব্ধ সাধু শব্দৰ প্ৰয়োগেৰে কৰিব পৰা চিত্তশুদ্ধিৰ পথকেই দুৰ্গম পথ বোলা হৈছে।

আমি যাতে প্ৰায়শ্চিত্তৰ[১] ভাগী হ'ব নালাগে তাৰ বাবে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত। সাৰস্বতীম্ এইদৰে ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

২৮. **দশম্যাং পুত্ৰস্য**—(দশৰাত্ৰিৰ অন্তত পুত্ৰৰ)—

যাজ্ঞিকসকলে পাঠ কৰে—পুত্ৰৰ জন্মৰপৰা দহ ৰাতি অতিক্ৰম কৰিলে (অৰ্থাৎ এঘাৰ বা বাৰ দিনত) উৎপন্ন পুত্ৰৰ নামকৰণ কৰা উচিত; সেই নামৰ আদিত সঘোষ বৰ্ণ[২] মধ্যত অন্তঃস্থ বৰ্ণ (য ৰ ল ৱ) থাকিব লাগে, সেই নাম বৃদ্ধিস্বৰ (আ, ঐ আৰু ঔ) যুক্ত হ'ব নালাগে আৰু নামকৰণৰ অধিকাৰী পিতাৰ উপৰি তিনি পুৰুষৰ [অৰ্থাৎ তেওঁৰ পিতা, পিতামহ আৰু প্ৰপিতামহৰ নামেৰে সৈতে মিল থকা] নামৰ স্মৰণকাৰক, শত্ৰুৰ নামেৰে সৈতে প্ৰসিদ্ধি নথকা, দুটা বা চাৰিটা অক্ষৰ থকা, কৃদন্ত নাম (যজ্ঞদত্ত, বিষ্ণুদত্ত) ৰখা উচিত, তদ্ধিতান্ত হ'ব নালাগে। এনেধৰণৰ নামেই সবাতকৈ অধিক প্ৰশস্ত। ব্যাকৰণ বিনা কৃত বা তদ্ধিত প্ৰত্যয়ৰ জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱা নাযায়—[সেই কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত] দশম্যাং পুত্ৰস্য এনেদৰে ব্যাখ্যাত হ'ল।

২৯. **সুদেৱো অসি**—তুমি শোভন দেৱ হোৱা

হে বৰুণ[৩], তুমি (ব্যাকৰণৰ জ্ঞানেৰে) সুদেৱ অৰ্থাৎ সত্যদেৱ (সত্যৰদ্বাৰা—সাধু শব্দ প্ৰয়োগেৰে প্ৰকাশমান নাইবা

---

[১] যজ্ঞৰ সময়ত অগ্নি-আধানৰ বেলিকা যদি কোনোৱে অসাধু শব্দ উচ্চাৰণ কৰি দোষৰ ভাগী হয় তেনেহ'লে সেই দোষ নিবৃত্তিৰ কাৰণে তেওঁ প্ৰায়শ্চিত্ত স্থানীয় সৰস্বতী দেৱতা বিষয়ক ইষ্টি যাগ কৰিব। অন্তঃকৰণ শুদ্ধ কৰাৰ বাবেই প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিধান কৰা হয়।

[২] সঘোষ—ঘোষপ্ৰযত্ন বৰ্ণ : হ য ৱ ৰ ল, বৰ্গৰ তৃতীয়, চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম বৰ্ণ।

[৩] তাৎপৰ্য—বৰুণ দেৱে ব্যাকৰণৰ জ্ঞানেৰে পুণ্য বিশেষৰ ফল যিদৰে লাভ কৰিছিল সেইদৰে সকলোৱে ব্যাকৰণৰ জ্ঞানেৰে বিশেষ ফল লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব পাৰে—তাকেই ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে।

সাধু শব্দ ভাষী দেৱ) ; সপ্ত সমুদ্ৰৰূপ সপ্ত বিভক্তি তোমাৰ তালুক পাই প্ৰকাশিত হয়। সচ্ছিদ্ৰ লৌহ প্ৰতিমাত প্ৰৱেশ কৰা অগ্নিয়ে যিদৰে তাক শুদ্ধ কৰি তোলে।[1]

ভাষ্যৰ অৰ্থ:—হে বৰুণ তুমি সত্যদেৱ। তোমাৰ সপ্তসিন্ধু (সিন্ধুৰ অৰ্থ হ'ল নদী বা সমুদ্ৰ) হৈছে সপ্ত বিভক্তি। ইহঁত অৰ্থাৎ এই সপ্ত বিভক্তি তালুত প্ৰাদুৰ্ভূত হয়। কাকুদ মানে তালু, কাৰণ কাকুৰ অৰ্থ জিহ্বা আৰু সেই জিহ্বাক তালু পৰ্যন্ত ওপৰলৈ ঘূৰাই নিব পাৰি। 'সূৰ্ম্য সুশিৰামিৱ'ৰ অৰ্থ হৈছে—যিদৰে ছিদ্ৰ থকা লৌহ-পিণ্ডত (Iron-made statue) অগ্নি প্ৰৱেশ কৰি তাক জলাই শুদ্ধ কৰি তোলে সেইদৰে তোমাৰ সাত নদী অৰ্থাৎ সাতোটা বিভক্তিয়ে তালু পাই তাক শুদ্ধ কৰি তোলে। সেই কাৰণেই তুমি সত্যদেৱ। আমিও যাতে সত্যদেৱ হ'ব পাৰোঁ সেই কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত। 'সুদেৱো অসি'—এইদৰে ব্যাখ্যাত হ'ল।

৩০. এয়া কি কেৱল ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰিব খোজাজনৰ প্ৰয়োজনৰ কথাকেই কোৱা হৈছে আৰু আন কোনো বিষয়ৰ (যেনে, বেদাদি অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন সম্বন্ধে) কোনো কথাকেই কোৱা হোৱা নাই ? কিয়নো আমি দেখিছোঁ বেদ অধ্যয়নকাৰীয়ে (ছাত্ৰই) ওম্ উচ্চাৰণ কৰি শম্ আদি মন্ত্ৰ প্ৰপাঠক অনুসাৰে পাঠ কৰে।

[প্ৰয়োজনৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা ক'ৰলৈ গৈ আশঙ্কা]

---

[1] ছিদ্ৰ থকা লৌহ প্ৰতিমাৰ ভিতৰত অগ্নিয়ে প্ৰৱেশ কৰি যিদৰে তাত থকা মলসমূহ ভস্মীভূত কৰি সেই প্ৰতিমাক পৰিশুদ্ধ কৰি তোলে সেইদৰে সপ্তসমুদ্ৰই জলাধিষ্ঠাতা বৰুণদেৱক আৰু সপ্তবিভক্তিয়ে ব্যাকৰণবিদৰ তালু দেশত প্ৰকাশিত হৈ শৰীৰত থকা পাপসমূহ আঁতৰ কৰে। ইয়াৰদ্বাৰা স্বৰ্গপ্ৰাপ্তিৰ পথ সুচল কৰাৰ কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত। আৰু বৰুণৰে সৈতে সমতা লাভৰ কাৰণেও ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত।

৩১. প্ৰাচীন কালত প্ৰচলিত আচৰণ এনে ধৰণৰ আছিল—উপনয়ন সংস্কাৰৰ পিছত ব্ৰাহ্মণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰিছিল। বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ-স্থান (কণ্ঠ. তালু আদি—places of articulation) কৰণ, (সাধন—জিহ্বা আদি organs of articulation) আৰু অনুপ্ৰদান (প্ৰযত্ন—আভ্যন্তৰ প্ৰযত্ন, নাদাদি বাহ্য প্ৰযত্ন secondary efforts) আদিৰ জ্ঞান লাভ কৰাৰ পিছত, তেওঁলোকক বৈদিক শব্দৰ উপদেশ দিয়া হৈছিল। কিন্তু আজি-কালি তেনে নহয়। অৰ্থাৎ প্ৰাচীন পদ্ধতি সলনি হৈছে; (আজি-কালি) প্ৰথমে বেদ অধ্যয়ন কৰি শীঘ্ৰে ক'বলৈ বিচাৰে—আমি বেদৰপৰা বৈদিক শব্দ আৰু লোকৰপৰা লৌকিক শব্দ (secular words) শিকোঁ। (সেই কাৰণে) ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। এইদৰে বিপৰীত বিচাৰকাৰী বিদ্যাৰ্থীক আচাৰ্যই মিত্ৰৰূপে গ্ৰহণ কৰি শাস্ত্ৰৰ উপদেশ দিয়ে; এই প্ৰয়োজনবোৰৰ কাৰণে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা উচিত। ইতি।

[সমাধান]

৩২: [এই শাস্ত্ৰৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় লৌকিক আৰু বৈদিক] শব্দৰ কথা কোৱা হ'ল। তাৰ (শব্দৰ) স্বৰূপ[1] সম্বন্ধেও কোৱা হ'ল। প্ৰয়োজন[2]ৰ কথাও উল্লেখ কৰা হ'ল।

[বিষয় প্ৰয়োজন নিৰূপণৰ উপসংহাৰ]

(অথ শব্দানুশাসনং প্ৰাৰভ্যতে)

৩৩: এতিয়া শব্দৰ অনুশাসন (নিয়ম প্ৰতিপাদন) কৰিব লাগে; সেইটো কেনেদৰে কৰা উচিত?—সেয়া কি সাধু (শুদ্ধ) শব্দৰ উপদেশ দিব লাগিব, অথবা অসাধু শব্দৰ উপদেশ, নাইবা দুয়োবিধৰে নিৰ্দেশ কৰিব লাগিব।

[সম্প্ৰতি শব্দানুশাসনৰ প্ৰকাৰ নিৰূপণ]

---

[1] স্বৰূপ—অথ গৌৰিত্যাদিৰ দ্বাৰা

[2] প্ৰয়োজন—ৰক্ষোহাদীনি

এই দুয়োটাৰ ভিতৰত এবিধৰ উপদেশ বিধান কৰিলেই আমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হ'ব। যেনেকৈ ভক্ষ্যৰ নিয়ম প্ৰতিপাদন কৰিলেই অভক্ষ্যৰ নিষেধ আপোনা-আপুনি জ্ঞাত হৈ পৰে। 'পাঁচোটা নখযুক্ত পাঁচ প্ৰকাৰ প্ৰাণীয়েই খোৱাৰ উপযোগী'—এইদৰে ক'লে এইটো (স্বাভাৱিকতে) জনা যায় যে এইবোৰৰ অতিৰিক্ত পাঁচনখীয়া প্ৰাণী ভক্ষণ কৰা উচিত নহয় বা খোৱাৰ অনুপযোগী।

অথবা অভক্ষ্যৰ নিষেধ কৰিলে (স্বতঃস্ফূৰ্ত্তভাৱেই) ভক্ষ্য বস্তুৰ নিয়ম জনা যায়। যেনেকৈ গ্ৰাম্য কুকুৰা খোৱা অনুচিত, গ্ৰাম্য গাহৰি খোৱা অনুচিত—এইদৰে কোৱাৰ পিছত এইটো সহজে প্ৰতীত হয় যে অৰণ্যজ (কুকুৰা বা গাহৰি) খোৱাৰ উপযোগী।

ইয়াতো ঠিক এনে ধৰণৰ কথাই। যদি শুদ্ধ শব্দৰ উপদেশ বিধান কৰা হয় আৰু 'গৌঃ' বুলি বুজাই দিয়া হয়, তেতিয়া আপোনা-আপুনি এইটো জনা যায় যে 'গাবী' আদি অশুদ্ধ শব্দ। আকৌ যদি অশুদ্ধ শব্দৰ উল্লেখ কৰা হয়, তেতিয়া 'গাবী' আদিৰ কথা কোৱাৰ পিছত (স্বভাৱতে) এইটো জনা যাব যে ইয়াত শুদ্ধ শব্দ 'গৌঃ' (হ'ব)।

৩৩. তেনেহ'লে এই দুটাৰ ভিতৰত কোনটো পথ উত্তম হ'ব?[1]

[প্ৰশ্নকৰ্তাৰ আক্ষেপ]

লাঘৱ বা চুটি হোৱা হেতু শুদ্ধ শব্দৰ উপদেশেই (উত্তম উপায়) ভাল।

---

[1] এই বিকল্প দুটাৰ ভিতৰত কোনটো যুক্তিযুক্ত হ'ব তাক বিচাৰ কৰা হৈছে; লঘু আৰু উপাদেয় হেতুকে সাধু শব্দৰ উপদেশকেই শ্ৰেয় বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

[সিদ্ধান্তীৰ সমাধান]

শুদ্ধ শব্দৰ উপদেশ অশুদ্ধ শব্দৰ গণনাতকৈ অধিক সংক্ষিপ্ত বা চুটি। অশুদ্ধ শব্দৰ উপদেশ (অপেক্ষাকৃতভাৱে) অধিক বেছি। এটা এটা শুদ্ধ শব্দৰেই বহু অপভ্ৰংশ আছে। যনে, 'গৌঃ' এই শুদ্ধ শব্দটোৰেই 'গাবী', গোণী, গোতা, গোপোতলিকা ইত্যাদি প্ৰকাৰৰ অপভ্ৰংশ (বিকৃত ৰূপ) আছে। [তদুপৰি (ইয়াৰ উপৰিও) শুদ্ধ শব্দৰ প্ৰয়োগৰপৰা আমাৰ ধৰ্ম প্ৰাপ্তি হয়, সেই কাৰণে] অভীষ্ট প্ৰদায়ক শব্দৰো এইদৰে অন্বাখ্যান অৰ্থাৎ অনুশাসন বিহিত হয়।

[প্ৰশ্নকৰ্তাৰ আক্ষেপ]

তেনেহ'লে শুদ্ধ শব্দৰ উপদেশ দিবলগীয়া হ'লে শব্দজ্ঞানৰ কাৰণে কি প্ৰত্যেকটো পদকেই পাঠ কৰিব বা পঢ়িব লাগিব নে কি? গৌঃ, অশ্বঃ, পুৰুষঃ, হস্তী, শকুনিঃ, মৃগঃ, ব্ৰাহ্মণঃ এইদৰে এটা এটাকৈ সকলো শব্দ ক'ব লাগিব নে কি ?[১]

[সিদ্ধান্তীৰ সমাধান]

'নালাগে' বুলি কোৱা হৈছে। শব্দৰ জ্ঞানলাভ কৰিবলৈ প্ৰত্যেকটো পদ পাঠ কৰাটো কোনো উপায় হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ, এইদৰে শুনিবলৈ পোৱা যায়, (দেৱগুৰু) বৃহস্পতিয়ে এক হাজাৰ দিব্য বৰ্ষ[২] (দেৱতাৰ বছৰেৰে ধৰি) ইন্দ্ৰক এটা এটাকৈ পদ পঢ়াই শব্দ-পাৰায়ণ[৩] পাঠ কৰালে ; কিন্তু শব্দৰ অন্ত বা শেষ গৈ নাপালে। সকলো শাস্ত্ৰ পাৰঙ্গম দেৱগুৰু বৃহস্পতি

---

[১] উক্ত বিকল্প দুটাৰ ভিতৰত সাধুশব্দ উপদেশৰ কল্পটো যদি গ্ৰহণ কৰা হয়, তেতিয়া শব্দজ্ঞানৰ কাৰণে প্ৰতিটো পদ পাঠ কৰাটোৱে উপায় নে উৎসৰ্গ (সামান্য বিধি) আৰু অপবাদ (ব্যতিক্ৰম)ৰ আশ্ৰয় লোৱাটো যুক্ত হ'ব।

[২] মানুহৰ এবছৰ কাল দেৱতাৰ পক্ষে এক দিন-ৰাতি (অহোৰাত্ৰ)।

[৩] শব্দপাৰায়ণ—এই নামৰ প্ৰসিদ্ধ শব্দসংগ্ৰহৰূপ গ্ৰন্থ বিশেষ।

শিক্ষক আৰু সকলো সমৃদ্ধিসম্পন্ন দেৱৰাজ ইন্দ্ৰ শিক্ষাৰ্থী ; (তেওঁলোকে) এক হাজাৰ দিব্য বৰ্ষ অধ্যয়নৰ কাল (সমাপ্ত কৰিলে) ; তথাপিও তাৰ (শব্দ-শাস্ত্ৰৰ) অন্ত বা সমাপ্তি নাপালে । আজি-কালিৰ কথা কৈ কি লাভ, কাৰণ মানুহ অতি বেছি দীৰ্ঘজীৱী হ'লেও এশ বছৰহে মাথোন জীয়াই থাকে । (মানুহৰ জীৱনত) চাৰিপ্ৰকাৰে বিদ্যা উপযোগী বা সফল হয়—আগম প্ৰাপ্তিৰ (গুৰুৰপৰা শিকা) (stage of receiving) গ্ৰহণ সময় ; স্বাধ্যায়—স্বয়ং অধ্যয়ন বা আবৃত্তি বা অভ্যাস (stage of preparing) কৰাৰ সময় ; প্ৰবচন—অধ্যাপনা বা শিক্ষাৰ্থীক পঢ়োৱাৰ (stage of teaching) সময় আৰু ব্যৱহাৰ—যজ্ঞাদি কৰ্মত প্ৰয়োগৰ (stage of application) সময় ।

এনেকুৱা (প্ৰতিপদ পঢ়িবলগীয়া) অৱস্থা হ'লে গুৰুৰপৰা পঢ়োঁতে পঢ়োঁতেই অৰ্থাৎ অধ্যয়ন কালতেই দেখোন এওঁৰ (বিদ্যাৰ্থীৰ) সমস্ত আয়ুস ক্ষয় বা সমাপ্ত হ'ব । গতিকে প্ৰত্যেক পদ পাঠ কৰি শব্দৰ জ্ঞান লাভ কৰা উপায় সমৰ্থন-যোগ্য হ'ব নোৱাৰে ।

তেনেহ'লে এই শব্দৰ জ্ঞান কেনেদৰে লাভ কৰা যাব ? পৰিগণাৰ অতীত এই সাধু শব্দবোৰৰ জ্ঞান লাভেই বা হ'ব কি ভাৱে ?

[প্ৰশ্নকৰ্তাৰ আক্ষেপ]

লাঘৱতাৰ কাৰণে সাধাৰণ (সামান্য) আৰু বিশেষ (ব্যতিক্ৰম) বিধিযুক্ত কোনো সাধন উদ্ভাৱন অৰ্থাৎ ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিব লাগে—যাৰ সহায়েৰে কম পৰিশ্ৰমেৰেই বিশাল শব্দৰাশিৰ জ্ঞান লাভ কৰিব পৰা যায় ।

সিদ্ধান্তীৰ সমাধান]

সেই (সাধন) বাৰু কেনে হ'ব পাৰে ? উৎসৰ্গ (সামান্য বিধি বা নিয়ম) আৰু অপবাদ (বিশেষবিধি বা নিয়ম)।

(ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰত) কিছুমান উৎসৰ্গ আৰু কিছুমান অপবাদ বিধি বা সূত্ৰ বা নিয়ম প্ৰস্তুত কৰিব লাগে।

[উৎসৰ্গ আৰু অপবাদৰ স্বৰূপ জিজ্ঞাসা]

কোন প্ৰকাৰৰ কাৰণে উৎসৰ্গ আৰু কোন প্ৰকাৰৰ কাৰণে অপবাদ বিধি কৰণীয় ?

[সমাধান]

সামান্য নিয়মৰপৰাই উৎসৰ্গ নিয়মৰ (general rule) বিধান কৰা উচিত। যেনে, কৰ্মণ্যণ্[1] (পা. ৩.২.১) আৰু বিশেষ নিয়মপৰা তাৰ অপবাদ (exception) বিধান কৰা উচিত। যেনে, 'অতোঽনুপসৰ্গে' কঃ (পাঃ ৩. ২. ৩)

[পদসমূহৰ জাতি-ব্যক্তি-বাচকতা নিৰূপণ]

৩৪. আৰৌ বিচাৰ্য্য বিষয় হৈছে—এই পদসমূহে জাতি (universal) নে ব্যক্তিক (দ্ৰব্য) (particular) বুজায়—[অৰ্থাৎ এই পদবোৰ জাতি-বাচক নে ব্যক্তিবাচক]

---

[1] তাৎপৰ্য—প্ৰথমে কৰ্মণ্যণ্ (পা ৩. ২. ১.) এই সূত্ৰৰ দ্বাৰা সামান্য বা সাধাৰণ নিয়ম কৰা হ'ল যে কৰ্ম উপপদ হ'লে অৰ্থাৎ কৰ্মপদ আগত থাকিলে পিছত থকা সকলো ধাতুৰ শেষত কৰ্তৃবাচ্যত অন্ (অ) প্ৰত্যয় হয়। যেনে, কুম্ভং কৰোতি—কুম্ভকাৰঃ—(কুম্ভ √কৃ+অণ্) ইয়াত 'কুম্ভ' এই কৰ্মপদৰ পিছত থকা √কৃ ধাতুৰ অন্তত অণ্ প্ৰত্যয় হৈছে।

এই সাধাৰণ নিয়মৰ লগত বিশেষ নিয়ম কৰা হ'ল—'আতোঽনুপসৰ্গে কঃ' (পা ৩. ২. ৩) অৰ্থাৎ কৰ্মবাচক পদৰ পিছত থকা ধাতুটো যদি উপসৰ্গ ৰহিত আৰু আকাৰান্ত হয় তেন্তে সেই ঠাইত অণ্ প্ৰত্যয় নহয়, 'ক' (অ) প্ৰত্যয় হে হয় আৰু ধাতুৰ আকাৰৰ লোপ হয়। যেনে, ধনং দদাতি ইতি—ধনদঃ [ধন √দা+ক-(অ)]—ইয়াত উপসৰ্গ ৰহিত আকাৰান্ত √দা ধাতুৰ আ-কাৰৰ লোপ হৈ ধনদ পদ হৈছে।

(বৈয়াকৰণে) কয়, দুয়োকে (জাতি আৰু ব্যক্তি উভয়কে) বুজায়। এইটো কেনেকৈ জনা যায় [অৰ্থাৎ ইয়াক বুজাৰ উপায় কি ?]

আচাৰ্যই (পাণিনিয়ে) দুই ধৰণেই (অৰ্থাৎ পদৰ জাতিবাচকতা আৰু ব্যক্তিবাচকতা উভয়কে স্বীকাৰ কৰি লৈ) সূত্ৰ ৰচনা কৰিছে। জাতিক পদৰ অৰ্থ মানি "জাত্যাখ্যায়ামেকস্মিন্ বহুবচনমন্যতৰস্যাম্" (পা. ১. ২. ৫৮)[1] বুলি কৈছে আৰু ব্যক্তিক পদৰ অৰ্থ মানি লৈ "সৰূপানামেকশেষ একবিভক্তৌ" (পা. ১.২.৬৪)[2] সূত্ৰৰদ্বাৰা একশেষৰ বিধান কৰিছে।

---

[1] জাত্যাখ্যায়ামেকস্মিন্ বহুবচনমন্যতৰস্যাম্ (পা. ১. ২. ৫৮)
জাতি বুজোৱা পদ এক হ'লেও 'একত্বে বহুবচনং বা' এই নিয়ম অনুসৰি বহুবচনত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে, ব্ৰাহ্মণঃ পূজ্যঃ ; ব্ৰাহ্মণাঃ পূজ্যাঃ—অৰ্থ একেই। ব্ৰাহ্মণ জাতি এক, গতিকে তাত একবচন হোৱাই উচিত আছিল, কিন্তু বহুবচনৰ কাৰণে নিয়ম কৰা হ'ল—একত্বে বহুবচনং বা।

[2] সৰূপানামেকশেষ একবিভক্তৌ (পা. ১. ২. ৬৪)
এক বিভক্তিত ব্যৱহৃত সমান বা এক ৰূপৰ অনেক পদৰ ভিতৰত এটা পদেই মাত্ৰ অৱশিষ্ট থাকে, আনবোৰৰ লোপ হয়। যেমে, ৰামশ্চ ৰামশ্চ তৌ ৰামৌ ; ৰামশ্চ ৰামশ্চ ৰামশ্চ—তে ৰামাঃ।

ইয়াৰ তাৎপৰ্য্য এই যে বক্তাৰ অভিপ্ৰায় অনুসৰি শব্দ জাতি বা ব্যক্তি এই দুটাৰ ভিতৰত যি কোনো এটাক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে, 'কলহ এবিধ পানী খোৱা পাত্ৰ।' এই বাক্যটোত কলহ সামান্য বা কলহ মাত্ৰৰেই কথা কোৱা হৈছে গতিকে ইয়াত কলহ শব্দটোৱে জাতিক বুজাইছে ; কিন্তু যেতিয়া কোৱা হয়, 'কলহটো পানী আনিবলৈ লৈ গৈছে।'—তেতিয়া 'কলহ' শব্দটোৱে কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট কলহৰ কথাকহে বুজাইছে। গতিকে বুজা যায় কোনো এটা শব্দই প্ৰসঙ্গক্ৰমে জাতি আৰু ব্যক্তি উভয়কে বুজাব পাৰে।

ব্ৰাহ্মণঃ পূজ্যঃ—ব্ৰাহ্মণ পূজনীয়—এই বাক্যত ব্ৰাহ্মণ শব্দই জাতিক

[শব্দৰ নিত্যত্ব আৰু অনিত্যত্বৰ বিচাৰ]

(শব্দৰ নিত্যত্ব আৰু অনিত্যত্ব বিচাৰ কৰিবলৈ গৈ প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰা হ'ল)

বুজাইছে আৰু ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা একবচনো শুদ্ধ; কিন্তু সেই জাতিবাচক শব্দত বহুবচনো ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি, যেনে, ব্ৰাহ্মণাঃ পূজ্যাঃ ব্ৰাহ্মণসকল পূজনীয়। গতিকে পাণিনিয়ে পদৰ জাতিবাচকত্ব স্বীকাৰ কৰে আৰু এই জাতি এক হ'লেও ইয়াত বিকল্পে বহুবচনৰ প্ৰয়োগ বিধান কৰিবলৈ সূত্ৰ ৰচনা কৰিছে—'জাত্যাখ্যায়াম্—ইত্যাদি (পা. ১. ২. ৫৮)।

কিন্তু পদৰ যদি ব্যক্তিবাচকত্ব স্বীকাৰ কৰা হয়, তেতিয়া হ'লে প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ বাবে পৃথক পৃথক শব্দ প্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া হয়; যেনে, এক ব্যক্তিৰ কাৰণে নৰঃ, দুটা ব্যক্তিৰ কাৰণে নৰঃ চ নৰঃ চ আৰু তিনিটাৰ কাৰণে নৰঃ চ নৰঃ চ নৰঃ চ ইত্যাদি। এনে ধৰণৰ একে বা সমান ৰূপৰ এক শব্দই নিৰ্দিষ্ট বিভক্তিত ব্যৱহৃত হৈ অভীষ্ট অৰ্থ বুজাব পাৰে; যেনে, নৰঃ চ নৰঃ চ—ইয়াৰ, ঠাইত 'নৰৌ' আৰু নৰঃ চ নৰঃ চ নৰঃ চ—ইয়াৰ ঠাইত 'নৰাঃ ইত্যাদি। শব্দৰ ব্যক্তিবাচকত্ব স্বীকাৰ কৰি পাণিনিয়ে সৰূপ শব্দৰ একশেষ বিধান কৰিবলৈ সূত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিছে—সৰূপাণাম্—ইত্যাদি (পা. ১. ২. ৬৪)। ইয়াৰপৰা সন্দেহ নোহোৱাকৈ ক'ব পাৰি যে পাণিনিয়ে বক্তাৰ ইচ্ছা অনুসৰি শব্দৰ জাতিবাচকত্ব আৰু ব্যক্তিবাচকত্ব উভয়কে মানি লৈছে।

এই প্ৰসঙ্গত মন কৰিবলগীয়া আন এটা কথা হ'ল—শাস্ত্ৰত প্ৰয়োগ কৰা শব্দবোৰ বিশ্লেষণ কৰি চালে দেখা যায় যে কেতিয়াবা একেটা শব্দই জাতি আৰু কেতিয়াবা ব্যক্তিক বুজাইছে। সেই কাৰণে প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰা হ'ল—শব্দবোৰে জাতিক বুজায় নে ব্যক্তিক বুজায়? মীমাংসকসকলে শব্দক জাতিবাচক বুলি অভিহিত কৰিছে, তেওঁলোকে শব্দৰ ব্যক্তিবাচকত্ব স্বীকাৰ নকৰে। নৈয়ায়িকসকলে শব্দবোৰক জাতিবিশিষ্টব্যক্তি বুলি কয়—'জাত্যাকৃতিব্যক্তয়ঃ পদাৰ্থঃ'—গৌতম। এনে স্থলত বৈয়াকৰণৰ মত কি? বৈয়াকৰণৰ মতে শব্দই জাতি আৰু ব্যক্তি উভয়কে বুজায়। এই সম্বন্ধে বিভিন্ন দাৰ্শনিকৰ মত আলোচনা কৰা নিষ্প্ৰয়োজন। আগ্ৰহীসকলে মহাভাষ্যৰ প্ৰদীপ টীকা চোৱা উচিত।

৩৫. আকৌ শব্দ নিত্য[1] (eternal অনুৎপাদ্য) নে কাৰ্য (created উৎপাদ্য বা অনিত্য)?

[সিদ্ধান্তীৰ সমাধান]

শব্দ নিত্য নে অনিত্য এই বিষয়ে ব্যাড়ি ৰচিত 'সংগ্ৰহ'[2] নামৰ গ্ৰন্থত মুখ্যভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। এই গ্ৰন্থত দুয়ো পক্ষৰে দোষৰ কথা কোৱা হৈছে। শাস্ত্ৰৰ প্ৰবৃত্তিৰ প্ৰয়োজনৰ কথাও কোৱা হৈছে। আৰু ইয়াত ইয়াকেই নিৰ্ণয় কৰা হৈছে যে শব্দ নিত্যই হওক বা অনিত্যই হওক লাগিলে উভয় অৱস্থাতে ইয়াৰ লক্ষণ (শাস্ত্ৰীয় বিধান) কৰা উচিত।[3]

৩৬. ভগৱান আচাৰ্য পাণিনিৰ শাস্ত্ৰ (ব্যাকৰণ) কিভাৱে কোন পক্ষ অৱলম্বন কৰি ৰচিত হৈছে?

[প্ৰশ্ন]

---

[1] মীমাংসক আদি আন কিছুমানে ধ্বনিৰ দ্বাৰা ব্যংগ্য নিত্য বৰ্ণকেই শব্দ বোলে। এওঁলোকৰ মতে পদ আৰু বাক্য সকলোবোৰেই বৰ্ণ-সমূহ-ৰূপ। বৈয়াকৰণসকলে বৰ্ণৰপৰা ভিন্ন যি নিত্য বাক্যস্ফোট তাকেই শব্দ বুলি কয়। কিছুমান নৈয়ায়িকে কেৱল অনিত্য ধ্বনিকে শব্দ বোলে। তেওঁলোকে সাৰ্থক বা নিৰৰ্থক যি কোনো ধ্বনিকে শব্দ বুলি অভিহিত কৰে। তেওঁলোকে স্ফোটৰ আৱশ্যকতা স্বীকাৰ নকৰে। শব্দ বিষয়ক এনে ধৰণৰ সন্দেহৰ কাৰণে প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰা হৈছে—'কিং পুনৰ্নিত্যঃ শব্দ আহোস্বিৎ কাৰ্যঃ।

[2] 'সংগ্ৰহ'—ব্যাড়িনামৰ বৈয়াকৰণে প্ৰণয়ন কৰা এক লাখ শ্লোকৰ গ্ৰন্থবিশেষ বুলি প্ৰসিদ্ধ।

[3] শব্দৰ নিত্য আৰু কাৰ্য এই উভয় ক্ষেত্ৰতে যদি দোষ আছে তেন্তে এই বিচাৰ নিৰৰ্থক; এই বিচাৰ নিৰৰ্থক নহয়, কাৰণ শব্দৰ শুদ্ধ জ্ঞানৰ কাৰণে উভয়ৰে বাবে বাকৰণৰ সূত্ৰ প্ৰণয়নৰ বা শাস্ত্ৰবিধানৰ আৱশ্যকতা আছে—এয়ে ইয়াৰ তাৎপৰ্য।

[সমাধান বাৰ্তিকৰ প্ৰথমখণ্ড]

॥ সিদ্ধে শব্দাৰ্থসম্বন্ধে ॥

[উত্তৰ] শব্দ, অৰ্থ আৰু ইহঁতৰ সম্বন্ধ সিদ্ধ (নিত্য)[1] বুলি ধৰি লৈ [(ব্যাকৰণ) প্ৰণয়ন কৰা হৈছে]

[বাৰ্তিকৰ 'সিদ্ধ' শব্দৰ অৰ্থ নিৰূপণ কৰিবলৈ প্ৰশ্ন কৰা হৈছে।]

সিদ্ধ শব্দৰ অৰ্থ কি ?

[সমাধান] সিদ্ধ শব্দ নিত্য শব্দৰ সমানাৰ্থক (অৰ্থাৎ সিদ্ধ শব্দ নিত্যবাচক)

[প্ৰশ্ন] এইটো জনা গ'ল কেনেকৈ ?

[উত্তৰ] কিয়নো (এই শব্দক) একেটা ৰূপত অৱস্থিত অৰ্থাৎ কূটস্থ[2] (That which does not suffer any decay or change), অপৰিবৰ্তনশীল বা একত্ৰ নিত্যাৱস্থিত ভাব (পদাৰ্থ)ৰ বাবেই প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেনে, 'দ্যুলোক সিদ্ধ', 'পৃথিৱী সিদ্ধ', 'আকাশ সিদ্ধ'।

[আক্ষেপভাষ্য] মহাশয়, ক্ষমা কৰিব, এই শব্দ অনিত্য বা কৃত্ৰিম (পদাৰ্থ)ৰ বাবেও প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেনে, ভাত সিদ্ধ হৈছে—[অৰ্থাৎ চাউল সিজোৱা কাম শেষ হৈছে], ঝোল (soup) সিদ্ধ (cooked) হৈছে, যৱ সিদ্ধ হৈছে (boiled or prepared)।

যিহেতু (এই শব্দ) অনিত্য কাৰ্যৰ (ক্ৰিয়ানিষ্পাদ্য কাৰ্য) কাৰণেও প্ৰযুক্ত হৈছে, তেনেস্থলত ইয়াক কেনেকৈ নিত্যৰ

---

[1] জাতিস্ফোট বা ব্যক্তিস্ফোট স্বৰূপেই হওক শব্দ নিত্য। কাৰ্যবাদীসকলৰ মতেও শব্দৰ প্ৰবাহ নিত্যতা বা সন্তান নিত্যতা বিদ্যমান।

[2] কূটময়োধনঃ তদ্ যে তিষ্ঠতি। অয়ো হন্যতেহস্মিন্নিতি অয়োধনঃ (সংসৰ্গীৰ নাশ হ'লেও যাৰ নাশ বা কোনো ৰূপ অনিষ্ট সাধন নহয় তাকেই অয়োধন বোলে)।

একাৰ্থক বা সমামাৰ্থক বুলি মানি ল'ব পাৰি আৰু অনিত্য অৰ্থৰ বাবে প্ৰযুক্ত নোহোৱা বুলি ক'ব পাৰি।

যিহেতু 'সংগ্ৰহ' গ্ৰন্থত 'সিদ্ধ' শব্দ 'কাৰ্য' শব্দ বা অনিত্যৰ বিপৰীত অৰ্থবোধক হোৱা হেতু আমি ইয়াক নিত্যৰ সমানাৰ্থক বুলি ধৰি লৈছো; ইয়াতো সেয়েই (সেই অৰ্থই) হৈছে। (সেই একে কাৰণতে ইয়াতো তেনে অৰ্থ কৰাই যুক্তিযুক্ত।)

[সমাধান]

৩৭. অথবা এক পদেৰেও অৱধাৰণ (নিশ্চয়, নিয়মন restriction) কৰিব পৰা যায়। যেনে, 'অব্‌ভক্ষো' আৰু 'বায়ুভক্ষ'ৰপৰা পানীকে পান কৰি, বায়ুকেই ভক্ষণ কৰি (জীয়াই থাকে) এনেদৰে জনা যায়। ঠিক সেইদৰে ইয়াতো—এইটো সিদ্ধই সাধ্য (কাৰ্য বা উৎপাদ্য) নহয়—(এই ধৰণে জানিব পৰা যায়)।

অথবা ইয়াত (সমাসসিদ্ধ পদত) পূৰ্বপদৰ লোপ (অদৰ্শন) হোৱা বুলি বুজা উচিত। 'অত্যন্ত (অতিশয়) সিদ্ধ'ক[1] (কেৱল) সিদ্ধ শব্দেৰে বুজাব পৰা যায়; কিয়নো 'দেৱদত্ত' পদটোক (কেৱল) দত্ত শব্দেৰে আৰু 'সত্যভামা' পদটোক (কেৱল) ভামা বুলিও কোৱা হয়।[2]

---

[1] বাৰ্তিকাৰে কয়, প্ৰত্যয় নাথাকিলে পূৰ্ব আৰু উত্তৰ পদৰ লোপ হয়—(বিনাপি প্ৰত্যয়ং পূৰ্বপদয়োৰ্বা লোপো বাচ্যঃ।) এই বাৰ্তিকৰদ্বাৰা 'অত্যন্ত' এই পূৰ্ব পদৰ লোপ হ'লে যি অৱশিষ্ট থাকে সি লোপ হৈ যোৱা পদৰ অৰ্থকো বুজায় (যঃ শিষ্যতে স লুপ্যমানাৰ্থাভিধায়ীতি)—এই ন্যায়ৰদ্বাৰা অৱশিষ্ট যি সিদ্ধ শব্দ সি 'অত্যন্ত সিদ্ধ'ৰ অৰ্থকে বুজাইছে। অত্যন্ত শব্দ প্ৰয়োগৰদ্বাৰা ই যে কাৰ্য বা অনিত্যক বুজোৱা নাই তাক বুজা গৈছে। দেৱদত্ত শব্দৰ 'দত্ত' আৰু 'দেৱ' দুই ধৰণে হয়; সত্যভামা 'ভামা' আৰু 'সত্য' এই ধৰণেও হয়।

[2] অত্যন্তং (অন্তমতিক্ৰান্ত) কালাপবিচ্ছেদেন সিদ্ধঃ অত্যন্তসিদ্ধঃ—অৰ্থাৎ সকলো কালতে সিদ্ধ।

অথবা ব্যাখ্যা (rational explanation স্পষ্টীকৰণ)ৰ দ্বাৰাহে বিশেষ জ্ঞান লাভ কৰা যায়, কেৱল সন্দেহ থকা বুলি জানিলেই (কোনো নিয়ম) অনিয়মৰ (faulty) কথা বুজা নাযায়।[১] এই নীতি অনুসৰি আমি এনেদৰে ব্যাখ্যা (স্পষ্টীকৰণ) কৰি দেখুৱাম যে (ইয়াত সিদ্ধ শব্দ) নিত্য শব্দৰ সমানাৰ্থক বুলি গ্ৰহণযোগ্য হয়।[২]

[আক্ষেপভাষ্য]

৫৮. কিয় বা ইমান ব্যাখ্যাৰ [কষ্টসাধ্য (forced interpretation)] বা সন্দেহজনক (doubtful explanation) বৰ্ণনাৰ আৱশ্যক হ'ল ? (অৰ্থাৎ এই শব্দৰপৰা কি লাভ যাব ইমান ব্যাখ্যা বা স্পষ্টীকৰণৰ প্ৰয়োজন হৈছে)। কিয় বা উদাত্তকণ্ঠে নিত্য শব্দৰ কথা কৈ নিদিলে, যিটো কৰা হ'লে কোনো সন্দেহৰ অৱকাশ নাথাকিলহেঁতেন (সন্দেহ নথকা কথাকে মানুহে নিৰ্ভয়ে উচ্চস্বৰে ক'ব পাৰে)।

[সমাধানভাষ্যবাৰ্তিক]

মঙ্গাৰ্থম্

মঙ্গলৰ কাৰণে (সিদ্ধ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে)[৩]। মঙ্গল কামনা কৰি আচাৰ্য (কাত্যায়নে) নিজে বৃহৎ গ্ৰন্থ

---

[১] যুক্তিযুক্ত ব্যাখ্যাৰে (ভাষ্যকাৰ আদিৰ ব্যাখ্যাৰপৰা) সন্দেহজনক স্থলবোৰৰ সমাধান অৰ্থাৎ নিশ্চয় জ্ঞান কৰা উচিত। সন্দেহ উপস্থিত হ'ল বুলিয়েই কোনো সূত্ৰকেই প্ৰত্যাখ্যান কৰা উচিত নহয় ; কাৰণ পুনঃ প্ৰমাণান্তৰৰ দ্বাৰা তাৰ যুক্তিযুক্ততা নিৰ্ণয় কৰিব পৰা যাব পাৰে। সন্দেহমাত্ৰৰদ্বাৰা শাস্ত্ৰ অসিদ্ধ হ'ব নোৱাৰে। উপযুক্ত ব্যাখ্যাৰদ্বাৰা সন্দেহ দূৰ কৰা উচিত।

[২] বৃদ্ধ ব্যৱহাৰৰপৰা পদাৰ্থ সম্বন্ধৰ নিত্যত্ব, সংগ্ৰহ আদি গ্ৰন্থত নিৰ্ণয় কৰা হৈছে। সেইবোৰৰপৰা ব্যাখ্যা কৰি দেখুৱাব পাৰি যে সিদ্ধ শব্দ নিত্য শব্দৰ সমানাৰ্থক।

[৩] বাৰ্তিককাৰ কাত্যায়নে তেওঁৰ স্বৰচিত শাস্ত্ৰৰ (বাৰ্তিক-গ্ৰন্থৰ) আদিতে নিত্য শব্দৰ ঠাইত সিদ্ধ শব্দ প্ৰয়োগ কৰিছে আৰু ইয়াৰ ফল বৰ্ণনা কৰিছে।

(বাৰ্ত্তিকসমূহ) মঙ্গলৰ (অভীষ্ট সিদ্ধি) অৰ্থে আদিতে 'সিদ্ধ' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে ; কিয়নো মঙ্গলেৰে আৰম্ভ হোৱা শাস্ত্ৰ প্ৰচাৰিত হয়, ইয়াক অধ্যয়ন কৰা জন বীৰ (শাস্ত্ৰজ্ঞানত আনৰদ্বাৰা অপৰাজিত) আৰু চিৰায়ু হয় (শাস্ত্ৰানুষ্ঠানৰদ্বাৰা ধৰ্মবৃদ্ধি হয়, ধৰ্মবৃদ্ধি হ'লে আয়ু বৃদ্ধি হয়)। (এই বাৰ্ত্তিকশাস্ত্ৰ) অধ্যয়নকাৰী সফল মনোৰথ হ'বলৈ সমৰ্থ হয়। (গতিকে বাৰ্ত্তিকাকাৰ কাত্যায়নে নিজ 'গ্ৰন্থ' সিদ্ধ শব্দেৰে আৰম্ভ কৰিছে।)

৩৯. এই যে নিত্য শব্দ সেয়া কেৱল কূটস্থ বা একৰূপত অৱস্থিত আৰু অবিচলিত বা অপৰিৱৰ্ত্তনশীল পদাৰ্থৰ বাবে প্ৰযুক্ত নহয়।

তেনেহলে কি ?

পৌনঃপুন্য বা বাৰে বাৰে অৰ্থ বুজাবলৈও (এই নিত্য শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হয়— উদাহৰণস্বৰূপে 'নিত্যপ্ৰহসিতঃ'— বাৰে বাৰে হাঁহি আছে ; 'নিত্য প্ৰজল্পিতঃ—বাৰে বাৰে বলকি আছে। যিহেতু ই পুনঃ পুনঃ বা বাৰে বাৰে অৰ্থকো বুজায়, সেই কাৰণে 'ব্যাখ্যাৰদ্বাৰা বিশেষ জ্ঞান লাভ হয়, সন্দেহ হ'লেই সূত্ৰ অলক্ষণ বা অগ্ৰহণীয় নহয়।' এই ন্যায় অৱলম্বন কৰি আমি অভিপ্ৰেত অৰ্থ লাভ কৰিব পাৰোঁ।

কিন্তু আচাৰ্যই (কাত্যায়নে) এইদৰে বিবেচনা কৰে, 'মঙ্গল অৰ্থ বুজাবলৈকেহে আৰম্ভণিতে সিদ্ধ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে আৰু সি যে নিত্য শব্দৰ সমানাৰ্থক তাক বৰ্ণনা কৰি দেখুওৱা হ'ব।' সেয়েহে সিদ্ধ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে ; নিত্য শব্দৰ (প্ৰয়োগ কৰা) হোৱা নাই।[1]

---

[1] ইয়াত যি নিত্য শব্দ গ্ৰহণ কৰা হৈছে সেয়া কি 'নিত্যপ্ৰহসিতঃ'ৰ দৰে— আভীক্ষ্ণ্যাৰ্থক অৰ্থাৎ পুনঃ পুনঃ অৰ্থবোধক অথবা 'নিত্যা দ্যৌঃ'ৰ দৰে অবিনাশু বোধক বা অপৰিবৰ্ত্তনশীলক বুজোৱা বিধৰ। এনেকুৱা

[পদাৰ্থ নিৰ্ণয়ৰ কাৰণে আশঙ্কাৰ উথাপন]

[প্ৰশ্নকৰ্তাৰ আক্ষেপ]

'সিদ্ধে শব্দেঽৰ্থে সম্বন্ধে চ'তি।—শব্দ, অৰ্থ আৰু সিহঁতৰ সম্বন্ধ যদি নিত্য হয়, তেনেহ'লে পদৰ কোন (জাতি নে ব্যক্তি) অৰ্থৰ স্বীকাৰ কৰি লৈ এই বিগ্ৰহ বাক্যৰ যোজনা কৰা হৈছে।

[সিদ্ধান্তীৰ উত্তৰ]

[মীমাংসকসকলে] কয়, আকৃতিক (আকৃতি বা জাতিকে) পদাৰ্থ বুলি ধৰি লৈ এই বিগ্ৰহ বাক্য কৰা হৈছে।

আক্ষেপ]

এইটো কেনেকৈ (হ'ব পাৰে)?

[সমাধান]

যিহেতু, আকৃতি (জাতি) নিত্য, আৰু দ্ৰব্য অনিত্য।

৪১: আৰু যদি দ্ৰব্যক পদাৰ্থ বুলি মানি লোৱা হয়, তেতিয়া বিগ্ৰহবাক্য কেনে (ধৰণৰ) হোৱা উচিত?

[আক্ষেপ]

[সমাধান]

'সিদ্ধে শব্দে অৰ্থে সম্বন্ধে চ'তি' —'শব্দ আৰু ইয়াৰ সম্বন্ধ নিত্য হোৱা হেতু' এনেকুৱা ধৰণে। সাৰ্থক শব্দৰ নিজস্ব অৰ্থেৰে সৈতে থকা সম্বন্ধ নিত্য।

ধৰণৰ আশঙ্কা জন্মিব বুলিয়েই কোৱা হৈছে—ব্যাখ্যাৰদ্বাৰা বিশেষ জ্ঞান লাভ কৰিব পৰা যায়, কেৱল সন্দেহ উপস্থিত হ'লেই কোনো লক্ষণ, অলক্ষণ অৰ্থাৎ কোনো সূত্ৰ গ্ৰহণৰ অযোগ্য হ'ব নোৱাৰে। এই নীতি অৱলম্বন কৰিলে ব্যাখ্যাৰদ্বাৰা অভীষ্ট অৰ্থ লাভ কৰা সম্ভৱ হ'ব পাৰে। সেই কাৰণে নিত্য শব্দ বা সিদ্ধ শব্দৰ ভিতৰত যি কোনো এটাৰ প্ৰয়োগ কৰিলেও একমাত্ৰ ব্যাখ্যাৰদ্বাৰাহে তাৰ যথোচিত সমাধান কৰিব পৰা যায়। অকল মঙ্গলৰ অভিলাষ কৰা হেতুকেই ইয়াত 'সিদ্ধ' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

[দ্ৰব্যক পদাৰ্থ বুলি স্বীকাৰ]

নাইবা দ্ৰব্যকো পদাৰ্থ বুলি মানি লৈ এনে ধৰণে বিগ্ৰহৰ বাক্য যোজনা কৰা উচিত—'সিদ্ধে শব্দে অৰ্থে সম্বন্ধে চে'ত্তি—'শব্দ, অৰ্থ আৰু ইহঁত দুয়োৰো সম্বন্ধ নিত্য হোৱা হেতু।' দ্ৰব্যই নিত্য হয়; আকৃতি অনিত্য।

[আক্ষেপ] এইটো কেনেকৈ বুজা যায়?

[সমাধান]

জগতত এনে কাৰ্য দেখিবলৈ পোৱা যায় যে একখণ্ড মাটিক কোনো আকাৰলৈ পৰিবৰ্তিত কৰিবলৈ হ'লে তাক প্ৰথমে পিণ্ডাকৃতি বা গোলাকাৰ (lump) কৰা হয়, সেই পিণ্ডাকৃতিক মোহাৰি (crushing) ক্ষুদ্ৰ ঘট তৈয়াৰ কৰা হয়, সেই ঘটিকাকৃতিক গুচাই কুণ্ডিকা (কলহ—pitcher) তৈয়াৰ কৰা হয়।

সেইদৰে এখণ্ড সোণক কোনো আকাৰলৈ পৰিবৰ্তিত কৰিবলৈ হ'লে প্ৰথমে সোণখণ্ডক পিণ্ডাকৃতি বা সোণৰ চপৰাত (nugget) পৰিণত কৰা হয়, আকৌ সেই চপৰাটোক মোহাৰি কচক[১] (আভৰণ বিশেষ)ৰ আকৃতিলৈ নিয়া হয় আৰু কচকৰ আকৃতিক সলনি কৰি কটকত (বালা-bracelet) পৰিণত কৰা হয়; আকৌ সেই বালাৰ আকৃতিক আঁতৰাই স্বস্তিকা[২] (অলংকাৰ বিশেষ) তৈয়াৰ কৰা হয়। পুনঃ সেই সোণ গলাই লৈ সোণৰ চপৰাত পৰিণত কৰা হয়, আকৌ সেই (সোণৰ) চপৰাটোক খদিৰ বৃক্ষৰ অলি থকা আঙঠাৰ দৰে (ৰক্তবৰ্ণৰ) চমক লগা কুণ্ডলৰ (ear-ring) ৰূপলৈ

---

[১] কচকাঃ—কংসাকৃতয়ঃ—(a golden ornament specially for the neck. —Apte)

[২] স্বস্তিকা—(a lucky object. —Apte)

পৰিবৰ্ত্তন কৰিব পৰা যায়। ক্ৰমাগতভাৱে আকৃতি বা সংস্থান বিশেষৰ নাশ হ'লেও দ্ৰব্যই অৱশিষ্ট থাকে, অৰ্থাৎ আকৃতিৰ সলনি হ'লেও দ্ৰব্য একেই থাকে।[1]

৪২. যদি আকৃতিকো পদাৰ্থ বুলি মানি লৈ 'শব্দ, অৰ্থ আৰু ইহঁত দুয়োৰো সম্বন্ধ নিত্য' বুলি বিশ্লেষণ কৰা যায় তথাপি এই বিগ্ৰহ বাক্য উচিত হ'ব।

[আকৃতিক পদাৰ্থ বুলি স্বীকাৰ]

[আক্ষেপৰ স্মাৰক] আপুনি দেখোন কৈছে—'আকৃতি অনিত্য।[2]

এই কথা ঠিক নহয়। আকৃতি নিত্য হয়। কেনেকৈ? (আকৃতি কেনেকৈ নিত্য হয়) কোনো (এক দ্ৰব্যৰপৰা) আকৃতি বিশ্লেষত হৈ গ'লেও সকলো ঠাইৰপৰা সি আঁতৰি নাযায়। আন বস্তুত সি উপলব্ধ হয়।

[সমাধান]

অথবা নিত্যৰ লক্ষণ এনেকুৱা নহয় যে যি স্থিৰ একৰূপাৱস্থিত, অপৰিবৰ্ত্তনশীল, অপচয়-উপচয় বিকাৰৰহিত, উৎপত্তি বৃদ্ধি-বিনাশহীন সিয়েই কেৱল নিত্য[3]। (অৰ্থাৎ নিত্যৰ আন

[লক্ষণান্তৰদ্বাৰা নিত্যৰ সমাধান]

---

[1] [এই উদাহৰণ সাংখ্যদৰ্শনৰ কাৰণাভিন্নকাৰ্যৰ আৰ্হিত দিয়া হৈছে] বৈদান্তিকসকলৰ মতে ব্ৰহ্মদৰ্শন হ'লে গোত্ব আদি জাতিৰ অসত্যতা উপলব্ধি হয়। যি অসত্য সিয়ে অনিত্য, গতিকে জাতিৰ অনিত্যতা প্ৰমাণিত।—প্ৰদীপ টীকা।

[2] অদ্বৈতবেদান্তীৰ মতে ব্ৰহ্মৰ বাহিৰে আন সকলোবোৰ পদাৰ্থই অনিত্য। গতিকে জাতিও অনিত্য, তাক নিত্য বুলি কোৱাৰ কোনো যুক্তি থাকিব নোৱাৰে; কিন্তু এই প্ৰসঙ্গতে আমি মনত ৰখা উচিত যে বেদান্তীসকলে

এ ক্ষেত্ৰতে পৰমাৰ্থদশাতহে ব্ৰহ্মভিন্ন আন পদাৰ্থৰ অনিত্যতাৰ কথা কৈছে ; কিন্তু ব্যৱহাৰিক দশাত তেওঁলোকেও পদাৰ্থৰ নিত্যতা স্বীকাৰ কৰে, সেয়েহে লোকব্যৱহাৰক আশ্ৰয় কৰি অনিত্য জাতিৰো নিত্যতা সম্বন্ধে আন লক্ষণৰ প্ৰচেষ্টা কৰাটো তেওঁলোকৰ মতেও যুক্তিযুক্তই হৈছে। ('অসত্যত্বেঽপি তত্ত্বতো লোকব্যৱহাৰাশ্ৰয়ণেন জাতেৰ্নিত্যত্বং সাধ্যতে' —প্ৰদীপ টীকা)

ইয়াত যি অনিত্যতাৰ কথা কোৱা হৈছে সি তিনি প্ৰকাৰৰ ; যেনে, (১) সংসৰ্গানিত্যতা, (২) পৰিণামানিত্যতা আৰু (৩) প্ৰধ্বংসানিত্যতা

(১) নিত্যত্বৰ লক্ষণ নিৰূপণ কৰিবলৈ গৈ ব্যৱহাৰ কৰা ধ্ৰুৱ পদৰ অৰ্থ কৰিছে—কূটস্থ। কূটস্থ পদৰ অৰ্থ নিয়াৰি (anvil)। নিয়াৰিৰ সংযোগত সোণ, লো আদিৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটোৱা হয়। সংসৰ্গী সোণ আদিৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিলেও সংসৰ্গীৰ সংযোগৰ আশ্ৰয় নিয়াৰিৰ কোনো পৰিবৰ্ত্তন নহয় ; সি স্থিৰ হৈ থাকে। যি ধ্ৰুৱ তাত সংসৰ্গৰপৰা উৎপন্ন হোৱা অনিত্যতা নাই, অৰ্থাৎ ইয়াৰদ্বাৰা সংসৰ্গানিত্যতা পৰিহাৰ কৰা হৈছে। বগা ফটিকৰ সংসৰ্গলৈ যদি এটা ৰঙা জবা ফুল অনা হয়, তেতিয়া ফটিকৰ বৰণ ৰঙা হৈ উঠে আৰু পুনৰ জবাফুলটো আঁতৰাই নিলে ফটিকে নিজৰ বগা ৰূপ লাভ কৰে। গতিকে দেখা গ'ল ফটিকৰ ৰঙা গুণ সংসৰ্গ জনিত। ফটিকৰ ৰঙাগুণৰ অনিত্যতা সংসৰ্গৰ কাৰণে হোৱা ; কিন্তু যি নিত্য সি এনে ধৰণৰ সংসৰ্গানিত্যতাৰ উৰ্দ্ধত।

(২) দ্বিতীয় অবিচালি পদৰদ্বাৰা ৰূপান্তৰ প্ৰাপ্তিক বুজোৱা হৈছে ; যেনে, এৰা গাখীৰৰ দৈ গাখীৰলৈ ঘটা ৰূপান্তৰ। যি নিত্য তাৰ এনে ধৰণৰ পৰিণাম—অনিত্যতা নাই। অথবা বদৰীফলৰ (বগৰী) শ্যামবৰণৰ ঠাইত হালধীয়া বৰণ লাভ সদৃশ নিত্য বস্তুৰ পৰিণামানিত্যতা নাই।

(৩) তৃতীয় অনপায় পদৰদ্বাৰা সকলো প্ৰকাৰে বিনাশপ্ৰাপ্ত হোৱা বুজাইছে। যি নিত্য তাৰ কেতিয়াও বিনাশ নাই, গতিকে ইয়াৰদ্বাৰা প্ৰধ্বংসানিত্যতাৰ নিৰাসন কৰা হৈছে। এইদৰে তিনি প্ৰকাৰৰ অনিত্যতা নিষেধ কৰি নিত্যত্বৰ প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ কোৱা হৈছে—ধ্ৰুৱম্ আদি।

লক্ষণো আছে)। যি ঠাইত তত্ত্ব বা বস্তুগত ধৰ্মৰ বিনাশ নাই সিও নিত্যই বা তাকো নিত্য বোলে।[১]

আকৌ সেই তত্ত্ব কি?

কোনো বস্তুৰ স্বভাৱ বা ধৰ্মকে তত্ত্ব বোলে (তস্য ভাৱস্তত্ত্বম্) আকৃতিতো তত্ত্ব নাইকিয়া নহয়। অথবা শব্দ নিত্যই হওক বা অনিত্যই হওক লাগিলে তাৰদ্বাৰা আমাৰ কি (লাভ)[২]।

যি নিত্য তাকেই পদাৰ্থ বুলি মানি লৈও ‘শব্দ অৰ্থ আৰু ইহঁত দুয়োৰো সম্বন্ধ নিত্য’ বুলি বিগ্ৰহ বাক্য যোজনা কৰিব পৰা যায়।[৩]

---

১. তাৎপৰ্য—ঘটদ্ৰব্যৰ ঘটত্বৰূপ তত্ত্ব বা তদ্বৃত্তিধৰ্মৰ কদাপি বিনাশ নহয়; কাৰণ কোনো দিনেই আশ্ৰয়প্ৰবাহৰ বিনাশ নহয়। কোনো এঠাইত এটা ঘটব্যক্তিৰ বিনাশ হলেও সকলো ঠাইৰে ঘটৰ বিনাশ নহয় অৰ্থাৎ এটা ঘটত্বৰ নাশেৰে সকলো ঠাইৰ ঘটত্ব নাশ নহয়। সেই বিনষ্ট ঘটব্যক্তিৰ বাহিৰে আন ঘটব্যক্তিত ঘটত্বৰ উপলব্ধি হয়। যিহেতু এক ব্যক্তিৰ বিনাশ হ’লেও তদ্বৃত্তিধৰ্মৰ বিনাশ নহয় সেই কাৰণে তাক নিত্য বোলা হয়। আশ্ৰয়প্ৰবাহ অবিচ্ছেদ হোৱা হেতু একৰ নাশে তাৰ ধৰ্মৰ নাশ কৰিব নোৱাৰে। গতিকে আশ্ৰয়প্ৰবাহ নিত্য হোৱা হেতু আশ্ৰিতও (ধৰ্ম) নিত্য।

২. ইয়াৰ অভিপ্ৰায় এই যে আমি কেৱল শব্দৰ অনুশাসনৰ বাবে হে প্ৰবৃত্ত হৈছোঁ; পদাৰ্থ নিত্য নে অনিত্য তাৰ বিচাৰ কৰিবলৈকেতো আমি প্ৰবৃত্ত হোৱা নাই, তেনেস্থলত পদাৰ্থৰ নিত্যতা বা অনিত্যতা বিচাৰৰদ্বাৰা আমাৰ লাভেই বা কি হ’ব; আৰু কি প্ৰযোজনেই বা সাধন হ’ব।

৩. যেতিয়াই আমি কোনো শব্দ উচ্চাৰণ কৰোঁ তেতিয়াই সেই উচ্চাৰিত পদৰ অৰ্থ বুদ্ধিত প্ৰতিভাত হয়—অৰ্থাৎ আমি যেতিয়া 'ঘট' পদটো উচ্চাৰণ কৰোঁ, তেতিয়া ঘটৰ আকাৰৰ জ্ঞান আমাৰ বুদ্ধিত উদয় হয়—বুদ্ধিস্থ পদাৰ্থ-প্ৰবাহৰ নিত্যতা আছে বুলিয়েই অৰ্থৰ নিত্যতা স্বীকৃত হয়। (‘বুদ্ধিপ্ৰতিভাসঃ শব্দাৰ্থো যদা যদা শব্দ উচ্চাৰিতস্তদা তদাৰ্থাকাৰা বুদ্ধিৰুপজায়তে ইতি প্ৰবাহনিত্যত্বাদৰ্থস্য নিত্যত্বমিত্যৰ্থঃ।’ প্ৰদীপ)

যদি সেয়ে হয় তেনেহ’লে নিজৰ বাহ্য অস্তিত্বহীন শশশৃঙ্গ, বন্ধ্যাপুত্ৰাদি

[বাৰ্ত্তিকৰ দ্বিতীয় খণ্ডৰ আবৰ্ত্তনি[১]]

[আকৌ শব্দ. অৰ্থ আৰু সম্বন্ধৰ নিত্যতা সম্পৰ্কে প্ৰশ্ন]

বাৰু, আকৌ কেনেকৈ—শব্দ, অৰ্থ আৰু ইহঁতৰ সম্বন্ধ যে নিত্য তাক জানিব পৰা যায়?

[উত্তৰ]

॥ লোকতঃ ॥

[লোকব্যৱহাৰপৰা]

[বাৰ্ত্তিকৰ ব্যাখ্যা ভাষ্য]

৪৩. যিহেতু জগতত মানুহে প্ৰত্তিটি অৰ্থক লৈ শব্দ প্ৰয়োগৰ প্ৰচলন কৰি থাকে, সেই শব্দৰ নিৰ্মাণ বা নিষ্পত্তি কৰিবলৈ যত্ন কৰিবলগীয়া নহয়। কিন্তু যি পদাৰ্থ উৎপাদন অৰ্থাৎ ক্ৰিয়াৰদ্বাৰা নিষ্পন্ন কৰিবলগীয়া (সাধ্য) তাৰ নিৰ্মাণৰ কাৰণে যত্ন কৰিবলগীয়া হয়। যিদৰে ঘৰত কোনো সকাম সমাধা কৰিব বিচৰাজনে কুম্ভকাৰৰ (কুমাৰৰ) ঘৰলৈ গৈ কয়, 'ঘট তৈয়াৰ কৰি দিয়া, মই তাৰদ্বাৰা কাম সমাধা কৰিম।' সেইদৰে কিন্তু শব্দ

পদাৰ্থৰ নিত্যতা কেনেকৈ স্বীকৃত হ'ব পাৰে? শাব্দবোধৰ কাৰণে বাহ্য বা বহিৰ্বিদ্যমান পদাৰ্থই বিষয় (Object) নহয়, বুদ্ধিস্থ পদাৰ্থহে। শশ-শৃঙ্গৰ বহিৰ্বিদ্যমানতা নাথাকিলেও বুদ্ধিস্থতা আছে। শাব্দবোধৰ প্ৰতি বৌদ্ধ পদাৰ্থই কাৰণ, বাহ্য পদাৰ্থ নহয়। বৌদ্ধ বা বুদ্ধিস্থ পদাৰ্থৰ নিত্যতা থকা হেতু পদাৰ্থক নিত্য বুলি কোৱা হৈছে। এনেদৰে স্থিৰ কৰি ইয়াত বিগ্ৰহ বাক্য কৰা হৈছে।

[১] ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰদ্বাৰা নিষ্পাদন নকৰাকৈয়ে কেৱল লোকব্যৱহাৰদ্বাৰা শব্দ, অৰ্থ আৰু সম্বন্ধৰ নিত্যতা প্ৰতিপন্ন কৰিব পাৰিলেও ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰে তাক প্ৰতিপাদন কৰাৰ উপযোগিতা আছে, অৰ্থাৎ শব্দ, অৰ্থ আৰু সম্বন্ধৰ নিত্যতা সম্পৰ্কে লোকব্যৱহাৰ নিৰ্ণায়ক হ'লেও শাস্ত্ৰ জানৰো যে উপযোগিতা আছে তাকেই ইয়াত আলোচনা কৰা হৈছে।

প্ৰয়োগ কৰিব বিচৰাজনে বা ব্যক্তিয়ে (ঘটৰ কাৰণে কুম্ভকাৰৰ ঘৰলৈ যোৱা মানুহৰ দৰে) ব্যাকৰণবিদৰ ঘৰলৈ গৈ নকয়, 'শব্দ নিষ্পাদন কৰক, মই সেইবোৰ প্ৰয়োগ কৰিম।' তেওঁ বৈয়াকৰণৰ ঘৰলৈ নোযোৱাকৈয়ে (বুজিবে) বস্তুটোৰ ভাব নিৰূপণ কৰি অৰ্থ জ্ঞান কৰি (মনতে ভাবি লৈ) শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰি থাকে।[১]

[আক্ষেপ] যদি লোক-ব্যৱহাৰেই এই (ক্ষেত্ৰত) শব্দ, অৰ্থ আৰু ইহঁতৰ সম্বন্ধ সম্পৰ্কে প্ৰমাণ (final authority) হয় তেনেহ'লে শাস্ত্ৰৰ (ব্যাকৰণৰ) প্ৰয়োজন কি?

৪৪. লোকব্যৱহাৰলব্ধ অৰ্থেৰে শব্দৰ প্ৰয়োগ (সিদ্ধ) হ'লেও [সমাধান] শাস্ত্ৰৰদ্বাৰা (ব্যাকৰণৰদ্বাৰা) ধৰ্মৰ নিয়মন কৰা হয়।[২]

[আক্ষেপ] এই ধৰ্মনিয়ম বুলিলে কি বুজা যায়?[৩]

'ধৰ্মায় নিয়মো ধৰ্মনিয়মঃ'—ধৰ্মৰ কাৰণে নিয়ম অথবা 'ধৰ্মাৰ্থো ৱা নিয়মো ধৰ্মনিয়মঃ'—ধৰ্মৰূপী নিয়ম; 'ধৰ্মপ্ৰয়োজনো [সমাধান] ৱা নিয়মো ধৰ্মনিয়মঃ' অথবা ধৰ্মৰদ্বাৰা প্ৰযোজিত নিয়মকে ধৰ্মনিয়ম বোলা হয়।

---

১. ব্যাকৰণৰদ্বাৰা নিষ্পাদিত নোহোৱাকৈও অৰ্থ সম্বন্ধৰ নিত্যতা যদি সম্ভৱ হয় তেনেহ'লে ব্যাকৰণৰদ্বাৰা নিষ্পাদন কৰা শব্দৰ নিত্যতা কেনেকৈ সম্ভাৱিত হ'ব পাৰে, তাকেই ইয়াত বিচাৰ কৰা হৈছে।

২. ধৰ্মপ্ৰাপ্তি বা পুণ্যলাভৰ কাৰণে অসাধু শব্দৰ ঠাইত সাধু শব্দৰ প্ৰয়োগৰ কাৰণে ব্যাকৰণে নিয়ম নিৰ্ধাৰিত কৰি দিয়ে। ব্যাকৰণৰ নিয়ন্ত্ৰণ নহ'লে শব্দ প্ৰয়োগৰ ব্যভিচাৰ ঘটে, ঔচিত্য নাইকিয়া হয়।

৩. ধৰ্মনিয়ম শব্দটোক তিনি ধৰণে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

॥ যথা লৌকিকবৈদিকেষু ॥

৪৫। [যিদৰে লোক (লৌকিক প্ৰয়োগত) আৰু বেদত (পোৱা যায়)]

দক্ষিণ দেশীয় লোকসকলে তদ্ধিতৰ প্ৰয়োগ অধিকভাৱে ভাল পায়। যেনে, 'লোকে বেদে' (লোক আৰু বেদত) বুলি ক'বলগীয়া হ'লে 'লৌকিকবৈদিকেষু' বুলি প্ৰয়োগ কৰে। অথবা ইয়াত তদ্ধিত প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ যুক্তিযুক্ত। ইয়াৰ অভিপ্ৰায় এইটো—লৌকিক আৰু বৈদিক সিদ্ধান্ত বা দৃষ্টান্তও পোৱা যায়।

[বাৰ্ত্তিক ব্যাখ্যা]

যিদৰে লোকে কয়—গাঁৱৰ কুকুৰা অভক্ষ্য, গাঁৱৰ গাহৰি অভক্ষ্য। ভোক নিবাৰণ কৰিবলৈ ভোজন-দ্ৰব্য গ্ৰহণ কৰা হয়। কুকুৰ আৰু আন জন্তুৰ মাংসেৰেও ভোক নিবাৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱা যায়। তেনেস্থলত (বিষয়ত) নিয়ম কৰি দিয়া হ'ল—এইটো খোৱা উচিত, এইটো খোৱা অনুচিত। এইদৰে ৰাগ বা ইন্দ্ৰিয়াসক্ত হৈ স্ত্ৰী সমাগম কৰা হয়। সেই স্ত্ৰী সমাগমৰ কাৰণে যোগ্য বা উচিত নাইবা অনুচিত যিয়েই নহওক লাগিলে ৰাগৰ (অনুৰাগৰ) তৃপ্তি কিন্তু একেই হ'ব। গতিকে এই বিষয়ে শাস্ত্ৰীয় নিয়ম বিধান কৰা হ'ল—এই স্ত্ৰী সমাগমৰ যোগ্য আৰু এই স্ত্ৰী সমাগমৰ অযোগ্য।

বেদতো স্পষ্টকৈ কোৱা হৈছে (যজ্ঞৰ অৱসৰ হ'লে) ব্ৰাহ্মণে দুগ্ধ, ক্ষত্ৰিয়ই বাৰ্লি, (যৱাগূ)[১] আৰু বৈশ্যই পনীৰ (চানা)—(আমিক্ষা)[২] আহাৰ কৰিব। আৰু ব্ৰত তাকেই

---

[১] যৱাগূঃ—বিৰলদ্ৰৱা—sour-gruel made from any kind of grain, such as barly. (Apte)

[২] আমিক্ষা তপ্তে পয়সি দধ্নো যোগে সতি ঘনৱতি সা আমিক্ষা—[ৰাজলক্ষ্মী ব্যাখ্যা] a mixture of boiled and coagulated milk. (Apte)
আমিক্ষা সা শৃতোষ্ণে যা ক্ষীৰে স্যাদ্দধিযোগতঃ [অমৰকোষঃ]
গৰম এঢাল গাখীৰত দৈ পেলাই দিলে এঢাল গাখীৰৰপৰা উৎপন্ন হোৱা ঘনীভূত অংশক আমিক্ষা (চানা) বোলে।

ৰোগে যাক আহাৰ হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়। আৰু কোনোৱে ব্ৰত বা আহাৰৰ কাৰণে ভাত বা মাংসকো গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, সেই কাৰণে ইয়াত নিয়ম কৰি দিয়া হৈছে। সেইদৰে নিয়ম বিধান কৰা হৈছে 'বেল নাইবা খদিৰ গছৰ কাঠেৰে যূপ (sacrificial post) প্ৰস্তুত কৰিব।' যিহেতুকে পশুবন্ধনৰ কাৰণেহে যূপ লোৱা হয়, (সেই কাৰণে) থিয়কৈ পুতি লোৱা যি কোনো কাঠ একখণ্ডতে পশু বান্ধিব পাৰি, আনত (মাটিত পৰি থকা) নোৱাৰি। সেই কাৰণে এই বিষয়ত নিয়ম কৰি দিয়া হৈছে। সেইদৰে 'জুইত পাত্ৰ (কপাল) তুলি দি মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰিব 'ভৃগূণামঙ্গিৰসাং ধৰ্মস্য তপসা তপ্যধ্বম্' ভৃগু আৰু অঙ্গিৰস গোত্ৰৰ ঋষিৰ তেজৰ উত্তাপেৰে তুমি উত্তপ্ত হোৱা। দহন্ কৰাটোৱে যাৰ ধৰ্ম সেই অগ্নিয়ে মন্ত্ৰ নোহোৱাকৈয়ে পাত্ৰক উত্তপ্ত কৰি তুলিব, তথাপি এই বিষয়ে নিয়ম কৰি দিয়া হৈছে—এনেদৰে কৰিলে কল্যাণকাৰী হয়।

ঠিক এইদৰে ইয়াতো সাধু শব্দৰদ্বাৰা বা অপশব্দৰদ্বাৰা একে অৰ্থবোধ হ'লেও ধৰ্মপ্ৰাপ্তিৰ কাৰণে নিয়ম কৰি দিয়া হৈছে—সাধু শব্দৰদ্বাৰাহে নিজৰ অভিপ্ৰায় ব্যক্ত কৰা উচিত; অপশব্দৰদ্বাৰা নহয়। যদি এনে ধৰণে কৰা হয় তেন্তে সি মঙ্গলদায়ক হয়।

॥ অস্ত্যপ্ৰযুক্তঃ ॥

[অপ্ৰযুক্ত শব্দৰ সাধুত্ব সম্বন্ধে বিচাৰ]

৪৬: অপ্ৰযুক্ত শব্দও আছে; নিশ্চিতভাৱে (এনে) শব্দ আছে যাৰ প্ৰয়োগ নহয়। সেইবোৰ হ'ল—'উষ', 'তেৰ', 'চক্ৰ'; 'পেচ' ইত্যাদি।

যদি অপ্ৰযুক্ত শব্দ থাকেও তাৰদ্বাৰা কি হ'ল ? (অৰ্থাৎ অপ্ৰযুক্ত শব্দ থাকিলেই জানিবা তাৰদ্বাৰা ক্ষতি কি ?)

(জগতত) প্ৰয়োগৰপৰাহে আপুনি শব্দ শুদ্ধ হোৱা বুলি নিশ্চয় কৰি লয়। এতিয়া যিবোৰ শব্দ প্ৰয়োগ নোহোৱাকৈ আছে (অপ্ৰযুক্ত) সম্ভৱতঃ সেইবোৰ শুদ্ধ নহয় অৰ্থাৎ সেইবোৰেই অসাধু।

'শব্দ আছে কিন্তু প্ৰয়োগ নাই'—এইদৰে যি কোৱা হৈছে সি পৰস্পৰ বিৰোধী।

('শব্দ') যদি আছে তেন্তে (সি) অপ্ৰযুক্ত (প্ৰয়োগৰহিত) হ'ব নোৱাৰে ; আৰু যদি প্ৰয়োগৰহিত হয়, তেনেহ'লে সি নাই। (শব্দ) আছেও আৰু অপ্ৰযুক্তও—এইদৰে কোৱাটো পৰস্পৰ বিৰোধী কথা। (এইমাত্ৰ শব্দৰ-উৰ, তেৰ আদিৰ) প্ৰয়োগ কৰি আপুনি কয় যে, (সেই) শব্দ প্ৰয়োগৰহিত। এনে স্থলত আপোনাৰ সদৃশ আন কোন লোক আছে যি শব্দ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ (অধিক) নিপুণ (expert) হ'ব পাৰে ?

এয়া পৰস্পৰ বিৰোধী কথা নহয়। যেতিয়া মই কওঁ শব্দ আছে, তেতিয়া তাৰ অভিপ্ৰায় এই যে বৈয়াকৰণে নিজৰ শাস্ত্ৰত (ব্যাকৰণত) ইয়াৰ ব্যাখ্যা কৰিছে। (ই) অপ্ৰযুক্ত বুলি কোৱাৰ মোৰ অভিপ্ৰায় এই যে মানুহৰ মাজত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ নাই আৰু যি কোৱা হৈছে—'এনেস্থলত আপুনি যেনে, তেনে আন কোন লোক আছে যি শব্দ প্ৰয়োগত কুশল হ'ব পাৰে।' (ইয়াৰ উত্তৰ এই যে) মইতো এইটো কোৱা নাই যে মই ইয়াৰ প্ৰয়োগ কৰা নাই।

তেনেহ'লে আপুনি কি (বুলি) কৈছে ? মানুহৰ মাজত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ নাই (বুলি)। আপুনিওতো মানুহৰ মাজৰে এজন।

[আক্ষেপ]

[সমাধান] [সঁচা] মযো মানুহৰ ভিতৰতে এজন ; কিন্তু মযেই লোক সমষ্টি (সমূহ মানুহ) নহয়।

[সমাধান বাৰ্তিক]

॥ অন্যপ্ৰযুক্ত ইতি চেন্নাৰ্থে শব্দপ্ৰয়োগাৎ ॥

৪৭. 'শব্দ প্ৰয়োগৰহিত (অপ্ৰযুক্ত)', যদি এনেকৈ কোৱা হয়,

[ব্যাখ্যাভাষ্য] তেন্তে সেইটো ঠিক নহয়, কিয়নো অৰ্থ বুজাবলৈকেহে শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হয় (অৰ্থৰ কাৰণেহে শব্দৰ প্ৰয়োগ)।

'শব্দ প্ৰয়োগৰহিত (অপ্ৰযুক্ত)' যদি এনেকৈ কোৱা হয়; সেইটো ঠিক নহয়।

কাৰণ কি ?

অৰ্থ বিষয়ক জ্ঞানৰ কাৰণে শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। অৰ্থ বুজাবলৈকেহে শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়।[১] এই শব্দবোৰৰ এনে অৰ্থ আছে, যি অৰ্থত সেইবোৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়।

॥ অপ্ৰয়োগঃ প্ৰয়োগান্যত্বাৎ ॥

[দোষান্তৰৰ প্ৰদৰ্শন বাৰ্তিক] (তাৰ ঠাইত) অন্য শব্দৰ প্ৰয়োগ হ'লে, সেই (শব্দৰ) প্ৰয়োগ নহয়।

৪৮: এই শব্দসমূহ প্ৰয়োগ নোহোৱাটো নিশ্চিতভাৱে উচিত।

[ব্যাখ্যাভাষ্য] কিয় ?

---

১. [অৰ্থৰ অস্তিত্বই শব্দৰ অস্তিত্বৰ জ্ঞাপক। শব্দ নোহোৱাকৈ অৰ্থৰ প্ৰত্যয় নজন্মে।]

অৰ্থে শব্দপ্ৰয়োগাদিতি—অৰ্থসদ্ভাৱঃ শব্দসদ্ভাৱে লিঙ্গম্। ন হি বিনা-শব্দেনাৰ্থপ্ৰত্যায়নমুপপদ্যতে। (প্ৰদীপ)

আন শব্দৰ প্ৰয়োগ হোৱা হেতু। কিয় এই শব্দৰ অৰ্থত আন শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেনে, 'ঊষ' শব্দৰ অৰ্থত 'উষিতাঃ', 'ক যূয়মুষিতাঃ'—তুমি ক'ত বাস কৰা? এই বাক্যত উষিত শব্দৰ প্ৰয়োগ। 'তেৰ'ৰ অৰ্থত 'তীৰ্ণাঃ' 'ক যূয়ং তীৰ্ণাঃ'—তুমি ক'ত পাৰ হ'লা? এই বাক্যত তীৰ্ণ শব্দৰ প্ৰয়োগ। 'চক্ৰ'ৰ অৰ্থত 'কৃতৱন্তঃ' 'ক যূয়ং কৃতৱন্তঃ'—তুমি ক'ত কাম কৰা? এই বাক্যত কৃতৱন্তঃ শব্দৰ প্ৰয়োগ। 'পেচ'ৰ অৰ্থত 'পক্বৱন্ত' ক যূয়ং পক্বৱন্ত'—আপুনি ক'ত পাক কৰে।' এই বাক্যত পক্বৱন্তঃ শব্দৰ প্ৰয়োগ।

॥ অপ্ৰযুক্তে দীৰ্ঘসত্ৰৱৎ ॥

[সিদ্ধান্তীৰ সমাধান বাৰ্ত্তিক]

অপ্ৰযুক্ত শব্দৰ বিষয়টো, দীঘলীয়া যজ্ঞৰ নিচিনা।

৪৯. যদিও (কোনো) শব্দ প্ৰয়োগ কৰা নহয় (অপ্ৰযুক্ত) তথাপি দীৰ্ঘকাল ব্যাপি কৰা যজ্ঞৰ দৰে শাস্ত্ৰৰদ্বাৰা ইয়াৰ ব্যাখ্যা অৱশ্যে কৰিব লাগিব। (যেনেকৈ) (কোনো) যজ্ঞ একশ বছৰলৈকে আৰু (কোনো) যজ্ঞ হাজাৰ বছৰলৈকে ব্যাপি থকা আছে, কিন্তু আজিকালি কোনোৱে তাৰ অনুষ্ঠান নকৰে, কেৱল বেদাধ্যয়নেই ধৰ্ম বুলি ঋষি পৰম্পৰাক মানি লৈ যাজ্ঞিকসকলে শাস্ত্ৰৰদ্বাৰা তাৰ ব্যাখ্যাহে কৰে।

[ব্যাখ্যাভাষ্য]

॥ সৰ্ব্বে দেশান্তৰে ॥

অন্য দেশত সকলো (অপ্ৰযুক্ত শব্দ)[1]

---

[1] এই অপ্ৰযুক্ত শব্দসমূহৰো কোনো দেশত প্ৰয়োগ থাকিব পাৰে, তাৰেই আশঙ্কা কৰি সমাধানান্তৰ কৰিছে—আনসকলো দেশত।

৫০: যি সমস্ত (অপ্ৰযুক্ত শব্দ) আন দেশত প্ৰযুক্ত হৈ থাকে।
[আক্ষেপ ভাষ্য] এনেকুৱা দেখা নাযায়।[1]

(তেনেহ'লে সেইবোৰক) উপলব্ধি বা পাবলৈ যত্ন কৰিব লাগে। শব্দ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰ অতি বিশাল বা বিস্তৃত। সাতটা দ্বীপেৰে সৈতে পৃথিৱী আছে, তিনিখন লোক—(স্বৰ্গ, মৰ্ত্ত্য, পাতাল) আছে। অঙ্গ, শিক্ষা, কল্প, [সমাধান ভাষ্য] ব্যাকৰণ, নিৰুক্ত, ছন্দ আৰু জ্যোতিষ আৰু, উপনিষদেৰে সৈতে চাৰিখন বেদ (ঋগ্, যজুঃ, সাম, অথৰ্ব) আছে। ইহঁতৰ ভেদ বা শাখা বহুত, যজুৰ্বেদৰ একশ এক শাখা, সামবেদৰ এক হাজাৰ শাখা, ঋগ্বেদৰ একৈশ শাখা আৰু অথৰ্ববেদৰ ভেদ (recensions) ন প্ৰকাৰৰ। বাকোবাক্য—(উক্তি—প্ৰত্যুক্তিৰূপ গ্ৰন্থ বা প্ৰশ্নোত্তৰ গ্ৰন্থ) ইতিহাস (পূৰ্বচৰিত কীৰ্তন গ্ৰন্থ) পুৰাণ (বংশাদি কীৰ্তন গ্ৰন্থ) বৈদ্যক (আয়ুৰ্বেদ গ্ৰন্থ)—এইদৰে শব্দ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰ ইমানেই বিস্তৃত। শব্দ প্ৰয়োগৰ ইমান বিশাল ক্ষেত্ৰ নজনাকৈ বা বিবেচনা নকৰাকৈ শব্দ অপ্ৰযুক্ত এইদৰে কোৱাটো কেৱল সাহস (animosity) মাত্ৰ।

শব্দৰ এই অতি বিশাল প্ৰয়োগক্ষেত্ৰত শব্দসমূহ নিজ নিজ নিশ্চিত বা নিৰ্ধাৰিত অৰ্থত প্ৰযুক্ত হৈছে। যেনে, গতিবোধক 'শৱ্' ধাতু ক্ৰিয়াশীল অৰ্থত কম্বোজ দেশৰ লোকে ব্যৱহাৰ কৰে। আৰ্যসকলে বিকাৰ অৰ্থত ইয়াৰপৰা উৎপন্ন (কৃদন্তৰূপ) শৱ (মৃত শৰীৰ) শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰে। 'হম্ম্' ধাতু সৌৰাষ্ট্ৰত, 'ৰংহ্' ধাতু প্ৰাচ্য

---

[1] যিটো দেখা নাযায়, তাকেই অপ্ৰযুক্ত বুলি আশঙ্কা কৰা হয়। যদি সেইবোৰৰ প্ৰয়োগ হ'লহেঁতেন তেনেহ'লে অৱশ্যে দেখা গ'লহেঁতেন। যিহেতু সেইবোৰ দেখা নাযায়, সেই কাৰণে সেইবোৰৰ প্ৰয়োগ নাই (অপ্ৰযুক্ত) বুলি অনুমান কৰা হৈছে।

আৰু মধ্য দেশত (ব্যৱহাৰ কৰা হয়), আৰ্যসকলে (এই অৰ্থতে) গম্ ধাতুৰ প্ৰয়োগ কৰে। 'দা' ধাতুৰ (ক্ৰিয়া ৰূপত) কটা অৰ্থত প্ৰাচ্য দেশত আৰু (কৃদন্ত ৰূপত) 'দাত্ৰ' শব্দৰ উত্তৰ দেশত প্ৰয়োগ কৰা হয়।

আৰু আপুনি যিবোৰ শব্দ অপ্ৰযুক্ত বুলি কৈছে বা ভাবে, সেইবোৰৰো প্ৰয়োগ দেখা যায়।

কোন ঠাইত ?

বেদত। যেনে,

(১) 'সপ্তাস্তে ৰেৱতীৰেৱ দূষ ।'
(২) 'যদ্বো ৰেৱতী ৰেৱত্যাং তমূষ'
(৩) 'যন্মে নৰঃ শ্ৰুত্যং ব্ৰহ্ম চক্ৰ'
(৪) 'যত্ৰা নশ্চক্ৰা জৰসং তনূনাম্ ।'

[অথ শব্দজ্ঞানস্য ধৰ্মজনকতাবিচাৰাধিকৰণম্]

শব্দজ্ঞানৰ ধৰ্মজনকতা [জ্ঞানপূৰ্বক শব্দ প্ৰয়োগৰ উপযোগিতা] বিচাৰ।

৫১: তেনেহ'লে আকৌ শব্দৰ জ্ঞানত ধৰ্ম নে (ইয়াৰ) প্ৰয়োগত ধৰ্ম—এই দুয়ো কথাৰ ভিতৰত প্ৰভেদ কি ? [আক্ষেপ ভাষ্য]

॥ জ্ঞানে ধৰ্ম ইতি চেত্তথাধৰ্মঃ ॥

যদি জ্ঞানত ধৰ্ম হয়, তেনেহ'লে সেইদৰে অধৰ্মও লাভ হয়। যি মানুহে শব্দ জানে, তেওঁ অপশব্দকো জানে। যিদৰে শব্দ জ্ঞানৰপৰা ধৰ্ম হয়, সেইদৰে অপশব্দৰ জ্ঞানেৰে অধৰ্মও হয়। নাইবা অধিক অধৰ্ম হয়। কিয়নো অপশব্দ (অপেক্ষাকৃতভাৱে) অধিক (শুদ্ধ) শব্দ (অপেক্ষাকৃতভাৱে)

তাকৰ। এক এক শব্দৰে বহুতোৰ অপভ্ৰংশ আছে। যেনে, 'গো' এই শব্দটোৰে 'গাবী' 'গোণী', 'গোতা', 'গোপতলিকা' ইত্যাদি অপভ্ৰংশ আছে।

॥ আচাৰে নিয়মঃ ॥

আচাৰত (প্ৰয়োগত) নিয়ম (আছে)

৫২. ঋষিসকলে আচাৰ (প্ৰয়োগ) সম্বন্ধে নিয়ম বান্ধি দিছে—হে অসুৰ ('হেঽৰয়ঃ' 'হেঽৰয়ঃ') (ইয়াৰ ঠাইত) 'হেলয়' 'হেলয়' এনেকুৱা অপপ্ৰয়োগ কৰা হেতুকে পৰাভূত হৈছিল।

বাক তেনেহ'লে প্ৰয়োগতে ধৰ্ম হওক।

॥ প্ৰয়োগে সৰ্বলোকস্য ॥

প্ৰয়োগ (পক্ষ) মানিলে সকলো লোকৰে [ধৰ্ম হ'ব] সমান অভ্যুদয় হ'ব।

(যদি প্ৰয়োগত ধৰ্ম হোৱা বুলি মানি লোৱা হয়) তেনেহ'লে সকলো লোকেই অভ্যুদয় অৰ্থাৎ কল্যাণ বা মঙ্গলযুক্ত হ'ব। যিজনে অৰ্থ বুজি শাস্ত্ৰ-পৰিশুদ্ধভাৱে শব্দ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে তেৱেঁই ব্যাকৰণ অধ্যয়ন নকৰাকৈয়ে অভ্যুদয় লাভ বা মঙ্গলযুক্ত হ'ব পাৰে—এয়েই ইয়াৰ তাৎপৰ্য।

যদি সকলো লোকেই অভ্যুদয় লাভ কৰে বা মঙ্গলযুক্ত হয়, তেতিয়া ইয়াত আপোনাৰ ঈৰ্ষা কৰিবলগীয়া কি (আছে)? [উপালম্ভ]

প্ৰকৃতপক্ষে (মোৰ) কোনো ঈৰ্ষা নাই। কিন্তু (ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰি শব্দজ্ঞান লাভ কৰাৰ) প্ৰযত্নটো ব্যৰ্থ বা নিৰৰ্থক হৈ যায়। প্ৰযত্ন অৱশ্যে [সমাধান]

ফলৱতী হোৱা উচিত। প্ৰযত্ন কেতিয়াও ফলব্যতিৰিক্ত বা ফলৰহিত হোৱা উচিত নহয়।[1]

[সমাধানত পুনঃ আক্ষেপ]

যিসকলে [ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰি শব্দজ্ঞান লাভ কৰিবলৈ] যত্নবান হয় তেওঁলোকে অধিক সাধু বা শুদ্ধ শব্দ প্ৰয়োগ কৰে আৰু তেওঁলোকেই অভ্যুদয়ৰ (অভীষ্ট সিদ্ধিৰ) অধিকাৰী হয়।

[সমাধান সাধক]

(আৰু ইয়াৰ) ব্যতিক্ৰমো লক্ষ্য কৰা যায় বা দৃষ্টিগোচৰ হয়। কিয়নো দেখা যায় (ব্যাকৰণত) প্ৰযত্ন কৰা সত্ত্বেও[2] কিছুমানে (শব্দ প্ৰয়োগত) প্ৰৱীণ হোৱা নাই, (আকৌ) আন কিছুমানে (ব্যাকৰণত) প্ৰযত্ন নকৰাকৈয়ো[3] শব্দ প্ৰয়োগত কুশল হৈছে। (শব্দ প্ৰয়োগত ধৰ্ম স্বীকাৰ কৰিলে) যিদৰে প্ৰৱীণতাৰ ভেদ দেখা যায়) ফল লাভৰ বেলিকাও নিশ্চয় বৈপৰীত্য ঘটিব।

[উভয়পক্ষ নিৰাকৰণ]

এনেকুৱা অৱস্থাত ধৰ্ম কেৱল জ্ঞানত নাইবা কেৱল প্ৰয়োগত অৱস্থিত নহয় (ইয়াক মানিব লাগিব)। তেনেহ'লে (কিহত ধৰ্ম বুলি মানিব লাগিব) ইয়াৰ সিদ্ধান্ত কি?

---

[1] ইয়াৰ তাৎপৰ্য—যদি প্ৰযত্ন নকৰাকৈয়ে ফল লাভ হয়, তেতিয়া প্ৰযত্ন নিৰৰ্থক হৈ পৰে। তেনে স্থলত ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ বাবে যি প্ৰযত্নৰ প্ৰয়োজন সি নিষ্প্ৰয়োজন হৈ পৰে। 'যত্ন বিনা ফল নহয়'—সেয়েই ইয়াৰ আশয়।

[2] যত্ন সহকাৰে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰা সত্ত্বেও।

[3] ব্যাকৰণ অধ্যয়ন নকৰাকৈও।

॥ শাস্ত্ৰপূৰ্বকে প্ৰয়োগেঽভ্যুদয়স্তত্তুল্যং বেদশব্দেন ॥

[সিদ্ধান্তীৰ সমাধান বাৰ্ত্তিক]

(শাস্ত্ৰজ্ঞানপূৰ্বক প্ৰয়োগতে ধৰ্ম, ই বেদবাক্যৰ অনুকূল)

৫৩. যিজনে শাস্ত্ৰ জানি (ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰি) শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰে, তেৱেঁই মঙ্গলযুক্ত হয়, এই কথা বেদৰ অনুকূল।

[ব্যাখ্যাভাষ্যম্] বেদৰ শব্দ বা বচনেও এইদৰে কয়, 'যোঽগ্নিষ্টোমেন যজতে য উ চৈনমেৱং বেদ।' —যিজনে অগ্নিষ্টোম যজ্ঞ কৰে আৰু যিজনে ইয়াক এইদৰে জানে (তেওঁ এনে ফল লাভ কৰে), 'যোঽগ্নিং নাচিকেতং চিনুতে, য উ চৈনমেৱং বেদ'—যিজনে নাচিকেতা অগ্নিৰ চয়ন কৰে আৰু যিজনে ইয়াক (বিধান কৰিব) জানে (তেওঁ এনে ফল লাভ কৰে)।

আন এজনে কয়[১], 'তত্তুল্যং বেদশব্দেনেতি'—এয়া বেদৰ শব্দৰ (শ্ৰুতিবাক্যৰ) সদৃশ। যিদৰে নিয়মপূৰ্বক (ব্ৰহ্মচৰ্যাদি নিয়ম পালন কৰি) বেদৰ শব্দ (বেদবাক্য) অধ্যয়ন কৰিলে লোক ফলবান হয়, সেইদৰে শাস্ত্ৰজ্ঞান পূৰ্বক[২] (ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ অধ্যয়নপূৰ্বক) শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিলে, তেওঁ মঙ্গলযুক্ত হয়।

অথবা, 'জ্ঞানতেই ধৰ্ম হওক'। অৰ্থাৎ সাধু শব্দৰ জ্ঞানতেই ধৰ্ম—(পূৰ্বে) কোৱা হৈছে, যিদৰে জ্ঞানতেই ধৰ্ম হয়, সেইদৰে অধৰ্মও হয়।

---

[১] আন কোনো বাৰ্তিকব্যাখ্যা কৰোঁতাই।

[২] শাস্ত্ৰজ্ঞান পূৰ্বক ব্যাকৰণ অধ্যয়ন পূৰ্বক সাধুশব্দৰ প্ৰয়োগেৰে অভীষ্ট সিদ্ধি লাভ হয়—অন্যথা নহয়। বেদ অধ্যয়ন পূৰ্বক অগ্নিষ্টোমাদি যজ্ঞানুষ্ঠানৰ প্ৰয়োগ কৰিলে ধৰ্মপ্ৰাপ্তি হোৱা বুলি বেদত কোৱা হৈছে। সেইদৰে ব্যাকৰণ অধ্যয়ন পূৰ্বক সাধু শব্দৰ প্ৰয়োগেৰেও ধৰ্মপ্ৰাপ্তি হয় বুলি শ্ৰুতিবাক্যৰপৰা জনা হয় কিয়নো 'একঃ শব্দঃ সম্যক্ জ্ঞাতঃ' ইয়াৰ প্ৰমাণ।

এইটো কোনো দোষ নহয়। আমি শব্দকে (শাস্ত্ৰৰ বচনকে) প্ৰমাণ বুলি মানো। শব্দই (শাস্ত্ৰৰ বচনে) যি কয়, সেয়ে আমাৰ কাৰণে প্ৰমাণ। শাস্ত্ৰৰ বচনে কেৱল শব্দজ্ঞানৰপৰা ধৰ্ম হোৱা বুলি কৈছে। অপশব্দৰ জ্ঞানৰপৰা অধৰ্ম হোৱাৰ কথা কোৱা নাই। আকৌ যি কাৰ্যৰ কোনো বিধান নাই, নিষেধো নাই সেই কাৰ্য কৰিলে কোনো দোষ নাই, কল্যাণো নাই। সেয়া যেনে, হিকটিওৱা, হঁহা, খজুওৱা কোনো দোষপ্ৰদ নাইবা মঙ্গলদায়ক নহয়।

[॥ অথৱাভ্যুপায়ো এৱাপশব্দজ্ঞানং শব্দজ্ঞানে ॥]

[সমাধানান্তৰ বাৰ্ত্তিক]

৫৪. অথবা অপশব্দজ্ঞান শব্দজ্ঞানৰ সাধন বা সহকাৰী। যিজনে অপশব্দ জানে তেওঁ (সাধু) শব্দও জানে। গতিকে 'জ্ঞানত ধৰ্ম' এইদৰে কোৱাজনেও পৰোক্ষভাৱে[1] স্বীকাৰ কৰে যে অপশব্দৰ জ্ঞান হোৱাৰ পিছতহে শব্দৰ জ্ঞান হয় আৰু তাৰপৰাই (সেই জ্ঞানৰপৰাই) ধৰ্ম ওপজে।

[বাৰ্ত্তিক ভাষ্য ব্যাখ্যা]

॥ কূপখানকৱদ্ধা ॥

[সমাধানান্তৰ বাৰ্ত্তিক]

৫৫. অথবা এয়া কুঁৱা খান্দোঁতাজনৰ দৰেই হ'ব।[2] সেইটো যেনেকৈ কুঁৱা খান্দোঁতাজন কুঁৱা খান্দোঁতে বোকাপানীৰে

---

[1] অৰ্থাদাপন্নম্—অৰ্থাপত্তিৰদ্বাৰা অৰ্থৰপৰা যিটো পোৱা যায়—(অৰ্থাৎ আপত্ততে)।

[2] 'কূপখানক ন্যায়'—যদিও কুঁৱা খান্দোঁতা বোকাৰে লিপ্ত হয় তথাপি কুঁৱাৰপৰা লাভ কৰা পানীৰেই সেই মল (বোকা মাটি) আঁতৰাই আন ফল লাভ কৰে—ঠিক সেইদৰে শব্দবেত্তাই পৰিনিষ্ঠিতৰূপ জ্ঞানেৰে পূৰ্বে উৎপন্ন হোৱা প্ৰত্যৱায় নিৰস্ত কৰে আৰু অন্য ফল লাভ কৰে।

(শব্দকৌস্তুভ)

[বাৰ্তিক—ব্যাখ্যা ভাষ্য]

বিলিপ্তদেহ (দূষিত) হয়, পিছত পানী ওলালে তাৰে (সেই পানীৰে) স্নানাদি সংস্কাৰৰ সুযোগ পায়, যাৰদ্বাৰা (বোকামাটিৰ প্ৰলেপৰূপ) দোষ নাইকিয়া হয় আৰু তেওঁৰ অধিক কল্যাণ বা অভ্যুদয় লাভ হয়, ইয়াতো ঠিক তেনেকুৱাই। যদিও অপশব্দ জনাৰপৰা অধৰ্ম জন্মে, তথাপি শব্দ জ্ঞানৰদ্বাৰা ধৰ্ম হয় আৰু তাৰদ্বাৰা সেই দোষ নষ্ট হয় আৰু অধিক পুণ্যেৰে যুক্ত হয়।

[দূষণান্তৰ নিৰাস বাৰ্তিক]

।। আচাৰে নিয়ম ইতি চেদ্যাজ্ঞে কৰ্মণি স নিয়মোঽন্যত্ৰানিয়মঃ ।।

[ব্যাখ্যা ভাষ্য]

৫৬. ইয়াত যি কোৱা হৈছে ‘আচাৰতো (প্ৰয়োগ বা ব্যৱহাৰত) (ধৰ্মৰ) নিয়ম কৰা হৈছে, সেই নিয়ম কেৱল যজ্ঞ কৰ্ম[1] সম্বন্ধেহে আন ঠাইত (লোকপ্ৰয়োগত) নহয়। এইদৰে শুনা যায় ‘যৰ্বাণঃ তৰ্বাণঃ নামৰ ঋষিসকল আছিল, তেওঁলোকে ধৰ্ম সাক্ষাৎকাৰ কৰিছিল, পৰা আৰু অপৰা বিদ্যা জানিছিল। জানিবলগীয়া বিষয়ৰ জ্ঞান ৰাখিছিল আৰু জ্ঞাতব্য বস্তুৰ যথাস্বৰূপ (সত্যস্বৰূপ-শুদ্ধ চিদানন্দ ৰূপৰ) উপলব্ধি কৰিছিল।’ সেই পূজনীয় ঋষিসকলে ‘যদ্বা নঃ তদ্বা নঃ’ (যি কিছু আমাৰ কাৰণে, সেই পৰিমিতহে আমাৰ কাৰণে অধিক নহয়) এইদৰে কোৱাৰ সলনি যৰ্বাণঃ তৰ্বাণঃ এইদৰে

---

[1] যজ্ঞত সুশব্দ প্ৰয়োগ কৰিলে ধৰ্ম, অপশব্দ প্ৰয়োগ কৰিলে অধৰ্ম হয়, সেই কাৰণে তাৰ বাবে প্ৰয়োগৰ নিয়ম কৰা হৈছে। তাৰ বাহিৰে আন ঠাইত সুশব্দ বা অপশব্দৰ প্ৰয়োগৰ নিয়ম নাই।

প্ৰয়োগ কৰিছিল। কিন্তু যজ্ঞ-কৰ্মত অপশব্দৰ (অসাধু শব্দৰ) প্ৰয়োগ কৰা নাছিল; কিন্তু সেই অসুৰবিলাকে যজ্ঞকৰ্মতো অপভাষণ বা অশুদ্ধ শব্দ (হেহ্লয়ঃ হেহ্লয়ঃ) উচ্চাৰণ কৰিছিল। সেইকাৰণে তেওঁলোক পৰাস্ত হৈছিল।

[ব্যাকৰণৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে বিচাৰ]

এতিয়া 'ব্যাকৰণ' এই শব্দটোৰ অৰ্থ (অভিধেয়) কি ?[1]

সূত্ৰ (ই অৰ্থ)

॥ সূত্ৰে ৱ্যাকৰণে ষষ্ঠ্যৰ্থোঽনুপপন্নঃ ॥

৫৭. সূত্ৰক ব্যাকৰণ বুলিলে, ষষ্ঠী বিভক্তিৰ অৰ্থ সংগত নহয়।

[সূত্ৰক যদি ব্যাকৰণ বুলি মানি লোৱা হয়, তেতিয়া 'এয়া ব্যাকৰণৰ সূত্ৰ' এনে ধৰণৰ প্ৰয়োগত ষষ্ঠী বিভক্তিৰ[2] অৰ্থ

---

[1] ইয়াৰ অভিপ্ৰায় এই যে আচাৰ্যই প্ৰথমে ব্যাকৰণ শব্দৰ অন্বৰ্থক সংজ্ঞাৰে অৰ্থাৎ 'অথ শব্দানুশাসনম্' বুলি গ্ৰন্থ আৰম্ভ কৰিছে আৰু ভাষ্যকাৰে নিজেই 'ন চান্তৰেণ ৱ্যাকৰণম্', 'তস্মাদ্ অধ্যেয়ং ৱ্যাকৰণম্' এইদৰে সাক্ষাৎভাৱে ব্যাকৰণ শব্দৰ উল্লেখ কৰা হেতু সেই সম্বন্ধে প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা কৰা হ'ল— কি (লক্ষণৰূপ) সূত্ৰমাত্ৰই ব্যাকৰণ অথবা (লক্ষ্যৰূপ) শব্দমাত্ৰই নাইবা এই দুয়োৰ মিলনতেই ব্যাকৰণ শব্দৰ নিষ্পত্তি পৰিসমাপ্ত হৈছে। যদি ইয়াৰ প্ৰথম কল্প—সূত্ৰমাত্ৰকে ব্যাকৰণ বুলি ধৰা হয়, তেতিয়া দুটা দোষৰ উৎপত্তি হয়। তাৰ প্ৰথমটো হৈছে—'সূত্ৰে ৱ্যাকৰণে ষষ্ঠ্যৰ্থোঽনুপপন্নঃ' আৰু দ্বিতীয়টো হ'ল—'শব্দাঽপ্ৰতিপত্তিঃ'।

[2] ভেদৰ স্থলতহে ষষ্ঠী বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ হয়; ব্যাকৰণ আৰু সূত্ৰৰ মাজত কোনো ভেদ নাই। ব্যাকৰণ আৰু সূত্ৰ অভেদ হোৱা হেতু ব্যাকৰণৰ সূত্ৰ বুলি কৈ ষষ্ঠী বিভক্তি সাব্যস্ত কৰিব নোৱাৰি।

সংগত নহয়।] ব্যাকৰণ সূত্ৰতকৈ অন্য কি ভিন্ন পদাৰ্থ হ'ব পাৰে, যাৰ এইবোৰ সূত্ৰ বুলি ক'ব পাৰি।

॥ শব্দাঽপ্ৰতিপত্তিঃ ॥

[সূত্ৰে ব্যাকৰণে দোষান্তৰ বাৰ্তিক]

শব্দৰ জ্ঞানো সম্ভৱ নহ'ব

৫৮. (সূত্ৰই যদি অৰ্থ হয়) আকৌ শব্দৰ জ্ঞান লাভো নহ'ব।

[ব্যাখ্যা ভাষ্য] 'মই ব্যাকৰণৰপৰা শব্দজ্ঞান লাভ কৰোঁ'— এনেদৰে কোৱা হয়। কেৱল সূত্ৰৰপৰা শব্দৰ জ্ঞান নহয়।

তেনেহ'লে কিহৰপৰা (হয়)?[1]

ব্যাখ্যাৰপৰা।

সেই সূত্ৰৰ বিগ্ৰহ অৰ্থাৎ পদচ্ছেদ বা পদবোৰ ভাঙিলেই দেখোন ব্যাখ্যা হয়।

(বাক্যৰ) পদসমূহৰ বিভাজন কৰিলেই ব্যাখ্যা নহয়। যেনে, "বৃদ্ধিঃ, আৎ, ঐচ্" এয়া পদ বিভাগ মাথোন; কিন্তু 'বৃদ্ধিৰাদৈচ্' সূত্ৰৰ ব্যাখ্যা নহয়।

তেনেহ'লে (ব্যাখ্যা) কি?

---

[1] কেৱল সূত্ৰৰপৰা সাধু শব্দৰ জ্ঞান হোৱা দেখা নাযায়, কিয়নো ব্যাকৰণেই শব্দজ্ঞান লাভৰ কাৰণ বুলি লোক প্ৰসিদ্ধ 'ব্যাকৰণাৎ শব্দান্ প্ৰতিপদ্যামহে ইতি ব্যৱহাৰাৎ।'

উদাহৰণ, প্ৰত্যুদাহৰণ, বাক্যৰ অনুবৃত্তি বা আৱশ্যকীয় পদৰ অধ্যাহাৰ এই আটাইবোৰ মিলাইহে ব্যাখ্যা কৰা হয়।[1]

তেনেহ'লে এনেকুৱা অৱস্থাত শব্দকেই ব্যাকৰণৰ অৰ্থ বুলিব লাগিব।

।। শব্দে ল্যুডৰ্থঃ ।।[2]

শব্দকেই (ব্যাকৰণৰ) অৰ্থ বুলি মনা হয় তেতিয়া ল্যুট্ প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থ (সংগত নহয়)।

৫৯. যদি শব্দকেই ব্যাকৰণৰ পদৰ অৰ্থ বুলি মনা হয়, তেতিয়া ল্যুট্ প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থ সংগত নহয়। 'ব্যাক্ৰিয়ন্তে শব্দা অনেন ইতি ব্যাকৰণম্'—যাৰদ্বাৰা শব্দৰ বিশ্লেষণ কৰা হয়, তাকেই ব্যাকৰণ বোলে। কিন্তু শব্দৰ দ্বাৰাতো একোকে বিশ্লেষণ কৰা নাযায়।

[ব্যাখ্যা ভাষ্য]

তেনেহ'লে কিহেৰে (বিশ্লেষণ কৰা যায়)

সূত্ৰেৰে—[সূত্ৰেৰে বিশ্লেষণ কৰা যায়]

---

১. ব্যাখ্যা নকৰি কেৱল সূত্ৰমাত্ৰ শুনিয়েই শব্দৰ জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰি। ব্যাখ্যা ছয় প্ৰকাৰৰ :

পদচ্ছেদঃ পদাৰ্থোক্তিৰ্বিগ্ৰহো ৰাক্যযোজনা।
অধ্যাহাৰোঽনুষঙ্গশ্চ ব্যাথানং ষড়্‌বিধং স্মৃতম্ ॥

২. সম্প্ৰতি যদি পূৰ্বে উল্লেখ কৰা ব্যাকৰণ শব্দৰ দ্বিতীয় কল্প অৰ্থাৎ শব্দমাত্ৰকেই ব্যাকৰণ বোলা হয়, তেতিয়া তিনিটা দোষৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। তাৰ প্ৰথমটো হ'ল 'শব্দে ল্যুডৰ্থঃ' দ্বিতীয় 'ভৱে চ তদ্ধিতঃ' আৰু তৃতীয়টো হ'ল 'প্ৰোক্তাদয়শ্চ তদ্ধিতাঃ'।

॥ ভৱে চ তদ্ধিতঃ ॥

আৰু 'তাত থকা' এই অৰ্থ বুজোৱা তদ্ধিত প্ৰত্যয়ও (নহয়)। 'তত্ৰ ভৱঃ'—তাত থকা বা তাত বিদ্যমান (এনে) অৰ্থবোধক তদ্ধিত প্ৰত্যয়ো সংগত নহয়। 'ব্যাকৰণে ভৱো যোগঃ (সূত্ৰং) বৈয়াকৰণঃ' ব্যাকৰণত থকা সূত্ৰকে (প্ৰয়োগক) বৈয়াকৰণ বোলা হয় [ব্যাকৰণত হ'বলগীয়া প্ৰয়োগক (সূত্ৰকে) বৈয়াকৰণ বোলে] সূত্ৰটো কদাপি শব্দত নাথাকে।

তেনেহ'লে ক'ত থাকে?

সূত্ৰত থাকে।

॥ প্ৰোক্তাদয়শ্চ তদ্ধিতাঃ ॥

(তেওঁৰদ্বাৰা) কথিত এনে অৰ্থবোধক তদ্ধিত প্ৰত্যয়ো (সংগত নহয়)।

'তেন প্ৰোক্তম্'—ইয়াৰদ্বাৰা বিহিত তদ্ধিত প্ৰত্যয়ো সংগত হ'ব নোৱাৰে। (পাণিনিনা প্ৰোক্তং পাণিনীয়ং ব্যাকৰণম্) যি পাণিনিৰদ্বাৰা কথিত হৈছে—সি পাণিনীয় [আপিশলিৰদ্বাৰা প্ৰোক্ত] আপিশল-(কাশকৃৎস্নিৰদ্বাৰা প্ৰোক্ত) কাশকৃৎস্ন ইত্যাদি। কিন্তু পাণিনিয়ে শব্দৰ প্ৰবচন (ৰচনা) কৰা নাই।

তেনেহ'লে কিহৰ?

সূত্ৰৰ।

'ভৱে'—তাত থকা বা বিদ্যমান অৰ্থত তদ্ধিত আৰু 'প্ৰোক্তাদয়শ্চ তদ্ধিতাঃ'—তেওঁৰদ্বাৰা কথিত আদি অৰ্থত

তদ্ধিত—এই দুয়োটাকে বেলেগ বেলেগকৈ কিয় কোৱা হৈছে। 'তেওঁৰদ্বাৰা কথিত আদি অৰ্থত তদ্ধিত' কেৱল এইদৰে মাথোন ক'লেই বিদ্যমান অৰ্থতো তদ্ধিত (হয়) বুলি বুজিবলৈ কি সমৰ্থ হোৱা নাযায়?

আচাৰ্যই[1] (বাৰ্তিককাৰ কাত্যায়নে) প্ৰথমে (তত্ৰ ভৱ) ভৱ অৰ্থত তদ্ধিতৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিছে আৰু 'ভৱে চ তদ্ধিতঃ' বুলি পাঠ কৰিছে। তাৰ পিছত 'প্ৰোক্ত' (তেন প্ৰোক্ত) অৰ্থত তদ্ধিতৰ বিষয়ে চিন্তা কৰি বা ধ্যান লৈ আনি 'প্ৰোক্তাদয়শ্চ তদ্ধিতাঃ' বুলি তাকেই পাঠ কৰিছে। এতিয়া আচাৰ্যসকলে এবাৰ সূত্ৰ[2] নিৰ্মাণ কৰি তাক গুচাই বা আঁতৰাই নেপেলায়।

৬০: শব্দক (ব্যাকৰণ বুলি) মানি লৈ ল্যুট্ প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থৰ (সংগত নহয়) যি দোষৰ কথা কোৱা হৈছে সেয়া কোনো দোষ নহয় কিয়নো ল্যুট্ প্ৰত্যয় কেৱল কৰণ আৰু অধিকৰণতে হোৱাৰ কোনো আৱশ্যকতা নাই।

তেনেহ'লে আকৌ ক'ত?

আন কাৰকতো কৃত্য আৰু ল্যুট্ প্ৰত্যয়ৰ বহুবাৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়; যেনে, প্ৰস্কন্দন, প্ৰপতন,[3] যাৰ ওপৰত কোনো পিছলি পৰে, যাৰপৰা কোনো পৰে।

---

১. আচাৰ্য—বাৰ্তিকাৰ কাত্যায়ন

২. সূত্ৰাণি—আৰু বাৰ্তিক উভয়

৩. ইয়াত অপাদান অৰ্থত লুট্ হৈছে; সেইদৰে ব্যাকৰণতো বহুল অৰ্থত কৰ্মকাৰকত লুট্ হ'ব পাৰে এইটোৱেই ইয়াৰ অভিপ্ৰায়।

৬১ঃ অথবা শব্দৰদ্বাৰাও শব্দৰ ব্যাকৰণ (বিশ্লেষণ) কৰা হয়। সেয়া যেনে, 'গৌঃ' পদ কোৱাৰ পিছত সকলো সন্দেহ নাইকিয়া হৈ যায় যে ই ঘোঁৰা নহয়, (ই) গাধ নহয়।

এই দোষটো (থাকিব) যে, 'তাত বিদ্যমান ('তত্র ভৱ') আৰু তেওঁৰদ্বাৰা কথিত ('তেন প্ৰোক্ত') আদি অৰ্থত তদ্ধিত প্ৰত্যয় সংগত নহয়।

এনেকুৱা অৱস্থাত—

॥ লক্ষ্যলক্ষণে ব্যাকৰণম্ ॥[1]

[সিদ্ধান্তীৰ সমাধান বাৰ্তিক]

[লক্ষ্য আৰু লক্ষণ দুয়ো ব্যাকৰণ]

[ব্যাখ্যা ভাষ্য] লক্ষ্য আৰু লক্ষণ, দুয়ো মিলি ব্যাকৰণৰ সৃষ্টি কৰে।

লক্ষ্য কি? আৰু লক্ষণেই বা কি? শব্দ লক্ষ্য (জ্ঞানৰ বিষয়, জ্ঞাতব্য) আৰু সূত্ৰ লক্ষণ (জ্ঞানৰ সাধন)।

তথাপি এনেধৰণৰ দোষ থাকিব :—

দুয়োৰে সমুদায়ত (সমূহ অৰ্থত) প্ৰযুক্ত হোৱা 'ব্যাকৰণ' শব্দই নিজৰ এক অৱয়ৱ বা অঙ্গৰ বিষয়ে প্ৰযুক্ত হ'ব নোৱাৰে। কেৱল সূত্ৰ অধ্যয়ন কৰাজনকে বৈয়াকৰণ বোলাটো অভিলষিত।

এইটো কোনো দোষৰ কথা নহয়। কিয়নো সমুদায় বা সমূহ অৰ্থত প্ৰযুক্ত হোৱা শব্দত নিজৰ অৱয়ৱৰ (অঙ্গৰ) অৰ্থ

---

[1] আন দুটা দোষ এৰাব নোৱাৰি সম্প্ৰতি তৃতীয় কল্পক অৰ্থাৎ সূত্ৰ আৰু শব্দ উভয়কে সমাধানৰূপে লৈ কৈছে—'লক্ষ্য লক্ষণে ব্যাকৰণমিতি'।

বুজাবলৈ প্ৰযুক্ত হয়। যেনে, পঞ্চালৰ পূৰ্বভাগক পূৰ্বপঞ্চাল, উত্তৰ ভাগক উত্তৰপঞ্চাল, ঔষধত আদিত সংস্কৃত তেল আৰু ঘিৰ মাত্ৰাক লক্ষ্য কৰি কোৱা হয় তেল খাই পেলালে, ঘি খাই পেলালে, কোনো বস্ত্ৰ আদি বস্তুৰ কোনো ঠাইৰ বগা, নীলা, তামবৰণীয়া, ক'লা ইত্যাদি দেখি কোৱা হয় বস্ত্ৰ আদি শুক্ল, নীল, কপিল নাইবা কলা। সেইদৰে সমুদায় (লক্ষ্য আৰু লক্ষণ উভয়তে) অৰ্থত প্ৰযুক্ত হ'লেও ব্যাকৰণ শব্দটো সমুদায় আৰু ইয়াৰ অৱয়ৱৰ অৰ্থতো প্ৰযুক্ত হ'ব পাৰে।

৬২. অথবা সূত্ৰকে (সূত্ৰই ব্যাকৰণ হ'ক এনেকুৱা) হ'বলৈ দিয়া হওক। কিন্তু আগেয়ে কোৱা হৈছে সূত্ৰক ব্যাকৰণ বুলি মানা হ'লে ষষ্ঠী বিভক্তিৰ (ব্যাকৰণস্য সূত্ৰম্) অৰ্থ-সংগত হ'ব নোৱাৰে।

এইটো দোষ হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ ষষ্ঠী বিভক্তিৰ সংগতি ব্যপদেশিৱদ্‌ভাৱেৰে[1], অৰ্থাৎ অপ্ৰধানকো প্ৰধানৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিলে, সিদ্ধ হ'ব পাৰে।

---

[1] ব্যপদেশিৱদ্‌ভাৱঃ—যিদৰে 'ৰাহুৰ শিৰ' এক বস্তু (অভেদ) হলেও ইয়াক ভেদৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে, সেইদৰে 'ব্যাকৰণৰ সূত্ৰ' ইয়াতো অভেদে ষষ্ঠী বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ সিদ্ধ হ'ব পাৰে। ব্যাকৰণ শব্দেৰে শাস্ত্ৰৰ ব্যাকৃতিৰ (ব্যাখ্যাৰ) সাধনৰূপক বুজোৱা হৈছে। আৰু সূত্ৰ শব্দেৰে সমুদায়ৰূপক বুজাই ভেদ ব্যৱহাৰৰ কল্পনা কৰা হৈছে।

ব্যপদেশঃ—বিশিষ্টঃ মুখ্যঃ অপদেশঃ ব্যৱহাৰঃ সোঽস্যাস্তীতি ব্যপদেশী (মুখ্য ব্যৱহাৰৱান্) তেন তুল্যম্ একস্মিন্ অসহায়েঽপি কাৰ্যং ভৱতীতি। —(স্ফোটবিমর্শিনী)

আকৌ আপত্তি কৰা হৈছে যে সূত্ৰই অৰ্থ হ'লে শব্দৰ জ্ঞান লাভ নহয়। কাৰণ কেৱল সূত্ৰৰপৰাই শব্দৰ জ্ঞান লাভ নহয়। তেনেহ'লে কিহৰপৰা? ব্যাখ্যাৰপৰাহে হয়। তাৰেই পৰিহাৰ কৰা হৈছে—সেই সূত্ৰৰ বিগ্ৰহ (পদচ্ছেদ) কৰিলেই ব্যাখ্যা কৰা হয়।

[শব্দৰ জ্ঞান নহয় বুলি আপত্তি কৰা হৈছে যে মানুহে কেৱল সূত্ৰৰপৰাই (শব্দৰ) জ্ঞান লাভ নকৰে, ব্যাখ্যাৰপৰাহে তাক লাভ কৰে। এই আপত্তিৰ পৰিহাৰ পূৰ্বেই কৰা হৈছে যে একেটা সূত্ৰকে যেতিয়া বিশ্লেষণ কৰি দেখুওৱা হয়, তেতিয়া সি ব্যাখ্যা হয়।]

আকৌ ইয়াকো কোৱা হৈছে যে সূত্ৰৰ কেৱল পদবোৰ বিভাগ কৰি দেখুৱালেই ব্যাখ্যা কৰা নহয়, যেনে, বৃদ্ধিঃ, আৎ, ঐচ্। তেনেহ'লে কিহেৰে? উদাহৰণ, প্ৰত্যুদাহৰণ আৰু আৱশ্যকীয় বাক্যৰ অনুবৃত্তিৰপৰা—এই আটাইবোৰ মিলিহে ব্যাখ্যা হয়।

[সমাধান ভাষ্য]

বিশেষ একো নজনাজনৰ কাৰণেহে এনেকুৱা হয়। (ৱাস্তৱিকতে) সূত্ৰৰপৰাহে শব্দৰ প্ৰতিপাদন হয়। গতিকে সূত্ৰৰপৰাও (শব্দৰ জ্ঞান হয়)। যি সূত্ৰক অতিক্ৰম কৰি কয় (অৰ্থাৎ সূত্ৰৰ মৰ্যাদা ভঙ্গ কৰি) তেওঁৰ কথা মান্য কৰা নাযায়।

[বৰ্ণোপদেশ-প্ৰয়োজনাধিকৰণ]

প্ৰত্যাহাৰ সূত্ৰত বৰ্ণৰ উপদেশৰ আৱশ্যকতা কি?

[বৰ্ণোপদেশৰ প্ৰয়োজন বিচাৰ]

[আক্ষেপ] এতিয়া বিচাৰ্য বিষয়—কিহৰ বাবে বৰ্ণোপদেশ কৰা হৈছে ।[1]

॥ বৃত্তিসমবায়াৰ্থ উপদেশঃ ॥

[সমাধান] বৃত্তিৰ (শাস্ত্ৰত প্ৰবৃত্তিৰ method of composing সূত্ৰ) সমবায়ৰ কাৰণে ক্ৰমবিশেষৰ সন্নিৱেশৰ কাৰণে (বৰ্ণৰ) উপদেশ কৰা হৈছে ।

বৃত্তিৰ নিমিত্তে, সমবায়ৰ কাৰণে, বৰ্ণৰ উপদেশ কৰা হৈছে ।

এই বৃত্তি সমবায় কি ? বৃত্তিৰ কাৰণে সমবায়, বৃত্তিৰ উপকাৰক সমবায় অথবা বৃত্তিৰ প্ৰযোজক সমবায়ক বৃত্তি সমবায় বোলে ।

তেনেহ'লে বৃত্তি কি ?

শাস্ত্ৰত প্ৰবৃত্তি (প্ৰৱেশ) ।

আৰু সমবায় কি ?

বৰ্ণৰ ক্ৰমিক সন্নিৱেশ ।

আৰু উপদেশ কি ?

উচ্চাৰণ (কথন manifestation)

এইটো কেনেকুৱা, এইটো কেনেকৈ ?

---

[1] বৰ্ণৰ উপদেশৰদ্বাৰা কোনো সাধু শব্দৰ অনুশাসন কৰা নহয়, তেনেহলত কিহৰ কাৰণে এই বৰ্ণৰ উপদেশ কৰিবলগীয়া হ'ল ! বৰ্ণসমাম্নায়ৰ আৱশ্যকতা কি ?

দিশ্ ধাতুৰ অৰ্থ হৈছে উচ্চাৰণ কৰা। বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ আচাৰ্যই কৈছে—'এয়া বৰ্ণৰ উপদেশ কৰা।'[১]

॥ অনুবন্ধকৰণাৰ্থশ্চ ॥

[অনুবন্ধ কৰিবলৈও (বৰ্ণৰ উপদেশ কৰা হৈছে)]

অনুবন্ধ লগাবলৈকো (প্ৰত্যাহাৰ সূত্ৰৰদ্বাৰা) বৰ্ণৰ উপদেশ কৰা হৈছে। যি প্ৰকাৰে মই অনুবন্ধ লগাব পাৰোঁ। বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ বা কথন নকৰাকৈ অনুবন্ধ লগাবলৈ সমৰ্থ হোৱা নাযায়। বৰ্ণৰ এই উপদেশ বৃত্তি-সমবায়ৰ (শাস্ত্ৰ প্ৰবৃত্তিৰ নিমিত্তে বৰ্ণক ক্ৰমিকভাৱে ৰাখিবলৈ) কাৰণে আৰু অনুবন্ধ লগাবলৈকে কৰা হৈছে। বৃত্তি-সমবায় আৰু অনুবন্ধকৰণ কৰা হৈছে কেৱল প্ৰত্যাহাৰ প্ৰস্তুত কৰিবলৈকেহে। শাস্ত্ৰৰ প্ৰবৃত্তিৰ কাৰণেই প্ৰত্যাহাৰ কৰা হৈছে।

---

[১] উপদেশৰ অৰ্থ উচ্চাৰণ। যি নিজৰ নজনা স্বৰূপক জনাই দিয়ে তাকেই উচ্চাৰণ বোলে।

বৃত্তি—লাঘৱতাৱে শাস্ত্ৰত প্ৰবৃত্তি। [বৃত্তিঃ লাঘৱেন শাস্ত্ৰপ্ৰবৃত্তিঃ, সমাৱায়ো বৰ্ণনামানুপূৰ্ব্যেণ ক্ৰমৱিশেষেণ সন্নিৱেশঃ, তদৰ্থমুপদেশ ইত্যৰ্থঃ —স্ফোটৱিমৰ্শিনী]

সময়ৱায়—বৰ্ণবোৰৰ আনুপূৰ্বিক ক্ৰমবিশেষেৰে সন্নিৱেশ কৰা। ইয়াৰ কাৰণে উপদেশ কৰা হৈছে। পূৰ্বকৃত ধৰ্ম-নিয়মৰ দৰে ইয়াতো তিনি প্ৰকাৰে বৃত্তি-সমবায়ৰ সমাস ভাঙিব পাৰি।

ইয়াৰ তাৎপৰ্য হ'ল—সমস্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণক বুজাবলৈ হল, স্বৰ বৰ্ণক বুজাবলৈ অচ্ বৰ্গৰ প্ৰথম মাত্ৰক বুজাবলৈ 'চয়্', প্ৰথম আৰু দ্বিতীয়ক বুজাবলৈ খয়্, তৃতীয়মাত্ৰক বুজাবলৈ জশ্, চতুৰ্থমাত্ৰক বুজাবলৈ ঝষ্ ইত্যাদি কৰ খোজা প্ৰত্যাহাৰ বিশেষ, ক্ৰমবিশেষৰ সন্নিৱেশ বিনা সাধন কৰিব নোৱাৰি। চতুৰ্দশ সূত্ৰস্থ বৰ্ণসমূহৰ ক্ৰম অনাদি সিদ্ধ, বেদমূলক।

। ইষ্টবুদ্ধ্যৰ্থাশ্চ ।

আৰু অভীষ্টৰ জ্ঞানৰ কাৰণেও (বৰ্ণৰ উপদেশ কৰা হৈছে)। অভিলষিত বৰ্ণসমূহৰ জ্ঞানৰ কাৰণে বৰ্ণৰ উপদেশ কৰা হৈছে যাতে উপাদেয় বৰ্ণসমূহৰ গম পোৱা যায়। বৰ্ণসমূহৰ উপদেশ নকৰিলে উপাদেয় বৰ্ণৰ জ্ঞান সম্ভৱপৰ নহয়।

॥ ইষ্টবুদ্ধ্যৰ্থশ্চেতি চেদুদাত্তানুদাত্তস্বৰিতানুনাসিক-দীৰ্ঘপ্লুতানামপ্যুপদেশঃ ॥

৬৪. [অভীষ্টৰ (বৰ্ণৰ) জ্ঞানৰ কাৰণেই যদি (বৰ্ণোপদেশ) কৰা হৈছে, তেন্তে উদাত্ত, অনুদাত্ত, স্বৰিত, অনুনাসিক, দীৰ্ঘ আৰু প্লুতৰো (বৰ্ণৰ) উপদেশ কৰা উচিত।]

যদি উপাদেয়ৰ (বৰ্ণৰ) জ্ঞানৰ কাৰণে (বৰ্ণৰ উপদেশ কৰা হৈছে) তেন্তে উদাত্ত, অনুদাত্ত, স্বৰিত, অনুনাসিক, দীৰ্ঘ আৰু (প্লুতৰ) বৰ্ণৰ উপদেশ কৰা উচিত, (কিয়নো) এনে ধৰণৰ বৰ্ণও উপাদেয়।[1]

---

[1] সাধু শব্দ নিৰ্মাণৰ কাৰণে চতুৰ্দশ সূত্ৰত নিৰ্দেশ কৰা বৰ্ণসমূহ যিদৰে অভীষ্ট ঠিক সেইদৰে তাত নিৰ্দেশ নকৰা দীৰ্ঘ আৰু অনুনাসিক আদি বৰ্ণসমূহো সাধু শব্দ নিৰ্মাণক্ষম হোৱা হেতু অভীষ্ট। সেইবোৰৰ উপদেশ নকৰাটো দুৰ্বলতা, সেই কাৰণেই উপদেশ কৰা বিধেয়। আকৌ 'অইউণ্' ইত্যাদিত যদি একভাবেই উপদেশ কৰা হৈছে, তেন্তে উদাত্ত, অনুদাত্ত, স্বৰিত আদি ভেদ নিৰ্দেশ কৰি পুনৰ উপদেশ কৰা যুক্ত কিয়নো এইবোৰৰ প্ৰয়োগো অভীষ্ট।

॥ আকৃত্যুপদেশাৎ সিদ্ধম্ ॥

জাতিবাচক উপদেশ হোৱা হেতু (এয়া নিজে নিজেই) ইষ্ট সিদ্ধ হৈছে।

(বৰ্ণৰ) উপদেশ জাতিবাচক হোৱা হেতু উদাত্ত আদিৰো উপদেশ নিজে নিজেই) সিদ্ধ হৈ যাব। 'অ' বৰ্ণৰ জাতিৰ উপদেশ সকলো প্ৰকাৰে 'অ' বৰ্ণৰ বিভেদ (জাতিভেদ) গ্ৰহণ কৰাই দিব। এইদৰে 'ই' বৰ্ণৰ জাতি আৰু এইদৰে 'উ' বৰ্ণৰ জাতি (সকলো প্ৰকাৰে 'ই' বৰ্ণ তথা 'উ' বৰ্ণৰ বিভেদ গ্ৰহণ কৰাই দিব।)

॥ আকৃত্যুপদেশাৎ সিদ্ধমিতি চেৎ সংবৃতাদীনাং প্ৰতিষেধঃ ॥

যদি জাতিৰ উপদেশৰদ্বাৰা ইষ্ট সিদ্ধ হয় তেতিয়া সংবৃত আদিৰ (দোষৰ) প্ৰতিষেধ (কৰিব লাগিব)।

যদি জাতিৰ নিৰ্দেশ কৰি দিয়া হয় (তেতিয়া উদাত্ত আদি বৰ্ণৰ গ্ৰহণ আপোনা-আপুনি) সিদ্ধ হ'ব তেতিয়া সংবৃত আদি দোষযুক্ত বৰ্ণও আপোনা-আপুনি গৃহীত হ'ব—তেতিয়াহ'লে সেই সংবৃত আদিৰ নিষেধ কৰিব লাগিব। সংবৃত আদি (দোষ) কোনবোৰ?

সংবৃত, কল, ধ্মাত, এনীকৃত, অম্বূকৃত, অৰ্ধক, গ্ৰস্ত, নিৰস্ত, প্ৰগীত, উপগীত, ক্ষ্বিণ্ণ, ৰোমশ—(এইবোৰেই সংবৃত দোষ)।

আন কোনোৱে (বৃত্তিকাৰ) কয়, গ্ৰস্ত, নিৰস্ত, অবিলম্বিত, নিৰ্হত, অম্বূকৃত ধ্মাত, বিকম্পিত, সন্দষ্ট,

এনীকৃত, অৰ্ধক, দ্ৰুত, আৰু বিকীৰ্ণ—এইবোৰ স্বৰদোষ, ইয়াৰ অতিৰিক্ত আন দোষবোৰ ব্যঞ্জনৰ।

এয়া (কোনো দোষ নহয়)।

॥ গৰ্গাদিবিদাদিপাঠাৎ সংবৃতাদীনাং নিবৃত্তিঃ ॥

[সমাধান বাৰ্ত্তিক]

৬৬. গৰ্গাদি তথা বিদাদি গণ-পাঠৰপৰা সংবৃত আদিৰ দোষ নিবাৰণ হ'ব।

গৰ্গাদি, বিদাদি (গুণেৰে শুদ্ধ) পাঠৰদ্বাৰা সংবৃত আদিৰ (দোষৰ) নিবাৰণ (আপোনা-আপুনি) হ'ব।

॥ সমুদায়সাধুত্বাৰ্থং তু গৰ্গাদিবিদাদিপাঠঃ ॥

গৰ্গাদি, বিদাদিৰ পাঠ কৰাৰ প্ৰয়োজন আন কেতবোৰত আছে।

সেয়া কোনবোৰ?

সমুদায়ৰ সাধুত্ব অৰ্থাৎ প্ৰকৃতি প্ৰত্যয়ৰ যিদৰে প্ৰতিপাদিত হ'ব পাৰে।

॥ প্ৰত্যাপত্তিবচনম্ ॥

সেয়া কি যাৰদ্বাৰা (এই) সমুদায়ৰ (গণৰ ভিতৰত থকা শব্দ) সাধুতা জানিব পৰা যায়। [অথবা এনেকুৱা অৱস্থাত]

কল আদি দোষৰহিত অৰ্বণৰ ওঠৰ প্ৰকাৰৰ প্ৰতিপত্তি (পুনঃ স্বৰূপ পৰিধান বা প্ৰাপ্তি) কি কৰি দিব পাৰে ?

তেনেহ'লে এইটো (প্ৰত্যাপত্তি) ক'ব লাগিব (যে ইয়াৰদ্বাৰা গৌৰৱ অথবা বিস্তাৰ দোষ হ'ব)।

।। লিঙ্গাৰ্থা তু প্ৰত্যাপত্তিঃ ।।

প্ৰত্যাপত্তিও লিঙ্গাৰ্থ ই।

এই প্ৰত্যাপত্তিয়ে লিঙ্গৰ (চিহ্নৰ) প্ৰয়োজন পূৰা কৰি দিব।

তেনেহ'লে অৱশ্যে ইয়াক ক'ব লাগিব, (যাৰদ্বাৰা গৌৰৱ দোষ হয়)।

যদি এনেকৈ কোৱা হয়, তেনেহ'লে অনেক-শ অনুবন্ধ ক'বলগীয়া নহয়, ইৎ সংজ্ঞা ক'বলগীয়া নহয়; আৰু লোপ সম্বন্ধে ক'বলগীয়া নহ'ব। যি কাম অনুবন্ধৰদ্বাৰা হয় সেয়া কল আদিৰে (দোষ) সমাধা কৰা যাব।

৬৭. এই ধৰণে অৱশ্যে কামটো সমাধা কৰা যায়। কিন্তু সেয়া পাণিনীয় শাস্ত্ৰৰ প্ৰতিকূল হ'ব।

সেইকাৰণে পূৰ্বে যি ধৰণে কোৱা হৈছে—সেই ধৰণেই থাকক।

কিন্তু এইটো কোৱা হৈছে 'যদি জাতিবাচক উপদেশ হোৱা বুলি ক'লে (উদাত্ত আদি বৰ্ণৰ গ্ৰহণ আপোনা-আপুনি)

সিদ্ধ হয়, তেতিয়া সংবৃত আদি দোষৰ নিষেধ কৰিবলগীয়া হয়।'

ইয়াৰ পৰিহাৰ কৰি দিয়া হৈছে, 'গৰ্গাদি, বিদাদি (গণৰ)ৰ পাঠৰদ্বাৰা সংবৃত আদি (দোষ)ৰ নিবৃত্তি হৈ যাব।'

আকৌ কোৱা হৈছে গৰ্গাদি, বিদাদি পাঠৰ আন কিছুমান প্ৰয়োজন আছে।

সেয়া কি ?

যাৰদ্বাৰা এই গণৰ সাধুতা বুজিবপৰা যায়, সেয়া নে কি ? তেনেহ'লে এই অৱস্থাত, এই গৰ্গাদি-বিদাদি পাঠৰদ্বাৰা দুটা বিশিষ্ট কাম হ'ব—(ইয়াৰ) পাঠো বিশেষিত হ'ব (যাৰদ্বাৰা এই শব্দ বিশেষৰদ্বাৰা কাৰ্য-বিশেষ সমাধা হ'ব আন ঠাইত নহ'ব) আৰু কল আদি (দোষ)ৰো নিবাৰণ হৈ যাব।

কিন্তু এই একেটা প্ৰযত্নৰদ্বাৰা জানো দুটা ফল সম্ভৱ হ'ব পাৰে ?

আচাৰ্যই কয়, সম্ভৱ হ'ব পাৰে।

কেনেকৈ ?

কিছুমান হেতু বা কাৰণ দুটা প্ৰয়োজন লাভ কৰিব পৰা বিধৰো হ'ব পাৰে। সেয়া যেনে, (আম্ৰাশ্চ সিক্তাঃ পিতৰশ্চ প্ৰীণিতাঃ) আম গছৰ সিংচন, পিতৃপুৰুষসকলো প্ৰসন্ন হ'ল।[1] আৰু এনেকুৱা ধৰণৰ বাক্যয়ো দুটা অৰ্থ বুজাব

---

[1] কোনো মানুহে আম গছৰ গুৰিত বহি তৰ্পণ কৰি দুটা প্ৰয়োজন সম্পাদিত কৰিব পাৰে, কিয়নো আম-গছজোপাই পানী পাই সিক্ত হয় আৰু পিতৃপুৰুষসকলে তৰ্পণ পাই তৃপ্ত হয়। ইয়াত এটা কাৰণেৰে দুটা কাৰ্য সিদ্ধ হৈছে।

পাৰে ; যেনে, 'শ্বেতোধাৱতি'—(১) বগাটো দৌৰিছে, (২) কুকুৰটো ইয়াৰপৰা দৌৰি গৈছে।[1] আকৌ, 'অলম্বুসানাং যাতা'[2]—(১) এওঁ অলম্বু দেশলৈ যোৱা লোক, (২) পানীলৈ যাবলৈ সমৰ্থ।

অথবা এওঁক (প্ৰতিপক্ষীক) এনেদৰে সোধা উচিত—এই সংবৃত আদি দোষবোৰ ক'ত শুনিবলৈ পোৱা যায়?

যদি কোৱা হয় আগম (insertion) হ'লে [অৰ্থাৎ বৰ্ণৰ আগম হ'লে] আগমবোৰতো শুদ্ধকৈ পাঠ কৰা হয়। তেনেহ'লে বিকাৰবোৰত (substitutes)? বিকাৰ (আদেশ) বোৰো শুদ্ধকৈ পাঠ কৰা হয়? তেনেহ'লে প্ৰত্যয়সমূহত। প্ৰত্যয়কোতো শুদ্ধকৈ পাঠ কৰা হয়। তেনেহ'লে ধাতুসমূহত? ধাতুসমূহো শুদ্ধকৈ পাঠ কৰা হয়। তেনেহ'লে প্ৰাতিপদিকসমূহত (মূল নামপদত)? প্ৰাতিপদিকসমূহো শুদ্ধকৈ পাঠ কৰা হয়। আৰু যিবোৰ প্ৰাতিপদিকৰ নাম গ্ৰহণ কৰা হোৱা নাই (অৰ্থাৎ সূত্ৰ বা গণপাঠত যিবোৰৰ নাম পৰ্যন্ত লোৱা হোৱা নাই)? সেইবোৰবো স্বৰ-ব্যঞ্জনৰ বৰ্ণানুপূৰ্বী (ক্ৰম) জানিবলৈকে উপদেশ কৰা বিধেয়—যাতে শশক (শহাপহু) 'ষষ' (অৰ্থবিহীন) বুলি কোৱা নহয়। পলাশক (বৃক্ষবিশেষ)

---

১. শ্বা ইতঃ এইদৰে পদচ্ছেদ কৰি কুকুৰটো দৌৰা অৰ্থ কৰা হৈছে।

২. অলম্বুসানাং (১) জনপদ বিশেষক বুজাইছে, (২) অলং সমৰ্থঃ বুসমিতি—উদকং (জলং)—এনে অৰ্থ কৰি পানী লৈ যাবলৈ সমৰ্থ অৰ্থ সম্পন্ন হৈছে।

একো মুনিস্তাম্ৰকৰাগ্ৰহস্তো হ্যাম্ৰেষু মূলে সলিলং দদাতি।
আম্ৰাশ্চ সিক্তাঃ পিতৰশ্চ তৃপ্তা একা ক্ৰিয়া দ্ব্যৰ্থকৰী প্ৰসিদ্ধা ॥
(পদ্মপুৰাণ সৃষ্টি খণ্ড ১১।৯৫)

‘পলাৰ’ (নিৰৰ্থক) কৰা নহয়। মঞ্চৰ (উচ্চ আসন) ঠাইত ‘মঞ্চক’ (অৰ্থহীন) বুলি পাঠ কৰা নহয়।

আগম, আদেশ, প্ৰত্যয়, ধাতুৰে সৈতে (শুদ্ধভাৱে) পাঠ বা উচ্চাৰণ কৰা হৈছে; গতিকে এইবোৰত কল আদি দোষপ্ৰাপ্তিৰ প্ৰসংগ উত্থাপিত হ'ব নোৱাৰে।

এইদৰে শ্ৰীমদ্ভগৱৎ পতঞ্জলি-বিৰচিত—ব্যাকৰণ মহাভাষ্যৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ প্ৰথম পাদৰ প্ৰথম পস্পশাহ্নিকৰ অসমীয়া অনুবাদ সমাপ্ত হ'ল।

নির্বাচিত গ্রন্থাবলী

1. Abhidhānavrittimātrikā (Nirṇaya-Sāgar edition)
2. Alaṃkāraśekhara of Keshavamiśra (Kāvyamālā series)
3. Bhāṣā-Pariccheda with Siddhānta-Muktāvalī of Viśvānāth Nyāya-Pañcānana ; ed. by Panchanan Sastri.
4. Bhāṣā-Pariccheda with Siddhānta-Muktāvalī of Viśvanāth Nyāya-Pāñcānana ; ed. by Gurunāth Vidyānidhi.
5. Das Gupta, S. N.—History of Indian Philosophy Vol—I.
6. Dhvanyāloka of Ānandavardhanāchārya ; ed. by Pattabhirama Sastri.
7. Goldstücker, T.—Pāṇini.
8. Kāvyaprakāśa of Mammaṭa (ullāsas I, II & X) ; ed. by A. B. Gajendragadkar.
9. Kāvyaprakāśa of Mammaṭa (ullāsas I, II & III) ; ed. by S. V. Dixit.
10. Kāvyaprakāśa of Mammaṭa (ullāsas I, II & III) with the commentary of Pradīpa, Udyota and Prabhā) ; ed. by S. S. Sukthankar.
11. Kāvyaprakāśa of Mammaṭa ; ed. by R. Tripathi.
12. Kāvyādarśa of Daṇḍin ; edited with an original commentary by R. Raddi Sastri.
13. Keith, A. B.—Karmamīmāṃsā.
14. Manjarītrayam—by Chandrakanta Vidyalankar
15. Manusaṃhitā with the commentary of Kullukabhaṭṭa ; ed. by Panchanan Tarkaratna.
16. Naiṣadhiyācharita of Srīharṣa with the commentary of Nārāyaṇa ; ed. by Pandit Śivadatta.
17. Nāyasūtra of Gautama with commentary ; ed. by G. Jha.

18. Patanjali's Mahabhashya (Paspasahnika); ed. K. C. Chatterjee.

19. Radhakrishnan, S.—Indian Philosophy. Vol. I-II

20. Sāhityadarpaṇa of Viśvanātha (Paricchedas I, II & X) ed. by P. V. Kane.

21. Sāhityadarpaṇa of Viśvanātha; ed. by Shaligram Sastrī.

22. Sarvadarśanasaṃgraha of Sāyana—Mādhavācārya; ed. by Vasudev Sastri.

23. Sidhāntakumudī with the Tattvabodhini commentary; ed. by W. L. Sastri Pansikar.

24. Śiśupālavadha of Māgha with the commentary of Mallinātha. (Cantos I—IV); ed. by M. S. Bhandare.

25. Tarkabhāṣā—(Paranjape's edition)

26. Tarka-Saṃgraha of Annambhaṭṭa with the author's own Dīpikā and Nyāyabodhinī of Govardhana; ed. by Y. V. Athalye & M. R. Bodas.

27. Tarka-Saṃgraha of Annambhaṭṭa with author's Dīpikā; ed. by Gurunath Vidyanidhi.

28. Tarka-Saṃgraha of Annambhaṭṭa; ed. by D. Bhargava.

29. Vedāntaparibhāṣā of Dharmarāja Adhvarīndra; ed. by K. Nyayapanchanana.

30. Vedantaparibhāṣā of Dharmarāja Adhvarīndra; ed. by Vidyananda Jijñāsu.

31. Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patanjali (with the commentary of Pradīpa, uddyota & Rājlakshmi); ed. by Guruprasad Sastri.

32. Vyākaraṇa-Mahābhāṣyā of Patanjali with the commentary of sphotavimarśinī); ed. by Vedaprakaśa.

33. Vākyapadīya of Bhartṛihari (Benares edition)

34. The Indian Historical Quarterly Vol. 2.

পরিশিষ্ট

The importance of Sanskrit as viewed by some scholars of Europe.

1. 'Sanskrit is more perfect and copious than Greek and Latin and more exquisite and eloquent than either.'
Professor Bopp—Edinburgh Review, Vol. XXXIII. P. 43

2. 'The literature of the Sanskrit Language incentestably belongs to a highly cultivated people, whom we may with great reason consider to have been the most informed of all the East. It is, at the same time, a scientific and a poetic literature. Hindu literature is one of the richest in Prose and Poetry.'
Professor Heeren—Heeren's Historical Reserches Vol. II, P. 201.

3. 'It was an astounding discovery that Hindusthan possessed, in spite of the changes of realms and changes of time, a language of unravelled richness and variety ; a language, the parent of all these dialects that Europe has fondly called classical—the source alike of Greek flexibility and Roman strength ; a philosophy, compared with which, in point of age, the lessons of Pythagoras are but of Yesterday, and in point of daring speculation Ploto's boldest efforts were tame and common place. This literature, with all its colossal proportion which can scarcely be described without the semblance of bombast and exaggeration claimed, of course, a place for itself. It stood alone, and it was able to stand alone.'
Professor W. C. Taylor—J. R. A. S. Vol. II Taylor's Paper on Sanskrit Literature.

4. 'Justly it is called Sanskrit, i.e., perfect, finished. The Sanskrit combines these various qualities, possessed separately by other tongues; Grecian copiousness, deep toned Roman force, the divine afflatus charactering the Hebrew tongue. Judged by an organic standard of the principal elements of language the Sanskrit excels in grammatical structure and is indeed the most perfectly developed of all idioms not excepting Greek and Latin.'

Professor Schelegel—Schelegel's History of Literature, P. 106.

কালিদাসৰ প্ৰতিভা সম্পৰ্কে বিশিষ্ট অভিমত

ড° যোগেশ্বৰ শৰ্মা সংস্কৃত-সাহিত্যত এগৰাকী প্ৰতিষ্ঠাৱান পণ্ডিত। অসমীয়া সাহিত্যলৈ তেখেতৰ অৱদান গুণগত দিশৰপৰা বৰ মূল্যৱান। অসমীয়া সাহিত্যিকসকলৰ ভিতৰত তেওঁ একমাত্ৰ পণ্ডিত—যিজনে মহাকবি কালিদাস সম্পৰ্কে একাণপতীয়াভাৱে প্ৰভূত চৰ্চা কৰি দুখনকৈ পুষ্ট কলেৱৰৰ গ্ৰন্থ প্ৰকাশ কৰিছে। কেইবছৰমান আগতে তেখেতে 'কালিদাস আৰু তপস্যা' নামে দীৰ্ঘায়তনৰ গ্ৰন্থত কালিদাসৰ ৰচনাৱলীত ত্যাগ আৰু ভোগ তপস্যাৰ যোগেদি চৰিত্ৰাৱলীয়ে কেনেকৈ চৰিতাৰ্থ কৰিছিল সেই তথ্য বিশদভাৱে আলোচনা কৰিছে। 'ঈশোপনিষদ'ৰ প্ৰথম শ্লোকত থকা 'ত্যাগৰ মাজেদি ভোগ' কালিদাসে নাট আৰু কাব্যৰ বিভিন্ন চৰিত্ৰৰ কাৰ্যাৱলীৰ যোগেদি তেওঁৰ কাব্যিক প্ৰতিভাৰ 'মেজিক ৱাণ্ড'ৰ (যাদু বিদ্যাৰ) দ্বাৰা যি সৌন্দৰ্য প্ৰদৰ্শন কৰিছে তাক বহলাই এই গ্ৰন্থত আলোচনা কৰিছে। 'শকুন্তলা'ত দুষ্যন্ত আৰু শকুন্তলা 'বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম'ত পুৰুৰবা-উৰ্বশী, 'মালবিকাগ্নি মিত্ৰম'ত ধাৰিণী, 'মেঘদূত'ত যক্ষ-যক্ষপত্নী, 'কুমাৰসম্ভৱ'ত পাৰ্বতী-মহাদেৱ, 'ৰঘুবংশত দিলীপ-সুদক্ষিণা, ৰঘু আদি চৰিত্ৰই তপস্যা তথা ত্যাগৰ যোগেদি নিজৰ আৰু সমাজৰ যি হিতকাৰক অৱস্থাত উপনীত হৈছিল তাক প্ৰধানভাৱে গ্ৰন্থত আলোচনা কৰিছে। প্ৰাসংগিকভাৱে ৰচনাৱলীৰ অন্যান্য দিশো উদ্ঘাটন নকৰাকৈ থকা নাই।

উক্ত গ্ৰন্থত প্ৰকাশ হোৱাৰ কিছু বছৰ পিছত লেখকে তেওঁৰ 'Magnum Opus', কেবা শ পৃষ্ঠীয়া 'কালিদাসৰ প্ৰতিভা' শীৰ্ষক গ্ৰন্থ যোৱা বছৰৰ (১৯৯১ চন) আগষ্ট মাহত প্ৰকাশ কৰি সহৃদয় পাঠক সমাজত উপস্থাপিত কৰিছে। এই গ্ৰন্থ লেখকৰ বহু অধ্যয়ন

আৰু পৰিশ্ৰমৰ ফলশ্ৰুতি। গ্ৰন্থখনত সৰ্বমুঠ গ্ৰন্থপঞ্জীৰ বাহিৰে ৯টা অধ্যায় আছে। এটি বিশদ অনুক্ৰমণিকা (পৃষ্ঠা সংখ্যা ৯৯) সহ মূল বিষয়সমূহ আলোচনা কৰা হৈছে। মূল আলোচনা এইদৰে অধ্যায় অনুক্ৰমে ভাগ কৰি, আকৌ প্ৰত্যক ভাগ বা বিষয়ক উপ ভাগত বিভাগ কৰি বহলাই আলোচনা কৰিছে, যথা—(১) কালিদাসৰ প্ৰতিভা, (২) কালিদাস আৰু অভিজ্ঞান, (৩) প্ৰকৃতিৰ কবি কালিদাস, (৪) কালিদাস আৰু শিক্ষা, (৫) কালিদাসৰ সমাজ আৰু (৬) কালিদাসৰ সাহিত্যত গীতা আৰু উপনিষদ। ৯৯ পৃষ্ঠীয়া অনুক্ৰমণিকাত মহাকবিৰ কাব্য আৰু নাটককেইখনৰ কাহিনীৰ পৰিচয়ৰ উপৰিও প্ৰত্যেকখন কাবা আৰু নাটৰ কলা-কৌশল, ৰূপায়ণ পদ্ধতি, চৰিত্ৰ-চিত্ৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ বৈশিষ্ট্য, স্বকীয়তা আৰু নাট্য আৰু কাব্য সৌন্দৰ্য প্ৰদৰ্শন কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত 'অভিজ্ঞান শকুন্তলম্'ৰ ওপৰত সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম পৰ্যালোচনাত্মক দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি সৰ্বসাধাৰণ পাঠক-সমালোচকৰ উপকৰা দৃষ্টিত চকুত নপৰা সৌন্দৰ্য-বৰ্দ্ধক ঘটনা, উপ ঘটনা আৰু ঘটনাংশৰ কাব্যিক বা নাটকীয় উদ্দেশ্যৰ প্ৰতিও ড° শৰ্মাই দৃষ্টি নেপেলোৱাকৈ থকা নাই। কালিদাসে কোনো কথাকে অপ্ৰয়োজনীয়ভাৱে কাব্য বা নাটত স্থান দিয়া নাই। ড° শৰ্মাই সেই নিহিতাৰ্থ উদঘাটন কৰি পাঠকৰ ৰস-পিপাসা নিবৃত্ত কৰাত সহায় কৰিছে।

যদিও সকলোকেইটা অধ্যায় তত্ত্ব. তথ্য আৰু ব্যাখ্যাৰ দ্বাৰা সমৃদ্ধ, তথাপি প্ৰথম অধ্যায়টো সাধাৰণ পাঠকৰ পক্ষে অধিক উপযোগী আৰু মূল্যৱান হৈছে, এই কাৰণেই যে মহাকবিৰ নৱ নৱ উন্মেষশালিনী প্ৰতিভাৰ সম্যক পৰিস্ফুৰণৰ বিশদ আলোচনা ইয়াত দাঙি ধৰা হৈছে। সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যৰ ৰস পান কৰিবলৈ কিছু প্ৰাথমিক জ্ঞান আৰু নিজৰ সহজাত প্ৰবৃত্তি থকাৰ প্ৰয়োজন। দুয়োটাৰ সংযোগতহে ৰস নিষ্পত্তি হয়। গ্ৰন্থকাৰে এই প্ৰথম অধ্যায়ত সেই কাৰণে কাব্যৰ লক্ষণ, ৰস, ৰসৰ উৎপত্তি আৰু

স্বৰূপ, কবি প্ৰতিভাৰ প্ৰয়োজনীয়তা, ধ্বনি, ৰীতি, অলংকাৰ (উপমা, ৰূপক, বিৰোধ, বিৰোধাভাস, বিষম, নিদৰ্শনা, সমাসোক্তি, প্ৰতিবস্তুপমা, দৃষ্টান্ত, স্বভাৱোক্তি, অৰ্থান্তৰন্যাস, অতিশয়োক্তি, উৎপ্ৰেক্ষা ইত্যাদি,—এই সকলোবোৰ কালিদাসৰ দৃশ্য আৰু শ্ৰব্য কাব্যত কেনে সহজ ভাষা আৰু উপযোগী ছন্দত প্ৰকাশ পাইছে তাৰ সংজ্ঞা সহ বিভিন্ন উদাহৰণৰো উদ্ধৃতি কৰি ব্যাখ্যা কৰিছে। সেই কাৰণে এই আধ্যায়টোৱে গ্ৰন্থখনত এক বিশিষ্ট ভূমিকা পালন কৰিছে।

কালিদাসৰ বিভিন্ন নাটক আৰু কাব্যত অভিজ্ঞান (স্মাৰক চিহ্ন) আৰু প্ৰত্যভিজ্ঞানে কেনেকৈ ঘটনাৰ গতি বা মোৰ সলাই দি কাহিনী আকৰ্ষণীয় কৰি তুলিছে তাৰ সম্যক আলোচনা দ্বিতীয় অধ্যায়ত দাঙি ধৰিছে। তৃতীয় অধ্যায়ত পৰ্বত (হিমালয়, বিন্ধ্য, ৰামগিৰি, মলয় ইত্যাদি) সাগৰ, নদী (গঙ্গা, মন্দাকিনী, শিপ্ৰা, যমুনা ইত্যাদি) গছ-লতা-ফুল, পশু-পক্ষী, প্ৰাতঃ সন্ধ্যা দিন-ৰাতি, চন্দ্ৰ-সূৰ্য, গ্ৰহ-নক্ষত্ৰ, আকাশ পৃথিৱী, ঋষিৰ আশ্ৰম (বশিষ্ঠ, ৰৰতন্তু, শৰভঙ্গ, কণ্ব ইত্যাদিৰ আশ্ৰম) প্ৰকৃতিৰ বিবিধ অৱস্থা কালিদাসৰ বিভিন্ন ৰচনাত কেনেকৈ ৰূপায়িত হৈছে তাৰ বিশদ ব্যাখ্যা আৰু বৰ্ণনা গ্ৰন্থখনৰ বিভিন্ন শিতানত লেখকে উপস্থাপন কৰিছে, থ্‌পাই একেলগে আলোচনা কৰা নাই। গতিকে, পাঠকৰ পক্ষে প্ৰকৃতিৰ কোনটো বস্তু বা পদাৰ্থই বিভিন্ন ৰচনাত কি ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে সহজে জানিবৰ সুবিধা হৈছে। 'কালিদাস আৰু শিক্ষা' শীৰ্ষক চতুৰ্থ অধ্যায়ত মহাকবিৰ ৰচনাত শিক্ষাৰ বিষয় (Syallabi); শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠান, শিক্ষক, শিক্ষাৰ্থী আৰু শিক্ষাদানৰ পদ্ধতি—এই পাঁচটা শিক্ষাৰ উপাদানে কেনেকৈ ক'ত কেনে ৰূপত প্ৰকাশ পাইছে তাৰ সম্যক ধাৰণা গ্ৰন্থখনৰপৰা পোৱা যায়। এনে বিচাৰ কালিদাস সম্পৰ্কীয় আন বহুতো গ্ৰন্থতে পোৱা নাযায়। পঞ্চম অধ্যায়ত কালিদাসৰ ৰচনাত প্ৰতিফলিত হোৱা সমাজখনৰ, যেনে—আশ্ৰম

ধৰ্ম, বৰ্ণ ধৰ্ম, বিবাহৰ প্ৰকাৰ ভেদ, স্বামী-স্ত্ৰীৰ সম্পৰ্ক, নায়িকা ভেদ, বেশ্যা মদ্যপান সামিষ-নিৰামিষ খাদ্য, সাজ-পাৰ, অলংকাৰ, প্ৰসাধন দ্ৰব্য, শৱ-সংস্কাৰ, পিণ্ডদান, নৃত্য-গীত, অভিনয়, আমোদ-প্ৰমোদ—এই সকলো দিশ গ্ৰন্থখনে উদ্‌ঘাটন কৰাৰ ফলত এটা পূৰ্ণাঙ্গ চিত্ৰ পাঠকৰ পক্ষে সহজে লাভ কৰা সম্ভৱ। শেষৰ অধ্যায়ত কালিদাসৰ কাব্যৰ ওপৰত গীতা আৰু উপনিষদৰ প্ৰভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছে।

কালিদাস সম্পৰ্কে এনে encyclopaedic আলোচনা অসমীয়া সাহিত্যত আগতে কোনেও কৰা নাই। অসমীয়া সাহিত্যত নালাগে মোৰ জনাত বাংলা, উৰীয়া, মৈথিলী সাহিত্যতো চকুত পৰা নাই। মোৰ সীমাবদ্ধ জ্ঞানেৰে হিন্দী সাহিত্যতো এনে বিশদ বিচাৰ আছে বুলি ধাৰণা নহয়। ড° শৰ্মাৰ ভাষাও বিষয়-বস্তুৰ উপযোগী বাহনৰূপে প্ৰকাশ পাইছে। সৰ্বসাধাৰণ পাঠকৰ মূল বক্তব্য বাচ্যক বোধগম্য কৰিবৰ কাৰণে কিছু কথা বহলাই আলোচনা কৰিব লগা হৈছে। যিবোৰ আপাতদৃষ্টিত অধিকন্তু বুলি প্ৰতীয়মান হয়। কিন্তু সংস্কৃত সাহিত্যৰ লগত গভীৰভাৱে পৰিচয় নথকা পাঠকৰ পক্ষে এই অবান্তৰ যেন লগা কথাখিনি অপ্ৰয়োজনীয় বুলি ক'ব নোৱাৰি। মুঠতে ক'বলৈ গ'লে কালিদাস সম্পৰ্কে এইখন এখন পাণ্ডিত্যসূচক উপাদেয় গ্ৰন্থ। অসমীয়া সাহিত্যলৈ এনে এখন মূল্যবান গ্ৰন্থ অৱদান দিয়াৰ কাৰণে ড° শৰ্মা সকলো অসমীয়া ৰসিক পাঠকৰে ধন্যবাদৰ পাত্ৰ। ড° শৰ্মাৰপৰা এনে ধৰণৰ আৰু গ্ৰন্থ পাব বুলি আশা ৰাখিলোঁ।

ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা
অৱসৰপ্ৰাপ্ত অধ্যাপক, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
আৰু
প্ৰাক্তন সভাপতি,
অসম সাহিত্য সভা।

কালিদাসৰ প্ৰতিভা

উইলিয়াম জোন্স আৰু মহাকবি গ্যেটেৰ পৰা আৰম্ভ কৰি কিমান দেশ-বিদেশী ৰসগ্ৰাহী গুণীজনে কালিদাসৰ সাহিত্য সম্বন্ধে যি প্ৰশংসাসূচক আলোচনা আজিলৈকে কৰি আহিছে তাৰ লেখ লোৱাই টান। চতুৰ্থ শতিকাৰ বুলি ধৰি অহা এইজনা ভাৰতীয় মহাকবিৰ ব্যক্তিগত জীৱন সম্বন্ধে যদিও বৰ বেছি কথা পাবলৈ নাই তথাপি তেওঁৰ বিষয়ে এনে বিশ্বজোৰা পৰ্য্যালোচনাই তেওঁক কাব্য জগতত অমৰত্ব প্ৰদান কৰিছে। অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যতো তেওঁৰ অনুবাদ, প্ৰভাৱ আলোচনা আদি পুৰণি কালৰে পৰাই হৈ আহিছে। পণ্ডিত ডঃ যোগেশ্বৰ শৰ্মাৰ এই ৩৮৪ পৃষ্ঠাজোৰা নতুন গ্ৰন্থখন তাৰ নৱতম সংযোজন হ'ল। বৰং আমি ক'ব খোজোঁ যে কালিদাসক সকলো দিশৰ পৰা সৰ্বাত্মকভাৱে জানিবলৈ আমাৰ ভাষাত এইখনেই একমাত্ৰ গ্ৰন্থ হৈছে। সংস্কৃত ভাষাৰ শিক্ষাদান সংকুচিত হৈ অহা আজিৰ দিনত যদি কালিদাদৰ সাহিত্য সম্যকভাৱে কোনো অসমীয়া পাঠকে সংস্কৃত ভালকৈ নজনাকৈয়ে জানিব খোজে তেন্তে এই গ্ৰন্থখন পাঠ কৰিলেই যথেষ্ট হ'ব। ইতিপূৰ্বেই ডঃ শৰ্মাই 'কালিদাস আৰু তপস্যা' গ্ৰন্থ প্ৰকাশ কৰি কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ, সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়, সুকুমাৰ সেন, লক্ষ্মী নাৰায়ণ চট্টোপাধ্যায় প্ৰভৃতি পণ্ডিতৰ পৰা ভূয়সী প্ৰশংসা লাভ কৰিছিল।

প্ৰথম কথা, নতুন পাঠক-পাঠিকাৰ কাৰণে লিখকে প্ৰস্তুত কৰা সুদীৰ্ঘ 'অৱতৰণিকা' (৯৯ পৃষ্ঠা জোৰা) আৰু 'কালিদাসৰ সমাজ' অধ্যায় দুটা অতিশয় সহায়ক হ'ব। ইয়াৰে প্ৰথমটোত কালিদাসৰ ৪ খন কাব্য আৰু ৩ খন নাটক মুঠ সাতখন কাব্যৰ পুংখানুপুংখ বিৱৰণ দিছে। কালিদাসৰ নামত প্ৰচলিত কিন্তু তেওঁৰ বুলি প্ৰামাণ্য

নোহোৱা কাব্যৰ কথালৈ লিখক যোৱা নাই। প্ৰতিখন কাব্য, ৰঘুবংশ মহাকাব্য আৰু নাটকেইখনৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়, সিবিলাকৰ ঐতিহাসিক তথা ভৌগোলিক পটভূমি, কাব্যিক সৌন্দৰ্য্য, চৰিত্ৰসমূহৰ বাস্তৱ পৰিচয় আদি এনে দীঘলীয়াকৈ বৰ্ণনা কৰিছে যে কেৱল তাৰ সহায়তে স্কুলীয়া ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে কালিদাসৰ সাহিত্য-কৃতি সম্বন্ধে সুন্দৰ ৰচনা প্ৰস্তুত কৰিব পাৰিব। এনেকৈ একে ঠাইতে এনে এটি সম্যক পৰিচয় অসমীয়া অন্য পুথিত বোধহয় নাই। কালিদাসৰ সময়ৰ সমাজ সম্বন্ধে শ্ৰীশৰ্মাদেৱে কবিৰ সাহিত্য ভালদৰে পৰীক্ষা কৰি চাই উদ্ধৃতি তথা দৃষ্টান্ত সহকাৰে এখনি ফটফটীয়া ছবি দাঙি ধৰিছে। প্ৰাচীন বৰ্ণাশ্ৰম ব্যৱস্থাৰ বৰ্ণনা দি তেওঁ তাক প্ৰমাণ কৰিছে ৰঘুবংশ, শকুন্তলা, বিক্ৰমোৰ্ব্বশী, কুমাৰ সম্ভৱ বিশেষকৈ ৰঘুবংশৰ পৰা। ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰ এই চতুৰ্বৰ্ণৰো তেনেদৰে উদ্ধৃতি বা উদাহৰণেৰে পৰিচয় দিয়া হৈছে—সমৰ্থনত কালিদাসৰ উপৰি মনুসংহিতাৰ উল্লেখ কৰি যোৱা হৈছে। কালিদাসৰ কালত প্ৰচলিত বিবাহ-প্ৰথাত লিখকে বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। কিয়নো সমাজ-বন্ধনৰ বাবে বিবাহৰ স্থান প্ৰথম। আঠ প্ৰকাৰ বিয়াৰ পদ্ধতি চমুকৈ দি মাত্ৰ চাৰি প্ৰকাৰ কালিদাসৰ লেখাত উল্লেখ থকালৈ আঙুলিয়াই দিয়া হৈছে—ব্ৰাহ্ম, প্ৰাজাপত্য স্বয়ংবৰ, আৰু গান্ধৰ্ব—বাকীবিলাক তেতিয়া অপ্ৰচলিত হৈছিল বুলি অনুমান কৰিছে—এই অনুমান কিমান শুদ্ধ অৱশ্যে কোৱা টান। অসবৰ্ণ বিবাহৰ উদাহৰণ দি লিখকে অনুমান কৰিছে যে চতুৰ্থ দশকলৈকে জাতিভেদ কটকটীয়া হৈ পৰা নাছিল। ইয়াকো লগতে কোৱা হৈছে যে অনুলোম বিবাহ প্ৰচলিত থাকিলেও প্ৰতিলোম বিবাহ তেতিয়া নাছিল। এনে সাধাৰণীকৰণ কৰিব পাৰি নে নোৱাৰ আমি নিশ্চিত নহওঁ। বহু বিবাহ, পতিব্ৰতাৰ উপৰি প্ৰোষিতভৰ্ত্তৃকা, অভিসাৰিকা, বেশ্যা, বহুপত্নী বিশিষ্ট ঘৰত বিদ্বেষ আৰু ষড়যন্ত্ৰ, বিভিন্ন মদৰ বহুল প্ৰচলন—ব্ৰাহ্মণ অব্ৰাহ্মণ সকলোৰে মাজত—শৌণ্ডিকৰ বিক্ৰী স্থানত সকলোৱে

মদ খাইছিল নে (শৌণ্ডিক শব্দৰ পৰাই গুঁৰা ?), আমিষ-নিৰামিষ উভয়বিধ ভোজন, বিভিন্ন ধৰণৰ বস্ত্ৰ পৰিধান—চীনাংশুক সমন্বিতে বিভিন্ন অলংকাৰ ইত্যাদি ইত্যাদিৰ দীঘলীয়া বিৱৰণ দিয়া হৈছে। দেৱতা আৰু ৰাজপুৰুষৰ মাজতে কাব্য পৰিসীমিত হোৱাত হ'বলা সাধাৰণ মানুহৰ জীৱন-যাপন সম্বন্ধে বিশেষ উল্লেখ বৰ্ত্তমান গ্ৰন্থত নাই।

বাকী পাঁচটা অধ্যায়ত অভিজ্ঞানৰ প্ৰয়োগ, কাব্য প্ৰকৃতি, কবিৰ দিনত শিক্ষা ব্যৱস্থা, গীতা-উপনিষদৰ প্ৰভাৱ এইবিলাক বিষয়ৰ পৰ্য্যালোচনা কৰা হৈছে আৰু এইবিলাক বিষয়ো কোনো গুণেই কম গুৰুত্বপূৰ্ণ নহয়। বিশেষকৈ ডঃ শৰ্মাদেৱে বেদান্তৰ ভাল পৰিচয় এটা দাঙি ধৰিছে আৰু উপনিষদৰ সাৰ শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাৰ বিস্তৃত আলোচনা কৰি কঠিন তাত্ত্বিক বিষয়টোৰ এটা ভাল আভাস দি উঠি কালিদাসৰ সাহিত্যৰ পৰা তাৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰিছে। হয়তো এটা মাত্ৰ বাক্যতে এনে সুদীৰ্ঘ আলোচনাৰ প্ৰয়োজন হোৱাত তাকে কৰি লিখকে প্ৰতিপন্ন কৰিছে যে কালিদাসৰ দৰ্শনত শ্ৰুতিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি গীতাত নিহিত ধাৰণালৈকে নিজে শৈশৱত লাভ কৰা শিক্ষাৰ অভিজ্ঞতাই এনেকৈ ব্যক্ত হৈছে।

এনে পুংখানুপুংখ আলোচনা সচৰাচৰ হোৱা দেখা নাযায়। তাত্ত্বিক দিশৰ পৰা যদি এই আলোচনা গুৰুত্বপূৰ্ণ, তেন্তে শ্ৰীশৰ্মাই অলংকাৰ, ধ্বনি ৰীতি আদি দৃষ্টিকোণৰ পৰা কৰা কালিদাসৰ সাতখন কাব্যৰ পৰীক্ষা কাৰ্য্যও কম মূল্যবান নহয়। এই দিশত বিদ্যাৰ্থী তথা সৰ্বসাধাৰণ পাঠকৰ পক্ষে বিশেষ উপকাৰত অহা কথা এয়ে হ'ব যে ভৰত, বিশ্বনাথ, আনন্দবৰ্দ্ধন, জগন্নাথ, ভামহ, মল্লিনাথ, মম্মটভট্ট আদি প্ৰখ্যাত পণ্ডিত অলংকাৰবিদৰ মতামত লিখকে বিস্তাৰিতভাৱে দাঙি ধৰিছে। এই সাধাৰণ পৰিচয়ৰ পোহৰত সিবিলাকৰ বিচাৰ-বিবেচনা কালিদাসৰ ৰচনাত লিখকে চালি-জাৰি চাইছে। গচ্ছতি পুৰঃ শৰীৰং, শৰীৰমাদ্যং খলু ধৰ্মসাধনম্, কাব্যেষু নাটকং ৰম্যং,

অপাৰে কাব্যসংসাৰে কবিৰেকঃ প্ৰজাপতি ইত্যাদি সদাচৰ্চিত উক্তি আৰু উদ্ধৃতিৰ উপৰি এই গ্ৰন্থৰ পাঠকে অসংখ্য স্মৰণীয় কথা পঢ়িবলৈ পাই পৰিতৃপ্ত হ'ব। এইবিলাক কাৰণতে—যদিও আমি সকলো কথা ইয়াত উল্লেখ কৰিব পৰা নাই ডঃ শৰ্মাৰ 'কালিদাসৰ প্ৰতিভা' গ্ৰন্থখনক এই বিষয়ক অসমীয়া গ্ৰন্থৰাজিৰ ভিতৰত সৰ্বাধিক গ্ৰহণীয় হ'ব বুলি ক'ব খোজোঁ।

যোগেশ দাস
অৱসৰপ্ৰাপ্ত অধ্যাপক, বি. বৰুৱা কলেজ, গুৱাহাটী
আৰু
প্ৰাক্তন সভাপতি,
অসম সাহিত্য সভা।